

НА МЕЖІ

Вирішення проблем дискримінації
та нерівності в Україні

Equal Rights Trust
у партнерстві з Правозахисним ЛГБТ Центром
“Наш світ”

EQUAL RIGHTS TRUST
У ПАРТНЕРСТВІ З ПРАВОЗАХИСНИМ ЛГБТ ЦЕНТРОМ "НАШ СВІТ"

На межі

Вирішення проблем дискримінації та нерівності в Україні

The Equal Rights Trust Country Report Series: 5
Лондон, серпень 2015

The Equal Rights Trust є незалежною міжнародною організацією, метою якої є протидія дискримінації та просування рівності як засадничого права людини та основного принципу соціальної справедливості.

© Серпень 2015 Equal Rights Trust
© Обкладинка, серпень 2015 Dafina Gueorguieva
© Фото: Nash Mir
Дизайн: Dafina Gueorguieva
Верстка: Istvan Fenyvesi
Надруковано у Великобританії Stroma Ltd

ISBN: 978-0-9573458-5-0

Всі права застережені. Жодна частина цієї публікації не може бути перекладена, відтворена, збережена в інформаційно-пошуковій системі або передана у будь-якій іншій формі чи іншими засобами без попереднього письмового дозволу видавця або ліцензії на обмежене копіювання від Copyright Licensing Agency Ltd., UK, або Copyright Clearance Centre, USA.

Equal Rights Trust
314-320 Gray's Inn Road
London WC1X 8DP
United Kingdom
Tel. +44 (0) 207 610 2786
www.equalrightstrust.org

The Equal Rights Trust є компанією з обмеженою відповідальністю, зареєстрованою в Англії, а також зареєстрованою благодійною організацією. Реєстраційний номер компанії 5559173. Реєстраційний номер благодійної організації 1113288.

Цей звіт був підготовлений за фінансової підтримки Європейського Союзу. За зміст цього звіту відповідають тільки Equal Rights Trust і Центр "Наш світ", і він жодним чином не може розглядатися як такий, що висловлює офіційну позицію Європейського Союзу.

*Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?*

Іван Франко, 1880.

ЗМІСТ

ВІД АВТОРІВ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

РЕЗЮМЕ

1. ВСТУП	1
1.1 Мета і структура цього звіту	1
1.2 Концептуальна основа і методологія дослідження	2
1.3 Контекст	17
1.4 Історія, уряд і політика	20
2. ПАТЕРНИ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА НЕРІВНОСТІ	29
2.1 Дискримінація за ознакою статі	29
2.2 Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності	66
2.3 Дискримінація за ознакою інвалідності	94
2.4 Дискримінація за ознакою ВІЛ-статусу	118
2.5 Дискримінація на підставі етнічної належності, національного походження і кольору шкіри	130
2.5.1 Ромá	134
2.5.2 Кримські татари	153
2.5.3 Етнічні росіяни	163
2.5.4 Євреї	170
2.5.5 Ксенофобія відносно іноземних громадян	178
2.6 Дискримінація за ознакою громадянства	183
2.7 Дискримінація на підставі мови	189

2.8	Дискримінація на підставі релігії	200
2.9	Дискримінація внутрішньо переміщених осіб	214
2.10	Несприятливе становище деяких груп дітей	219
3.	ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РІВНОСТІ	233
3.1	Міжнародне та регіональне законодавство	233
3.1.1	Основні угоди Організації Об'єднаних Націй, що стосуються рівності	234
3.1.2	Інші угоди, що стосуються рівності	238
3.1.3	Регіональні угоди з прав людини (Рада Європи).....	240
3.1.4	Угоди, не ратифіковані Україною	241
3.1.5	Міжнародне звичаєве право.....	241
3.1.6	Статус міжнародних зобов'язань у національному законодавстві	242
3.2	Національне законодавство	245
3.2.1	Конституція	245
3.2.2	Спеціальне законодавство з питань рівності та анти-дискримінації.....	270
3.2.3	Антидискримінаційні положення в інших галузях права	304
3.3	Державні політики, що впливають на дискримінацію та нерівність	319
3.4	Забезпечення виконання і реалізація	328
3.4.1	Забезпечення виконання.....	328
4.	ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	378
4.1	Висновки	378
4.2	Рекомендації.....	392
	<i>СПИСОК ДЖЕРЕЛ</i>	<i>407</i>

ВІД АВТОРІВ

Цей звіт публікується Equal Rights Trust у партнерстві з Правозахисним ЛГБТ Центром “Наш світ”. Концептуальна основа, структура і методологія дослідження були розроблені Equal Rights Trust як частина серії звітів щодо проблем дискримінації та нерівності в різних країнах світу.

Між 2013 і 2015 роками Equal Rights Trust і Центр “Наш світ” співпрацювали з низкою українських організацій громадянського суспільства та експертів, щоби дослідити випадки дискримінації по всій країні за допомогою інтерв’ю, фокус-груп і кабінетних досліджень. Це такі організації: Міжнародний жіночий правозахисний Центр Ла Страда – Україна; Інститут прикладних гуманітарних досліджень (Харків); Молодіжна громадська організація Клуб взаємодопомоги “Життя+” (Одеська область); Харківський регіональний фонд “Громадська Альтернатива”; Громадська організація “Люди Буковини” (Чернівецька область); ЛГБТ Асоціація “Ти не один” (Житомир); Полтавський обласний медіа-клуб; Громадська організація Центр з прав людини “Поступ”(Луганська область); Kiyuł Kaścian, експерт з європейського та порівняльного конституційного правознавства і прав меншин, який провів дослідження щодо етнічних росіян та євреїв в Україні.

Перший проект звіту на основі досліджень був підготовлений Richard Wingfield (Equal Rights Trust) та Андрієм Кравчуком (Центр “Наш світ”), який також провів огляд наявних літературних джерел. У лютому 2015 року Dimitrina Petrova (Equal Rights Trust) і Richard Wingfield здійснили консультаційну поїздку до України, зустрівшись з експертами та зацікавленими особами з громадянського суспільства, академічних кіл, уряду та судової влади для консультацій щодо проекту звіту. За результатами цього візиту Richard Wingfield підготував другий проект. Цей проект був розглянутий і вивірений Jim Fitzgerald і Joanna Whiteman (Equal Rights Trust). Доповідь була відредагована та затверджена до публікації Dimitrina Petrova, яка також керувала усім процесом дослідження й розробки.

Equal Rights Trust глибоко вдячний багатьом іншим людям, які люб’язно присвятили свій час, щоби розглянути звіт і висловити свої міркування щодо його поліпшення, зокрема, Зоряні Черненко, Євгену Єрмолен-

ку, професору Миколі Козюбрі, професору Володимиру Кулику та Юлії Мороз. Ми особливо вдячні Сергію Пономарьову за час, щедро витрачений на детальний розгляд звіту та зустрічі з працівниками Equal Rights Trust. Ми хотіли би подякувати всім особам та організаціям, які відгукнулися на запити, надали свої зауваження до проекту звіту, інформацію та поради Equal Rights Trust, Центру “Наш світ” або нашим дослідникам.

Equal Rights Trust також вдячний своїм стажерам і волонтерам, які проводили кабінетні дослідження та аналіз для цього звіту, зокрема Shaza Alsalmoni, Valeria Bizzarri, Patrick Harris і Iina Korkiamäki.

Особлива подяка нашій волонтерці Dafina Gueorguieva, яка розробила дизайн обкладинки видання. Equal Rights Trust також дякує István Fenyvesi, який зробив макет звіту.

Український переклад звіту був зроблений Андрієм Кравчуком (Центр “Наш світ”). Хочемо висловити щиру подяку к. соц. н., Тамарі Марценюк, доцентці кафедри соціології Національного університету “Києво-Могилянська академія”, яка рецензувала українське видання звіту, а також допомагала у його редагуванні.

Цей звіт є результатом партнерства між Equal Rights Trust та Центром “Наш світ”, яке почалось у 2012 році з проекту “Розширення прав і можливостей громадянського суспільства для боротьби з дискримінацією щодо ЛГБТІ осіб в Україні”, що фінансувався Європейським Союзом. Ми дуже вдячні за підтримку, надану для цього проекту. Відповідальність за зміст цієї публікації несе винятково Equal Rights Trust, а її зміст жодним чином не презентує офіційну точку зору Європейського Союзу.

Наприкінці ми хотіли б подякувати всім людям, які поділилися з нами своїми історіями. Цей звіт присвячується їм та всім іншим особам в Україні, які постраждали – і все ще продовжують страждати – від дискримінації та несприятливого становища.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВІЛ	вірус імунодефіциту людини
ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
ВПО	внутрішньо переміщені особи
ЄКПЛ	Європейська конвенція з прав людини
ЄКРН	Європейська комісія проти расизму та нетерпимості
ЄС	Європейський Союз
СНІД	синдром набутого імунодефіциту
КЛДЖ	Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; також Комітет по ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок
КЛРД	Комітет по ліквідації расової дискримінації
КМДА	Київська міська державна адміністрація
КПД	Конвенція про права дитини
КПЛ	Комітет із прав людини
КПК	Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання
КСКП	Комітет із економічних, соціальних і культурних прав
КПОІ	Конвенція про права осіб з інвалідністю
ЛГБТ	лесбійки, геї, бісексуали та трансгендерні особи
МПГПП	Міжнародний пакт про громадянські та політичні права
МПЕСКП	Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права
МОМ	Міжнародна організація з міграції
МОП	Міжнародна організація праці
МСЕК	медико-соціальна експертна комісія
НПУ	національна правозахисна установа
НУО	неурядова організація
ООН	Організація Об'єднаних Націй
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УГКЦ	Українська греко-католицька церква
УПЦ – КП	Українська православна церква – Київський патріархат
УПЦ (МП)	Українська православна церква (Московського патріархату)
УПО	Універсальний періодичний огляд
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка

РЕЗЮМЕ

Ця праця публікується у час глибоких змін і невизначеності в Україні. Країна опинилася у вирі, створеному потужними силами, які змагаються за її політичну ідентичність. Чи Україна постане як союзниця і майбутня учасниця Європейського Союзу, чи як менша партнерка Росії, яка все більше дистанціюється від решти Європи? Головна лінія поділу українського суспільства сьогодні проходить між цими протилежними політичними орієнтаціями і трагічно втілюється у реальному фронті, що розрізає схід країни. Хоч і не сповна затьмарюючи багато інших конфліктів ідентичностей, які є предметом цього звіту, збройний конфлікт на Донбасі та попередня анексія Криму значною мірою впливають на всі аспекти нашого дослідження.

Оцінюючи здійснення прав на рівність і недискримінацію в Україні, цей звіт демонструє, що просування на шляху до досягнення рівності для всіх перебуває під впливом конкуруючих бачень майбутнього країни. У той час як бажання відповідати стандартам Європейського Союзу підштовхує країну до ухвалення всебічного законодавства по боротьбі з дискримінацією, більшість політикуму відмовилася включитися у цей процес, сприймаючи нове законодавство як результат тиску з боку Європи, радше ніж відображення політичного або суспільного консенсусу. Дійсно, у 2013–2014 роках, під час розроблення поправок, які мали посилити антидискримінаційний закон, багато парламентарів, навпаки, підтримували закон про заборону “пропаганди гомосексуалізму”, складений за російськими зразками.

Позиція України на межі між двома різними політичними світами знаходить своє відображення і в патернах дискримінації та нерівності, виявлених у цьому звіті. Найпомітнішими ключовими полями битви між прихильниками різних бачень майбутнього України стали питання мови, а останнім часом, і етнічної належності. Проте, наш звіт також демонструє, що ще одним ключовим питанням у суперечці щодо напрямку державного будівництва України стали права лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів (ЛГБТ). Так само, різні підходи до вирішення нерівності за ознаками статі та інвалідності відображають різні соціальні та правові традиції Західної Європи та Співдружності Незалежних Держав, і, отже, різні бачення двох сторін у цьому конфлікті.

Таким чином, у звіті наголошується, що у багатьох аспектах Україна стоїть на роздоріжжі з точки зору захисту прав на рівність і недискримінацію. З 2012 року країна домоглася значного прогресу у вдосконаленні нормативно-правової бази, в основному, внаслідок бажання уряду інтегруватися у Європу. Проте, наявні заходи захисту від дискримінації та нерівності – навіть такі традиційні, як щодо жінок та осіб з інвалідністю – залишаються, здебільшого, суто формальними. А в перебігу подальшої боротьби за майбутнє країни для держави буде важливо захистити від руйнації свої досягнення у галузі захисту рівних прав.

Частина 1: Вступ

Мета і структура

Мета цього звіту полягає у висвітленні та аналізі дискримінації і нерівності в Україні та наданні рекомендацій щодо кроків із подолання дискримінації та утвердження рівності. Він досліджує давно визнані проблеми в галузі прав людини, водночас прагнучи висвітлити менш відомі патерни дискримінації у країні. Цей звіт вперше поєднує свідчення життєвого досвіду різних форм дискримінації та нерівності з докладним аналізом законів, політик, практик та інституцій, створених для їх вирішення.

Звіт складається із чотирьох частин. **Частина 1** встановлює його мету і структуру, концептуальну основу, яка визначала процес і методологію дослідження. Вона також надає основну інформацію про Україну, її історію та поточну політико-економічну ситуацію. У **частині 2** обговорюються основні патерни дискримінації та нерівності, які зачіпають різні групи населення України. **Частина 3** аналізує політико-правові засади у галузі недискримінації та рівності. **Частина 4** містить висновки та рекомендації, вироблені на основі аналізу як патернів дискримінації та нерівності, розглянутих у частині 2, так і прогалин, недоліків і непослідовності політико-правових засад, визначених у частині 3.

Концептуальна основа і методологія дослідження

Концептуальною основою цього звіту є уніфікована система прав людини щодо рівності, яка підкреслює невід'ємну роль рівності у здійсненні

всіх прав людини і прагне подолати фрагментацію у сфері законодавства і політики з питань рівності. Уніфікована система прав людини щодо рівності являє собою цілісний підхід, який визнає як унікальність кожного типу нерівності, так і загальні аспекти різних нерівностей. Уніфікована система об'єднує:

- a. типи нерівностей за різними ознаками, такими як раса, стать, релігія, національність, інвалідність, сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність;
- b. типи нерівностей у різних галузях цивільного, політичного, соціального, культурного та економічного життя, в тому числі, зайнятості, освіти, а також, серед іншого, надання товарів і послуг;
- c. статусні нерівності та соціально-економічні нерівності.

Уніфікована система прав людини щодо рівності викладається у Декларації принципів рівності, ухвалених у 2008 році, що були спочатку підписані 128, а згодом тисячами експертів та активістів із питань рівності і прав людини з усього світу.

Цей звіт є результатом двох із половиною років співпраці між Equal Rights Trust і Правозахисним ЛГБТ Центром “Наш світ”. Починаючи з 2012 року, Equal Rights Trust і “Наш світ” працювали в партнерстві над проектом, спрямованим на боротьбу з дискримінацією та нерівністю в Україні. Цей звіт є одним із результатів цього проекту.

Протягом цього періоду партнери мали великі можливості для проведення консультацій і досліджень щодо патернів дискримінації та нерівності в Україні. Ми замовили декільком неурядовим організаціям і приватним особам провести окремі дослідження різних груп, які зазнають дискримінації, а також безпосередньо спілкувалися із представниками цих груп. Ми також самостійно здійснили огляд наявної літератури з питань дискримінації та нерівності за різними ознаками, проаналізували та оцінили національні політико-правові засади з питань рівності. Перед публікацією цього звіту була проведена низка всебічних консультацій, у результаті яких отримані дані та зроблені висновки піддалися ретельній перевірці експертами та зацікавленими сторонами з громадянського суспільства, уряду та наукових кіл. Ми вважаємо, що внаслідок цього фактографія та висновки цього звіту були суттєво посилені.

Контекст, історія, врядування і політика України

Окрім концептуальної основи, перша частина звіту містить огляд демографічного, економічного, соціального, політичного та історичного контексту, в якому існують дискримінація та нерівність в Україні.

Україна є найбільшою країною в Європі, з тих, що повністю розташовані в Європі, та 46-та за розміром країна у світі із загальною площею 603500 км². Столицею України є місто Київ із населенням близько 3 мільйонів осіб. Автономна Республіка Крим є, станом на травень 2015 року, предметом територіальної суперечки між Україною і Росією, і знаходиться під фактичним контролем останньої. Дві області, Донецька та Луганська, частково знаходяться під фактичним контролем проросійських сепаратистів.

Населення України складає близько 44,3 млн людей. Перепис 2001 року показав, що етнічні українці складають 77,8% населення, росіяни – досить велику меншість (17,3%). Значно менш чисельними меншинами в Україні є білоруси (0,6%), молдовани (0,5%), кримські татари (0,5%), болгары (0,4%), угорці (0,3%), румуни (0,3%), поляки (0,3%) та євреї (0,2%). Дослідження від 2014 року, проведене Центром Разумкова, показало, що 76,0% українців вважають себе віруючими, серед яких 70,2% складають православні християни. З решти (28,8%), 16,1% становлять неправославні християни; також у невеликих кількостях присутні євреї, мусульмани і буддисти.

Офіційною мовою країни є українська, хоча взагалі мовні питання є складними та суперечливими. Згідно із даними перепису 2001 року, українська була першою мовою для 67,5% населення, тоді як 29,6% населення як першу мову назвали російську. На практиці більшість людей в Україні вільно розмовляють обома мовами, а рішення про те, яка мова є “першою”, виглядає радше питанням ідентичності, ніж мовної потреби.

У 2013 році валовий внутрішній продукт України (ВВП) склав 177 431 млн доларів США (USD), посівши 55-те місце у світі в списку ВВП за версією Світового банку. ВВП України на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) в 2013 році склав 8 790 USD, а ВНД на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) в 2013 році

склав 8970 USD. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй поставила Україну на 83-місце в індексі людського розвитку (ІЛР) у 2014 році, з показником 0,734. Коефіцієнт Джині, який вимірює нерівність в розподілі багатства, в Україні за період 2003–2012складав 25,6, будучи другим найнижчим у світі. Співвідношення середньої заробітної плати найбагатших 20% населення до найбідніших 20% за той же період склало 3,6.

Територія, яку займає сучасна Україна, була предметом суперечок багатьох потужних сил протягом століть. У кінцевому рахунку її нинішні кордони були встановлені у 1954 році, окресливши Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Українська РСР була однією із п'ятнадцяти республік, які склали Радянський Союз до його розпаду в 1991 році. 24 серпня того ж року Україна проголосила себе незалежною державою.

На президентських виборах, які відбулися у кінці 2004, країна побачила запеклий бій між прем'єр-міністром Кучми проросійським Віктором Януковичем, і прозахідним Віктором Ющенком. Незважаючи на те, що Центральна виборча комісія у листопаді оголосила переможцем Януковича, Ющенко оскаржив результати голосування; водночас відбулася серія протестів, які отримали назву "Помаранчева революція". 26 грудня Верховний суд України анулював результати та ініціював повторне голосування. Цього разу Ющенко був оголошений переможцем і у січні 2005 року вступив на посаду президента.

Популярність Ющенка швидко впала. На наступних президентських виборах у 2010 році він отримав тільки 5,5% голосів, а його суперник, яким знову став Віктор Янукович, змінив його на посту президента. За час каденції Януковича демократичні реформи періоду президентства Ющенка були, в основному, скасовані. Нова адміністрація почала встановлювати контроль над судами і переслідувати своїх політичних суперників. У жовтні 2010 року Конституційний суд скасував низку конституційних поправок від 2004 року, що обмежували повноваження президента.

У листопаді 2013 року після рішення президента Януковича не підписувати угоду про асоціацію із Європейським Союзом, серія громадських протестів почалася спочатку в Києві на Майдані Незалежності, а потім швидко поширилася по більш проєвропейських західних і центральних

регіонах країни. Ці протести (відомі як Євромайдан) швидко переросли в заворушення у січні та лютому 2014 року, спричинивши в результаті десятки вбитих і сотні поранених. Державні органи спочатку намагалися придушити протести силою, а потім вдалися до блокади.

Відбулася ескалація насильства. У Києві невідомі снайпери розстріляли десятки демонстрантів і співробітників міліції. Підтримка президента і уряду серед депутатів Верховної Ради та Київської міської ради різко впала. 21 лютого 2014 року президент Янукович підписав угоду, яка передбачала відновлення дії Конституції у редакції від 2004 року, початок процесу конституційної реформи та президентські вибори в кінці року. Однак, надалі Янукович відмовився від своєї позиції, що примусило Верховну Раду проголосувати за його усунення із посади президента. Незабаром після цього Янукович залишив країну. Верховна Рада проголосувала за заміну Януковича на свого спікера, правляча Партія регіонів зазнала швидкого краху, і у Верховній Раді була сформована нова урядова коаліція, в тому числі, з представників колишньої опозиції.

Ці події викликали невдоволення у більш проросійських східних регіонах України, де мешкали найсильніші прихильники Януковича. У березні 2014 року був проведений “референдум” у Криму про те, чи ця територія залишається частиною України або стає суб’єктом федерації у складі Росії. Офіційні результати показали, що майже 97% виборців віддали перевагу Криму у складі Росії, проте це не було визнано міжнародною спільнотою. Незважаючи на міжнародні протести, Крим був анексований Росією протягом декількох днів. Проросійські сепаратистські рухи, відкидаючи новий уряд у Києві, захопили контроль над будівлями органів влади в низці міст на сході країни. Місцеві “референдуми” проголосили “народні республіки” в Донецькій і Луганській областях, і почалася війна між місцевими силами і українською армією.

У травні 2014 року нові президентські вибори виграв проєвропейський політик Петро Порошенко. 27 червня 2014 він підписав економічну частину Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Парламентські вибори, що відбулися у жовтні 2014 року, мали наслідком формування коаліційної більшості проєвропейських партій і затвердження Арсенія Яценюка на посаді прем’єр-міністра.

Загальна ситуація із правами людини в Україні є неоднозначною. У 2015 році Freedom House визнав Україну “частково вільною”, із загальною оцінкою рівня свободи 3,5 (із конкретними рейтингами 3 для громадянських свобод і 3 для політичних прав).

Частина 2: Патерни дискримінації

Частина 2 цього звіту обговорює те, що дослідники Equal Rights Trust виокремили як головні патерни дискримінації та нерівності в Україні. Вона ґрунтується на оригінальних прямих свідченнях, зібраних у широкого кола осіб, а також на інтерв'ю із експертами. Звіт також містить дослідження, проведені на основі авторитетних джерел протягом останнього десятиліття, а, в разі необхідності, посилається на новинні репортажі. Ця частина доповіді не прагне представити вичерпну картину, а радше допомогти зрозуміти те, що здається найважливішими патернами дискримінації у країні.

Ця частина звіту представляє свідчення дискримінації та нерівності за ознаками 1) статі; 2) сексуальної орієнтації та ґендерної ідентичності; 3) інвалідності; 4) стану здоров'я, зокрема, ВІЛ-статусу; 5) етнічної або національної належності та кольору шкіри; 6) національності та громадянства, (7) релігії; 8) мови; 9) статусу внутрішньо переміщеної особи (ВПО); і 10) віку, зокрема, уразливого становища, в якому опиняються діти. Стосовно кожної ознаки цей звіт розглядає способи, якими люди піддаються дискримінації та нерівності в різних сферах життя – зокрема, як наслідок дискримінаційних законів, дій державних суб'єктів під час виконання ними своїх функцій, уразливість до дискримінаційного насильства, а також дискримінацію та нерівність у таких сферах, як зайнятість, освіта та доступ до товарів і послуг.

Що стосується дискримінації за ознакою **статі**, розділ 2.1 цього звіту демонструє, що основними жертвами дискримінації за ознакою статі в Україні є жінки, які відчувають дискримінацію і невідгідне становище здебільшого внаслідок збереження патріархальних і патерналістських суспільних норм. Таким чином, незважаючи на міцну правову базу, що забороняє дискримінацію за ознакою статі, низка законів прямо дискримінує жінок, причому часто нібито прагнучи їх “захистити”, але насправді обмежуючи їх здатність робити вибір, особливо в сфері зайня-

тості. Незважаючи на спеціальні закони, рівні сімейного насильства та торгівлі жінками залишаються високими. У сфері зайнятості жінки не мають можливостей, рівних із чоловіками: наше дослідження виявило свідчення дискримінації при наймі на роботу, нерівної оплати праці, вертикальної і горизонтальної сегрегації та сексуальних домагань на робочому місці. Патріархальні норми проявляються також у суспільному житті, де жінки представлені вкрай недостатньо: менше 12% депутатів у Верховній Раді на цей час є жінками, і тільки дві жінки входять до складу Кабінету Міністрів.

Розділ 2.2 цього звіту розглядає дискримінацію за ознаками **сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності**, демонструючи, що лесбійки, геї, бісексуали і трансгендерні особи в Україні зазнають важкої і систематичної дискримінації та нерівності внаслідок високих рівнів стигми і слабого правового захисту. Хоча Україна була першою пострадянською державою, яка декриміналізувала одностатеві сексуальні стосунки ще у 1991 році, суспільна нетерпимість із того часу поступово зростала, особливо, з початку цього століття. Останні дослідження показують, що до трьох чвертей населення України негативно ставиться до ЛГБ осіб; стигматизацію також відчувають і трансгендери. Український парламент послідовно ігнорує заклики до ухвалення законодавства, яке би прямо заборонило дискримінацію за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, а низка чинних законів прямо або непрямо дискримінує проти ЛГБТ. Існують також значні проблеми з правоохоронними органами, починаючи від образ, домагань, шантажу і здирництва до нездатності захистити від дискримінаційного насильства. В такому соціально-правовому контексті багато ЛГБТ вирішують не розкривати свою сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність, тому що – як показують свідчення, представлені у звіті – ті, хто не приховує своє життя, наштовхуються на дискримінацію у сферах зайнятості, освіти та охорони здоров'я.

Що стосується дискримінації за ознакою **інвалідності**, розділ 2.3 показує, що, хоча Україна є учасницею Конвенції про права осіб з інвалідністю та має відносно міцну національну правову базу із заборони дискримінації за ознакою інвалідності, залишаються суттєві проблеми. Хоча нещодавні реформи привели законодавство із питань інвалідності відповідно до найкращої поточної практики, держава виказує тенден-

цію розглядати осіб з інвалідністю як об'єктів соціальної допомоги, а не як автономних правовласників. Проблемою залишається доступність публічного простору та будівель, незважаючи на існування чітких правових зобов'язань із забезпечення доступу і пристосування будівель та інфраструктури. Особи з інвалідністю не можуть брати участь у зайнятості на рівній основі з іншими, і рівень безробіття серед них залишається дуже високим, як через пряму дискримінацію, так і через відмову від розумного пристосування. Подібним чином, згідно із визнанням влади, для багатьох людей з інвалідністю залишається недоступною освіта. Нарешті наше дослідження показало, що люди з інвалідністю стикаються із дискримінацією та несприятливим становищем у доступі до охорони здоров'я, товарів і послуг.

Розділ 2.4 цього звіту, розглядаючи дискримінацію на підставі **ВІЛ-статусу**, демонструє, що люди, які живуть з ВІЛ, відчувають жорстку і широко поширену стигму, внаслідок чого змушені або приховувати стан свого здоров'я, або зазнавати виключення із галузей зайнятості, освіти, охорони здоров'я та інших сфер життя. Тоді як спеціальний закон про боротьбу з дискримінацією в Україні не забороняє дискримінацію на підставі стану здоров'я, законодавство, спрямоване на запобігання поширенню ВІЛ, таки містить певні засоби захисту від дискримінації на підставі ВІЛ-статусу. Тим не менш, деякі інші закони прямо дискримінують на підставі ВІЛ-статусу, в той час як наявні способи захисту на практиці представляються значною мірою неефективними. Дослідження для цієї доповіді знайшли свідчення прямої дискримінації і переслідувань людей, які живуть з ВІЛ, у сферах зайнятості, охорони здоров'я та освіти.

Розділ 2.5 вивчає дискримінацію за ознакою **етнічної приналежності, національного походження і кольору шкіри**, розглядаючи становище п'яти різних груп меншин: ромів, кримських татар, росіян, євреїв і недавніх мігрантів. З усіх них **роми** по праву вважаються найбільш дискримінованою етнічною групою в Україні. Вони виявляються жертвами низки дискримінаційних практик, від дискримінації із боку представників держави до високих рівнів безробіття, бідності, поганої якості освіти та житла, що є наслідком несприятливого поводження. Ромів є об'єктом широко поширених суспільних упереджень, а рівень нетерпимості до них вищий, ніж до будь-якої іншої етнічної групи, що відбивається

на високих рівнях промов ненависті та злочинів на ґрунті ненависті. Ці упередження також впливають на їхні стосунки з представниками держави, і наше дослідження зафіксувало численні випадки дискримінації ромів із боку працівників правоохоронних органів. Через низку історичних і соціальних причин чимало ромів не мають документів, що засвідчують особу, і до цього часу стикаються із проблемами у спробах отримати такі документи внаслідок дискримінації з боку відповідних органів влади. Відсутність документів, що засвідчують особу, в свою чергу призводить до труднощів у доступі до соціальних послуг та охорони здоров'я. Роми також стикаються із дискримінацією та нерівністю у сферах освіти, зайнятості та житла. Останні події виявили, що поводження із ромами-ВПО є помітно гіршим, ніж з іншими внутрішньо переміщеними особами з Донбасу.

Кримські татари є тюркською етнічною групою, яка була насильно депортована з Криму на початку 1940-х років і повернулася туди у 1980–90-х роках. Вони стикаються із численними, взаємопов'язаними проблемами: відсутність доступу до землі внаслідок захоплення і перерозподілу земель під час їх вимушеної відсутності, високий рівень промов ненависті та упереджень, в тому числі, з боку влади, проблеми забезпечення зайнятості, перешкоди у використанні їхньої мови в освіті та відсутність політичного представництва. З часу анексії Криму Росією, фактична влада півострову провела велику кількість рейдів у пошуках зброї та “екстремістської” літератури, націлених, зазвичай, саме на кримських татар.

Етнічні росіяни є на сьогоднішній день найбільшою етнічною меншиною в Україні, яка становить майже п'яту частину населення. У світлі конфлікту між проросійськими сепаратистами та українською державою на Донбасі на сході України, Equal Rights Trust шукав свідчень дискримінації щодо цієї групи заради з'ясування, чи була така можлива дискримінація фактором у створенні або розгортанні конфлікту. Інтерв'ю, проведені для цього звіту, разом із дослідженнями, здійсненими іншими незалежними дослідниками, виявили, що стосунки між етнічними росіянами та більшістю населення історично були приятними та залишалися такими на особистому рівні навіть у розпал війни на сході. Хоча етнічні росіяни Сходу і Півдня до конфлікту 2013–2014 років інколи висловлювали невдоволення, воно не виглядало, як пов'язане з

власне етнічною належністю. Радше ніж етнічна приналежність, фактором поділу, здається, були **політичні погляди**: розбіжні геополітичні орієнтації на Росію чи на Захід і відповідні мовні вподобання серед, в інших аспектах, двомовного населення складають і причину, і наслідок збройного конфлікту. Не дивно, що наше дослідження показало певне відмежування етнічних росіян унаслідок цього конфлікту, хоча політичний вибір, який сприймається як вибір між двома різними цивілізаціями, принаймні, на квітень 2015 року залишався набагато сильнішим маркером ідентичності. Деякі опитані етнічні росіяни говорили про “кризу ідентичності” серед етнічних росіян України, в цей час, коли аспекти ідентичності, що були історично сумісні з перебуванням у складі багатонаціональної української держави, почали асоціюватися із політичними симпатіями до сучасної російської держави.

Українські євреї історично зазнавали тяжких репресій, але сьогодні досить добре інтегровані в суспільство. Як показано в цьому розділі, лідери єврейської громади вважають українських євреїв цілком інтегрованими, оскільки багато євреїв вважають себе, насамперед, громадянами України. Тим не менш, респонденти зазначили низку антисемітських інцидентів, що викликає стурбованість, незважаючи на намагання окремих єврейських лідерів применшити значення таких расистських дій.

Розділ 2.5.5 представляє свідчення ненависті та насильницьких злочинів на ґрунті ненависті з боку груп молодих скінхедів проти видимих меншин у країні, насамперед, іммігрантів і студентів не-європейського походження, які вирізняються своїм **кольором шкіри** та загальною неслов'янською зовнішністю, хоча на цей час немає офіційної статистики про поширеність таких вчинків. Україна піддавалася критиці за неадекватне реагування на такі злочини, як через відповідне законодавство, так і його реалізацію. Окрім злочинів на ґрунті ненависті, недавні іммігранти непропорційно часто піддаються обшукам та затриманням із боку правоохоронних органів.

Що стосується дискримінації на підставі національності та громадянства, яка обговорюється в розділі 2.6, ми знайшли низку законів, які перевищують допустимі для держави межі диференціації між громадянами і негромадянами. Міжнародне законодавство у галузі прав людини визнає певний ступінь свободи держави щодо встановлення різниці

у поводженні з громадянами і негромадянами в деяких сферах життя, хоча держави повинні діяти в рамках допустимих обмежень. У випадку з Україною держава зберігає низку законів, які носять необґрунтовано дискримінаційний характер щодо негромадян. Зокрема, багато законодавчих положень обмежують доступ до певних посад або професійної діяльності тільки для громадян України. Хоча таке обмеження для певних посад або професійної діяльності може бути виправданим у випадку специфічних професійних вимог, деякі положення, що обмежують певні зайняття (наприклад, аудитора або засновника фермерського господарства) тільки громадянами, є явно невиправданими.

Розділ 2.7 розглядає **мовні питання** – предмет гарячих суперечок в Україні, надто щодо того, яким чином дві найбільш широко використовувані мови – українська та російська – мають розглядатися у законі та поточній політиці. Наші дослідження показали, що політична напруженість навколо питання про мовну ідентичність і користування мовами не надто відбивається на житті більшості українських громадян. Більшість українців може й насправді говорити обома мовами, а дані переписів і відповіді у результатів опитувань громадської думки показують, що не існує значущої кореляції між етнічністю людини, її мовною ідентичністю та використанням нею тієї чи іншої мови. Найголовніше, що опитування громадської думки показують, що навіть у південно-східному регіоні, де зосереджена найбільша кількість етнічних росіян, дуже мало людей висловлюють свою заклопотаність із приводу дискримінації за ознакою мови. Тим не менш, слід зазначити, що політизація мовного питання зростає з початку збройного конфлікту, і що це може призвести до посилення тенденції пов'язувати вибір мови з політичними переконаннями і симпатіями.

Дискримінація за ознакою релігії в Україні, як зазначається у розділі 2.8, проявляється у низці патернів, кожен з яких негативно впливає на прихильників однієї чи декількох релігій, включаючи як меншини, так і великі релігійні групи. У цьому розділі представлені свідчення промов ненависті та злочинів ненависті на підставі релігії проти свідків Єгови, а також випадків мобілізації чоловіків для боротьби з сепаратистами на південному сході України без належного врахування їх релігійних поглядів. Ми також знайшли свідчення дискримінації та корупції при розподілі землі для церковного вжитку і дискримінації з боку держав-

них органів при реєстрації релігійних організацій. Нарешті наше дослідження показує, що меншинні церкви в окупованій частині Донецької і Луганської областей зазнають посилені репресії із самого початку конфлікту, в той час як у Криму кримські татари-мусульмани відчують зростання релігійних переслідувань.

Внутрішньо перемішені особи (ВПО) – нове явище в Україні, тому поки що важко робити остаточні висновки про характер, масштаби та поширеність дискримінації щодо цієї групи. Тим не менш, незважаючи на існування міцної національної правової бази, яка забезпечує захист від дискримінації та гарантує здійснення прав, розділ 2.9 описує все більш численні свідчення того, що ВПО – особливо з Донбасу – відчують дискримінацію, здебільшого, внаслідок упереджень щодо себе.

Наостанок зазначимо, що розділ 2.10 фокусується на двох типах невідного становища дітей в Україні. Перший стосується груп дітей, чиї труднощі виникають виключно на підставі їхнього віку. Ця група, яка включає в себе, в першу чергу, дітей-сиріт і дітей, забраних від їхніх батьків, а також дітей у системі кримінального правосуддя, опиняється в особливо несприятливому становищі, яке не поширюється на дорослих. Другий випадок стосується тих дітей, які належать до інших дискримінованих груп, таких, як діти з інвалідністю та діти, які живуть з ВІЛ. Незважаючи на її чіткі зобов'язання згідно з Конвенцією про права дитини, є суттєві свідчення того, що Україна не змогла забезпечити рівні права дітей, а надто їх найбільш уразливих груп. Зберігається у значних масштабах практика поміщення дітей на утримання до державних закладів, незважаючи на чіткі зобов'язання щодо реформування у цій галузі. Це саме по собі складає серйозну проблему прав людини; ще більше занепокоєння викликають погані умови в дитячих установах України та низька якість освіти для осіб, які в них проживають. Україна не змогла вжити ефективних заходів щодо створення системи ювенальної юстиції, що відповідає потребам дітей, які перебувають у конфлікті із законом. Окрім того, існують переконливі свідчення того, що діти з інвалідністю та діти з ВІЛ зазнають множинної дискримінації та соціальної незахищеності як молодші члени груп, які вже піддаються значній дискримінації.

Частина 3: Політико-правові засади рівності

Частина 3 цього звіту аналізує політико-правові засади рівності в Україні з метою оцінки їх адекватності подоланню патернів нерівності та дискримінації, визначених у попередній частині. Вона аналізує міжнародно-правові зобов'язання та національну правову та політичну базу із захисту прав на рівність і недискримінацію в Україні. Щодо внутрішнього законодавства, вона розглядає Конституцію, спеціальне антидискримінаційне законодавство та положення про недискримінацію в інших галузях права. Також розглядається політика уряду, що впливає на питання нерівності, перш ніж перейти до оцінки виконання та реалізації наявних законів і політик, спрямованих на забезпечення рівності, в тому числі, роботи найбільш значущого спеціалізованого органу з питань рівності – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Також ця частина переглядає судову практику, пов'язану з дискримінацією.

Розділ 3.1 цього звіту оцінює участь України в міжнародних і європейських інструментах із захисту прав людини. Він демонструє, що Україна має хорошу репутацію своєї участі в основних міжнародних угодах ООН з прав людини, ратифікувавши сім із дев'яти основних угод, за винятком лише Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей. Україна також має хорошу репутацію в тому, що дозволяє індивідуальні скарги до відповідних договірних органів, досі не ратифікувавши лише Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, що є її найбільшим недоліком у цьому відношенні.

Україна також має дуже хорошу репутацію відносно інших міжнародних угод, які стосуються прав на рівність і недискримінацію. Вона ратифікувала основні конвенції щодо біженців та осіб без громадянства. Україна також ратифікувала всі вісім основоположних конвенцій Міжнародної організації праці та Конвенцію ЮНЕСКО від 1960 року про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти.

Україна взяла на себе низку важливих правових зобов'язань стосовно регіональних документів із прав людини. Вона ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини (ЄСПЛ) і Протокол № 12 до цієї Конвен-

ції, який забезпечує окреме право на недискримінацію. Вона також ратифікувала Європейську соціальну хартію (переглянуту), Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, Рамкову конвенцію про захист національних меншин та Європейську конвенцію про громадянство.

Міжнародні договори є частиною національного законодавства України і мають пріоритет у разі конфлікту з внутрішнім законодавством. ЄСПЛ перебуває навіть у вигіднішому становищі через закон, який вимагає від судів застосовування ЄКПЛ та прецедентного права Європейського суду з прав людини при розгляді справ. Однак, існують побоювання з приводу ступеня дотримання цих положень на практиці.

Розділ 3.2 аналізує внутрішню правову систему України, починаючи з Конституції, яка була прийнята в 1996 році. Конституція у статті 24 гарантує права на рівність і недискримінацію. Однак, незважаючи на забезпечення певного ступеня захисту, стаття 24 містить низку недоліків. Частина 1 гарантує лише те, що громадяни мають “рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом”, таким чином, виводячи негромадян з-під гарантії права на рівність. Частина 2 забороняє “привілеї та обмеження” згідно із відкритим списком ознак. У своєму сучасному вигляді частина 2 навряд чи забороняє усі форми прямої і непрямой дискримінації. Більш того, хоча перелік ознак є відкритим, у ньому бракує багатьох характеристик, визнаних на міжнародному рівні, таких як сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, інвалідність і стан здоров'я. Частина 3 вимагає від держави здійснення заходів для забезпечення “рівності прав жінок і чоловіків”, але насправді слугує зміцненню стереотипних уявлень про гендерні ролі. Наприклад, вимагаючи від держави “створення умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством”, частина 3 зміцнює уявлення, що в сім'ї саме мати мусить піклуватися про дітей. Крім того, якщо частина 3 вимагає від держави здійснення позитивних заходів щодо жінок, вона не містить жодних таких вимог щодо інших груп, які потерпають від несприятливого становища та нерівності. Окрім того, Конституція гарантує значну кількість прав людини тільки для громадян, тоді як відповідно до міжнародного права багато з них мають бути гарантовані для всіх людей.

Основні акти **антидискримінаційного законодавства** в Україні оцінюються у розділі 3.2.2. Найголовніший з них, Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації”, що був ухвалений у 2012 році та через два роки зазнав суттєвих змін, забороняє дискримінацію згідно із великою кількістю ознак у багатьох сферах життя. Цей закон, хоч і недосконалий, доцільно вважати **всебічним законодавством із протидії дискримінації**. Текст закону з поправками значною мірою відповідає найкращій міжнародній практиці: він містить доречні визначення різних форм дискримінації; дискримінація забороняється відповідно до великого і відкритого переліку захищених характеристик, хоча кидається в очі, що цей список оминає сексуальну орієнтацію і гендерну ідентичність; закон має широку сферу застосування. Існує, однак, низка проблем. Вони стосуються відсутності вимоги вживання позитивних дій, коли це потрібно для прискорення прогресу на шляху до рівності, та обмеженого кола засобів правового захисту. Крім того, з цим законом не була узгоджена ширша законодавча база, що створює проблеми постраждалим у використанні цього закону для забезпечення їх права на захист від дискримінації.

Окрім Закону України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”, є ще два спеціальних антидискримінаційних закони – Закон України “Про рівні права та можливості для жінок і чоловіків” та Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”. У той час як ці закони претендують на забезпечення захисту від дискримінації за ознаками, відповідно, статі та інвалідності, вони мають низку недоліків. Перший із них містить занадто широкі винятки та не роз’яснює засоби правового захисту, доступні для виправлення порушень, хоча його вимога про перевірку законодавства щодо дискримінації за ознакою статі показала свою ефективність, і проведення “гендерно-правової експертизи” призвело до внесення низки поправок до чинного законодавства. Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” був істотно змінений із часу його прийняття таким чином, що наразі він, наприклад, забезпечує певний захист від дискримінації за ознакою інвалідності. Хоча на момент ухвалення цього закону він орієнтувався на “медичну модель” інвалідності, поправки забезпечили перехід до “соціальної моделі”, за рахунок положень, які вимагають використання розумного пристосування та універсального дизайну в державному та приватному секторі. Проте, цей закон ще значною мірою не досяг своєї мети, і залишається ще чимало перешкод

для участі осіб з інвалідністю у життєдіяльності на рівній основі; зокрема, через те, що закон не встановлює будь-яких конкретних механізмів, за допомогою яких його вимоги мають бути виконані. Окрім цих двох законів, Закон України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ”, хоча й не входить до антидискримінаційного законодавства в точному значенні цього терміну, містить положення, що забороняють дискримінацію особи на підставі її ВІЛ-статусу або її належності до групи ризику по ВІЛ-інфекції. Проте, свідчень використання цих положень на практиці небагато.

Окрім цих законодавчих актів, існує низка положень про недискримінацію в інших галузях права, які розглядаються у розділі 3.2.3. Враховуючи його широку сферу застосування, Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” на практиці перебиває такі положення, які знаходяться у законодавстві з таких питань як сімейне право, зайнятість, освіта, охорона здоров’я, соціальне забезпечення, імміграція та спорт. Наше дослідження показало, що такі положення рідко використовуються жертвами дискримінації та значною мірою є символічними. Кримінальне законодавство містить низку положень, які оголошують злочином розпалюванні ненависті проти окремих груп, вважають мотив ненависті при скоєнні певних злочинів як обтяжливу обставину, а також криміналізують деякі форми дискримінації. Незважаючи на те, що ці положення певним чином відповідають найкращій міжнародній практиці, вони залишаються проблематичними. Наприклад, обтяжливі обставини є тільки там, де злочин мотивується ворожістю на підставі раси, національного походження або релігії, але не будь-яких інших характеристик. Крім того, наші дані показують, що вони мало застосовуються на практиці, а кримінальні справи рідко порушуються згідно із цими положеннями.

Розділ 3.3 розглядає урядові політики та демонструє, що, в той час як держава ухвалила низку планів і стратегій відносно багатьох груп, уразливих до дискримінації – зокрема, жінок, ромів та осіб з інвалідністю, – майже не здійснювалась оцінка їхньої ефективності, що заважає визначити, якою мірою вони мали позитивний вплив. Але, якщо дивитися ширше, продовження дискримінації проти багатьох із цих груп, про що свідчить частина 2 цього звіту, ставить під питання ефективність цих політик.

Також у розділі 3.4 аналізується впровадження і застосування законів і політик, пов'язаних із рівністю. Він показує, що в цілому українська правова система дозволяє людям звертатися зі скаргами про дискримінацію в суд, хоча нездатність інтегрувати та узгодити антидискримінаційне законодавство з широкою законодавчою базою робить це важчим, ніж потрібно. Позитивними кроками є те, що позивачі звільняються від сплати судових витрат у справах із дискримінації, Цивільний кодекс передбачає перекладення тягаря доведення у випадках дискримінації, а Україна має сильну і незалежну інституцію з прав людини та рівності – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – з широкими повноваженнями і хорошою репутацією висвітлення проблем дискримінації у рамках її діяльності.

Наш аналіз української судової практики переконує про складну ситуацію. Існує невелика кількість випадків, коли рішення Конституційного Суду та нижчих судів торкалися проблем дискримінації. У той час як деякі випадки свідчать про сильний, прогресивний підхід до забезпечення рівності, інші, зокрема рішення Конституційного Суду, взагалі не вдаються до будь-якого докладного аналізу вимог, які накладають права на рівність і недискримінацію, а підхід цього суду до деяких питань був непослідовним і неясним.

Загальний висновок цього звіту полягає у тому, що система законів, політик і практик із запобігання дискримінації в Україні залишається у стадії розробки. В той час як Україна останніми роками здійснила низку важливих реформ і привела свою політико-правову базу значною мірою згідно з міжнародними стандартами, у цій сфері все ще залишається чимало прогалин і неузгодженостей. Ще важливішим є те, що забезпечення виконання цих положень залишається задовільним.

Частина 4: Висновки та рекомендації

Частина 4 цього звіту представляє свої висновки і надає рекомендації уряду України. Вона стверджує, що міцний правовий захист, який існує на папері, все ще не втілюється у суттєве зниження дискримінації на практиці. Цей висновок підтверджується як багатьма свідченнями існування дискримінації за різними ознаками, що представлені в частині 2, так і оцінками забезпечення виконання політико-правових положень

у частині 3. Таким чином, у той час як Україна, безумовно, рухається у правильному напрямку, **українською владою має бути зроблено ще багато чого для виконання своїх зобов'язань поважати, захищати та здійснювати права на рівність і недискримінацію.**

Розділ 4.2 цього звіту представляє рекомендації Equal Rights Trust, метою яких є посилення захисту від дискримінації та виконання Україні своїх міжнародних зобов'язань поважати, захищати та здійснювати права на рівність і недискримінацію. Усі рекомендації засновані на нормах міжнародного права, які стосуються питань рівності, а також на Декларації принципів рівності – документа, який узагальнює найбільш суттєві елементи міжнародного права та найкращої міжнародної практики з питань рівності.

Цей звіт надає рекомендації у восьми сферах:

- Зміцнення міжнародних зобов'язань, які стосуються питань рівності;
- Конституційні та законодавчі реформи, спрямовані на зміну або скасування дискримінаційних законів;
- Впровадження та забезпечення дотримання Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»;
- Реформування, здійснення і забезпечення дотримання інших законів, спрямованих на заборону дискримінації;
- Дії з подолання дискримінації щодо певних груп;
- Збір даних із питань рівності;
- Просвіта з питань рівності;
- Заборона регресивного тлумачення, відступів і застережень у законодавстві.

1. ВСТУП

1.1 Мета і структура цього звіту

Мета цього звіту полягає у тому, щоби висвітлити та проаналізувати дискримінацію та нерівність в Україні, а також рекомендувати заходи, спрямовані на боротьбу з дискримінацією та досягнення рівності. Цей звіт досліджує давно визнані проблеми в галузі прав людини, і в той же час прагне привернути увагу на менш відомі патерни (стандартні ситуації) дискримінації в країні. Він уперше об'єднує свідчення з життєвого досвіду дискримінації та нерівності у різних формах з аналізом законів, політик, практик та інституцій, створених для їх подолання.

Звіт складається з чотирьох частин. **Частина 1** пояснює його мету і структуру, концептуальні рамки всієї праці та методологію дослідження. Вона також надає основну інформацію про Україну, її історію, поточну політичну та економічну ситуацію.

Частина 2 представляє патерни дискримінації та нерівності, висвітлюючи прояви дискримінації та нерівності на підставі низки характеристик: статі; сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності; інвалідності; ВІЛ-статусу; етнічної приналежності, національного походження і кольору шкіри (зокрема, становище ромів, кримських татар, євреїв та етнічних росіян); національності і громадянства; мови; релігії; місця проживання і статусу внутрішньо переміщеної особи; віку (з акцентом на проблеми, з якими стикаються діти).

Частина 3 починається з огляду основних міжнародно-правових зобов'язань України у галузі рівності і недискримінації в рамках системи прав людини, встановленої Організацією Об'єднаних Націй (ООН) та Радою Європи. Далі у звіті обговорюється українське національне законодавство, що стосується рівності та недискримінації, починаючи з Конституції та висвітлюючи спеціальне антидискримінаційне законодавство і положення про недискримінацію в інших законодавчих актах. Частина 3 також розглядає державну політику, що стосується питань рівності. Потенціал для реалізації прав на рівність і недискримінацію ілюструється шляхом розгляду судової практики та огляду функціонування уряду і незалежних органів, відповідальних за реалізацію законодавства в галузі прав людини.

Частина 4 містить висновки та рекомендації, що ґрунтуються на аналізі патернів нерівності та дискримінації, розглянутих у частині 2, та оцінці законодавства і державної політики України в частині 3.

1.2 Концептуальна основа і методологія дослідження

Концептуальною основою цього звіту є уніфікована система прав людини щодо рівності, яка підкреслює невід’ємну роль рівності у здійсненні всіх прав людини і прагне подолати фрагментацію у сфері законодавства і політики з питань рівності. Уніфікована система прав людини щодо рівності – це цілісний підхід, який визнає як унікальність кожного типу нерівності, так і загальні аспекти різних нерівностей. Уніфікована система об’єднує:

- a. типи нерівностей за різними ознаками, такими як раса, стать, релігія, національність, інвалідність, сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність;
- b. типи нерівностей у різних галузях цивільного, політичного, соціального, культурного та економічного життя, в тому числі, зайнятості, освіти, а також надання товарів і послуг; а також
- c. статусні нерівності та соціально-економічні нерівності.

Уніфікована система прав людини щодо рівності

Уніфікована система прав людини щодо рівності викладається в Декларації принципів рівності, ухваленій у 2008 році, що були спочатку підписані 128-ма, а згодом тисячами експертів та активістів з питань рівності і прав людини з усього світу. Принципи, сформульовані й узгоджені експертами, ґрунтуються на концепціях та судовій практиці, напрацьованих у міжнародних, регіональних і національних правових контекстах.

З моменту свого ухвалення Декларація визначала напрямок зусиль із розробки законодавства з питань рівності в низці країн і отримала велику підтримку на міжнародному та регіональному рівнях. У 2008 році Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав (КЕСКП) використав низку ключових понять з цієї Декларації у своєму Загальному зауваженні № 20: Недискримінація в економічних, соціальних і культурних правах. У 2011 році Парламентська асамблея Ради Європи при-

йняла Рекомендацію, що закликає держави-члени Ради Європи, включаючи Україну, взяти Декларацію до уваги при розробці законодавства і політики у сфері рівності.

Принцип 1 Декларації визначає **право на рівність**:

Право на рівність є правом всіх людських істот бути рівними у своїй гідності, отримувати належну повагу й увагу, брати участь на рівній основі з іншими в будь-якій сфері економічного, соціального, політичного, культурного чи суспільного життя. Всі люди є рівними перед законом і мають право на рівні захист і користь з боку закону.¹

Визначене таким чином право на рівність має широку сферу застосування, а його зміст є ширшим, ніж просто право на недискримінацію в його традиційному розумінні. Право на рівність має серед своїх елементів рівну реалізацію всіх прав людини, а також рівні захист і користь з боку закону. Найголовніше, що воно передбачає рівну участь у всіх сферах життя, в яких застосовуються права людини. Цей цілісний підхід до рівності бере до уваги перетинання уразливостей, які виникають у різних контекстах, що вимагає комплексного підходу до нерівності в усіх сферах життя.

Цей звіт використовує право на рівність, як воно викладено в Декларації, в якості точки відліку, щодо якої він оцінює наявність або ступінь нерівності. Це допомагає подолати недоліки гірших визначень поняття рівності, що містяться у багатьох правових системах, розуміючи рівність не тільки як право бути вільним від усіх форм дискримінації, але також як право на досягнення дійсної рівності на практиці. Як обговорюється нижче, це мотивує наш аналіз уразливостей різних груп за межами тих проблем, які виникають в результаті очевидних актів дискримінації. З цієї точки зору багато суспільних нерівностей, що відносяться до прав людини, ми розглядаємо як наслідки історичного невігідного становища, водночас наполягаючи, що право на рівність вимагає, щоби держава подолала несправедливі нерівності, якими би “нешкідливими” не були

1 Declaration of Principles on Equality, The Equal Rights Trust, London, 2008, Principle 1, p. 5.

їхні причини. Таким чином, уніфікована система робить фактичні нерівності, незалежно від того, чи вони впливають із дискримінації, відповідним предметом розгляду у цьому звіті.

Декларація тлумачить право на недискримінацію як таке, що входить до складу права на рівність.² Таким чином, при дослідженні ситуації конкретної групи осіб, у цьому звіті розглядаються як приклади дискримінації, так і нерівності у таких сферах як зайнятість або суспільне життя, диференційований доступ до товарів і послуг та соціально-економічна уразливість.

Уніфікована система прав людини щодо рівності робить бажаним і можливим надання загального юридичного визначення дискримінації, що охоплює всі види дискримінації. Принцип 5 Декларації пропонує таке визначення:

Дискримінація має бути заборонена, якщо вона виникає за ознаками раси, кольору шкіри, етнічності, походження, статі, вагітності, материнства, цивільного, сімейного або опікунського статусу, мови, релігії чи переконань, політичних або інших поглядів, народження, національного чи соціального походження, національності, економічного становища, зв'язку з національною меншиною, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, віку, інвалідності, стану здоров'я, генетичної чи іншої схильності до захворювань або комбінації будь-яких з цих ознак, або на підставі характеристик, пов'язаних з будь-якою з цих ознак.

Дискримінація за будь-якою іншою ознакою має бути заборонена, якщо така дискримінація 1) викликає або закріплює системну уразливість; 2) підриває людську гідність; або 3) негативно впливає на рівне здійснення прав і свобод людини настільки суттєво, що це можна порівняти з дискримінацією за зазначеними вище забороненими ознаками.

2 Див. вище, виноска 1, Principle 4, с. 6.

Дискримінація має також бути заборонена, якщо вона виникає через зв'язок людини з іншими людьми, яких стосуються заборонені ознаки, або через сприйняття, правдиве або ні, певної особи, як такої, яка має характеристику, по-в'язану із забороненою ознакою.

Дискримінація може бути прямою або непрямю.

Пряма дискримінація відбувається, коли з причини, по-в'язаної з однією або більшою кількістю заборонених підстав, з особою або групою осіб поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою або іншою групою осіб поводяться, поводитись або можуть поводитися в аналогічній ситуації; або коли з причини, пов'язаної з однією або більшою кількістю заборонених підстав, особі або групі осіб завдається шкоди. Пряма дискримінація може бути дозволена тільки у виняткових випадках, коли це може бути виправдано за строго визначеними критеріями.

Непряма дискримінація відбувається, коли певне становище, критерій або практика можуть поставити осіб, які мають статус або характеристику, пов'язану з однією або більшою кількістю заборонених підстав, в невигідну ситуацію, порівняно з іншими особами, якщо тільки таке становище, критерій або практика не є об'єктивно виправдані легітимною метою, а засоби досягнення цієї мети є доречними і необхідними.

Утиски являють собою дискримінацію, коли небажана поведінка, пов'язана з будь-якою забороненою підставою, має метою або наслідком порушення гідності особи або створює загрозливе, вороже, принизливе або образливе середовище.

*Акт дискримінації може бути скоєно навмисно або ненавмисно.*³

Це визначення передбачає широкий погляд на список **захищених характеристик**. Він містить як список явно заборонених підстав для дискримінації, так і критерії для включення додаткових підстав, згідно з яким “кандидати на підставу” повинні відповідати принаймні одному з трьох перелічених критеріїв.⁴ Таким чином, це визначення забезпечує основу для врахування всієї складності досвіду дискримінації, пережитого певною людиною. Воно визнає, що конкретна людина може відчувати дискримінацію через певну “комбінацію” складно взаємодіючих підстав, або через підстави, які раніше не були визнані “забороненими”, і що кумулятивний вплив дискримінації за різними ознаками може бути більшим, ніж сума його частин. Уніфікована система визнає, що явище дискримінації вимагає комплексного підходу задля її ефективного подолання.

Визначення дискримінації, що відображає найкращі практики із законодавчої заборони дискримінації на підставах, які вважаються несправедливими в сучасному суспільстві, забезпечує основу для розгляду нами низки груп на основі різних ідентичностей, які включені у цей звіт. Таким чином, звіт розглядає дискримінацію за ознаками статі; сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності; інвалідності; стану здоров'я; етнічної приналежності, національного походження і кольору шкіри; національності та громадянства; мови; релігії; та віку. Крім того, у звіті розглядаються деякі патерни дискримінації – такі, як дискримі-

3 Див. вище, виноска 1, Principle 5, с. 6–7.

4 Petrova, D., “The Declaration of Principles on Equality: A Contribution to International Human Rights”, in *Declaration of Principles on Equality*, The Equal Rights Trust, London, 2008, p. 34: “Визначення дискримінації у Принципі 5 включає розширений список «захищених ознак», опускаючи вираз «або інших обставин», який слідує за переліком характеристик у статті 2 Загальної декларації прав людини. Маючи намір уникнути зловживання антидискримінаційним законом через звинувачення у дискримінації за низкою невідповідних або помилкових ознак, це визначення, тим не менш, містить можливість розширення списку «захищених ознак» і включає три критерії, виконання кожного з яких достатньо для визнання додаткової характеристики як «захищеної ознаки». Цей підхід ґрунтується на рішенні дилеми «закритий чи відкритий список» «захищених ознак», яке було надано у Законі про просування рівності та попередження несправедливої дискримінації Південноафриканської Республіки від 2000 року.”

нація, якій піддаються ромські жінки – що не підпадають під жодну із вказаних ознак, але які, безперечно, потребують висвітлення через те, що являють собою важливі форми множинної дискримінації.

Декларація визначає три форми забороненої поведінки, які являють собою дискримінацію: пряму дискримінацію, непряму дискримінацію та утиски. Всі ці три поняття відображають актуальну думку експертів щодо визначення різних форм дискримінації у міжнародному законодавстві з прав людини та рівності⁵ та в законодавстві Європейського Союзу.⁶ Вони використовуються всюди в Частині 2 для оцінки патернів дискримінації, визначених у цьому дослідженні на основі зобов'язань держави поважати, захищати і здійснювати право на недискримінацію, а в Частині 3 – як основа для оцінки адекватності правових положень, призначених для захисту людей від дискримінації та забезпечення їх права на недискримінацію.

Цей звіт також спирається на низку інших важливих концепцій і визначень, що містяться у Декларації принципів рівності. Отак звіт використовує визначення **розумного пристосування, надане в Принципі 13 Декларації:**

Для досягнення повної і ефективної рівності від організацій публічного та приватного сектора може знадобитися забезпечення розумного пристосування з урахуванням наявності у людей різних можливостей, що пов'язані з однією або кількома забороненими підставами.

5 Див., наприклад, United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, Para 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), UN Doc. E/C.12/GC/20, 2009, Para 10.

6 Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin, Article 2; Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation, Article 2; Council Directive 2004/113/EC of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services, Article 4; and Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast), Article 2.

Пристосування означає необхідні й відповідні зміни і коригування, включаючи попереджувальні заходи, покликані допомогти розкрити здатності кожної людини для участі в усіх сферах економічного, соціального, політичного чи культурного життя або цивільної діяльності на рівних з іншими людьми. Пристосування до відмінності не повинно бути зобов'язанням, якщо для відповідальної особи воно має непропорційний або надмірно обтяжливий характер.⁷

Відповідно до норм міжнародного права у цій галузі, підхід, прийнятий у цьому звіті, полягає в тому, що відмова в розумному пристосуванні є дискримінацією.⁸ Відображаючи зростаючий міжнародний консенсус з цього питання, концепція розумного пристосування “екстраполюється на інші форми невідгідного становища за межами інвалідності, а також, в цілому, на відмінності, що перешкоджають здатності осіб брати участь у будь-якій сфері економічного, соціального, політичного, культурного чи суспільного життя”.⁹ Таким чином, в контексті цього звіту вважається, що обов'язок розумного пристосування може виникати також і на інших, ніж інвалідність, підставах.

Схожим чином, цей звіт використовує розуміння **позитивних дій**, надане в Принципі 3 Декларації. Як і щодо інших принципів, закріплених у Декларації, цей принцип спирається на розвиток підходів міжнародного та регіонального законодавства в галузі прав людини, в даному випадку, стосовно поняття спеціальних заходів,¹⁰ відповідно до чого “слід

7 Див. вище, виноска 1, Principle 13, с. 10–11.

8 Див., наприклад, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, G.A. Res. A/RES/61/106, 2006, Article 2; United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment No. 5: Persons with Disabilities*, UN Doc. E/1995/22, 1995, Para 15: “disability-based discrimination” includes the denial of “reasonable accommodation based on disability which has the effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise of economic, social or cultural rights”.

9 Див. вище, виноска 1, с. 39.

10 Див., наприклад, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, GA Res. 2106 (XX), 1965, стаття 1(4); і Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, GA Res. 34/180, 1979, стаття 4(1).

зазначити, що Декларація відображає зростаючу тенденцію тлумачення поняття “спеціальні заходи” як частини, а не винятку, рівного ставлення”.¹¹ Принцип 3 говорить:

Щоби бути ефективним, право на рівність вимагає позитивних дій.

Позитивні дії, які містять низку законодавчих, адміністративних і політичних заходів із подолання історичних недоліків і прискорення прогресу на шляху до рівності для окремих груп, є необхідним елементом у праві на рівність.¹²

Поняття позитивних дій відіграє важливу роль в уніфікованій системі щодо рівності, а отже, в підході, прийнятому в цьому звіті. Як вже говорилося раніше, право на рівність поширюється за межі права на свободу від дискримінації та містить елемент участі на рівній основі з іншими в усіх сферах життя, регульованих законом. Позитивні дії є ключем до вирішення тих проблем нерівності, що не можуть бути віднесені винятково до дискримінації. Виявивши патерни істотної нерівності в Частині 2, в Частині 3 цього звіту ми аналізуємо відповідність позитивних заходів їх подоланню.

Огляд законодавства та політики в Частині 3 цього звіту ґрунтується на врахуванні тих частин Декларації, в яких викладені **зобов'язання держави** щодо прав на рівність і недискримінацію, включаючи, зокрема, Принцип 11. У цьому значенні Декларація використовує розуміння зобов'язань держави в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, як вони пояснюються, зокрема, в Загальному зауваженні № 3 КЕСКП і Загальному зауваженні № 31 Комітету з прав людини. Як вказується у коментарі до Декларації:

Відповідно до аналогії з інтерпретацією зобов'язань Держав, викладених у Загальному зауваженні

11 Див. вище, виноска 1, с. 32.

12 Там само, Principle 3, с. 5.

ні № 3 Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав, держави зобов'язані вжити всіх необхідних заходів, включаючи законодавчі, для здійснення права на рівність всередині країни та у своїх програмах міжнародного співробітництва. Право на повну та ефективну рівність може бути складно забезпечити; проте, у Держави немає виправдання за відмову від конкретних кроків у цьому напрямку. Вимога вжитку таких заходів є безумовною і негайною. Недотримання цього зобов'язання не може бути виправдане посиланням на культурні, економічні, політичні, безпекові, соціальні чи інші фактори.¹³

Застосування уніфікованої системи прав людини з питань рівності

Застосування уніфікованої системи прав людини з питань рівності має низку наслідків для змісту, структури та методології цього звіту. **Перший наслідок** простежується у темі та обсязі звіту – презентації дискримінації та нерівності за низкою ознак в одному й тому ж дослідженні. Хоча докладний аналіз дискримінації та нерівності, що виникають на кожному кроці, явно виходить за рамки цього звіту, його мета полягає у демонстрації, як вважається, найбільш значущих патернів дискримінації та нерівності, відшуканих в українському контексті. Що стосується деяких ознак, то не було можливості включити кожен групу, уразливу щодо дискримінації та нерівності за цією ознакою. Наприклад, розділ про національні та етнічні меншини не розглядає ситуації, що впливають на всі національні чи етнічні меншини, а замість цього зосереджується на тих групах, які історично страждають від найсерйозніших форм дискримінації, таких як кримські татари, роми та євреї, а також на найбільшій групі (етнічні росіяни) і найбільш помітних меншинах (недавні іммігранти).

Демонструючи низку патернів дискримінації та нерівності, особливу увагу слід приділити достовірності джерел інформації. Певною мірою Частина 2 доповіді спирається на вже наявні дослідження нерівності,

13 Див. вище, виноска 1, с. 38.

які зачіпають окремі групи, та розрізнені дані про становище різних груп у конкретних сферах життя, що були доступні для деяких таких сфер, але обмежені для інших. Наприклад, відсутні будь-які статистичні дані про рівень участі лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів у сфері зайнятості, що заважає фахово встановити ступінь суттєвої нерівності в цій галузі. У цій та інших сферах, де немає доступних досліджень, Equal Rights Trust спирався, здебільшого, на прямі свідчення окремих жертв або на інтерв'ю зі спеціалістами, які працюють від імені певних груп. Докази, отримані за допомогою польових досліджень, були оцінені та використані з метою узагальнення патернів дискримінації та несприятливого становища таким чином, яким це взагалі можливо в українських реаліях. Звіт також висвітлює зв'язки між нерівностями за різними ознаками шляхом виявлення перехресних проблем, випадків множинної дискримінації та загального досвіду.

Другий наслідок застосування уніфікованої системи прав людини з питань рівності торкається матеріальної сфери застосування права на рівність, яке охоплює всі сфери життя, що регулюються законом. Цей звіт покликаний охопити, стосовно окремих груп і категорій людей, їхній досвід нерівності у низці сфер життя, таких, як взаємодія з органами державної влади, зайнятість, освіта та охорона здоров'я. Звіт також розглядає законодавчі положення, що носять дискримінаційний характер або мають дискримінаційний вплив на конкретні групи людей. Проте, в деяких випадках існує мало свідчень дискримінації або нерівності в конкретних сферах життя для певних уразливих груп – або тому, що люди в цих групах не відчувають несприятливого становища в певній сфері життя, або просто тому, що свідчення такого становища не були відшукані в ході дослідження. Наприклад, цей звіт містить небагато свідчень дискримінації проти осіб похилого віку на підставі саме їхнього віку поза сферою зайнятості.

Третім наслідком застосування уніфікованої системи є потреба аналізувати як порушення права на свободу від дискримінації, так і права на рівність. Цей звіт використовує право на рівність, як воно визначене в Декларації принципів рівності, як стандарт, відповідно до якого він оцінює ступінь нерівності. Таким чином, звіт досліджує історично сформовані патерни суттєвої нерівності, дивлячись на елемент “участі на рівноправній основі з іншими в економічному, соціальному, політич-

ному, культурному чи суспільному житті”, тим самим виходячи за рамки випадків дискримінації.

Четвертим наслідком цього підходу є презентація фактичних патернів дискримінації та нерівності разом із аналізом нормативно-правової бази, яка стосується питань рівності, що визначає основну логічну структуру звіту. Існування і застосування законів і політик, які забороняють дискримінацію та заохочують встановлення рівності, є критично важливим – хоча аж ніяк не єдиним – чинником у забезпеченні здійснення цих прав. Оскільки захист людей від дискримінації шляхом запровадження таких законів є ключовим обов’язком держави щодо цих прав, ми прагнемо поєднати оцінку життєвого досвіду дискримінації та нерівності з розглядом української нормативно-правової бази для того, щоби встановити, наскільки добре держава виконує цей обов’язок.

Аналіз патернів дискримінації в Частині 2 цього звіту чітко показує, що наявні закони і політики, спрямовані на ліквідацію дискримінації та нерівності в Україні, є недостатніми. Частина 3 цього звіту оцінює правові та політичні рамки у світлі принципів Декларації, що стосуються доступу до правосуддя для жертв дискримінації, свідчень і доказів для оскарження дискримінації та інших елементів захисту права на рівність. У той час, як необхідність ефективного здійснення прав на недискримінацію і рівність ілюструється даними, наведеними в Частині 2 цього звіту, ці питання детальніше обговорюються в Частині 3, а Частина 4 формулює рекомендації з правової та політичної реформи, її реалізації та примусу до виконання. Отже, можна сподіватися, що інформація, яка міститься в Частині 2, забезпечує сильну доказову базу для аналізу ефективності законів і політик, які розглядаються в Частині 3, таким чином гарантуючи, що висновки та рекомендації Частини 4 є актуальними та обґрунтованими.

Методологія дослідження

Цей звіт є результатом тривалої взаємодії між Equal Rights Trust і Правозахисним ЛГБТ Центром “Наш світ”. Починаючи з 2012 року, Equal Rights Trust і “Наш світ” працювали в партнерстві над проектом, спрямованим на боротьбу з дискримінацією та нерівністю в Україні. Цей звіт, який є одним з результатів цього проекту, був розроблений у декілька етапів.

Навесні 2013 року Центром “Наш світ” було підготовлене коротке дослідження, яке попередньо окреслило основні патерни дискримінації та нерівності в Україні, ґрунтуючись на наявних дослідженнях і звітах. Восени 2013 року Equal Rights Trust і “Наш світ” залучили до проекту низку дослідників, яким було доручено проведення досліджень стосовно ознак, визначених як найбільш значущі з точки зору дискримінації в Україні (стать, сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність, інвалідність, здоров’я/ВІЛ-статус, вік, національна чи етнічна належність, релігія, мова). Членами дослідницької команди були: Міжнародний жіночий правозахисний Центр Ла Страда – Україна, який описав дискримінацію за ознакою статі; Інститут прикладних гуманітарних досліджень (Харків), що фокусувався на дискримінації за ознакою віку; Молодіжна громадська організація Клуб взаємодопомоги “Життя+” (Одеська область), яка досліджувала дискримінацію за ознакою здоров’я та ВІЛ-статусу; Харківський регіональний фонд “Громадська Альтернатива”, що зосередив свою увагу на дискримінації за ознакою інвалідності; Громадська організація “Люди Буковини” (Чернівецька область) і ЛГБТ Асоціація “Ти не один” (Житомир), які розглядали множинну дискримінацію за ознаками сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності та інвалідності; Полтавський обласний медіа-клуб, який досліджував дискримінацію за ознакою національного чи етнічного походження з фокусом на ромах (циганах); та Громадська організація Центр з прав людини “Поступ” (Луганська область), який мав дослідити дискримінацію за ознаками національного або етнічного походження. На пізнішому етапі подальші дослідження були здійснені щодо дискримінації та нерівності стосовно дітей (проведене Марією Ясеновською) та етнічних росіян і євреїв (проведене Kiryŭ Kaścian).

У процесі проведення дослідження Україна переживала радикальні політичні та соціальні зміни, що справили істотний вплив на звіт (див. розділ “Обсяг та обмеження цього звіту” нижче). Наприклад, одна з дослідницьких організацій, Центр з прав людини “Поступ”, яка базувалася в Луганську, була не в змозі завершити свою роботу в повному обсязі. Інші дослідники продовжували працювати в надзвичайно важких умовах.

Дослідження проводилися на основі інтерв’ю, фокус-груп та круглих столів з організаціями, що працюють в інтересах тих, хто піддається дискримінації в Україні, а також із самими жертвами дискримінації.

У тексті цього звіту, представляючи власні свідчення жертв дискримінації, ми прибрали імена деяких свідків з поваги до їх бажання анонімності. Інформація про всіх осіб, чий імена не розголошуються, зберігається в архівах авторів звіту.

У Частині 2 цього звіту також передбачалися кабінетні дослідження серед наявних опублікованих джерел, що допомогло виявити і деталізувати головні патерни дискримінації в Україні. Вони включали огляд відповідної літератури з питань дискримінації та нерівності в Україні, зокрема, звітів з боку уряду та НУО до договірних органів ООН і процесу Універсального періодичного огляду; урядові і міжурядові дані та звіти; а також дослідження, опубліковані міжнародними та національними неурядовими організаціями, науковцями та засобами масової інформації. Всюди, де було можливо, ми поклалися на статистичні дані задля покращення розуміння нерівностей.

Правове дослідження законодавства та політики для Частини 3 було здійснене Equal Rights Trust і Центром “Наш світ”. Для дослідження міжнародно-правових зобов’язань України ми скористалися базою даних договорів Організації Об’єднаних Націй¹⁴ і веб-сайтом Управління Верховного комісара ООН з прав людини.¹⁵ Дослідження українських законів, в тому числі, Конституції і національного законодавства, складалося з розгляду першоджерел, доступних через веб-сайт Верховної Ради України. Дослідження державних політик було здійснене шляхом перегляду державних звітів до договірних органів ООН та документів, зібраних з урядових веб-сайтів. Дослідження ролі, функцій і діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини було проведене шляхом огляду відповідного законодавства, а також доповідей Уповноваженого Верховної Ради і зустрічей з працівниками офісу Уповноваженого.

Для забезпечення точності результатів і висновків цього звіту, його чернетка була піддана процесу валідації. На початку 2015 року представники Equal Rights Trust відвідали Україну, щоби представити і обговорити

14 United Nations, *United Nations Treaty Series Online Collection*, <https://treaties.un.org/pages/ParticipationStatus.aspx>.

15 Управління Верховного комісара ООН з прав людини, <http://www.ohchr.org/EN/Pages/WelcomePage.aspx>.

ти проект доповіді із зацікавленими представниками громадянського суспільства, уряду, наукових кіл тощо. На цих зустрічах і у подальшому листуванні звіт отримав критичні оцінки з боку низки зацікавлених сторін з метою перевірки наведених у ньому фактів та висновків. Коментарі, критика та інший зворотний зв'язок від цих зацікавлених сторін були враховані в проекті звіту.

У рамках процесу валідації у лютому 2014 року проект звіту був надісланий до Міністерства соціальної політики України, Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ зі списком питань і запрошенням до коментування та зворотного зв'язку. Тільки Міністерство соціальної політики представило зауваження щодо проекту, як у письмовій формі, так і через свого представника на круглому столі 26 лютого 2014 року. Крім того, представники Equal Rights Trust зустрілися з представником Міністерства закордонних справ. Відповіді від Міністерства юстиції отримано не було. Equal Rights Trust також надіслав запит до Конституційного Суду України з переліком питань, на які були отримані відповіді. Хоча зустріч з представниками Конституційного суду не відбулася, представникам Equal Rights Trust вдалося зустрітися з професором Миколою Козюброю, колишнім суддею Конституційного суду, а наразі керівником кафедри загальнотеоретичних та державно-правових наук в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”. Представники Equal Rights Trust також зустрілися з начальником відділу з питань недискримінації Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Equal Rights Trust намагався врахувати всі отримані відповіді та зауваження і представити позицію уряду та інших державних органів з питань, обговорюваних у цьому звіті, як через отриману інформацію, так і на основі наявних політик і публічних заяв, у тому числі, звітів України до договірних органів ООН.

Обсяг та обмеження цього звіту

Відносно часових рамок звіту Частина 2 обмежена приблизно останніми десятьма роками, причому акцент робиться на нещодавніх подіях і випадках, наскільки це можливо. Частина 3 охоплює поточний стан законів і політик на травень 2015 року, але слід зазначити, що оскільки система захисту рівності розвивається швидко як у глобальному масштабі, так і в Україні, то опис української системи, хоча й має сенс, напев-

не, застаріє скоріше, ніж за десятиліття, зокрема, в результаті розвитку судової практики.

Для будь-якого звіту неможливо представити вичерпний опис дискримінації та нерівності в певній країні, і ця доповідь не є винятком. Реалії дискримінації та нерівності є такими, що їхні прояви так само численні і різноманітні, як населення самої України. Кожна людина матиме власний досвід дискримінації та нерівності, що виникають у різних сферах життя, в різних обставинах, у взаємодії з різними особами, установами чи організаціями, і в результаті будь-якого аспекту її ідентичності або будь-якої комбінації цих аспектів. З цих причин метою Частини 2 цієї доповіді є надання широкого огляду основних форм дискримінації та нерівності, що відчуються найбільш значущими в українському контексті.

Дослідження для цього звіту були обмеженими, певною мірою, через відсутність деталізованих статистичних даних, що стосуються становища певних груп і в певних сферах життя. Отже, деякі питання, що зазвичай мали би бути відображені у доповіді на тему нерівності та дискримінації, насправді у цьому звіті взагалі відсутні. Окрім того, відсутність даних, сегрегованих за певними сферами життя, таких, як житло, освіта, зайнятість, кримінальне правосуддя тощо, обмежує рамки, в яких автори змогли обговорити нерівності в усіх сферах життя для кожної з груп, розглянутих у цьому документі. Наприклад, у той час як досвід деяких груп в системі освіти у звіті обговорюється, вивчити досвід всіх груп в цій сфері життя просто не було можливості.

Ці проблеми не повинні інтерпретуватися як ознака того, що у сферах або щодо груп, які не згадані у звіті, немає жодних проблем. Радше рішення не включати оцінку дискримінації та нерівності в певній галузі або для певної групи були мотивовані просто відсутністю свідчень на стадіях кабінетних і польових досліджень в ході підготовки цього звіту. Насправді відсутність свідчень щодо конкретної групи може вказувати на прогалини у системі захисту та/або нестачу висвітлення досвіду нерівності.

Криза, що почалася в листопаді 2013 після рішення президента Віктора Януковича не підписувати угоду про асоціацію між Україною та

Європейським Союзом, і подальший конфлікт в Україні призвели до двох істотних змін в політичній географії України. Першою з них була анексія Криму Росією у березні 2014 після “референдуму” в Криму, за результатами якого автономний регіон став федеральним суб’єктом Російської Федерації. Сам цей “референдум” був різко розкритикований, а анексія засуджена резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй.¹⁶ Станом на травень 2015 року лише одиниці держав визнали Крим як суб’єкт Російської Федерації, тоді як переважна більшість держав світу цього не зробила. Хоча наразі Крим де-факто знаходиться під контролем Росії, ця доповідь в усіх відношеннях розглядає його у складі України.

Друга зміна на політичній мапі України була викликана війною в Донбасі, котра ще тривала станом на травень 2015 року. На цей час дві області – Донецька та Луганська – частково знаходилися під фактичним контролем проросійських сепаратистів. “Референдуми про незалежність” були проведені в обох областях у травні 2014 з результатами, які нібито демонстрували переважну підтримку незалежності. Ці референдуми були широко розкритиковані, і жодна держава не визнала ні Донецьк, ані Луганськ в якості незалежних держав. Як і у випадку з Кримом, хоча частина цих двох областей не знаходиться під фактичним контролем українського уряду, цей звіт в усіх відношеннях розглядає обидві області у складі України.

1.3 Контекст

Україна є великою країною, розташованою у східній Європі; вона межує на півночі з Білоруссю, на сході з Росією, на південному сході омивається Чорним морем, на південному заході межує з Румунією та Молдовою, а на заході – з Польщею, Словаччиною та Угорщиною. Це найбільша країна з тих, що повністю розташовані в Європі, та 46-та за величиною країна в світі із загальною площею 603500 км². Вона розділена на 27 суб’єктів: 24 області, два міста зі спеціальним статусом (Київ і Севастополь) та Автономна Республіка Крим. Столицею України є місто Київ із населенням близько 3 мільйонів осіб.

16 United Nations General Assembly, Resolution No. 28/262. *Territorial integrity of Ukraine*, UN Doc. A/RES/68/262, 1 April 2014.

Як зазначено вище в розділі 1.2, Автономна Республіка Крим є, станом на травень 2015 року, предметом територіальної суперечки між Україною і Росією, і знаходиться під фактичним контролем останньої. Дві області, Донецька та Луганська, частково знаходяться під фактичним контролем проросійських сепаратистів.

Україна є домом для приблизно 44,3 млн. людей, хоча її населення скоротилося з максимуму більш ніж 52 млн. на початку 1990-х років, через перевищення смертності над народжуваністю та еміграцію. Народжуваність в 2013 році складала 11,1 народжень на 1000 осіб;¹⁷ смертність за той же рік складала 14,6.¹⁸ Очікувана тривалість життя при народженні ставить 71,2 роки, хоча є значний розрив між тривалістю життя чоловіків (66,3 роки) і жінок (76,2 роки).¹⁹

Перепис 2001 року показав, що етнічні українці складають 77,8% населення, росіяни – досить велику меншість (17,3%). Значно менш численними меншинами в Україні є білоруси (0,6%), молдовани (0,5%), кримські татари (0,5%), болгары (0,4%), угорці (0,3%), румуни (0,3%), поляки (0,3%) та євреї (0,2%).²⁰ Розподіл українського та російського етносів, які разом складають переважну більшість населення, не є рівномірним по всій Україні. Етнічні українці переважають на більшості території країни, особливо в північних і західних регіонах, в той час як етнічні росіяни знаходяться у великих кількостях у східних і південних регіонах. Крим є єдиним регіоном, де кількість етнічних росіян перевищує етнічних українців.

Дослідження від 2014 року, проведене Центром Разумкова, показало, що 76,0% українців вважають себе релігійними, у порівнянні з 57,8%

17 World Bank, *Data: Birth rate, crude* (per 1,000 people), <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.CBRT.IN> (as of May 2015).

18 World Bank, *Data: Death rate, crude* (per 1,000 people), <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.CDRT.IN/countries> (as of May 2015).

19 World Bank, *Data: Ukraine*, <http://data.worldbank.org/country/ukraine>.

20 Державний комітет статистики України, «Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року», <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>.

в 2000 році.²¹ Ще 7,9% не були впевнені, чи є вони віруючими, в порівнянні з попередніми 22,5%.²² З тих, хто вважає себе релігійними, 70,2% були православними християнами (17,4% населення належало до Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП), 22,4% – до Української православної церкви – Київський патріархат (УПЦ-КП), 0,7% – до Української автокефальної православної церкви, 28,1% вважали себе “просто православними”, а 1,4% не знали свою церкву).²³ Із залишку 28,8%, 16,1% були не-православними християнами (7,8% належали до Української греко-католицької церкви (УГКЦ), 1,0% були римо-католиками, 1,0% – протестантами, і 6,3% – іншими християнами) з дуже невеликою кількістю іудеїв (0,1%), мусульман (0,2%) і буддистів (0,2%). Один з восьми мешканців країни – 12,5% населення – не вважає себе пов’язаним з будь-якою конкретною релігією.²⁴ Релігійне населення розподілене нерівномірно по всій Україні. Православні християни, які належать до УПЦ МП, переважають у більшості регіонів країни, за винятком західних областей і Києва; УПЦ-КП формує більшість православних християн у західних областях і в Києві; УГКЦ домінує лише в трьох західних областях, що охоплюють історичний регіон Галичини. Римо-католиками є, в основному, поляки, які живуть на заході. Мусульманське населення в Україні, здебільшого, складається із кримських татар.

Офіційною мовою країни є українська, хоча, як показує розділ 2.7 цього звіту, мовні питання є складними та суперечливими. За даними перепису 2001 року, українська була першою мовою 67,5% населення, тоді як 29,6% населення вважає першою мовою російську.²⁵ На практиці більшість людей в Україні вільно розмовляють обома мовами, а рішення про те, яка мова є “першою”, виглядає радше питанням ідентичності, ніж мовної потреби. Як і у випадку з етнічною належністю, ті, чією

21 Центр Разумкова і Фонд Конрада Аденауера, Україна 2014: Суспільно-політичний конфлікт і церква. Позиції релігійних діячів, експертів, громадян, 2014, с. 29.

22 Там само.

23 Див. вище, виноска 21, с. 31.

24 Там само, с. 30.

25 Державний комітет статистики України, «Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року», <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language>.

рідною мовою є українська, домінують у північних і західних регіонах, у той час, як ті, хто говорить російською, домінують на сході та півдні.

Після різкого падіння в десятирічний період після розпаду Радянського Союзу економіка України швидко пішла вгору з 2000 по 2008 рік із зростанням в 2007 році на 7%.²⁶ Однак, Україна сильно постраждала від економічної кризи 2008 року, коли економіка скоротилася на 15% в 2009 році до її відновлення в наступні роки.²⁷ У 2013 році валовий внутрішній продукт України (ВВП) склав 177 431 млн. доларів США (USD), посівши 55-те місце у світі в списку ВВП за версією Світового банку.²⁸ ВВП України на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) в 2013 році склав 8790 USD, а ВНД на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) в 2013 році склав 8,970 USD.²⁹

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй поставила Україну на 83-місце в індексі людського розвитку (ІЛР) у 2014 році, з показником 0,734.³⁰ Коефіцієнт Джині, який вимірює нерівність в розподілі багатства, в Україні за період 2003–2012складав 25,6, будучи другим найнижчим у світі після Швеції.³¹ Співвідношення середньої заробітної плати найбагатших 20% населення до найбідніших 20% за той же період склало 3,6.³²

1.4 Історія, уряд і політика

Територія, яку займає сучасна Україна, була предметом суперечок багатьох потужних сил протягом століть. Історичний дім різних східнослов'янських племен, а потім частина потужної федерації під назвою Київська Русь з IX по XIII сторіччя, ця земля перейшла під контроль Га-

26 World Bank Databank, World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>.

27 Там само.

28 Там само.

29 Там само.

30 United Nations Development Programme, Human Development Report 2014: Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience, 2014, p. 161.

31 Там само, с. 169.

32 Там само.

лицько-Волинського князівства в XIII–XIV сторіччях і Великого князівства Литовського в XIV сторіччі, поки не опинилась у складі Речі Посполитої у 1569 році.

Козацьке повстання, що почалося в українських землях в 1648 році під проводом Богдана Хмельницького, в кінцевому підсумку призвело до утворення першої української національної держави на території сучасної центральної України. У 1649 році ця держава була визнана польським королем Іоанном II Казимиром автономною частиною Речі Посполитої, а в 1654 році козацький уряд уклав угоду з російським царем Олексієм Михайловичем про визнання його верховної влади над козацькою державою в обмін на захист і збереження її автономного статусу. Однак, після тридцятирічної війни між Росією, Польщею, турками і козаками, відомої як “Руїна” (з 1657 по 1686 роки), територія нинішньої України була розділена між Росією (землі на схід від Дніпра, а також Київ) і Польсько-Литовською державою (землі на захід від Дніпра) в рамках Угоди про Вічний мир від 1686 р. Самоврядування на цих територіях, в кінцевому підсумку, було скасоване, а українська мова та культура пригнічені. Незважаючи на дуже нетривале існування козацької квазідержави як автономної території, це заклало основи сучасної української нації. Коли Річ Посполита припинила існування у XVIII сторіччі, території, займані Польщею, були поділені між Росією і Австро-Угорською імперією.

Тим часом Крим був об’єктом боротьби між різними силами протягом століть, в кінцевому підсумку ставши тюркською васальною державою (Кримське ханство) і частиною Османської імперії з середини XV до кінця XVIII сторіччя. У 1783 році Кримське ханство було завойоване Катериною II і стало частиною Російської імперії.

Лютнева революція 1917 року надихнула багато етнічних груп у Російській імперії до вимоги більшої автономії та незалежності. Після Жовтневої революції того ж року і падіння російського Тимчасового уряду, київське повстання у листопаді 1917 започаткувало змагання за владу, які тривали до 1921 року: українська війна за незалежність, що була частиною більшої Громадянської війни на території колишньої Російської імперії; період, протягом якого більшовики на чолі з Леніном і Троцьким боролися і перемогли всіх своїх супротивників, утвердивши радянську владу по всій Росії. У цей час з’явилися дві недовговічні

держави: Українська Народна Республіка (1917–1920) і Західно-Українська Народна Республіка (1918–1919). Вони ще встигли формально об'єднатися в єдину державу, яка незабаром опинилася під контролем більшовиків і стала Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР), тоді як невеликі сусідні території були розділені між Польщею, Румунією та Чехословаччиною. У 1946 році Чехословаччина передала до складу УРСР історичну область Підкарпатська Русь, яка стала Закарпатською областю. Крим, однак, залишався частиною Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, найбільшої і пануючої республіки у складі СРСР, до 1954 року, коли він був переданий Українській РСР.

Українська РСР була однією з п'ятнадцяти республік, що складала Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) до його краху в 1991 році. В той час, коли Україна була складовою частиною СРСР, будь-який розвиток окремої української національної ідентичності усіляко стримувався, а будь-яка спроба створення українського руху за незалежність придушувалась. За твердженнями, Голодомор 1932–33 років, який був наслідком насильницької колективізації та позбавлення селян своєї продукції, і в результаті якого загинули декілька мільйонів людей, був свідомою стратегією Йосипа Сталіна з метою придушення руху за незалежність України. У 2005 році тодішній український президент Віктор Ющенко звернувся, без суттєвого успіху, до міжнародного співтовариства із закликом визнати Голодомор як геноцид, учинений радянською владою.³³

Між 1941 і 1944 більша частина України була окупована нацистською Німеччиною. Спочатку чимало українців співпрацювали з нацистами, зокрема, через прагнення до незалежності та ненависть до Радянської влади за Голодомор. Однак, у 1944 році, коли Червона Армія вступила в Україну, населення, здебільшого, вітало радянських воїнів як визволителів, а 4,5 мільйони українців самі воювали у складі Червоної Армії. Друга світова війна зібрала скорботні жнива по Україні: між 1941 і 1945 роками близько 3 млн. етнічних українців та інших нееврейських жертв були вбиті нацистами, разом із 850–900 тис. євреїв.

33 BBC News, "Ukraine demands 'genocide' marked", *news.bbc.co.uk*, 25 November 2005.

У 1953 році Йосип Сталін помер, і в СРСР почався період десталінізації. Рік по тому, як вже було зазначено, Крим був переданий зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до Української РСР. Попри основний напрямок радянської політики, наступив період українізації, почався розвиток української мови і культури. Цей процес був нетривалим, і з 1962 до початку 1980-х років, під керівництвом Леоніда Брежнєва, СРСР виводив єдиний “радянський народ”, що складався з численних “національностей”. Михайло Горбачов отримав керівництво над СРСР у 1985 році і започаткував еру “перебудови” і “гласності”, але нові ліберальні віяння не приживалися в межах УРСР через опозицію з боку лідера Комуністичної партії України Володимира Щербицького. У 1986 році ядерна аварія на Чорнобильській АЕС в Українській РСР вбила 31 людину, а робота з очищення вплинула на здоров’я 600 тис. людей (ліквідаторів), які взяли в ній участь.

24 серпня 1991 року Україна оголосила себе незалежною державою. Декларація незалежності була підтримана більш ніж 92% виборців в ході референдуму, що відбувся в грудні цього року. Леонід Кравчук був обраний першим президентом України. Він перебував на цій посаді один термін до своєї поразки на виборах у 1994 році від Леоніда Кучми, який очолював нову державу до 2005 року.

На президентських виборах, які відбулися в кінці 2004, країна побачила запеклий бій між прем’єр-міністром Кучми проросійським Віктором Януковичем і прозахідним Віктором Ющенко. Незважаючи на те, що Центральна виборча комісія в листопаді оголосила переможцем Януковича, Ющенко оскаржив результати голосування; водночас відбулася серія протестів, які отримали назву “Помаранчева революція” (помаранчевий був головним кольором кампанії Ющенко). 26 грудня Верховний суд України анулював результати та ініціював повторне голосування. Цього разу Ющенко був оголошений переможцем; у січні 2005 року він став президентом, призначивши популярну та харизматичну Юлію Тимошенко прем’єр-міністром.

Популярність Ющенко зменшилася дуже швидко, а його стосунки з Тимошенко погіршилися. На наступних президентських виборах в 2010 році він отримав тільки 5,5% голосів, а його суперник, яким знову став Віктор Янукович, змінив його на посту президента.

За час каденції Януковича демократичні реформи періоду президентства Ющенка були, в основному, скасовані. Нова адміністрація почала встановлювати контроль над судами і переслідувати своїх політичних суперників. Новопризначені судді засудили колишнього прем'єр-міністра Юлію Тимошенко і кілька членів її уряду до тюремного ув'язнення за сумнівними кримінальними звинуваченнями в корупції. Суди всіх рівнів стали послідовно ухвалювати рішення, засновані на бажаннях влади. У жовтні 2010 року Конституційний суд скасував низку конституційних поправок від 2004 року, що обмежували повноваження президента.

Після парламентських виборів у жовтні 2012 року, Вищий адміністративний суд позбавив місць у Верховній Раді цілу низку депутатів, незважаючи на те, що вони вже склали присягу як члени парламенту і, таким чином, отримали імунітет від судового переслідування без дозволу Верховної Рада. Така ситуація раніше ніколи не складалася, тому юридична основа та обґрунтування судових рішень були досить суперечливими. Іншим прикладом посилення обмежень політичних свобод стало рішення Вищого адміністративного суду у січні 2013 року, який за позовом Київської міської державної адміністрації вирішив, що організатори мирних публічних зібрань мають повідомляти місцеву владу про такі акції принаймні за десять днів до заходу, незважаючи на те, що це суперечило Конституції. Влада все частіше стала звертатися до судів як засобу заборони мирних зібрань.

У листопаді 2013 року президент Янукович вирішив не підписувати угоду про асоціацію з Європейським Союзом, яка дозволила би тісніше співпрацювати з ЄС. Це викликало низку протестів, спочатку в Києві на Майдані Незалежності, які потім стали швидко поширюватися по більш проєвропейських західних і центральних регіонах країни. Ці протести (відомі як Євромайдан) швидко переросли в заворушення у січні та лютому 2014 року, спричинивши десятки вбитих і сотні поранених. Державні органи спочатку намагалися придушити протести силою, а потім вдавалися до блокади. У відповідь на жорстокість міліції, протестуючі збільшили свої вимоги, закликаючи притягнути до відповідальності винних у насильстві представників влади задля припинення переслідувань мирних демонстрантів, та звільнити чиновників, відповідальних за репресії.

Але ескалація насильства тривала. У Києві невідомі снайпери розстріляли десятки демонстрантів і співробітників міліції. Підтримка президента і уряду серед депутатів Верховної Ради та Київської міської ради різко впала. 21 лютого 2014 року президент Янукович підписав угоду з низкою міжнародних посередників щодо врегулювання кризи. Ця угода передбачала відновлення дії Конституції у редакції від 2004 року, початок процесу конституційної реформи та президентські вибори в кінці року. Однак, надалі Янукович відмовився підписати постанову Верховної Ради про відновлення Конституції від 2004 року. Наступного дня Верховна Рада проголосувала за усунення Януковича із посади президента. Незабаром після цього Янукович залишив країну, зникнувши на тиждень до своєї появи в Росії. Верховна Рада проголосувала за заміну Януковича на свого спікера, Олександра Турчинова з партії “Батьківщина”, як виконуючого обов’язки президента до проведення дострокових президентських виборів.

Правляча Партія регіонів зазнала швидкого краху, і у Верховній Раді була сформована нова правляча коаліція, що складалася з продемократичних і безпартійних депутатів. В новий уряд увійшли представники колишньої опозиції, а очолив його Арсеній Яценюк, також із партії “Батьківщина”, колишній міністр економіки, міністр закордонних справ і голова Верховної Ради. Тим часом, лідерка цієї партії, Юлія Тимошенко, 28 лютого 2014 року була звільнена з в’язниці.

Ці події викликали невдоволення у більш проросійських східних регіонах України, де мешкали найбільші прихильники Януковича. У березні 2014 року був проведений “референдум” у Криму про те, чи ця територія залишається частиною України або стає суб’єктом федерації всередині Росії. Хоча офіційні результати показали майже 97% підтримки того, щоби Крим став частиною Росії, Генеральна Асамблея Організації Об’єднаних Націй ухвалила резолюцію від 27 березня 2014 про те, що референдум “не має правової сили” і не може “бути основою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополя”.³⁴ Незважаючи на міжнародні протести, Крим був анексований Росією протягом декількох днів. Проросійські сепаратистські рухи, відкидаючи новий уряд в Києві, захопили контроль над будівлями органів

34 Див. вище, виноска 16.

влади в низці міст на сході країни. Місцеві “референдуми” проголосили “народні республіки” в Донецькій і Луганській областях, і почалася війна між місцевими силами і українською армією.

У травні 2014 року нові президентські вибори виграв проєвропейський політик Петро Порошенко. 27 червня 2014 він підписав економічну частину Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Парламентські вибори, що відбулися в жовтні 2014 року, мали наслідком формування коаліційної більшості проєвропейських партій і затвердження Арсенія Яценюка на посаді прем'єр-міністра.

У теперішній час Україна є унітарною державою з напівпрезидентською системою правління. Законодавча влада належить однопалатній Верховній Раді.

Президент є главою держави³⁵ і Головнокомандувачем Збройних Сил, обирається всенародним голосуванням на п'ять років за умови перебування на посаді не більше двох термінів поспіль.³⁶ Стаття 106 Конституції встановлює широкий перелік повноважень і обов'язків Президента, зокрема: представляти Україну в міжнародних відносинах; оголошувати надзвичайний стан; призначати частину членів Конституційного суду та інших державних органів. Станом на травень 2015 року президентом був Петро Порошенко. Раніше він обіймав посади міністра закордонних справ з 2009 по 2010 рік, міністра торгівлі та економічного розвитку в 2012 році і з 2007 по 2012 рік, голови Ради Національного банку України.

Кабінет Міністрів є “вищим органом у системі органів виконавчої влади”³⁷ і включає прем'єр-міністра, першого віце-прем'єр-міністра, трьох віце-прем'єрів та міністрів. Тоді як прем'єр-міністр, міністр іноземних справ і міністр оборони призначаються Верховною Радою за поданням президента, всі інші члени Кабінету Міністрів призначаються Верховною Радою за поданням прем'єр-міністра.

35 Конституція України, Стаття 102.

36 Там само, Стаття 103.

37 Там само, Стаття 113.

Місцеві державні адміністрації є виконавчою владою в областях, районах і в містах Києві та Севастополі; законодавство встановлює рамки їх повноважень.³⁸

Верховна Рада України складається з 450 депутатів, які обираються кожні п'ять років,³⁹ причому 225 обираються в одномандатних мажоритарних округах, а 225 обираються шляхом пропорційного представництва за загальнонаціональними партійними списками і виборчим порогом у 5%. У травні 2015 року в Раді були заповнені тільки 423 з 450 місць, через те, що у жовтні 2014 вибори не могли бути проведені в Криму, Севастополі та на більшій частині Донецької та Луганської областей, що знаходилися під контролем Росії або проросійських сил.

Загальна ситуація з правами людини в Україні є неоднозначною. У 2015 році Freedom House визнав Україну “частково вільною”, із загальною оцінкою свободи 3,5 (із конкретними рейтингами 3 для громадянських свобод і 3 для політичних прав).⁴⁰ Такі оцінки залишаються відносно стабільними протягом останніх років, незважаючи на деякі поліпшення в ситуації з правами людини: хоча ситуація покращилася за президента Ющенка в період між 2004 і 2010 роками, ці поліпшення були значною мірою втрачені у період правління його наступника, Віктора Януковича. У доповіді від 2015 року Freedom House підкреслив низку різних проблем, включаючи: вплив на ЗМІ з боку олігархів і держави, цензуру проросійських телевізійних каналів і перешкоджання діяльності офісів проросійських журналістів; політичний вплив на судову владу, що триває; “корумповані чиновники, податківці, та корпоративні рейдери”.⁴¹

Будучи поза контролем української влади, ситуація з правами людини в Криму та Донбасі значно погіршилася після розгортання кризи та конфлікту. Місія ООН з прав людини в Україні повідомляла про “політичний тиск і залякування мешканців Криму, які знаходяться в опозиції до фак-

38 Конституція України, Стаття 118.

39 Там само, Статті 75 і 76.

40 Freedom House, *Freedom in the World 2015: Ukraine*, 2015.

41 Там само.

тичної влади в Криму, зокрема, кримських татар і правозахисників”.⁴² Цей тиск і залякування включають юридичне переслідування осіб, які брали участь в акціях протесту проти референдуму у березні 2014 року,⁴³ в тому числі, журналістів.⁴⁴ Були обмежені мирні зібрання, вільне пересування в межах Криму та можливість деяких релігійних груп отримати реєстрацію.⁴⁵ На Донбасі Місія ООН з прав людини в Україні повідомляла про різні порушення прав людини, у тому числі, про можливі випадки прискорених, позасудових або довільних страт, незаконного та довільного затримання, насильницького зникнення, катування і жорстокого поводження з боку як проросійських, так і українських збройних сил; а також про напади на журналістів.⁴⁶

42 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Report on the human rights situation in Ukraine*, 1 December 2014 to 15 February 2015, p. 3.

43 Там само, с. 23.

44 Там само. Див. також Coynash, H., “Wave of Repression against Independent Crimean Journalist”, *Kharkiv Human Rights Protection Group*, 13 March 2015, <http://www.khpg.org/en/index.php?id=1426251053>.

45 Див. вище, виноска 42, с. 23–25.

46 Там само, с. 7–17.

2. ПАТЕРНИ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА НЕРІВНОСТІ

У цьому розділі звіту розглядаються основні прояви дискримінації та нерівності в Україні. Він прагне визначити типові прояви дискримінації та нерівності, яким піддаються мешканці України, та перевести їх у поняття, що можуть бути розглянуті в рамках законодавства з прав людини та рівності. Ця частина звіту ґрунтується на оригінальних прямих свідченнях, зібраних у широкого кола осіб, а також на інтерв'ю з експертами. Ми також навели аналітичні дослідження, що були проведені авторитетними джерелами впродовж останнього десятиріччя, і, в разі необхідності, посилалися на новинні репортажі. Ми прагнули підтвердити всі факти та вказати точне авторство висловлювань.

Ця частина доповіді не прагне надати вичерпну картину всіх спостережуваних патернів дискримінації. Радше вона має на меті допомогти зрозуміти найважливіші проблеми, що мають відношення до найбільш значущих підстав для дискримінації. Стосовно кожної ознаки цей звіт розглядає способи, якими люди піддаються дискримінації та нерівності в різних сферах життя – зокрема, як наслідок дискримінаційних законів, дій державних суб'єктів під час виконання ними своїх функцій, уразливість до дискримінаційного насильства, а також дискримінацію та нерівність в таких областях, як зайнятість, освіта та доступ до товарів і послуг.

Дослідження виявило істотні свідчення наявності дискримінації та нерівності за ознаками 1) статі; 2) сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності; 3) інвалідності; 4) стану здоров'я, а надто ВІЛ-статусу; 5) етнічної або національної належності та кольору шкіри, 6) релігії; 7) мови; і 8) віку, зокрема, уразливого становища, в якому опиняються діти.

2.1 Дискримінація за ознакою статі

Україна зобов'язана усунути і заборонити всі форми дискримінації щодо жінок відповідно до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (КЛДЖ), яку вона ратифікувала в 1981 році ще як Українська Радянська Соціалістична Республіка. Україна також має певні зобов'язання відповідно до статті 3 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП) та статті 3 Міжнародного пакту

про економічні, соціальні та культурні права (МПЕСКП) по забезпеченню чоловікам і жінкам рівного права на користування всіма правами, викладеними в цих пактах. Крім того, відповідно до статті 26 МПГПП, Україна має гарантувати, що закон “забороняє будь-яку дискримінацію і забезпечує всім особам рівний та ефективний захист проти дискримінації за будь-якими ознаками, такими як (...) стать”.

Із загального населення близько 45,4 млн людей, які проживають в Україні, біля 24,3 млн або 53,7% становлять жінки.⁴⁷

Політико-правові засади

Україна має відносно міцні політико-правові засади для боротьби з дискримінацією за ознакою статі, у порівнянні з іншими групами, що піддаються дискримінації. Ці засади аналізуються та оцінюються в Частині 3 цієї доповіді. Дискримінація за ознакою статі забороняється як Конституцією, так і Законом України “Про засади запобігання та боротьби з дискримінацією в Україні”.⁴⁸ Україна також має спеціальне законодавство зі сприяння гендерній рівності – Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”.⁴⁹ У 2005 році був виданий президентський указ, спрямований на поліпшення роботи центральної та місцевої влади щодо забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків,⁵⁰ а у 2013 році Кабінет Міністрів ухвалив Державну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року.⁵¹

47 Державна служба статистики України, Населення, <http://www.ukrstat.gov.ua>.

48 Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (Відомості Верховної Ради, 2012, № 32, с. 412) зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації» (Відомості Верховної Ради 2014 року, № 27, с. 915).

49 Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (Відомості Верховної Ради, 2005, № 52, с. 561) зі змінами, внесеними в 2013 і 2014 роках.

50 Указ Президента України № 1135/2005 від 26 липня 2005 року «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

51 Державна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків до 2016 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 717 від 26 вересня 2013 року.

Незважаючи на ці положення Конституції та законів, а також політичні заходи, дискримінація за ознакою статі залишається серйозною проблемою в Україні, набуваючи різних форм. Від неї страждають переважно жінки; відповідно, у цьому розділі основна увага зосереджується на становищі жінок у країні.

Міжнародні оцінки загального несприятливого становища жінок в Україні стабільно демонструють, що жінки стикаються з дискримінацією у багатьох важливих сферах життя, причому в деяких сферах становище значно гірше, ніж в інших. Індекс гендерної рівності Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй від 2014 року, який вимірює "ступінь, до якої національні досягнення в галузі репродуктивного здоров'я, розширення прав і можливостей та участі на ринку праці нівелюються гендерною нерівністю",⁵² дає Україні 0,326 бали з рейтингом 83-я із 187 оцінюваних країн.⁵³ Звіт Всесвітнього економічного форуму "Глобальний гендерний розрив" від 2014 року, що вимірює гендерний розрив участі в економіці, політичному житті, освіті та охороні здоров'я, віддає Україні 56-е місце зі 142 країн з оцінкою 0,706.⁵⁴ Ці дані, незважаючи на вибірковість, свідчать про помітний розрив між чоловіками та жінками в різних сферах життя, хоча, як зазначалось вище, кожна галузь має розглядатись окремо, для того, щоби зрозуміти точний характер і рівень такого несприятливого становища. Незважаючи на різноманітність форм дискримінації проти жінок в Україні, більшість із них, якщо не всі, мають спільне коріння у традиційних стереотипах. Як було зазначено Комітетом з ліквідації дискримінації щодо жінок:

Збереження традиційних стереотипів щодо ролі та обов'язків жінок і чоловіків у сім'ї та в суспільстві в цілому (...) є основними причинами несприят-

52 United Nations Development Programme, *Human Development Report 2014: Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*, p. 39, <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>. 0 балів означає абсолютну рівність між чоловіками і жінками; 1 бал – абсолютну нерівність.

53 Там само, с. 173.

54 World Economic Forum, *The Global Gender Gap Report 2014*, p. 358, http://www3.weforum.org/docs/GGGR14/GGGR_CompleteReport_2014.pdf. На протилежність до бальної системи ПРООН, оцінка 0 означає абсолютну нерівність між чоловіками і жінками; 1 – абсолютну рівність.

ливого становища жінок у політичному житті, на ринку праці та в інших сферах.⁵⁵

Дискримінаційні правові положення

Стаття 2(f) КЛДЖ вимагає від України “вжити всіх відповідних заходів, включаючи законодавчі, для зміни або скасування наявних законів, постанов, звичаїв і практик, що являють собою дискримінацію проти жінок”. Незважаючи на це, низка законодавчих положень продовжують дискримінувати жінок. Здебільшого, це набуває двох форм: по-перше, положення, що перешкоджають (або обмежують) можливості жінок з виконання певних видів робіт; по-друге, положення, які призначені для надання переваг або преференцій для жінок через різні форми державної допомоги, але насправді зміцнюють негативні гендерні стереотипи.

Стаття 4 Закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків”, прийнятого в 2005 році, передбачає, що все наявне законодавство підлягає “гендерно-правовій експертизі” (визначеної як “аналіз чинного законодавства, проектів нормативно-правових актів, результатом якого є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”), а у квітні 2006 року Кабінет Міністрів видав постанову, яка вимагає від Міністерства юстиції розробити і затвердити методичку, за якою законодавство буде проходити гендерно-правову експертизу.⁵⁶ У травні 2006 року Міністерство юстиції видало Інструкцію з проведення гендерно-правової експертизи.⁵⁷ Інструкція передбачає, що всі законопроекти мають проходити експертизу, починаючи з 1 червня 2006 року, а чинне законодавство оцінюватиметься з 1 січня 2007 року.

Вимога про оцінювання законодавства і законопроектів на їхню сумісність із принципами гендерної рівності була серйозно сприйнята Мініс-

55 Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CEDAW/C/UKR/CO/7, 5 February 2010, Para 24.

56 Постанова Кабінету Міністрів України № 504 від 12 квітня 2006 року «Про проведення гендерно-правової експертизи».

57 Наказ Міністерства юстиції України № 42/5 від 12 травня 2006 року «Деякі питання проведення гендерно-правової експертизи».

терством юстиції. Воно видало методичні рекомендації з проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства та законопроектів, які вимагають оцінки на основі положень як КЛДЖ, так і інших відповідних міжнародних договорів.⁵⁸ Щороку Міністерство юстиції публікує перелік законів, які будуть розглянуті протягом року, і видає звіти по кожній експертизі, за потреби надаючи рекомендації щодо внесення змін до законодавства.

Станом на травень 2015 року, Міністерство юстиції здійснило гендерно-правову експертизу 38 законодавчих актів.⁵⁹ З них десять були визнані такими, що містять положення, які дискримінують за ознакою статі. З них чотири вже були змінені задля усунення гендерної дискримінації, тоді як шість ще чекають на внесення поправок

Таблиця 1. Результати гендерно-правової експертизи законодавчих актів по роках

Рік	Недискримінаційні за ознакою гендеру	Дискримінаційні та вже виправлені	Дискримінаційні та ще не виправлені	Загалом
2007	6	1	3	10
2008	2	2	0	4
2009	0	1	0	1
2010	0	0	1	1
2011	2	0	1	3
2012	5	0	1	6
2013	7	0	0	7
2014	6	0	0	6
Загалом	28	4	6	38

58 Міністерство юстиції України, Методичні рекомендації щодо проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства, <http://www.minjust.gov.ua/15654>; Міністерство юстиції України, Методичні рекомендації щодо проведення гендерно-правової експертизи проектів нормативно-правових актів, <http://www.minjust.gov.ua/15653>.

59 Міністерство юстиції України підтримує спеціальний веб-сайт з гендерної експертизи за адресою: http://www.minjust.gov.ua/law_gendpravexp.

Перегляд законодавства суттєво обмежується тим, що і Конституція, і закон України “Про рівні права і можливості жінок і чоловіків” містять широкі винятки із заборони на дискримінацію за ознакою статі (див. Частина 3 цього звіту). Таким чином, багато положень, які, насправді, дискримінують за ознакою статі, тобто порушують міжнародне законодавство в галузі прав людини, були оцінені як недискримінаційні. Крім того, не у всі положення, що були визнані дискримінаційними за ознакою статі, були внесені поправки. З десяти законів, у яких були знайдені дискримінаційні положення, шість досі залишаються без змін, що стисло обговорюється нижче.

Закон України «Про відпустки»⁶⁰

- Стаття 10, частина 7 Закону встановлює обставини, відповідно до яких робітник може запросити щорічну відпустку, не відпрацювавши шести місяців безперервно протягом першого року роботи. Перший пункт частини 7 надає це право жінкам, які потребують такої відпустки у зв'язку з вагітністю, пологами та післяпологовим періодом, а також жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда.
- Стаття 10, частина 12 встановлює обставини, відповідно до яких робітник може запросити відпустку в зручний для нього час. Четвертий пункт частини 12 надає це право жінкам з двома і більше дітьми віком до 15 років або з дитиною-інвалідом.
- Стаття 19, частина 1 надає додатковий термін у сім днів оплачуваної щорічної відпустки для певних осіб, а саме, жінок, які мають двох і більше дітей віком до 15 років; жінок, які мають дитину-інваліда, або жінок, які всиновили дитину; одиноких матерів; батьків, які вихову-

60 Закон України «Про відпустки» (Відомості Верховної Ради, 1997, № 2, с. 4) зі змінами, внесеними між 2000 і 2015 роками.

ють дітей без матері (у тому числі, якщо мати перебуває в лікарні); та осіб, які взяли дитину під опіку.

- Стаття 25, пункт 1 надає додатковий термін у 14 днів неоплачуваної щорічної відпустки на їх прохання, для певних осіб, а саме (1) матерів і (2) батьків, які виховують дітей без матері (у тому числі, якщо мати знаходиться в лікарні протягом тривалого періоду), якщо вони мають двох або більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда.

Всі ці положення є невинувато дискримінаційними за ознакою статі – висновок експертизи, яка спирається на те, що всі батьки (як мати, так і батько), які мають двох або більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, повинні користуватися однаковими правами.

Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»⁶¹

- Статті з 18-1 по 18-3 передбачають надання соціальної допомоги для одиноких матерів, але не для батьків-одинаків.

Розглядаючи батьків-одинаків окремо від одиноких матерів, це положення невинувато дискримінує їх за ознакою статі. Експертиза дійшла такого ж висновку і рекомендувала, щоби всі одинокі батьки (чи то матері-одиначки, чи то батьки-одинаки), користувалися однаковими правами на соціальну допомогу.

Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»⁶²

- Стаття 17, частина 1 Закону вимагає від посадових осіб, які працюють в органах місцевого

61 Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (Відомості Верховної Ради, 1993, № 5, с. 21) зі змінами, внесеними між 1994 і 2015 роками.

62 Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (Відомості Верховної Ради, 2001, № 33, с. 175) зі змінами, внесеними між 2003 і 2015 роками.

самоврядування, проходження атестації раз на чотири роки, якщо вони не потрапляють в одну з категорій, перелічених у частині 2. Частина 2 згадує, зокрема, вагітних жінок і жінок, які працювали менше року після повернення з відпустки по вагітності та пологах, догляду за дитиною або після пологів.

У той час як вагітні жінки перебувають в унікальній ситуації, поводження з жінками, які повернулися на роботу після народження дитини, іншим способом, ніж з батьками, які повернулися до роботи після народження їхньої дитини, створює невиправдану дискримінацію за ознакою статі. Експертиза дійшла того ж висновку, враховуючи, що це положення порушує Конвенцію МОП № 156 “Про рівні можливості та рівне поводження з трудящими чоловіками і жінками: робітники з сімейними обов’язками”. Експертиза встановила, що закон має бути змінений для того, щоби поширюватись як на жінок, так і на чоловіків, які повертаються на роботу після відпустки по догляду за дитиною.

*Кодекс законів про працю України*⁶³

- Стаття 33, частина 2 надає роботодавцю право перевести співробітників тимчасово на іншу роботу без їхньої згоди на строк до одного місяця. Проте частина 3 забороняє це, якщо працівником є вагітна жінка, жінка з дитиною-інвалідом або з дитиною до шести років;
- Стаття 51, частина 4 дозволяє роботодавцям скоротити кількість робочих годин для жінок з дітьми віком до чотирнадцяти років або які мають інвалідність;
- Статті 55 і 175 забороняють роботодавцям залучати жінок до роботи в нічний час, за винятком тих галузей народного господарства,

63 Кодекс законів про працю України (Відомості Верховної Ради, 1971, Доповнення до № 50, с. 375) зі змінами, внесеними між 1973 і 2015 роками.

де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід;

- Статті 55 і 176 забороняють роботодавцям залучати до роботи в нічний час вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
- Стаття 56 дозволяє вагітним жінкам, жінкам з дитиною віком до чотирнадцяти років або жінкам, які мають дітей з інвалідністю, просити про встановлення для неї неповного робочого часу;
- Статті 63 і 176 забороняє залучати вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, до праці у нічний час, у вихідні дні, надурочно або відправляти їх у відрядження;
- Статті 63 і 177 вимагають від роботодавців отримувати згоду жінок з дітьми віком від трьох до чотирнадцяти років або які мають інвалідність, перш ніж залучати їх до надурочних робіт або відправляти у відрядження;
- Стаття 174 забороняє застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт по санітарному та побутовому обслуговуванню). Стаття 174 також забороняє залучення жінок до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми;
- Стаття 178 дозволяє переведення на легшу роботу вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
- Стаття 179 передбачає надання для жінок відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70) календарних днів після пологів, починаючи зі дня пологів;
- Стаття 182 передбачає надання 56 календарних днів відпустки для жінок, які усиновили

новонароджених дітей безпосередньо з пологового будинку (70 днів при усиновленні двох і більше дітей);

- Стаття 182¹ передбачає, що якщо жінка має двох або більше дітей віком до п'ятнадцяти років або дитину-інваліда, або усиновлену дитину, або є матір'ю-одиначкою, або якщо батько виховує дитину без матері, то вони мають отримати додаткові сім днів щорічної відпустки;
- Стаття 184 забороняє звільнення вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також одиноких матерів з дітьми віком до чотирнадцяти років або які мають інвалідність;
- Стаття 185 передбачає надання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до чотирнадцяти років, путівок до санаторіїв і будинків відпочинку, а також матеріальної допомоги;
- Стаття 186 вимагає, щоб організації з широким застосуванням жіночої праці організували дитячі ясла, дитячі садки, кімнати для годування грудних дітей, а також кімнати особливої гігієни жінок.⁶⁴

Всі ці положення є сприятливішими для жінок, ніж для чоловіків. Тоді як унікальний і сприятливий режим для жінок на час вагітності та відразу після пологів може бути виправданим, беззастережне надання переваги матерям, які мають малолітніх дітей або дітей з інвалідністю, перед батьками в тій самій ситуації не має виправдання, як не може бути виправдана й заборона певних форм праці для жінок (незалежно від того, чи є вони вагітними або мають дітей).

Експертиза спочатку вирішила, що всі ці положення підпадають під винятки із заборони дискримінації, викладеної в статті 24 Конституції та

64 Згідно Статті 186¹ деякі з цих гарантій (а саме, у Статтях 56, 176, 177, 179, частини 3–9, 181, 182, 182¹, 184, 185 і 186), поширюються на батьків, які виховують дітей без матері (зокрема, якщо мати тривалий час перебуває в лікарні), а також опікунів або прийомних батьків. Однак, вони не поширюються на батьків, якщо мати не відсутня.

статті 6 Закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, оскільки всі задіяні спеціальні заходи по захисту жінок під час вагітності, пологів та виховання дітей, а також певні вимоги щодо захисту жінок і чоловіків, були оцінені як пов’язані з охороною їх репродуктивного здоров’я.

Однак, надалі в експертизі було зазначено, що як КЛДЖ, так і Конвенція МОП № 156 щодо працівників із сімейними обов’язками, стверджують, що “для досягнення повної рівності між чоловіками та жінками необхідно змінити традиційну роль як чоловіків, так і жінок у суспільстві та в сім’ї”⁶⁵ та надані посилання на вимоги Статей 5 і 11(2)(с) КЛДЖ.⁶⁶ На цій основі експертиза дійшла висновку, що деякі, хоча й не всі, з розглянутих положень (а саме, всі, крім статей 174, 175, 178, 179 і 186) мають бути змінені таким чином, щоб забезпечити еквівалентні гарантії батькам.

- Стаття 56, пункт 1 також дозволяє жінці, яка доглядає за хворим членом сім’ї, працювати на умовах неповного робочого часу.⁶⁷

Виняткове застосування цього положення тільки до жінок-доглядальниць є необґрунтованим обмеженням за ознакою статі – висновок, що

65 Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Преамбула; Конвенція МОП № 156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов’язками, Преамбула.

66 Стаття 5 вимагає від держав-учасниць вживати всіх відповідних заходів з метою: а) змінити соціальні та культурні моделі поведінки чоловіків і жінок для досягнення викоренення забобонів, звичаїв та всіх інших проявів, що ґрунтуються на ідеї неповноцінності чи зверхності однієї із статей або стереотипності ролі чоловіків і жінок; б) забезпечити, щоби сімейне виховання включало правильне розуміння материнства як соціальної функції і визначення загальної відповідальності чоловіків і жінок за виховання та розвиток своїх дітей за умови, що в усіх випадках інтереси дітей мають перевагу. Стаття 11(2)(с) вимагає: «Для запобігання дискримінації щодо жінок після одруження або народження дитини та гарантування їм ефективного права на працю держави-сторони вживають відповідних заходів для того, щоб: (...) с) заохочувати надання необхідних додаткових соціальних послуг, з тим щоби дозволити батькам поєднувати виконання сімейних обов’язків з трудовою діяльністю та участю в громадському житті, зокрема шляхом створення і розширення мережі закладів по догляду за дітьми».

67 Згідно статті 186¹ ця гарантія поширюється на батьків, які виховують дітей без матері (зокрема, якщо мати тривалий час перебуває в лікарні), а також опікунів або прийомних батьків. Однак, вони не поширюються на батьків, якщо мати не відсутня.

був підтверджений також і експертизою, якою було рекомендовано поширити дію цього положення на всіх працівників незалежно від їхньої статі.

*Кримінально-виконавчий кодекс України*⁶⁸

- Стаття 141, пункт 5 Кримінально-виконавчого кодексу передбачає, що діти засудженої жінки можуть бути передані її родичам за згодою матері; або передані іншим особам за згодою матері та за рішенням органів опіки і піклування; або після досягнення трирічного віку направляються до відповідних дитячих закладів.

Преференційний режим для ув'язнених матерів порівняно з ув'язненими батьками складає необґрунтовану дискримінацію за ознакою статі, як це й було зазначено в експертизі, яка, натомість, рекомендувала змінити це положення таким чином, щоби для передачі дітей родичам була отримана попередня згода батька.

*Закон України «Про освіту»*⁶⁹

- Стаття 56 Закону встановлює різноманітні обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників. Частина 5 передбачає, що вони повинні виховувати у дітей та молоді повагу до батьків, жінки, старших за віком, народних традицій та звичаїв, національних, історичних, культурних цінностей України, її державного і соціального устрою, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища країни.

68 Кримінально-виконавчий кодекс України (Відомості Верховної Ради, 2004, № 3–4, с. 21) зі змінами, внесеними між 2006 і 2015 роками.

69 Закон України «Про освіту» (Відомості Верховної Ради, 1991, № 34, с. 451) зі змінами, внесеними між 1993 і 2014 роками.

Експертиза зауважила, що інші законодавчі акти з питань освіти підкреслюють важливість рівних можливостей для жінок і чоловіків та гендерної рівності, перш ніж дійти висновку, що включення згадки про “жінку”, але не чоловіка, до частини 5 не відповідає цим принципам, і має бути вилучено. Проте, мета та ефект цього положення щодо жінки взагалі є неясними. Якщо тлумачити його як забезпечення освіти щодо рівної цінності жінки в суспільстві та важливості надання рівних можливостей для чоловіків і жінок, то таке положення сприятиме усуненню стереотипів, які обмежують можливості для жінок (а також чоловіків) в українському суспільстві. Однак, якщо тлумачити його як припущення, що повага до жінок потребує особливого поводження та захисту щодо них, таким чином, фактично, увічнюючи наявні стереотипи, таке положення буде, справді, несумісним із принципом гендерної рівності.

Вище вже стверджувалося, що багато положень інших законодавчих актів, насправді, є дискримінаційними за ознакою статі і, таким чином, порушують міжнародне законодавство в галузі прав людини, але не були визнані як дискримінаційні в ході експертизи. Можливо, найбільш значущими серед них є статті 174 і 175 Кодексу законів про працю,⁷⁰ які, нібито призначені для надання жінкам особливого захисту, насправді обмежують їхні можливості працювати нарівні з чоловіками. Як зазначалося вище, стаття 174 забороняє застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт по санітарному та побутовому обслуговуванню). Також забороняється залучення жінок до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Схожим чином стаття 175 забороняє жінкам працювати в нічний час, за винятком тих секторів економіки, де у цьому є особлива потреба і лише на обмежений період.

Хоча вони, цілком можливо, продиктовані благими намірами, ці положення були піддані критиці в Комітеті ООН із ліквідації дискримінації щодо жінок (Комітет ЛДЖ), оскільки вони мають своїм “єдиним наслідком обмеження економічних можливостей жінок, і не є ні закон-

70 Див. вище, виноска 63.

ними, ні ефективними в якості заходів для сприяння репродуктивно-му здоров'ю жінок";⁷¹ а також "створюють перешкоди для участі жінок на ринку праці".⁷²

Крім вищеописаної експертизи, були також здійснені деякі інші спроби з перегляду певних дискримінаційних законодавчих положень. У 2014 році Уповноважений з прав людини Верховної Ради України звернулася до Конституційного суду за офіційним тлумаченням статті 24 Конституції стосовно деяких законодавчих положень. Уповноважений заявила, що на підставі статті 24 Конституції та статті 3 Закону України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" два законодавчих положення є дискримінаційними щодо чоловіків – стаття 182¹ Кодексу законів про працю та стаття 19 Закону України "Про відпустки", обидві з яких забезпечують додаткові сім днів щорічної відпустки матерям, які мають або більше дітей віком до п'ятнадцяти років або дитину-інваліда, або всиновили дитину, але не батькам за тих самих умов. Конституційний Суд, однак, відмовився надати таке тлумачення на тій підставі, що Уповноважений, насправді, звернулася до Суду не задля отримання тлумачення статті 24, а для фактичного розширення дії згаданих положень згідно із принципом забезпечення рівності між жінками та чоловіками. Стаття 85, пункт 3 Конституції надає Верховній Раді повноваження з ухвалення законів, а стаття 92, пункт 6 передбачає, що тільки законами визначаються "основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки". Таким чином, суд дійшов висновку, що його просять вийти за межі своєї юрисдикції.⁷³

71 Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Fifteenth Session Report*, UN Doc. A/51/38, 9 May 1996, Para 286.

72 Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Twenty-Sixth and Twenty-Seventh Sessions Report, Concluding Observations: Ukraine* UN Doc. A/57/38, 2 May 2002, Para 293.

73 Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2014 року, № 30-у/2014.

Гендерне насильство

Гендерне насильство було визнано Комітетом ЛДЖ як “одна з форм дискримінації, що серйозно обмежує можливості жінок у користуванні правами і свободами на основі рівності з чоловіками”.⁷⁴ Двома з найбільш поширених і шкідливих форм гендерного насильства, що впливають на жінок в Україні, є торгівля жінками і сімейне насильство.

Торгівля жінками

Торгівля людьми є серйозною проблемою в галузі прав людини в Україні, яка слугує джерелом походження, транзитною територією та країною призначення для чоловіків, жінок і дітей.⁷⁵ Міжнародна організація з міграції (МОМ) працює з жертвами торгівлі людьми в Україні з 2000 року; через відсутність централізованої національної системи збору даних найчастіше використовується саме статистика МОМ, зокрема, українським урядом.⁷⁶ У період з 2000 по березень 2015 року, МОМ надала допомогу 11086 жертвам торгівлі людьми в Україні,⁷⁷ хоча загальна кількість жертв, ймовірно, є значно вищою: МОМ вважає, що після здобуття незалежності в 1991 році, більше 120 тис. чоловіків, жінок і дітей стали жертвами торгівлі людьми.⁷⁸ З 2004 року, коли почали враховувати та звертати увагу на стать жертв, більше двох третин постраждалих

74 Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *General Recommendation No. 19: Violence against women*, UN Doc. A/47/38 at 1, 1993, Para 1.

75 United States Department of State, *Trafficking in Persons Report 2014*, 2014, p. 390.

76 Council of Europe, Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings, Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Ukraine, GRETA(2014)20, Adopted on 4 July 2014, Published on 19 September 2014, p. 11.

77 International Organization for Migration, *Statistics: Combating Trafficking in Human Beings* (last updated on 31 March 2015), http://www.iom.org.ua/sites/default/files/iom_vot_statistics_eng_mar_2015.doc.

78 International Organization for Migration, Mission in Ukraine, *Combating Human Trafficking*, <http://iom.org.ua/en/combating-human-trafficking>.

виявилися жінками.⁷⁹ Там, де мета торгівлі є сексуальною, переважно більшість жертв становлять жінки: 99% жертв, яким була надана допомога з 2007 року, були жінками (2190 порівняно з 25 чоловіками).⁸⁰

У той час, як жертви з різних країн продаються в або через Україну, власне українські жертви вивозяться не тільки до інших країн, переважно Європи та Азії, але й в інші регіони України.⁸¹ Жінками, найбільш вразливими щодо торгівлі людьми, є молоді, самотні жінки з низьким або дуже низьким рівнем життя.⁸² Вони часто мають обмежений доступ до можливостей працевлаштування та шляхом шахрайства, примусу і боргового рабства незмінно є об'єктом полювання з боку вербувальників, які самі є українцями.⁸³

Починаючи з кінця 1990-х, українська влада зробила низку кроків, спрямованих на боротьбу з торгівлею людьми, у тому числі торгівлю жінками. Разом із загальною криміналізацією торгівлі людьми через статтю 149 Кримінального кодексу (що встановлює кримінальну відповідальність за торгівлю людьми для сексу і праці), з 1999 року уряд прийняв низку планів дій, а в 2011 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про протидію торгівлі людьми»⁸⁴ з метою зниження рівня торгівлі та надання підтримки жертвам. Виглядає, що законодавчі та політичні зусилля уряду мали значний вплив на масштаб торгівлі жінками.

79 Див. вище, виноска 77. Повна таблиця показує, що частка постраждалих жінок, яким було надано допомогу, знизилася з більш ніж 80% протягом перших трьох років до менш ніж 50% в останні роки, однак, як зазначено нижче, серед жертв торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації жінки складають майже 100%:

Рік	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Жінки	540	713	761	849	625	596	693	471	414	447	189	91
	86%	86%	81%	76%	76%	77%	64%	57%	44%	48%	44%	64%
Чоловіки	86	115	176	272	195	177	392	352	531	482	236	50
	14%	14%	19%	24%	24%	23%	36%	43%	56%	52%	56%	36%

80 Див. вище, виноска 77.

81 Див. вище, виноска 75, с. 391.

82 Consortium for Applied Research on International Migration, *Human Trafficking Trends in Ukraine: CARIM-East Explanatory Note 13/67*, 2013, p. 2.

83 Див. вище, виноска 75, с. 391.

84 Закон України «Про протидію торгівлі людьми» (Відомості Верховної Ради, 2012, № 19–20, с. 173), із змінами, внесеними між 2013 і 2015.

Кількість жертв, виявлених і забезпечених допомогою з боку МОМ, в останні роки неухильно знижується, з 581 у 2007 році до 52 в 2014 році.⁸⁵ Незважаючи на це, неурядові організації заявляють, що зусиль уряду, як і раніше, недостатньо. У 2010 році, попри визнання “зусиль, що вживаються державою-учасницею для вирішення проблеми торгівлі жінками і дівчатками”, Комітет ЛДЖ із занепокоєнням зазначив, що “засадничим причинам торгівлі людьми надається замало уваги, фінансування притулків залишається мізерним, і загалом, ресурси, що виділяються на боротьбу з торгівлею людьми, все ще є недостатніми”.⁸⁶ У 2012 році у доповіді, підготовленій Центром Ла Страда – Україна, було відзначено, що ці проблеми залишалися все ще актуальними за два половиною роки після того, як Комітет ЛДЖ випустив свої заключні зауваження.⁸⁷

Сімейне насильство

Статистика випадків сімейного насильства в Україні свідчить про високий ступінь його поширеності. У 2011 році Міністерство внутрішніх справ повідомило про 162768 скарг на насильство в сім'ї.⁸⁸ За оцінкою Міжнародного жіночого правозахисного Центру Ла Страда – Україна, у 2013 році 90% жертв домашнього насильства становили жінки.⁸⁹ В той час, як дані 2011 року щодо розподілу скарг по статі позивачів недоступні, під нагляд міліції у тому році були поміщені загалом 81304 чоловіків і 5876 жінок.⁹⁰ Навіть зважаючи на невелику частку інцидентів, які припадають на одностатеві стосунки, те, що більше 93% скарг були подані на чоловіків, показує, що в переважній більшості випадків ймовірними жертвами є жінки. У 2013 році була подана приблизно така ж кількість

85 Див. вище, виноска 74.

86 Див. вище, виноска 55, п. 30.

87 *La Strada – Ukraine, Implementation by Ukraine of paragraph 31 of CEDAW Committee Concluding Observations, based on consideration of the combined sixth and seventh periodic report of Ukraine in 2010, 2012*, p. 1.

88 United States Department of State, *Human Rights Report 2011: Ukraine*, 2012.

89 Панчишина О., «60% українських дітей до 14 років страждають від насильства в сім'ї», *Zaxid.net*, 25 квітня 2013 р.

90 Ця цифра розраховується на основі припущення, що повідомлені випадки трапилися у різностатевих парах. Враховуючи неохильність одностатевих пар до відкритого життя і утиски ЛГБТ осіб з боку міліції, можна з упевненістю припустити, що дуже невелика частка скарг, якщо такі взагалі були, надійшла від одностатевих пар.

скарг – 160730.⁹¹ Доступні цифри про стать позивачів для скарг протягом перших шести місяців того року (65797): 58039 жінок (88%), 7346 чоловіків (11%), а також 412 дітей (1%).⁹²

За загальної чисельності дорослого жіночого населення приблизно 21 млн., середній рівень у 160 тис. скарг на сімейне насильство на рік, при тому, що 90% з них належать жінкам, означає, що одна зі 145 дорослих жінок кожного року подає скаргу про насильство в сім'ї. Проте, організації громадянського суспільства стверджують, що така кількість офіційних скарг є лише верхівкою айсберга. Згідно із оцінками Ла Страда – Україна, кількість скарг відображає лише 10–15% від загальної кількості інцидентів.⁹³ Багато постраждалих стверджують, що навіть тоді, коли вони повідомляють про сімейне насильство до органів державної влади, їхні скарги не сприймаються всерйоз.⁹⁴

Є свідчення того, що конфлікт в Донбасі призвів до збільшення кількості випадків сімейного насильства. Тоді як в 2014 році Ла Страда отримувала, в середньому, 580 дзвінків на місяць, переважна більшість з яких була пов'язана з сімейним насильством, протягом перших трьох місяців 2015 року цей показник наблизився до 900.⁹⁵ Ла Страда вважає, що це збільшення відбулося за рахунок чоловіків, які воюють у Донбасі, та повертаються звідтіля з посттравматичним синдромом:

Жінки дзвонять і розповідають нам, що вони були одружені протягом 15 років, що вони мали гарну сім'ю, а їхні чоловіки ніколи не були жорстокими, ніколи їх не били чи ображали. Але потім вони ідуть на війну і повертаються цілком іншими. Вони жорстокі. Вони б'ють дітей. Вони б'ють своїх друзин

91 Українська Гельсінська спілка з прав людини, Права людини в Україні 2013. Узагальнена доповідь правозахисних організацій, 2014.

92 United States Department of State, *Human Rights Report 2013: Ukraine*, 2014.

93 Drachuk S., "Violence against women in Ukraine and war in Donbas", *EuroMaidanPress*, 25 November 2014.

94 Див. вище, виноска 91.

95 Bigg C., "'Men Return Completely Changed': Ukraine Conflict Fuelling Surge in Domestic Violence", *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 26 April 2015.

*і напиваються. Ці жінки не знають, що робити, тому що вони не впізнають чоловіків, яких вони мали до війни, у цих людях.*⁹⁶

У 2001 році у відповідь на занепокоєння з приводу рівня домашнього насильства в країні, був прийнятий Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».⁹⁷ Він став першим спеціальним правовим актом по боротьбі з сімейним насильством, ухваленим на території колишнього Радянського Союзу. Закон передбачає низку превентивних заходів, зокрема, видання офіційних попереджень на адресу тих, хто підозрюється у вчиненні сімейного насильства, але не може бути звинувачений у скоєнні злочину.⁹⁸ Дані про таких людей надалі зберігаються міліцією у спеціальному реєстрі. Якщо особа чинить насильство в сім'ї після видання офіційного попередження, вона може бути відправлена до кризового центру для проведення реабілітації, або може бути виданий захисний ордер про заборону для неї вчинення певних заходів, таких як контакт з жертвою або відвідування житла жертви.

Стаття 8 Закону передбачає створення притулків у всіх великих містах для тих, хто постраждали від сімейного насильства. Однак, на практиці вони були створені навіть не в кожній області: станом на 1 січня 2015 року налічувалося лише 19 притулків.⁹⁹ Ті, що існують, часто виявляються неефективними, з обмеженими можливостями надання психологічної та юридичної допомоги. За повідомленнями, центри допомоги в Києві відмовлялися надавати свої послуги постраждалим, які не були зареєстровані як мешканці міста.¹⁰⁰ Комітет ЛДЖ висловив клопотаність у зв'язку з

перешкодами, з якими стикаються жінки в доступі до цих послуг через офіційні вимоги реєстрації, ві-

96 Там само.

97 Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Відомості Верховної Ради України, 2002, № 10, с. 70) зі змінами, внесеними між 2007 і 2012 роками.

98 Там само, Стаття 10.

99 Інформація, отримана від Міністерства соціальної політики, березень 2015. Лист зберігається в архіві Центру «Наш світ».

100 Див. вище, виноска 88.

*кові обмеження і той факт, що ці центри відчувають нестачу відповідного фінансування, а також доступні не у всіх регіонах.*¹⁰¹

Зайнятість

Україна зобов'язана вжити “усіх відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок у галузі зайнятості, з тим щоб забезпечити на основі рівності чоловіків і жінок рівні права” відповідно статті 11 КЛДЖ. Крім того, стаття 3 у поєднанні зі статтею 6(1) МПЕСКП вимагає від України забезпечити рівне право чоловіків і жінок “на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується”. Незважаючи на ці зобов'язання, жінки в Україні стикаються з істотною дискримінацією і несприятливим становищем у багатьох аспектах зайнятості, включаючи: практики дискримінаційного найму; нижчу, ніж у чоловіків, заробітну плату за таку ж саму роботу; труднощі при поверненні на робоче місце після відпустки по вагітності та пологах; і сексуальні домагання на робочому місці.¹⁰²

В цілому, рівень безробіття серед жінок нижчий, ніж серед чоловіків. Дані від 2013 року показують, що тоді як рівень безробіття для чоловіків становив 8,0%, для жінок він дорівнював 6,2%.¹⁰³ Ці цифри, однак, маскують значну нерівність на ринку праці: якщо рівень участі в робочій силі для чоловіків на 2013 рік становив 71,6%, то для жінок – лише 58,9%,¹⁰⁴ що вказує на значно більшу кількість жінок за межами робочої сили, ніж чоловіків. Дані від 2014 року демонструють аналогічні резуль-

101 Див. вище, виноска 55, п. 28.

102 У 2010 році Комітет ЛДЖ висловив заклопотаність у зв'язку з «реальною ситуацією жінок на ринку праці, зокрема, високими рівнями безробіття, що зачіпають жінок, важливими розбіжностями в заробітній платні між чоловіками і жінками, професійною сегрегацією та стійким гендерно-дискримінаційним ставленням серед державних та приватних роботодавців, у тому числі дискримінаційними практиками найму та сексуальними домаганнями на робочому місці». (Див. вище, виноска 55, п. 34).

103 International Labour Organization, *Country Profiles: Ukraine*, http://www.ilo.org/ilostat/faces/help_home/data_by_country/country-details?_afLoop=65487978636569&country=UKR&_adf.ctrl-state=nwd815j4v_253.

104 Там само.

тати: рівень безробіття для чоловіків зріс до 10,8%, а для жінок – до 7,5%, але участь жінок у робочій силі склала 51,9%, тоді як чоловіків – 61,8%, знову показуючи, що поза робочою силою знаходиться значно більша частка жінок, ніж чоловіків.¹⁰⁵

Дискримінація при працевлаштуванні

Стаття 11(1)(b) КЛДЖ вимагає від України забезпечити на основі рівності чоловіків і жінок, “право на однакові можливості при найманні на роботу, в тому числі, застосування однакових критеріїв вибору при найманні”.

Свідчення, зібрані для цього звіту, вказують на те, що досвід жінок при працевлаштуванні істотно варіює, і що нерівне становище, з яким стикаються жінки, може бути дуже різноманітним. Оголошення, що пропонують працю тільки жінкам або чоловікам, незважаючи на законодавчу заборону, є звичайним явищем; жінок, особливо молодих, розпитують про особисті речі на кшталт сімейного стану та планів щодо дітей під час співбесід з роботодавцями, які розглядають наймання жінок як “ризик”. Хоч оголошення про вакансії тільки для жінок можуть здатися дискримінацією лише проти чоловіків, така практика насправді зміцнює загальне несприятливе становище жінок на робочому місці. По-перше, такі оголошення посилюють стереотипи, нібито є такі робочі місця, на яких можуть працювати тільки жінки і, в свою чергу, є робочі місця тільки для чоловіків. По-друге, оскільки такі роботи, як правило, є низькооплачуваними і менш престижними, вони “перекошують” ринок праці на користь чоловіків, витісняючи жінок на такі робочі місця та заохочуючи чоловіків до більш високооплачуваних, престижніших робочих місць. Таке спотворення ринку праці, врешті-решт, обмежує свободу жінок у виборі праці, і такі оголошення критикувалися, серед інших, Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав.¹⁰⁶

Оголошення про роботу, що містять вимоги щодо статі претендента, офіційно заборонені. Стаття 17 Закону України “Про забезпечення рівних

105 Державна служба зайнятості України, Ситуація на ринку праці та діяльність державної служби зайнятості: основні тенденції на ринку праці (за останніми опублікованими даними), 17 квітня 2015 року, http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=30543.

106 Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *Concluding Observations: Poland*, UN Doc. E/C.12/1/Add.26, 16 June 1998, Para 14.

прав та можливостей жінок і чоловіків”¹⁰⁷ забороняє оголошення про вакансії, що призначені тільки для жінок або чоловіків, крім випадків, коли відповідна робота може бути виконана тільки особами певної статі. Стаття 17 також забороняє роботодавцям висувати вимоги до співробітників на підставі їхньої статі або вимагати від них інформацію про їхнє особисте життя або наміри мати дітей. Закон України “Про зайнятість населення” від 2013 року¹⁰⁸ у статті 11 забороняє оголошення з пошуку кандидатів тільки однієї статі та вносить відповідні зміни до Закону України “Про рекламу”.¹⁰⁹ Державна інспекція з питань праці має право розслідувати такі оголошення та накладати на роботодавців, які порушують закон, штраф у обсязі до десяти мінімальних розмірів оплати праці.¹¹⁰

Незважаючи на це, є свідчення, що багато оголошень про роботу в офіційних журналах з пошуку праці, як і раніше, містять вимоги стосовно статі кандидатів, зокрема, на посади реєстраторів або в текстильній галузі, демонструючи, що закон не виконується належним чином.¹¹¹ Аналіз авторами цієї доповіді журналу “Пропоную роботу” за період з травня 2012 р. по грудень 2013 р. показав, що у них:

- Була присутня велика кількість оголошень про вакансії із зазначенням статі та віку бажаної кандидатури на заміщення вакантної посади.
- Найчастіше зустрічалися оголошення про вакансії із зазначенням потреби саме в жінках для роботи бухгалтером, помічником бухгалтера, дизайнером штор, вишивальницею, гладильницею, швачкою, секретарем / офіс-менедже-

107 Див. вище, виноска 49.

108 Закон України «Про зайнятість населення» (Відомості Верховної Ради України, 2013, № 24, с. 243) зі змінами, внесеними між 2014 і 2015 роками.

109 Див Статтю 24¹ Закону України «Про рекламу» (Відомості Верховної Ради України, 1996 р, № 39, с. 181) зі змінами, внесеними між 1998 і 2014 роками.

110 Мінімальна заробітна плата в Україні в 2014 році становила 1214 гривень на місяць, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік»» (Відомості Верховної Ради України, 2013, № 35, с. 1180), таким чином дозволяючи максимальний штраф у 12140 грн.

111 Див. Українська Гельсінська спілка з прав людини, Права людини в Україні 2013, 20. *Права жінок та гендерна рівність.*

ром, секретарем-референтом, домробітницею, палітурницею, брошурувальницею, мийницею, менеджером у галузях поліграфії та логістики, диспетчером чи оператором на телефоні, пакувальницею, танцівницею.

- Дещо рідше жінок запрошували працювати помічницею керівника (часто з обмеженням у віці до 35 років), завідуючою аптекою, менеджером в магазині взуття чи одягу, ріелтером.
- Майже поодинокими були такі пропозиції для жінок як операціоніст ПК, лаборантка, лікар-лаборант, помічник комерційного директора.
- Винятково чоловіків найчастіше запрошували на вакансії охоронця, друкаря, хіміка-технолога, начальника виробництва, керівника відділу доставки, бармена, вахтера, інспектора, кур'єра, водія, заправника, експедитора, вантажника, головного інженера, начальника, техніка, майстра з ремонту інструментів.
- Окрім статі та віку, інколи вказувався також сімейний стан на кшталт "перевага надається сімейним жінкам з дітьми шкільного віку".

Сайт журналу "Vogue Україна", наприклад, містив таке оголошення:

*Vogue Украина дает возможность присоединиться к нашей команде! Мы ищем ассистента редакции – целеустремленную и активную девушку, с опытом работы секретарем или офис-менеджером, со знанием английского языка. В обязанности входит обеспечение жизнедеятельности офиса, организация переговоров и деловых поездок, переводы и подготовка презентаций.*¹¹²

Гендерні стереотипи містяться навіть у стандартних інформаційних матеріалах, які надають відомості про освітні, кваліфікаційні, психоемоцій-

112 Ла Страда – Україна, Звіт за результатами моніторингу. Гендерна дискримінація, 2014, підготовлений для цього звіту.

ні, фізичні вимоги для певних професій, що були розроблені Державною службою зайнятості України.¹¹³ Такі матеріали доступні в центральній і регіональних установах державної служби зайнятості. Аналіз цих матеріалів показав, що багато з них відображають гендерні стереотипи, котрі потенційно обмежують доступ жінок до великої кількості високооплачуваних і популярних на ринку праці професій.¹¹⁴ Ці інформаційні матеріали рекомендують жінкам зосередитися на пошуку таких робіт, як догляд за дітьми, прибирання або виготовлення штучних квітів.¹¹⁵ Як аргументи для виправдання різниці у доступі жінок і чоловіків до певних професій, використовуються вислови на кшталт “так сталося, що жінки більш емоційні / більш здатні до естетики / фізично слабкіші за чоловіків”.¹¹⁶

Рис. 1. Приклади оголошень про роботу із зазначенням потрібної статі кандидата.

- 113 Там само.
- 114 Див. вище, виноска 112.
- 115 Там само.
- 116 Там само.

Як зазначалося вище, навіть там, де жінки можуть претендувати на певні посади, не стикаючись з такими обмеженнями, деякі потенційні роботодавці запитують жінок про їхній сімейний стан і плани щодо дітей задля уникнення найму “ризикованих” жінок. Дзвінки на національну “гарячу лінію” Центра Ла Страда – Україна із запобігання насильства в сім’ї, торгівлі людьми та дискримінації за ознакою статі, а також повідомлення у засобах масової інформації, показують, що часто жінок не бажають наймати з причини їхнього сімейного стану та віку. Дослідження Ліги соціальних працівників України виявило, що майже третина батьків не були найняті через наявність у них дитини та можливість потреби у відпустці по вагітності або по нагляду за дитиною.¹¹⁷ Через те, що такі відпустки, за рідкісними винятками, надаються матерям, а не батькам, на практиці це означає, що у переважній більшості випадків не наймаються саме жінки. Дослідження Ліги також виявило, що 15% батьків були звільнені через одну або більше з цих причин.¹¹⁸

Жінки, опитані в процесі складення цього звіту, розповіли Equal Rights Trust про свій власний досвід. Наприклад, Галина, молода жінка 25 років з вищою економічною освітою та освітою з державного управління, з високим рівнем володіння англійською мовою, проходила співбесіду на посаду менеджера з логістики в центральному офісі ІТ-компанії в Києві. Серед перших запитань від керівника кадрової служби були питання про сімейний стан та наявність дітей. У Галини на той час була трирічна дитина. Більша частина співбесіди була присвячена обговоренню того, хто буде доглядати за дитиною у випадку захворювань і т.ін., тому що в компанії звичайною практикою є робота за принципом ненормованого робочого дня. Відпустка надавалась лише на 10 календарних днів на рік; оплата за листами непрацездатності («лікарняними») в цій компанії не була передбачена. Галина мала привести переконливі аргументи та надати письмові підтвердження, що вона має добре здоров’я та родичів, які можуть доглядати за дитиною. Вона мусила приховати, що у дитини слабке здоров’я, що вимагає регулярного обстеження та профілактичного лікування. Внутрішня комунікація в компанії була насиче-

117 Ліга соціальних працівників України, «Виступ С.В. Толстоухової на парламентських слуханнях», http://ligasocial.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=121:2013-11-11-13-56-30&catid=13:2013-11-11-13-45-25&Itemid=30.

118 Там само.

на сексистськими проявами (репліки, непристойні жарти тощо). Галина була вимушена звільнитися через короткий час.¹¹⁹

Ксенія, жінка 22 років, вища освіта, без дітей, проходила співбесіду на вакантну посаду у приватну фірму. Серед запитань першими були питання про сімейний стан. Ксенію поінформували про вимогу написати розписку, що перші два роки вона не піде у декретну відпустку, тому що фірма не сплачує жінкам декретні виплати. Якщо таке трапиться, то вона буде зобов'язана звільнитися за власним бажанням або її звільнять примусово за прогул або інші порушення трудової дисципліни (їй повідомили, що причину буде знайдено).¹²⁰

Нерівна оплата праці

Стаття 7(а)(і) МПЕСКП вимагає від України забезпечити

справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, зокрема, жінкам повинні гарантуватися умови праці не гірше тих, якими користуються чоловіки, та рівна оплата за рівну працю.

Вимірювання гендерного розриву в оплаті, як відомо, є непростю справою, і оцінки фактичного розриву в оплаті праці в Україні різняться, хоча всі дані показують, що жінкам платять менше, ніж чоловікам. З 2012 року Державний комітет статистики щорічно публікує середню місячну заробітну плату для чоловіків і жінок. Ці дані свідчать про значний і навіть зростаючий розрив в оплаті праці.

Таблиця 2. Середня заробітна плата жінок і розрив в оплаті праці

	Чоловіки (грн.)	Жінки (грн.)	Розрив в оплаті праці
2012	3429	2661	22,4%
2013	3711	2866	22,8%
2014	3979	3037	23,7%

119 Інтерв'ю з Галиною, 10 лютого 2014 року.

120 Інтерв'ю зі Ксенією, 11 лютого 2014 року.

Це зростання в останні роки слід розглядати в контексті історії набагато більших розбіжностей: гендерний розрив оплати праці в 1991 році становив близько однієї третини;¹²¹ між 2000 та 2005 роками він становив від 29,1% до 31,4%, перш ніж почати зменшуватися.¹²² Для порівняння, середня гендерна різниця оплати праці в Європейському Союзі в 2013 році складала приблизно 16,4%.¹²³

Уряд України прагнув пояснити цю різницю “не через дискримінацію при встановленні заробітної плати”, а як наслідок:

*більшій частці чоловіків на керівних посадах, які передбачають вищу зарплату, та частішого призначення саме чоловіків на роботи, що характеризуються важкістю або шкідливістю чи особливо важкими та шкідливими умовами праці та працюю у нічний час, оплата яких також є вищою.*¹²⁴

Це пояснення дає додаткову причину для занепокоєння, оскільки держава, здається, прагне виправдати продовження нерівності в оплаті праці посиленням на вищезгадані дискримінаційні закони, що обмежують свободу вибору жінок у сфері зайнятості. Як уже було зазначено, Комітет ЛДЖ заявив, що жінки не повинні бути позбавлені можливості отримання роботи – незалежно від рівня її складності чи рівня шкідливих або небезпечних умов праці, – доступної для чоловіків. Так само, хоча, дійсно, на керівних посадах може налічуватися більше чоловіків, ніж жінок, це не виправдовує різниці в оплаті праці між чоловіками та жінками, а натомість вказує на терпимість держави до збереження в трудовій сфері ієрархії за ознакою статі.

121 Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Third Periodic Report of States Parties: Ukrainian SSR*, UN Doc. CEDAW/C/UKR/3, 14 June 1991, Para 5.

122 Ukraine, National Review, Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995) and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly (2000) in the context of the twentieth anniversary of the Fourth World Conference on Women and the adoption of the Beijing Declaration and Platform for Action (2015), April 2014, p. 34.

123 European Commission, “Equal Pay Day: Gender Pay Gap stagnates at 16.4% across Europe”, *euroopa.eu*, 28 February 2014. Показник 16,4% приховує значні варіації в межах Європейського Союзу: наприклад, у Словенії розрив складає всього 2,5%, тоді як в Естонії – 30,0%.

124 Human Rights Committee, *Seventh Periodic Report: Ukraine*, UN Doc. CCPR/C/UKR/7, 16 September 2011, Para 32.

Одна з постраждалих розповіла про свій досвід. Валентина, 27 років, одружена, має дитину, освіта – вища економічно-фінансова. Працювала у відділенні банку “Надра”. Під час працевлаштування було дві подібних вакансії, тому взяли на роботу двох кандидатів: жінку (Валентину) і чоловіка. До роботи Валентини зауважень не було. Але випадково Валентина отримала інформацію, що з самого початку чоловіку була призначена зарплата, значно вища у порівнянні з її зарплатою, хоча їхні посади та обов’язки були однакові. Валентина запитала у керівника, чому так сталося. Відповіддю було, що “чоловіки не йдуть у декретну відпустку”, тому це “бонус за неризикову поведінку”. За кілька місяців Валентина звільнилася з роботи.¹²⁵

Декретна відпустка

Стаття 11(2) КЛДЖ вимагає від України застосування різноманітних заходів задля запобігання дискримінації щодо жінок з причини материнства та для забезпечення “їх ефективного права на працю”, включаючи а) заборону, під загрозою застосування санкцій, звільнення під час вагітності або відпустки по вагітності та пологах; б) запровадження декретної відпустки зі збереженням заробітної плати або порівняної соціальної допомоги без втрати місця роботи, трудового стажу або соціальних виплат; і в) сприяння наданню необхідних додаткових соціальних послуг, що дозволяє батькам поєднувати виконання сімейних обов’язків із трудовою діяльністю та з участю в громадському житті, зокрема, шляхом створення та розвитку мережі установ по догляду за дітьми.

Як зазначалося вище, українські законодавчі положення щодо відпустки по вагітності та пологах для матері не передбачають – за деякими винятками – еквівалентної відпустки для батька. Таким чином, після народження дитини незмінно матір вимушена покидати свою роботу, оскільки саме вона має право на оплачувану відпустку по вагітності та пологах. У поєднанні із законодавчими положеннями традиційне ставлення до жінок в Україні означає, що на них покладається переважна

125 Інтерв’ю з Валентиною, 11 лютого 2014 року. Скрізь по тексту цього звіту, презентуючи безпосередні свідчення жертв дискримінації, ми не розголошуємо імена деяких осіб з поваги до їхнього бажання анонімності. Інформація про всіх осіб, чий імена не розголошуються, зберігається в архівах авторів звіту.

більшість роботи по дому та вихованню дітей.¹²⁶ У цьому контексті Комітет ЛДЖ висловив заклопотаність про те, що “відсутність дитячих дошкільних установ є перешкодою для повного здійснення права жінок на працю”.¹²⁷ Поєднання цих факторів означає, що для жінки набагато важче зробити кар’єру, якщо у неї є діти.

Уряд зробив декілька спроб поліпшити не вигідне становище жінок, які беруть відпустку по вагітності та пологах. У 2013 році Міністерство соціальної політики повідомило, що жінки, які йдуть у відпустку по вагітності та пологах, матимуть право на ваучери для навчання, перепідготовки або підвищення кваліфікації на суму до 11600 грн.¹²⁸ Крім того, в 2013 році набув чинності Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо призначення та індексації пенсії”.¹²⁹ Цей закон внес зміни до Закону України “Про обов’язкове державне пенсійне страхування”¹³⁰ у способах фінансування відпустки при вагітності та пологах. Тоді як раніше така відпустка повністю фінансувалась за рахунок держави (а робітниця не була застрахована в цей період), поправки до Закону роблять одержувачів виплат задіяними у схемі державного пенсійного страхування. В результаті, працюючі жінки та їх роботодавці тепер зобов’язані платити внески до системи обов’язкового державного соціального страхування, що включає і пенсійне страхування (Єдиний соціальний внесок). Працюючі жінки зобов’язані платити 2% від загальної суми допомоги при вагітності та пологах до державного бюджету, в той час як роботодавці повинні внести 33,2%. Хоча таке включення відпустки (126 або 140 днів) до розрахунку вислуги років та трудового стажу йде на користь жінкам, дехто побоюється, що це може призвести до скорочення посадових окладів вагітних жінок, зростання тіньової економіки та зробить жінок менш конкурентоспроможними на ринку

126 Жіночий консорціум України, Альтернативна доповідь про виконання Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок в Україні, 2008, с. 40 і 46.

127 Див. вище, виноска 55, п. 34.

128 Укрінформ, «Молоді матері отримають право на пільгове працевлаштування – Королевська», 12 серпня 2013 року, *ukrinform.ua*.

129 Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо призначення та індексації пенсії» (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 11, с. 135).

130 Закон України «Про обов’язкове державне пенсійне страхування» (Відомості Верховної Ради України, 2003, № 49–51, с. 376) зі змінами, внесеними між 2004 і 2015 роками.

праці в цілому.¹³¹ Інші припускають, що нове законодавство призведе до відмови роботодавців наймати жінок, або їх звільнення з роботи задля уникнення сплати так званого “податку на вагітність”.¹³²

Крім того, слід зазначити, що в той час як чинне політико-правове ставлення до декретної відпустки сприяє дискримінації за ознакою статі та ставить жінок у не вигідне становище на робочому місці, ці положення створюють не вигідне становище також і для чоловіків, призводячи до того, що батько не може отримати оплачувану відпустку після народження дитини.

Збройні сили

Існують свідчення дискримінації у сфері зайнятості щодо жінок, зокрема, у збройних силах. Кількість посад, які відкриті для жінок в українській армії, є невеликою. На додачу, є свідчення про сексистські репліки з боку військових командирів, таких як заступник військового комісара Сумської області Ігор Закревський, який заявив:

*За законом ми маємо право пропонувати жінкам службу в армії. Але сьогодні вакантними є лише посади командира танку, механіка та водія танку. Мені важко уявити собі жінку на такій роботі (...) Якщо вам пощастило, і ви народилися чоловіком, ви все життя повинні доводити представницям другої половини людства, яким пощастило народитися жінками, що ви – справжній чоловік. Немає кращого способу це довести, ніж випробувати себе у складних армійських умовах.*¹³³

Олеся розповіла Equal Rights Trust свою історію. Вона працювала головним спеціалістом в Департаменті воєнної політики Міністерства оборо-

131 Послезавтра, “«Налог на беременность» усилит тенезацию экономики на 10 процентов – эксперт”, 17 липня 2013 року, poslezavtra.com.ua.

132 Малык И., «Налог на «декретные»: Дискриминация женщин и тенезация зарплат», UBR, 23 липня 2013 року.

133 Новини Закарпаття, “До української армії відмовляються брати закарпатських жінок”, 21 лютого 2013 року, transkarpatia.net.

ни України, мала досвід роботи 8 років в міністерстві, відзнаку “кращий спеціаліст”. Однак, новопризначений директор Департаменту звільнив Олеся та інших працівниць з посад у департаменті без будь-яких законних підстав. Пізніше їй було запропоновано нову посаду, яка є вдвічі нижчою за категорією та оплатою. Начальник відділу пояснив, що Олеся не може займати посаду головного спеціаліста, тому що не має стажу військової служби. Після цього Олеся отримала посаду в міністерстві, але в іншому відділі. Відносно неї безпідставно було ініційовано службову перевірку. Після того, як розслідування було закрито, керівник відділу особисто погрожував, що якщо Олеся відмовиться звільнитися, ним буде ініційовано нове розслідування та створено неможливі умови для її роботи.¹³⁴

Сексуальні домагання

Докази, зібрані НУО, вказують на те, що сексуальні домагання до жінок на робочому місці є широко поширеним явищем, незважаючи їхню заборону згідно із Законом України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”¹³⁵ від 2006 року. Офіційна статистика про випадки сексуальних домагань відсутня, але відповідно до оцінок жіночих організацій, одна з чотирьох жінок в Україні зазнає сексуальних домагань на роботі.¹³⁶ Характерною є історія Н., яка працювала начальницею сектору в департаменті Міністерства оборони України, мала звання полковника. Знаходячись на лікарняному, вона випадково зустрілася зі своїм начальником. Він запросив її до своєї палати нібито обговорити важливі робочі питання. Коли вони залишились наодинці, він зняв халат та почав сексуально домагатися Н. Вона категорично відмовила своєму начальнику, але в міліцію не заявляла, побоюючись, що це вплине на її службове становище. Тоді він, використовуючи своє службове становище, розпочав тиск на Н. з вимогою звільнитися. Зокрема, він дав вказівку підлеглим не спілкуватися з нею, вимагав писати на неї службові доповіді, ініціював безпідставне службове розслідування, відмовляв у наданні запланованої відпустки, чинив моральний тиск,

134 Інтерв'ю з Олесею, 18 лютого 2014 року.

135 Див. вище, виноска 49.

136 Коваленко Н. і Шерстюк Н., «Від сексуальних домагань на роботі страждають чверть українських жінок (правозахисники)», Радіо Свобода, 31 травня 2010 року.

спілкувався у грубому тоні, створював перешкоди для належного виконання обов'язків. Врешті-решт, в процесі реорганізації служби він вивів її зі штату та не запропонував нової посади.¹³⁷

Схоже, що станом на травень 2015 року був тільки один випадок розгляду скарги на сексуальні домагання у суді. За словами харків'янки Світлани Поміляйко, вона неодноразово повідомляла керівництво фабрики, де вона працювала, що начальник дизайнерського бюро заводу залицяється до неї. Керівництво на такі заяви відреагувало звільненням Світлани, формальною причиною якого послугувало запізнення на чотири хвилини. Світлана звернулася до суду. Жінку поновили на роботі, але вона так і не змогла довести, що насправді стало причиною її звільнення.¹³⁸

Політичне життя

Жінки на дуже низькому рівні представлені у процесі політичного життя та ухвалення рішень в Україні, що протягом багатьох років неодноразово зазначалося Комітетом з прав людини та Комітетом з ліквідації дискримінації щодо жінок. У 2001 році Комітет з прав людини зауважив, що “рівень представництва жінок у парламенті (...) залишається низьким”,¹³⁹ а в 2013 році висловив заклопотаність “з приводу тривалої недостатньої представленості жінок у процесі ухвалення рішень у громадсько-політичній сфері, зокрема, в парламенті та уряді”.¹⁴⁰ Крім того, Комітет ЛДЖ висловлював заклопотаність “низькою представленістю жінок на керівних посадах у виборних та призначуваних органах, у тому числі, як членів парламенту”¹⁴¹ у 1996 році та знову в 2010 році.¹⁴²

137 Інтерв'ю з Н., 18 лютого 2014 року.

138 Наталія Субота і партнери, «Сексуальні домагання на роботі: як захиститися в суді», 20 листопада 2009 року, *nsubota.com.ua*.

139 Human Rights Committee, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CCPR/CO/73/UKR, 12 November 2001, Para 9.

140 Там само.

141 Див. вище, виноска 71, п. 285.

142 Див. вище, виноска 55, п. 32.

Після парламентських виборів 2014 року з 420 обраних депутатів лише 49 були жінками.¹⁴³ 11,7% жінок у Верховній Раді, обраній у 2014 році, ненабагато перевищує 9,7% жінок-нардепів після виборів 2012 року. Хоча це й показує деякий прогрес у порівнянні з виборами 2007 і 2002 років (коли частка жінок становила 8,4% та 5,4%, відповідно) жінки залишаються надто недопредставленими. Жінки склали приблизно 25% кандидатів за партійними списками (збільшення на 6%, порівняно з 2012 роком), але в одномандатних округах жінками були тільки близько 13% кандидатів.¹⁴⁴

У відповідь на низьку представленість жінок у Верховній Раді, в 2013 році парламент прийняв Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів»,¹⁴⁵ який набув чинності 1 лютого 2014 року. Серед іншого, цей закон вносить зміни до Закону України «Про політичні партії в Україні», встановлюючи вимогу, що партійні списки на виборах мусять включати щонайменше 30% жінок.¹⁴⁶ Проте, цей закон не містить механізмів, за допомогою яких можна контролювати та забезпечувати дотримання цієї вимоги, і, дійсно, на виборах 2014 року жінки склали лише близько 25% кандидатів за партійними списками.¹⁴⁷

Жінки також недостатньо представлені в уряді. Станом на травень 2015 року в кабінеті прем'єр-міністра Арсенія Яценюка було всього дві жінки: міністр фінансів Наталія Ярецько та міністр Кабінету Міністрів Ганна Онищенко.

143 Inter-Parliamentary Union, *Women in national parliaments*, <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>.

144 International Election Observation Mission, *Ukraine – Early Parliamentary Elections, 26 October 2014, Statement of Preliminary Findings*, p. 8, [osce.org](http://www.osce.org).

145 Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів» (Відомості Верховної Ради, 2014, № 22, с. 794).

146 Стаття 8, п. 10, Закону України «Про політичні партії в Україні» (Відомості Верховної Ради, 2001, № 23, с. 188) зі змінами, внесеними між 2003 і 2015 роками, говорить: «розмір квот, що визначає мінімальний рівень представництва жінок і чоловіків у виборчому списку кандидатів у народні депутати України від партії у загальнодержавному окрузі має становити не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку».

147 Див. вище, виноска 144.

Показники жіночого представництва в органах місцевого самоврядування дещо кращі, і це цікаво та симптоматично, що частка жінок зростає в зворотній пропорції по близькості до найвищих центральних владних структур. Станом на 2013 рік жінки склали 12% всіх депутатів обласних рад, 23% депутатів районних рад, 28% депутатів міських рад, 46% депутатів селищних і 51% депутатів сільських рад.¹⁴⁸

Помітним винятком із загальної відсутності жінок у вищому політичному ешелоні є Юлія Тимошенко. Вперше обрана до Верховної Ради в 1996 році та спочатку ключовий союзник Віктора Ющенка, вона стала вирішальною фігурою під час Помаранчевої революції та була призначена прем'єр-міністром за президентства Ющенка в січні 2005 року. Того ж року журнал "Forbes" назвав її третьою найвпливовішою жінкою у світі.¹⁴⁹ У вересні 2005 року вона та її уряд були відправлені у відставку, і вона повернулася в опозицію. Після парламентських виборів 2007 року партія, лідеркою якої вона була (Блок Юлії Тимошенко), стала другою за величиною партією у Верховній Раді, і вона знову була призначена прем'єр-міністром. У січні 2010 року вона виступила як кандидатка на президентських виборах і отримала 45,5% голосів у другому турі, лише трохи поступившись Віктору Януковичу. Тим не менш, це стало найкращим результатом з отриманих будь-коли кандидаткою в президенти України.

За кілька тижнів після президентських виборів 2010 року уряд Тимошенко пішов у відставку. У травні того ж року проти неї було порушено кримінальну справу за зловживання владою та розкрадання у зв'язку з контрактом, який вона уклала з Газпромом – постачальником російського газу, – під час її прем'єрства, що багато хто вважав політично вмотивованим переслідуванням. У жовтні 2011 року вона була визнана винною і засуджена до семи років позбавлення волі. Тимошенко була випущена в лютому 2014 року, після того, як Верховна Рада заднім числом внесла зміни до законодавчих положень, які лягли в основу звинувачень проти неї. Вона знову балотувалася на посаду президента в травні 2014 року, знову посівши друге місце, але цього разу тільки з 12,8% голосів.

148 Human Rights Committee, List of issues to be taken up with the consideration of the seventh periodic report: Ukraine: Addendum, UN Doc. CCPR/C/UKR/Q/7/Add.1, 27 May 2013, Para 42.

149 Forbes Magazine, *The 100 Most Powerful Women 2005*, 29 липня 2005, *forbes.com*.

В той час, коли приклади жінок, які досягли великого успіху в політичному житті, таких як Юлія Тимошенко, є рідкісними, загальнопоширеними є приклади сексистських і жінконенависницьких коментарів з боку чоловіків на найвищих щаблях влади. В 2010 році тодішній кандидат у президенти (а потім президент) Віктор Янукович відхилив пропозицію провести дебати зі своєю опоненткою Юлією Тимошенко, заявивши, що “якщо вона жінка, то має піти на кухню і там показувати свої примхи”.¹⁵⁰ На початку 2012 року в контексті законодавчих пропозицій щодо квоти для жінок у парламенті Голова Верховної Ради Володимир Литвин заявив, що

*суспільство не буде виконувати [такі закони], якщо ми не позбудемося того, що у нас є вже традицією і, в принципі, воно входить у християнську ментальність, згідно з якою чоловік – це вища істота, тому що жінка створена була з ребра Адама. Відповідно, вона вже стоїть на нижчому щаблі.*¹⁵¹

Колишній прем'єр-міністр Микола Азаров якось зауважив, що “за всієї моєї пошани до жінок – не жіноча справа проводити реформи”.¹⁵²

Відносна відсутність жінок у політичному житті та процесі ухвалення рішень не завжди була постійним елементом української політики: в 1978 році, у своїй першій доповіді як держави-учасниці в Комітеті ООН з прав людини, Українська РСР змогла похвалитися тим, що жінки склали більше 35% депутатів Верховної Ради Української РСР, а також майже 48% всіх депутатів місцевих рад.¹⁵³ З 1984 до 1990 року Головою Президії Верховної Ради була жінка – Валентина Шевченко.

150 УНІАН, «Янукович советует Тимошенко пойти на кухню и показывать там свои примхи», 20 січня 2010 року, *unian.net*.

151 Chalupa, I., “Honoring Women, Ukrainian Government-Style”, *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 8 March 2012; Українська правда, «Литвин перед 8 березня вказав жінкам, де їхнє місце», 2 березня 2012 року, *pravda.com.ua*.

152 УНІАН, «Азаров: Проводити реформи – не жіноча справа», 19 березня 2010 року, *unian.ua*.

153 Human Rights Committee, *Initial State Party Report: Ukraine*, UN Doc. CCPR/C/1/Add.34, 6 September 1978, p. 4.

Сексизм в рекламі та медіа

Реклама різного роду продукції та засоби масової інформації “рясніють” сексистськими та мізогінними зображення жінок. Жінки в такій рекламі незмінно еротизовані або об’єктивовані, або зображуються в сексистському чи мізогінному контекстах, посилюючи гендерні стереотипи.¹⁵⁴ У 2010 році Комітет ЛДЖ висловив занепокоєння з приводу “сексистського представлення жінок в засобах масової інформації та рекламних кампаніях”.¹⁵⁵

Рис. 2. Реклама фінансової компанії ШвидкоГроші у вагоні киявського метро, серпень 2012 року.

У 2011 році Українська Асоціація Маркетингу розробила Стандарти недискримінаційної реклами за ознакою статі.¹⁵⁶ Для забезпечення відповідності стандартам був створений Індустріальний гендерний комітет з реклами, призначений для розгляду (за власною ініціативою або за скаргою) сексистської реклами. Статистика, однак, переконує, що цей комітет є, здебільшого, неефективним у боротьбі із сексистською рекламою. Веб-сайт Комітету повідомляє, що станом на липень 2014 року

154 Наприклад, див. Iryna, “How to stop sexism in advertising”, *World Pulse*, 10 July 2013; також, Beznosyuk, M., “Sexism in Advertising”, *Slideshare*, 10 December 2011.

155 Див. вище, виноска 55.

156 Українська Асоціація Маркетингу, Стандарт організацій України. Недискримінаційна реклама за ознакою статі, 2011, *uat.in.ua*.

Комітет одержав і розглянув лише 24 скарги на рекламні оголошення.¹⁵⁷ З них 24 були визнані дискримінаційними, і 9 були згодом змінені.

Рис. 3. Оголошення компанії ПрофіГаз.

Висновки

Жінки є головними жертвами дискримінації за ознакою статі в Україні, потерпаючи від дискримінації та невідгданого становища, що у значній мірі є наслідками збереження патріархальних і патерналістських соціальних норм. Таким чином, незважаючи на міцну правову базу, що забороняє дискримінацію за ознакою статі, низка законів містять пряму дискримінацію щодо жінок, а деякі, нібито прагнучи їх “захистити”,

157 Українська Асоціація Маркетингу, Індустріальний гендерний комітет з реклами, Як подати скаргу?, <http://www.uam.in.ua/gkr/ukr/how>.

насправді обмежують здатність жінок робити вибір, особливо в сфері зайнятості. Незважаючи на спеціальне кримінальне законодавство, рівні побутового насильства та торгівлі жінками залишаються високими. Жінки не знаходяться у сфері зайнятості на рівній основі з чоловіками: наше дослідження виявило свідчення дискримінації при наймі на роботу, нерівності оплати праці, вертикальної та горизонтальної сегрегації та сексуальних домагань на робочому місці. Патріархальні норми помітні також у суспільному житті, де жінки вкрай недопредставлені: менше 12% депутатів Верховної Ради є жінками, і лише 2 жінки налічуються у складі Кабінету Міністрів.

2.2 Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності

Згідно з статтею 2(1) МПГПП та статтею 2(2) МПЕСКП Україна зобов'язана забезпечити здійснення всіх прав, гарантованих цими конвенціями, без дискримінації за ознаками, котрі включають сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність.¹⁵⁸ Окрім того, стаття 26 МПГПП вимагає від України забезпечити, щоби “будь-яка дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний та ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою”, в тому числі, за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.¹⁵⁹ Крім того, ЄСПЛ вимагає від України заборонити дискримінацію на підставі сексуальної орієнтації або гендерної

158 Комітет Організації Об'єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав заявив, що термін «інший статус» у статті 2(2) МПЕСКП включає сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність (Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Загальне зауваження № 20: Недопущення дискримінації в економічних, соціальних і культурних правах, (Стаття 2, п. 2, Міжнародного пакту про економічні, соціальних і культурні права), UN Doc. E/C.12/GC/20, 2 липня 2009 року, п. 32). Комітет ООН з прав людини витлумачив термін «інший статус», що міститься у статті 2(1) (а) і статті 26 МПГПП, як такий, що включає сексуальну орієнтацію (див, наприклад, *Young v Australia*, (Communication No. 941/2000), UN Doc. CCRP/C/78/D/941/2000, 2003). Хоча Комітет з прав людини ніколи напряму не заявляв, що гендерна ідентичність є характеристикою, захищеною згідно із статтею 2(1) і 26 МПГПП, він висловив стурбованість, що дискримінація на основі гендерної ідентичності (а також сексуальної орієнтації) не була заборонена в Україні та закликав Україну заборонити таку дискримінацію (Комітет з прав людини, Заключні зауваження: Україна, UN Doc. CCRP/C/UKR/CO/7, 22 серпня 2013 року, п. 8).

159 Там само.

ідентичності щодо всіх прав, які гарантовані Конвенцією, згідно статті 14, а також заборонити дискримінацію при реалізації будь-яких прав, встановлених законом, згідно протоколу № 12 до ЄКПЛ.¹⁶⁰

Як і в інших країнах, точна кількість лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів (ЛГБТ) в Україні невідома. Високий рівень стигми, з якими стикаються ЛГБТ в Україні, означає, що більшість приховує свою сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність.¹⁶¹ В результаті оцінити кількість ЛГБТ осіб в Україні вкрай важко. Оцінки кількості ЛГБТ в інших країнах, однак, дозволяють припустити, що їхня загальна кількість знаходиться десь між 1,6% і 6,0% населення,¹⁶² що в Україні становить від 734,4 тис. до 2754 тис. осіб.

Високі рівні стигми та упереджень і відсутність законодавчої бази по забезпеченню захисту від дискримінації призвели до вкрай високого рівня дискримінації проти осіб на підставі їхньої сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності. У 2011 році Центр «Наш світ» провів комплексне дослідження ЛГБТ людей і різних форм дискримінації, з якими вони стикаються. Опитування показало, що 89% респондентів, чия гомосексуальна орієнтація або трансгендерність була відома іншим, зіткнулися з дискримінацією або іншими порушеннями прав людини щонайменше один раз протягом попередніх трьох років.¹⁶³ Дискримінація щодо ЛГБТ зустрічається майже в кожній сфері життя, однак, ЛГБТ ор-

160 Див., наприклад, справу *Karner v Austria* (Application No. 40016/98), 24 July 2003, де ЄСПЛ заявив, що відмінне поводження на підставі сексуальної орієнтації вимагає «для свого виправдання особливо серйозних причин» (п. 37); у справі *P.V. v Spain*, (Application No. 35159/09), 30 November 2010, ЄСПЛ ухвалив, що транссексуальність підпадає під дію статті 14 ЄКПЛ.

161 ТСН, «Українських геїв цькують міліція і «почесні гомофоби, 28 лютого 2013, *tsn.ua*.

162 Див, наприклад, Office for National Statistics, *Integrated Household Survey, January to December 2013: Experimental Statistics*, 2014, р. 3, в якому повідомлялося, що 1,6% дорослого населення у Великобританії визначені як лесбійки, геї та бісексуали (ЛГБ) (звіт не включав ідентифікацію на основі гендерної ідентичності). Уряд Сполученого Королівства вважає, що загальна чисельність ЛГБ населення насправді дорівнює 6,0%: Govan, F., "Six per cent of population are gay or lesbian, according to Whitehall figures", *The Telegraph*, 12 December 2005. У Сполучених Штатах Америки 3,4% дорослого населення визначені як лесбійки, геї, бісексуали і трансгендери: Gates, G. J. and Newport, F., "Special Report: 3.4% of U.S. Adults Identify as LGBT", *Gallup*, 18 October 2012.

163 Центр «Наш світ», Крок вперед, два назад: Становище ЛГБТ в Україні в 2010–2011 рр., 2011, с. 62.

ганізації України вважають, що найчастіше з нею стикаються у сферах зайнятості, освіти, охорони здоров'я та при контактах з правоохоронними органами.

Суспільне ставлення до ЛГБТ осіб

У 1991 році, здобувши незалежність, Україна стала першою пострадянською країною, яка декриміналізувала одностатеві сексуальні стосунки. Однак, і майже двадцять п'ять років по тому упередження та нетерпимість до ЛГБТ осіб усе ще залишаються поширеними. Дійсно, дослідження показують значне збільшення негативного ставлення до ЛГБТ в Україні з 2002 року. Опитування, проведене Центром "Наш світ" у 2007 році, наприклад, показало підвищений рівень нетерпимості до ЛГБТ людей та низький рівень підтримки повної законодавчої рівності між ЛГБ і гетеросексуалами.¹⁶⁴ Якщо в 2002 році 42,5% респондентів погодилися, що ЛГБТ люди повинні мати ті ж самі права, що й всі інші особи в Україні, до 2007 року цей показник знизився до 34,1%.¹⁶⁵ Частка респондентів, які погодилися, що одностатеві пари повинні мати можливість юридично закріпити свої стосунки, зменшилася з 18,8% до 15,8%, а частка респондентів, які погодилися, що ЛГБТ люди повинні мати можливість виховувати дітей, зменшилася з 21,5% до 17,1%.¹⁶⁶ Зниження толерантності за час між 2004 і 2010 роками також було відзначено Нідерландським інститутом соціальних досліджень.¹⁶⁷

Опитування, яке проводилося в 2010 році Інститутом Горшеніна, показало, що 72% українців негативно ставляться до сексуальних меншин, і тільки 13% ставляться до них позитивно.¹⁶⁸ Окреме соціологічне дослідження, проведене в 2010 році, виявило, що навіть у Києві

164 Центр «Наш світ», Українські гомосексуали і суспільство: взаємне проникнення. Огляд ситуації: суспільство, держава і політики, ЗМІ, правове становище, гей-спільнота, 2007, с. 35.

165 Там само.

166 Там само.

167 Kuiper, L., Iedema, J. and Keuzenkamp S., "Towards Tolerance", *The Netherlands Institute for Social Research*, 2013, p. 29.

168 УНІАН, «Як українці ставляться до представників сексменшин (опитування)», 24 грудня 2010 року, *unian.ua*.

– який міг би бути ліберальнішим за інші частини країни – 66,5% респондентів вважають, що гомосексуальність є збоченням або психічним захворюванням.¹⁶⁹

Подальше дослідження Інституту Горшеніна, проведене в 2011 році, показало, що 78,1% населення вважає сексуальні стосунки між двома особами однієї статі неприйнятними за будь-яких обставин;¹⁷⁰ інше дослідження Київського міжнародного інституту соціології у тому ж році показало, що 39% респондентів вважають, що ЛГБ мають бути ізольовані від суспільства.¹⁷¹ У 2013 році дослідження GfK продемонструвало, що 80% респондентів проти будь-якого визнання відносин між одностатевими партнерами.¹⁷²

Цей явний зріст негативного ставлення до ЛГБТ осіб співпадає зі зростанням рівня релігійності та посиленням авторитету церкви після краху комунізму (дивись розділ 2.8 цього звіту). Останні роки всі основні церкви в Україні виголошували гомофобні заяви, зокрема, у відповідь на законодавчі пропозиції. Постійні гомофобні висловлювання головних церков України в поєднанні зі зростанням їхнього впливу на суспільство, наводять на думку, що роль церкви була одним із суттєвих факторів у підвищенні гомофобії та трансфобії в Україні.

У 2011 році, наприклад, верховний архієпископ Української греко-католицької церкви Святослав порівняв гомосексуальність із гріхом вбивства.¹⁷³ У тому ж році Українська греко-католицька церква та Римо-католицька церква опублікували спільне звернення проти “пропаганди

169 Все новости, «Опрос: 66,5% киевлян назвали гомосексуализм извращением и психическим заболеванием», 28 вересня 2010 року, *vsenovosti.info*.

170 Gorshenin Institute, “Moral orientations of Ukrainians”, *gorshenin.eu*, 7 November 2011.

171 Київський міжнародний інститут соціології, Права людини в Україні, рівень ксенофобії, ставлення до різних соціальних груп та регіональна толерантність, 2011, с. 16.

172 GfK Ukraine, «Українці не підтримують узаконення одностатевих шлюбів», 17 травня 2013 року, *socioplus.com.ua*.

173 Tochka.net, «Блаженнейший Святослав о мире с МП», 8 листопада 2011 року, *news.tochka.net*.

гомосексуалізму”.¹⁷⁴ В 2013 році владика Святослав привітав від імені церкви законопроект, що забороняв “пропаганду гомосексуалізму” і засудив запропонований антидискримінаційний закон.¹⁷⁵ У 2012 році патріарх Української православної церкви Київського патріархату Філарет також підтримав запропоновану заборону “пропаганди гомосексуалізму”.¹⁷⁶ В 2013 році за його вказівкою Помісний Собор Київського патріархату ухвалив декларацію “Про негативне ставлення до гріха содомії (гомосексуалізму), його пропаганди в суспільстві і так званих одностатевих шлюбів”, в якій підкреслюється, що:

*Церква стурбована спробами прийняти в українському парламенті закон, який би забороняв так звану дискримінацію за «сексуальною орієнтацією», та закликає парламентарів утриматися від схвалення подібних законодавчих ініціатив.*¹⁷⁷

Предстоятель Української православної церкви (Московського патріархату) митрополит Володимир офіційно підтримав законопроект про заборону “пропаганди гомосексуалізму”, а 15 березня 2013 р. Синод Української православної церкви (Московського патріархату) закликав не допустити прийняття антидискримінаційного законопроекту.¹⁷⁸

Майже всі з численних публічних демонстрацій і закликів проти прийняття антидискримінаційного законодавства або на підтримку законопроектів, що забороняють “пропаганду гомосексуалізму”, проходили під релігійними гаслами або були пов’язані з діяльністю релігійних організацій.

174 Українська греко-католицька церква, «Звернення католицького Єпископату України: Синоду Української Греко-Католицької Церкви та Конференції Римсько-Католицької Церкви в Україні», 9 лютого 2012 р.

175 Інститут релігійної свободи, «Глави церков закликають ВР відхилити законопроект № 2342 щодо дискримінації», 13 травня 2013 року, *irs.in.ua*.

176 Українська православна церква – Київський патріархат, Журнали засідань Священного Синоду, Журнал № 36, 20 жовтня 2012 року.

177 Українська православна церква – Київський патріархат, Декларація Помісного Собору про негативне ставлення до гріха содомії (гомосексуалізму), 27 червня 2013 року.

178 Українська Православна Церква, Звернення Священного Синоду УПЦ з приводу проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації в Україні», 18 грудня 2013.

Державні органи та політики також зробили значний внесок у дискримінацію проти ЛГБТ осіб і організацій, зокрема, щодо свободи зборів та самовираження. У 2013 році організатори Маршу рівності, що був запланований у рамках заходів ЛГБТ Форуму-фестивалю “КиївПрайд 2013”, домовилися про час і місце маршу з Київською міською державною адміністрацією. Проте, за п’ять днів до події адміністрація змінила своє рішення і попросила Окружний адміністративний суд Києва заборонити будь-які демонстрації на цьому місці, що суд і зробив.¹⁷⁹ Зрештою, адміністрація дозволила провести марш на новому місці. У 2014 році цей марш був скасований, а новий мер Києва Віталій Кличко заявив, що в країні недоречний час для “якихось розважальних парадів”.¹⁸⁰

Поза Києвом дискримінаційне ставлення місцевої влади до ЛГБТ стає ще очевиднішим. У травні 2012 року мер Донецька Олександр Лук’яненко заявив, що місцева влада буде заперечувати проти будь-якого ЛГБТ парад, якщо надійде така заявка: “У нас місто трудове, думки інші, інші нахили, інший інтелектуальний багаж... Це відбувається від байдикування”.¹⁸¹

У 2013 році, напередодні очікуваного підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, рівень гомофобної риторики серед політиків і активістів дещо зменшився. Дійсно, протягом 2013 і на початку 2014 року спостерігалось зниження рівня гомофобних і трансфобних коментарів політиків, і навіть лунали (в першу чергу, з боку Українського демократичного альянсу за реформи (УДАР), “Батьківщини” та навіть деяких політиків з Партії регіонів) обережні вислови на підтримку заборони дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації (хоча не було жодної згадки щодо гендерної ідентичності).¹⁸² Вочевидь, головною рушійною силою цієї тенденції було намагання поставити себе в один ряд із країнами ЄС.¹⁸³

179 Новини Києва, «Суд заборонив гей-парад у День Києва», 23 травня 2013 року, *topnews.kiev.ua*.

180 Укрінформ, «Кличко проти гей-параду в Києві», 4 липня 2014 року, *ukrinform.ua*.

181 Українська правда, “Мер Донецька не дозволить гей-парад: ‘У нас місто трудове, інші нахили’”, 15 травня 2012 року, *pravda.com.ua*.

182 Див., наприклад, Globa, B., “The EU-Ukraine tango on gay rights”, *EU Observer*, 25 October 2013.

183 Див., наприклад, там само, де процитована думка лідера партії УДАР Віталія Кличко про підтримку заборони дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації як «кроку до європейських цінностей».

На початку 2013 року український уряд, сформований Партією регіонів, підготував проект закону стосовно внесення змін до Закону України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” з метою включення сексуальної орієнтації як захищеної ознаки, хоча й тільки в контексті зайнятості, відповідно до Директиви Європейського Союзу про рівне ставлення в сфері зайнятості та професійної діяльності.¹⁸⁴ Законопроект був запропонований в рамках реалізації Плану дій із лібералізації візового режиму. Уряд подав його до Верховної Ради для подальшого розгляду, але утримався від будь-якого громадського обговорення законопроекту. Після прийняття рішення не підписувати угоду про асоціацію Україна-ЄС у листопаді 2013 року, тодішній прем’єр-міністр Микола Азаров кілька разів публічно заявив, що Україна “не готова” для таких реформ.¹⁸⁵ Насправді Азаров зробив низку некоректних висловлювань про характер і масштаби законодавчих змін, на яких наполягав Європейський Союз, в тому числі, про необхідність легалізації одностатевих шлюбів,¹⁸⁶ намагаючись використати гомофобію для дискредитації Угоди про асоціацію та проєвропейських настроїв в Україні. Жодна з парламентських партій не ухвалила рішення про підтримку нового антидискримінаційного законопроекту; натомість, Партія регіонів, УДАР і “Батьківщина” дозволили своїм депутатам вільне голосування. Комуністи і Свобода виступили проти включення сексуальної орієнтації як захищеної ознаки.

Було багато спроб використати суспільну гомофобію та пов’язати протестуючих із ЛГБТ активістами під час Євромайдану у Києві в 2013–2014 роках, вочевидь, намагаючись дискредитувати протестуючих. Тоді невідомі замовники наймали людей, охочих за гроші вдавати з себе нібито активістів, які під прапорами ЛГБТ спільноти протестують разом з рештою проєвропейських сил.¹⁸⁷ Насправді українські ЛГБТ організації свідомо відмовилися від відкритої участі в акціях протесту, розуміючи, що для

184 Directive 2000/78/EC of 27 November 2000, establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation.

185 Див., наприклад, Українська правда, «Азаров розказав мітингарям від ПР про одностатеві шлюби», 14 грудня 2013, *pravda.com.ua*.

186 Там само.

187 Гей-Альянс Україна, “The Theatre of the Absurd: EuroMaidan and the mummies disguised as gays”, *progau.org*, 25 November 2013.

правих політичних організацій, які брали активну участь в подіях того часу, це буде неприйнятним і може викликати агресивну реакцію.¹⁸⁸

До 2014 року жоден відомий український політик не підтримував публічно рівності для ЛГБТ, не засуджував гомофобії, трансфобії, дискримінації та насильства, з якими вони стикаються. Найбільш позитивні висловлювання, що можна було почути від політиків щодо ЛГБТ, зводилися до згадування невизначених “європейських стандартів” і необхідності жити пліч-о-пліч з іншими.

Політико-правові засади

Як детальніше обговорюється в Частині 3 цієї доповіді, Україна має слабку правову та політичну базу із протидії дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, в порівнянні з іншими дискримінаційними підставами. Ці характеристики не включені до явно захищених дискримінаційних підстав ні в Конституції, ні в Законі України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”.¹⁸⁹ Проте, обидва закони використовують відкриті списки ознак, де за наявним переліком йдуть слова “або іншими ознаками”, що надає можливості цим ознакам бути захищеними за допомогою судового тлумачення. Таке тлумачення має відповідати інтерпретації терміну “інший статус” договірними органами як МПГПП, так і МПЕСКП,¹⁹⁰ в яких Україна є учасницею.

Більш того, у травні 2014 року Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ направив листа до голів апеляційних судів, в якому, посилаючись на міжнародні договори, в яких Україна є учасницею, а також загальні положення про боротьбу з дискримінацією в українському законодавстві, висловив думку, що дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації в сфері зайнятості в

188 Гей-Альянс Україна, “Statement in relation to yet another attempt to discredit EuroMaidan using LGBT issue”, *upogau.org*, 8 January 2014.

189 Див. вище, виноска 48.

190 Див. вище, виноска 158.

Україні заборонена.¹⁹¹ Слід зазначити, що цей лист було опубліковано в контексті переговорів щодо Плану дій Україна-ЄС з лібералізації візового режиму, одним з умов якого була заборона Україною дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації у сфері зайнятості, і що цей лист не має такої ваги, як законодавство. Проте, Вищий спеціалізований суд є вищою судовою інстанцією щодо цивільних і кримінальних справ, рішення якого підлягають оскарженню тільки за обмежених обставин у Верховному Суді, і українські юридичні експерти вказали, що існування цього листа робить майже неможливим висновок іншого суду, що сексуальна орієнтація не є забороненою ознакою, принаймні, у сфері зайнятості.¹⁹²

Однак, слід зазначити, що на цей час немає прецедентів чи обов'язкових тлумачень цих або будь-яких інших положень про недискримінацію, які би свідчили, що українська влада вважає ці ознаки включеними до терміну "інші ознаки" або його еквівалентів.

У травні 2014 року з метою виконання вимог до України відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, новопризначений уряд подав до Верховної Ради новий антидискримінаційний законопроект. Цей невдовзі ухвалений законопроект не забороняє жодної форми дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації, хоча уряд пообіцяв заборонити дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації у сфері зайнятості в майбутньому, прямо згадавши необхідність дотримання Угоди про асоціацію.¹⁹³ У грудні 2014 року Міністерство соціальної політики України опублікувало проект нового Трудового кодексу, що включає сексуальну орієнтацію до переліку підстав, за якими дискримінація має бути заборонена.¹⁹⁴ Станом на травень 2015 року цей законопроект ще не був внесений до Верховної Ради.

191 Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, «Про належне забезпечення рівності трудових прав громадян при розгляді спорів, що виникають у сфері трудових відносин», № 10-644/0/4-14, 7 травня 2014 року.

192 Nash Mir, "Paving the way to changes: slow yet significant developments in anti-discrimination legislation in Ukraine", *gay.org.ua*, 19 May 2014.

193 European Commission, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council, Fourth Report on the implementation by Ukraine of the Action Plan on Visa Liberalisation*, COM(2014) 336 final, 27 May 2014, p. 5.

194 Hadashot, S., "Draft Labor Code of Ukraine enacted prohibiting employees from discrimination based on sexual orientation", *Gay Alliance Ukraine*, 9 January 2015.

Напередодні президентських виборів у травні 2014 року Amnesty International Ukraine і низка інших українських правозахисних організацій проаналізували передвиборчі програми політичних партій та опитали кандидатів, зокрема, щодо питання заборони дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності в Україні. Тільки один кандидат, Петро Порошенко, підтримав таку заборону, і не тільки в галузі зайнятості, а у всіх сферах життя.¹⁹⁵

Державні органи досі не вжили жодних законодавчих чи інших заходів із подолання гомофобії та трансфобії, а відповідні ініціативи організацій громадянського суспільства були проігноровані. Всі останні роки деякі неурядові організації спільно з Радою ЛГБТ організацій України зверталися до президента, прем'єр-міністра, міністрів і депутатів Верховної Ради з рекомендаціями та пропозиціями щодо боротьби з гомофобією та трансфобією. Зокрема, вони закликали до включення сучасних наукових поглядів на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність до навчальних курсів середніх шкіл та університетів, до навчальних програм і курсів підвищення кваліфікації для вчителів, шкільних психологів і співробітників правоохоронних органів.¹⁹⁶ Міністерство освіти ніяк не реагувало на такі пропозиції, в той час як Міністерство внутрішніх справ направило офіційну відповідь у Раду ЛГБТ організацій України про те, що наявних програм вже достатньо і немає жодної потреби їх змінювати.¹⁹⁷

Представники української влади ніколи не засуджували численні гомофобні висловлювання релігійних лідерів та інших діячів. Деякі державні посадові особи, зокрема, депутати Верховної Ради та місцевих органів влади, часто роблять відкрито гомофобні висловлювання. У 2012,

195 Amnesty International Ukraine, «Переможець отримає велику відповідальність» – Результати аналізу правозахисниками програм кандидатів у Президенти», *amnesty.org.ua*, 19 травня 2014 року. Порошенко отримав перемогу на цих виборах.

196 LGBT Human Rights Nash Mir Center, *Discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity in employment, social security, health care and education in Ukraine: Alternative Report to the UN Economic and Social Council*, 2014, p. 12.

197 Міністерство внутрішніх справ України, лист № 10/5-4350 від 15 червня 2012 року, в архіві Центру «Наш світ».

наприклад, депутат від Партії регіонів, Сергій Кий, заявив, що “Всі ці гей-паради потрібно розганяти, випалювати розпеченим залізом”.¹⁹⁸

Тільки одна державна інституція прагне, хоч і не надто енергійно, захищати права ЛГБТ в Україні – це Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен), наразі це Валерія Лутковська. Її щорічна доповідь 2013 року про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні стала першою, до якої було включено інформацію про дискримінацію і переслідування ЛГБТ,¹⁹⁹ тоді як у доповіді за 2014 рік вже міститься окремий розділ, присвячений дискримінації ЛГБТ.²⁰⁰ Омбудсмен також зробила ряд законодавчих пропозицій щодо боротьби з дискримінацією та насильством проти ЛГБТ людей. Ці ініціативи не отримали підтримки ні у Верховній Раді, ні в жодній з українських політичних партій.

Дискримінаційні законодавчі положення

Багато положень українського законодавства є дискримінаційними за ознакою сексуальної орієнтації. Стаття 51 Конституції та стаття 21 Сімейного кодексу визначають шлюб як союз чоловіка і жінки, таким чином, виключаючи зі шлюбу одностатеві пари.²⁰¹ Стаття 74 Сімейного кодексу передбачає, що якщо неодружені чоловік і жінка живуть разом як пара, майно, що вони набувають в період спільного життя, належить їм на правах спільної сумісної власності, якщо письмовою угодою між ними не передбачено інше. Це положення виключає, і, таким чином, дискримінує одностатеві пари, які так само живуть разом, але не отримують спільні майнові права. Пункт 3 статті 211 Сімейного кодексу прямо забороняє одностатевим парам усиновлювати дітей, заявляючи, що “усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі”.

198 ІА Мост-Днепр, “Гей-паради нужно разгонять, выжигать каленым железом, – Сергей Кий”, *most-dnepr.info*, 3 квітня 2012 року.

199 Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Щорічна Доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: 2013, 2013.

200 Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Щорічна Доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: 2014, 2014.

201 Сімейний кодекс України (Відомості Верховної Ради, 2002, № 21–22, с. 135) зі змінами, внесеними між 2012 і 2015 роками.

Виключення одностатевих пар з визначення шлюбу створює для них відповідні труднощі в різних сферах життя. Стаття 9 Закону України «Про громадянство України», наприклад, передбачає, що обов'язковий п'ятирічний термін проживання в Україні для отримання громадянства не поширюється на осіб, одружених з громадянами України.²⁰² Проте, оскільки в українському законодавстві немає жодної форми визнання одностатевих пар, це положення непрямо дискримінує такі пари, якщо один з партнерів має українське громадянство. Подібним чином, статтею 4 Закону «Про імміграцію» передбачено встановлення квоти для чоловіків/дружин іммігрантів, але, якщо один/одна з них має громадянство України, подружжя може отримати дозвіл на імміграцію поза цієї квоти, що знову непрямо дискримінує одностатеві пари, в яких один з партнерів має українське громадянство.²⁰³

Стаття 212, пункт 1, підпункт 8 Сімейного кодексу забороняє всиновлення дітей особами, які страждають від хвороб, зазначених у списку, що затверджується Міністерством охорони здоров'я. Наказ Міністерства охорони здоров'я (№ 479 від 20 серпня 2008 р.) включає транссексуалізм у список захворювань, таким чином, встановлюючи дискримінацію за ознакою гендерної ідентичності для кандидата в усиновлювачі.²⁰⁴ Розгляд транссексуальності як хвороби є надзвичайно сумнівним і не відповідає передовій міжнародній практиці.²⁰⁵ Така класифікація є не тільки анахронізмом, але й призводить до дискримінації у різних сферах життя, таких, як усиновлення, де наявність захворювань має важливе значення.

Тим не менш, незважаючи на небажання скасувати або змінити закони, що прямо чи опосередковано дискримінують за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, Україна опиралася тиску стосовно ухвалення законів, які б обмежували свободу слова та об'єднань для

202 Закон України «Про громадянство України» (Відомості Верховної Ради, 2001, № 13, с. 65) зі змінами, внесеними між 2005 і 2012 роками.

203 Закон України «Про імміграцію» (Відомості Верховної Ради, 2001, № 41, с. 197) зі змінами, внесеними між 2005 і 2012 роками.

204 Наказ Міністерства України № 479 від 20 серпня 2008 року «Про затвердження Переліку захворювань, при яких особа не може бути усиновлювачем».

205 World Professional Association for Transgender Health, *WPATH ICD-11 Consensus Meeting*, 2013.

ЛГБТ, як це було зроблено в Росії. Хоча в останні роки було запропоновано низку законопроектів із заборони “пропаганди гомосексуалізму”, жоден з них не був прийнятий.²⁰⁶ Такі пропозиції, однак, не можна назвати непопулярними: навіть Державний комітет телебачення і радіомовлення України спочатку підтримав один із цих законопроектів, але потім змінив свою позицію.²⁰⁷

Стосунки з правоохоронними органами

ЛГБТ особи в Україні стикаються із серйозними проблемами у ситуації контактів із правоохоронними органами. Проблеми стосуються недотримання цими структурами правових процедур; жорстоке поводження та погрози, шантаж і здирництво; а також відмови в захисті ЛГБТ від гомофобних або трансфобних злочинів.

Опитування, проведене Центром “Наш світ” у 2011 році щодо проблем, з якими стикалися українські ЛГБТ за останні три роки, показало, що найбільш серйозними проблемами при стосунках з міліцією були образи і психологічний тиск (з цим зіткнулися 39% респондентів, чия сексуальна орієнтація була відома міліції); особистий обшук без дотримання процесуальних норм (38%); шантаж загрозою розголошення сексуальної орієнтації (24%) і незаконне фотографування та зняття відбитків пальців (20%).²⁰⁸ Також проблемою є відмови у втручанні задля запобігання насильству та іншим злочинам. Так, 6 липня 2012 р. група агресивно налаштованих молодих людей з емблемами праворадикальної націоналістичної партії “Свобода” зірвала пікет ЛГБТ активістів перед будівлею МЗС України прямо перед очима присутнього підрозділу міліції. Міліція не стала протидіяти агресивним діям нападників навіть після безпосереднього звернення пікетувальників за допомогою.²⁰⁹

206 Див., наприклад, Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір) № 0945 та Проект Закону про заборону спрямованої на дітей пропаганди одностатевих сексуальних стосунків № 1155.

207 Центр «Наш світ», На порозі. Становище ЛГБТ в Україні у 2013 р., 2013, с. 4.

208 Див. вище, виноска 163, с. 64.

209 Українські новини, “Націоналісти зірвали акцію геїв у центрі Києва”, *ukranews.com*, 6 липня 2012 року.

Приклад: Олександр²¹⁰

20 жовтня 2013, приблизно в 7:00 вечора, Олександр йшов додому по вул. Комарова. Позаду себе він почув свист і нецензурну лайку. Озирнувшись, він побачив двох співробітників патрульно-постової служби, які бігли за ним. Олександр зупинився і дочекався, коли вони до нього підійшли. Не представившись, вони зажадали від Олександра вивернути кишені. Далі вони взяли мобільний телефон Олександра і стали переглядати контакти в ньому. Потім вони взяли паспорт Олександра, подзвонили “на базу” і запитали, чи не розшукується він, чи не числиться за ним якихось правопорушень. Після того, як вони отримали інформацію про те, що Олександр “чистий”, вони вписали його паспортні дані в бланк протоколу і звинуватили його в тому, що він знаходиться в нетверезому стані. Олександр пояснив, що випив у друга пляшку пива, не збирається порушувати громадський порядок і йде додому. Співробітники почали сміятися над Олександром, заявивши йому, що у друга він не пиво пив, а “дрочив на нього, тому що так роблять всі підараси”. На твердження Олександра, що він не гей, вони сказали, що всі знають про його сексуальну орієнтацію. Потім вони стали говорити, що Олександр, швидше за все, на озері “дрочив і шукав інших підарасів”. На заперечення Олександра, співробітники міліції почали погрожувати йому тим, що відвезуть його у відділ міліції і там він у всьому зізнається: і в тому, що він шукав на озері партнерів по сексу, мастурбував, і в тому, що він розбещує малолітніх.

У документах Олександра була довідка з обласної психіатричної лікарні про те, що він є інвалідом з дитинства. Це стало ще однією причиною для глузувань з боку співробітників міліції. Олександр просив відпустити його, але міліціонери продовжували знущатися та насміхатися над ним, ображаючи його і погрожуючи тим, що “відвезуть у відділ, і там він дізнається, як треба ставитися до підарасів”.

Свідками цієї ситуації були перехожі хлопець і дівчина, які стали заступатися за Олександра, аргументуючи це тим, що він не порушує громадського порядку і по ньому видно, що він “у повному адекваті”. Співробітники ППС стали погрожувати і цим двом перехожим, вимагаючи, щоб ті не втручалися, йшли своєю дорогою, особливо хлопцю,

210 Інтерв'ю з Олександром, Київ, 5 грудня 2013 року.

погрожуючи, що його теж можуть забрати у відділення. Після цього вони зажадали від Олександра, щоб він підписав протокол про адміністративне порушення (за знаходження в громадському місці в нетверезому стані), а також розписку про те, що він не має претензій до співробітників міліції, та відпустили його. Олександр був сильно наляканий погрозами співробітників міліції, тому підписав усі документи, що йому дали, після чого був відпущений додому.

Іноді навіть сама міліція вдається до насильства проти людей через їхню сексуальну орієнтацію. Олександр, 24-річний гей, та двоє його друзів-геїв піддалися приниженням і залякуванню з боку міліції в Івано-Франківську, місті в західній Україні. У квітні 2014 року троє чоловіків були у місці, де традиційно збираються чоловіки-геї, у парку ветеранів-інтернаціоналістів, коли до них підійшли два міліціонери та наказали підійти до їхнього автомобіля. Там офіцери почали ображати цих осіб через їхню сексуальну орієнтацію, кажучи, що, оскільки парк був названий на честь полеглих солдатів, “педикам заборонено бути тут взагалі”. Один з офіцерів дістав гумову палицю і вдарив Олександра в груди, кажучи, що згвалтує кожного з них цією палицею, якщо знову побачить у парку. Міліціонери попередили хлопців: якщо вони не заберуться із парку, то будуть доставлені до міліцейської ділянки й побиті.²¹¹

Останніми роками в діяльності української міліції з’явилась нова тенденція – вони почали переходити від незаконного збору та використання відомостей про місцеві ЛГБТ спільноти, що випадково потрапляють у поле їх зору, до активного цілеспрямованого вишукування чоловіків-геїв через Інтернет.

Приклад: Сергій²¹²

У вересні 2013 року, приблизно о 8 ранку, в квартирі Сергія пролунав дверний дзвоник. Сергій відкрив двері та побачив на порозі трьох чоловіків у цивільному одязі. Один з них представився як підполковник

211 Інтерв’ю з Олександром, Чернівці, 12 березня 2015 року.

212 Інтерв’ю з Сергієм, Чернівці, 30 грудня 2013 року.

міліції. Він запитав у Сергія про заяву в міліцію щодо крадіжки його комп'ютера. Сергій підтвердив, що писав заяву, та був запрошений цим чоловіком особисто відвідати його кабінет, щоби представити детальну інформацію про крадіжку. Сергій погодився.

Знаходячись у компанії чоловіків в одному з кабінетів управління, підполковник включив комп'ютер Сергія та відкрив його сторінку ВКонтакте. Сергій впізнав свою сторінку Вконтакте, хоча він не додавав туди ні особистої інформації, ні своєї фотографії. Підполковник запитав, чи це сторінка Сергія, додавши, що вони відслідкували цей акаунт через його IP-адресу. Сергій підтвердив, що він створив цей обліковий запис. Інший міліціонер попросив його увійти в свій акаунт, використовуючи свій пароль. Сергій сказав, що у нього дуже довго не було доступу до цього акаунту і він не може згадати пароль. Підполковник заявив, що його акаунт містить порнографічне відео, і тому він буде звинувачений в зберіганні та розповсюдженні порнографії.

Сергій заявив, що він хоче подзвонити своїм друзям, щоб розповісти їм, що був доставлений у відділення міліції та звинувачений у скоєнні злочину. Другий міліціонер вихопив телефон і сказав, що він не може нікому дзвонити. Сергій переконував, що він не поширював ніяких відео і не використовував цей акаунт протягом тривалого часу. Офіцер закричав на нього, погрожуючи посадити його у в'язницю і розповісти всім, що він "підорас". Сергій сказав, що він не гей, але підполковник сказав йому, що вони знають все про нього, в тому числі, що він є геєм, мав стосунки з чоловіком та спілкується з геями. Сергій відкинув ці звинувачення, кажучи, що хоча він і знає деяких геїв, він сам не гей. Другий міліціонер зажадав, щоб він надав контактні дані гомосексуальних чоловіків, яких він знав. Сергій відповів, що у нього не було їх контактів, він просто декілька разів випив з ними. Чоловіки продовжували погрожувати йому тюремним ув'язненням, якщо він не зізнається у поширенні порнографії.

Чоловіки доставили Сергія до районного відділення міліції. Сергія завели до кабінету слідчого, яка сунула йому у руки Кримінальний кодекс, розгорнутий на сторінці зі статтею про виготовлення та розповсюдження порнографії, зі словами "Дивись, за що ти будеш сидіти!". Він відповів, що ніколи не виробляв, ані володів будь-якою порнографією, і точно її не поширював. Слідчий погрожувала, що прийде прокурор та прине-

се докази. Коли зайшов прокурор, у нього була папка зі скріншотами сторінки Сергія ВКонтакте. Сергій пояснив, що він створив цю сторінку дуже давно, але не користався нею протягом року і не розміщав там ніяких матеріалів. Слідчий наказала Сергію вийти з кабінету й чекати в коридорі. Через годину слідчий наказала йому чекати на підполковника, який повіз його назад в обласне управління міліції, знову ж таки вимагаючи відомості про геїв у Чернівцях. І знову ж таки, Сергій відповідав, що він не має жодних контактів і не спілкується з геями. Близько шести вечора, після десятигодинного утримання, він був звільнений.

Існують свідчення того, що зібрану таким чином інформацію співробітники міліції в подальшому використовують для шантажування геїв, вимагаючи з них хабар за не-порушення кримінальної або адміністративної справи або таємного співробітництва з міліцією задля пошуку нових жертв серед місцевої ЛГБТ спільноти. Наприклад, у листопаді 2011 року, Ігор, мешканець Житомира, був притягнутий до адміністративної відповідальності згідно із статтею 181¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення за заняття проституцією. У жовтні 2011 р., використовуючи незаконні методи (без заведення оперативно-розшукової справи), співробітники міліції під вигаданим ім'ям познайомилися з Ігорем в Інтернеті на спеціалізованому сайті знайомств для геїв і, спровокувавши розмову про вступ у статевий зв'язок за винагороду, запропонували зустрітися та заплатити гроші за секс. При зустрічі Ігор був затриманий, у нього незаконно переписали з телефону номери з адресної книги та сфотографували, докладно випитували, де збираються в Житомирі геї, та наполегливо пропонували співпрацювати з міліцією у ролі інформатора в обмін на звільнення від адміністративної відповідальності. Ігор відмовився. Незважаючи на те, що грошей на руки за "проституцію" Ігор не отримував, що за законом є необхідною обставиною для того, щоби вважати це правопорушення завершеним, адміністративна комісія при Житомирській міській адміністрації визнала його винним. Після того, як комісія замінила штраф, який призначила міліція, на попередження, Ігор відмовився надалі оскаржувати таке рішення, яке, хоч і звільняло його від штрафу, тим не менш, визнавало винним у проституції.²¹³

213 Інтерв'ю з Ігорем, Житомир, 7 листопада 2011 року.

Відзначені також випадки, коли співробітники міліції реєструються на веб-сайтах як клієнти, зустрічаються з геями, а потім погрожують їм розкриттям і вимагають гроші. Зафіксовано принаймні чотири випадки в Макіївці і Донецьку, коли від чоловіків-геїв вимагали від 3 тис. до 12 тис. гривень, щоби ніхто не дізнався про їхню орієнтацію на роботі та серед родичів.²¹⁴ В іншому випадку, молодий чоловік відмовився платити міліціонерам, сказавши, що його колеги вже знають про його сексуальну орієнтацію. Його все ж змусили заплатити 450 гривень за звинуваченням у поширенні порнографії.

Доказати свою невинуватість у випадках звинувачень зі сторони української міліції дуже складно для будь-якої людини, але у випадку переслідувань ЛГБТ на цю проблему накладається пануюча в суспільстві гомофобія. Побоюючись розголошення своєї гомосексуальної орієнтації, жертви дуже нечасто намагаються захистити свої права. В 2012 році моніторингова мережа Центру “Наш світ” задокументувала 33 випадки порушень прав ЛГБТ у стосунках із правоохоронними органами, однак тільки у 6 випадках постраждалі намагалися оскаржити дії міліції, і тільки дві спроби з них закінчилися частковим успіхом.²¹⁵

Зайнятість

Третина респондентів (34%) у результаті опитування, проведеного Центром “Наш світ” в 2011 році, повідомили, що вони піддавалися утискам у сфері зайнятості через сексуальну орієнтацію.²¹⁶ На додаток до утисків, 36% заявили про відмову у наймі або примусове звільнення, а 26% – що вони були або змушені покинути свою роботу, або працювали у ворожому оточенні.²¹⁷

Свідчення, зібрані для цього звіту, вказують на те, що навіть бездоганна професійна репутація і старанне приховування особистого життя пра-

214 Куц Л., «Донецькі геї нарікають на політиків і міліцію», *BBC Ukraine*, 16 жовтня 2012 року.

215 Центр «Наш світ», ЛГБТ Вектор України. Становище ЛГБТ в Україні (листопад 2011 – 2012 р.), 2013, с. 46–47.

216 Див. вище, виноска 163, с. 71.

217 Там само.

цівника не рятує його від переслідувань на роботі у випадку, якщо його гомосексуальна орієнтація стає відомою співробітникам.

Приклад: Роман²¹⁸

Роман працював у Чернівецькій податковій інспекції із початку своєї професійної діяльності, дослужився до начальника відділу оперативного контролю. В жовтні 2010 року його викликав до себе начальник інспекції та почав розпитувати про особисте життя. Він запитав Романа, чому той ще не одружений. Роман відповів, що ще не знайшов жінку, з якою хотів би провести своє життя. Начальник інспекції перервав його, сказавши, що знає, що він “підор”, і всі в інспекції знають про це. Він сказав Роману, що той повинен тихо звільнитися, бо “такі люди не можуть служити в державних органах”. Роман відповів, що чутки не можуть бути підставою для звільнення, і він має достатній професійний фах і досвід, щоби працювати на своєму робочому місці. Він запитав, чи є у керівництва претензії щодо його професійної діяльності, на що начальник відповів: “Поки немає, але якщо потрібно, то вони з’являться”. Він погрожував Роману, що якщо він не піде, вони “сфабрикують злочин” і після звільнення він опиниться у в’язниці.

Після 15 років бездоганної роботи Роман не міг повірити, що його так просто можуть звільнити, тому вирішив не звільнятися. Він продовжував працювати, але ставлення керівництва до нього змінилося: з ним поводитися неприємно, розмовляли в агресивній манері, з’явилися нарікання на його роботу. На початку грудня 2010 року він отримав дзвінок від друга, співробітника служби внутрішньої безпеки, який сказав йому, що “полювання на нього” почалося, і що він буде звільнений відповідно до статті Кримінального кодексу. Після цього Роман написав заяву про звільнення.

Трапляються випадки, коли ЛГБТ працівники піддаються цькуванню з боку гомофобних співробітників, а керівництво стає на бік агресорів. У кращому випадку, воно намагається залагодити конфлікт шляхом переведення постраждалих на інші ділянки роботи, щоби вони більше не зу-

218 Інтерв’ю з Романом, Чернівці, 28 лютого 2014 року.

стрічалися з колишніми колегами – явно неадекватна реакція на заяви про утиски, але, принаймні, хоч якийсь захист потерпілого.

Приклад: Петро²¹⁹

Петро є бісексуальним чоловіком, працював у складі екіпажу міжнародного потягу. В колективі в нього були хороші стосунки з усіма співробітниками. Намагаючись розвивати романтичні стосунки з жінками, він також мав нерегулярні зустрічі зі своїм колегою Іваном. Це були суто сексуальні стосунки, Іван мав сім'ю та побоювався розголосу інформації про зустрічі з Петром. Влітку 2010 року їх потяг стояв на станції. Петро разом з Іваном відокремилися від компанії, закрилися в одному з пасажирських купе, і лягли спати. Проснулися вони від галасу своїх колег, які в цей час відкрили двері купе і побачили Петра та Івана, які лежали разом. Колеги почали знущатися над Петром та Іваном, обзиваючи їх “педиками”, “гомосеками” й “збоченцями”. Знущання тривало протягом усього вечора; колеги-чоловіки робили гомофобні зауваження та ображали їх. Чоловіків визвали до начальниці, яка сказала, що екіпаж обізнаний про їхні стосунки, і що вона особисто відчуває огиду до геїв. Вона наказала їм перейти до іншого екіпажу, тому що вона не може мати таких працівників. У разі відмовлення вони будуть звільнені. Чоловіки подали заяви на переведення до інших екіпажів.

Враховуючи труднощі, з якими доведеться зіткнутися у відстоюванні своїх прав, ЛГБТ люди нечасто вдаються до судочинства у випадках дискримінації. Наприклад, у листопаді 2011 року Тетяна, мешканка міста Павлоград Дніпропетровської області, була змушена звільнитися з місця роботи після того, як відмовила директору в його сексуальних домаганнях, сказавши, що вона лесбійка. Директор робив гомофобні висловлювання на її адресу, в тому числі, у присутності співробітників. Він відмовився виплатити їй зарплату за останній місяць і повернути трудову книжку. Тетяна подала заяву до прокуратури, після чого їй виплатили гроші за останній місяць та повернули трудову. Але вона не змогла довести факт дискримінації, тому що єдині свідки, її співробітники,

219 Інтерв'ю з Петром, Чернівці, 20 лютого 2014 року.

були занадто налякані, щоби свідчити проти директора, під керівництвом якого продовжували працювати.²²⁰

Освіта

Близько третини ЛГБТ, опитаних Центром “Наш світ” у 2011 році, повідомили про проблеми у зв’язку з їх сексуальною орієнтацією у сфері освіти (31% з тих, чия сексуальна орієнтація була відомою або підозрювалась на місці їх навчання).²²¹ Найчастішими були проблеми упередженого ставлення викладачів (34% респондентів) та відсутності захисту від утисків з боку співучнів (25%).²²² Свідчення, зібрані для цього звіту показують, що у випадку “розкриття” гомосексуальної орієнтації учня, адміністрація не робить нічого або майже нічого, щоб захистити його від проявів гомофобії з боку інших учнів, а іноді навіть очолює цькування та підбурює до утисків. Хлопець-гей із Донецької області, який побажав залишитися анонімним, розповів про свій досвід:

У деканаті про мене дізналися і, відразу ж зателефонувавши мені додому, розповіли матері і, як кажуть, поставили до відома про те, що мене відраховують, потім «валили» з усіх предметів, і в підсумку відраховали. У колективі було упереджене ставлення, і ніхто не спілкувався зі мною, після того, як виходили з деканату; там їм, мабуть, говорили про те, що я гей, і однокурсники просто відторгали мене...²²³

Існують також свідчення про те, що адміністрація освітніх закладів намагається ізолювати студентів від будь-якого контакту з ЛГБТ. У жовтні 2013 р. завідувачка однієї з кафедр Херсонського державного університету заборонила своїм студентам проходити практику в неурядовій

220 Інтерв’ю з Тетяною, Павлоград, 7 листопада 2011 року.

221 Див. вище, виноска 163, с. 74.

222 Там само, с. 75.

223 Анонімний респондент опитування, проведеного Центром «Наш світ» навесні 2011 року. Див. виноска 163, с. 46.

громадській організації міста після того, як дізналася, що ця НУО займається профілактикою ВІЛ серед чоловіків, які мають секс із чоловіками. В розмові з керівником цієї організації вона також в образливій формі відгукувалася про такі організації та людей, з якими вони працюють.²²⁴

Охорона здоров'я

Опитування Центру “Наш світ” показує, що в 28% тих випадків, коли медичний персонал знав або здогадувався про сексуальну орієнтацію пацієнта, той стикався з дискримінацією на підставі сексуальної орієнтації.²²⁵ Найчастіше зустрічалось упереджене ставлення та приниження (24% постраждалих), розкриття приватної інформації про сексуальну орієнтацію або ВІЛ-статус (18%), відмова у медичній допомозі (12%), і навіть спроби примусового “лікування” від гомосексуальності (8%).²²⁶

Розкриття сексуальної орієнтації пацієнта трапляється особливо часто, коли він є ВІЛ-позитивним. Є свідчення високого рівня упереджень і непрофесійного ставлення до ЛГБТ навіть серед медичного персоналу, що працює з цією групою. Один активіст, який побажав залишитися не-названим, розповів про свої враження від лікарів, які працюють з ЛГБТ людьми, які живуть з ВІЛ/СНІДом:

Я був запрошений як представник уразливої групи, з якою повинні працювати лікарі [СНІД-центрів]. Мої враження були дуже негативними. У лікарів спрацював людський і релігійний фактор. Коли були обговорення по жінках комерційного сексу та споживачах ін'єкційних наркотиків, дискусія такою жвавою не була. Як тільки я почав представляти гей-співтовариство, почалася жвава критика і обурення: «Навіщо ми сюди приїхали?..» Хотілося їм сказати, що ваша робота повинна бути професійною, на місцях клієнти бувають різними. Схоже, вони вперше бачили гея, який відкрито виступає і не приховує своєї

224 Інтерв'ю з Віталієм Захарчуком, 26 листопада 2013 року.

225 Див. вище, виноска 163, с. 87.

226 Там само, с. 88.

орієнтації, і це шокувало половину учасників семінару. Мені було би неприємно користуватися послугами таких лікарів, навіть щоби просто пройти тест на ВІЛ. На мою думку, лікарів після 40 років необхідно ще раз відправляти на навчання, щоби зняти совкові стереотипи. Тоді щось зміниться і в медицині.²²⁷

На жаль, Міністерство охорони здоров'я досі ігнорує всі заклики українських ЛГБТ організацій до підвищення рівня кваліфікації медичного персоналу щодо питань, пов'язаних із сексуальною орієнтацією та гендерною ідентичністю. Особливо небезпечним це виглядає на тлі прогнозованого зростання випадків інфікування ВІЛ серед чоловіків, які мають секс з чоловіками.²²⁸ Дослідження, проведене Центром “Наш світ” виявило, що й досі в українських медичних університетах зустрічаються підручники, що визначають гомосексуальність як психічний розлад, статево збочення і т.ін., незважаючи на те, що в українській медицині гомосексуальність була виключена з національної класифікації захворювань відповідно до стандартів ВООЗ ще в 1999 році.²²⁹ Не дивно, що, замість отримання кваліфікованої медичної допомоги, ЛГБТ пацієнти інколи стають піддослідними в експериментах із “лікування гомосексуалізму”, що формально неможливо, як у випадку з хлопцем-геєм з Донецької області, який анонімно повідомив Центру “Наш світ”: “Лютий 2011 – мій дільничний лікар наполягав на тому, щоби [мені] пройти курс лікування проти гомосексуалізму, прописав мені якісь уколи та ліки, які я не став приймати.”²³⁰

Проблеми, специфічні для трансгендерів

Гомофобія та трансфобія йдуть в Україні пліч-о-пліч, в результаті чого багато з вищезгаданих проблем ЛГБ осіб впливають також і на транс-

227 Інтерв'ю з анонімним ЛГБТ активістом зі Львова, 10 березня 2011 року.

228 Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами Міністерства охорони здоров'я України, Національна оцінка ситуації з ВІЛ/СНІД в Україні станом на початок 2013 року, с. 16.

229 Див. вище, виноска 215, с. 22. Див. також наказ Міністерства охорони здоров'я України № 297 від 8 жовтня 1998 року «Про перехід органів і закладів охорони здоров'я України на Міжнародну статистичну класифікацію хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду».

230 Див. вище, виноска 163, с. 89.

гендерів. Проте, наше дослідження виявило низку проблем, специфічних саме для трансгендерних осіб в Україні, більшість з яких є навіть менш помітними для суспільства, ніж ті, що зачіпають гомо- та бісексуалів. Офіційна інформація про кількість або життєвий досвід трансгендерних осіб в Україні відсутня, але НУО “Інсайт” провела у 2010 році дослідження, яке виявило, що з проблемами дискримінації з приводу своєї ґендерної ідентичності стикнулися всі, без винятку, опитані українські трансгендери.²³¹

Найголовніше, що неможливо забезпечити офіційне визнання зміни статі (і відповідної зміни імені в офіційних документах) без складних і дорогих хірургічних процедур. Хоча відповідне законодавство – Закон України “Основи законодавства України про охорону здоров’я”²³² – не містить жодних вимог щодо застосування хірургії, перш ніж буде видане медичне свідоцтво про зміну статі, така вимога була встановлена наказом Міністерства охорони здоров’я.²³³ У результаті трансгендерна людина, яка не має бажання або коштів на проведення хірургічної операції, або якій проведення такої операції протипоказане за станом здоров’я, змушена жити за документами, що не відповідають її психологічній статі, зовнішності та поведінці. Саме так відбулось у випадку хлопця-трансгендера з Київської області, який розповів:

*У мене є кохана людина, сім’я, і я себе відчуваю нормально, в сексуальній сфері теж все нормально. І операція мені потрібна не так сильно, як іншим людям... Мені хочеться поміняти саме документи. Цього мені, думаю, могло би вистачити.*²³⁴

Навіть трансгендер, який отримав дозвіл і має кошти на проведення такої операції, змушений роками жити за документами, в яких вказані його попередня стать і відповідне ім’я, тому що медичні процедури зі зміни статі

231 Інсайт, Ситуация трансгендеров в Украине. Отчет по исследованию, 2010, [http://insight-ukraine.com.ua/images/pdf/TRP_report%20\(2\).pdf](http://insight-ukraine.com.ua/images/pdf/TRP_report%20(2).pdf).

232 Стаття 51 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров’я» (Відомості Верховної Ради, 1993, № 4, с. 19) зі змінами, внесеними між 1993 і 2015 роками.

233 Наказ Міністерства охорони здоров’я України № 60 від 3 лютого 2011 року «Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності».

234 Див. вище, виноска 231, с. 37.

займають дуже багато часу. Наприклад, молода трансгендерна людина з Київської області, яка побажала залишитися неназваною, розповіла:

Я ще не можу влаштуватися на нормальну роботу, тому що зовнішність у мене абсолютно чоловіча, а документи – жіночі. Я не можу виїхати за кордон, тому що правоохоронні органи сумніваються в достовірності документів. Відповідно це створює привід для складнощів з правоохоронними органами. У мене була парочка випадків.²³⁵

Окрім проблем, вищезгаданий наказ Міністерства охорони здоров'я містить низку передумов для зміни статі, деякі з яких є необґрунтованими і дискримінаційними. Зміна статі, наприклад, заборонена, якщо у трансгендерної особи є:

- діти віком до 18 років;
- гомосексуалізм, трансвестизм на фоні трансформації статевої ролі;
- наявність будь-яких сексуально-перверсних тенденцій;
- морфологічні особливості, які ускладнюють адаптацію в бажаній статі (гермафродитизм, порушення розвитку статевих органів);
- неможливість проведення гормонального або хірургічного втручання у зв'язку з наявними захворюваннями;
- незгода з обсягом процедур зі зміни статі, що були рекомендовані Комісією зі зміни (корекції) статі Міністерства охорони здоров'я.²³⁶

235 Там само, с. 46.

236 19 січня 2015 року Окружний адміністративний суд Києва ухвалив, що два з протипоказань, які перешкоджають зміні статі (а саме, «наявність дітей віком до 18 років» і «грубі порушення соціальної адаптації (відсутність роботи, постійного місця проживання, алкоголізм, наркоманія, антисоціальна поведінка тощо)») порушують право на особисте життя, гарантоване відповідно до статті 32 Конституції України. Однак, ці положення залишаються чинними до розгляду апеляції Міністерства охорони здоров'я на це рішення. Центр «Наш світ», Від розпачу до надії. ЛГБТ ситуація в Україні у 2014 році, 2015, с. 5.

Наступною серйозною проблемою є нестача, а іноді й повна відсутність, кваліфікованих медичних фахівців або незадовільний рівень їх підготовки за межами Києва, разом з високою вартістю медичних процедур, які трансгендерам доводиться оплачувати самостійно.²³⁷ На додаток до того, що медичні фахівці в регіонах не мають професійних навичок, необхідних для вирішення проблем, характерних для трансгендерних осіб, такі пацієнти також можуть стикатися з дискримінаційним, образливим та агресивним ставленням цих фахівців. Свідчення молодого трансгендера з Луганської області, який побажав залишитися неназваним, дуже типове:

Меня послали сначала просто к врачу-эндокринологу, а просто врач послал меня на комиссию к заведующей. Она собрала человек 5–6, они меня там и раздевали, и физкультуру устраивали, и морально давила... Начинала говорить о Боге. «А как же Бог?» И она меня подавляла тем, что я такой дурак, я не понимаю, что я делаю, что меня Бог накажет, что я всё равно никогда не буду полноценным мужчиной. Пыталась меня всячески отговорить. И когда она прочла у меня в карточке, что я – сирота, что у меня недавно умерла мама, она сказала такую фразу: «Вот поэтому мама, бедная, не выдержала и умерла!» Для меня тогда это была сильная травма, после похорон мамы. А тут какая-то ... врач начинает мне что-то по этому поводу говорить... Это было ужасно! Да какое она имеет право судить меня, да ещё и такие вещи говорит. А вдруг бы меня перемкнуло, и я пошел бы и повесился, всё равно никому не нужен...?»²³⁸

Існують також свідчення трансгендерів про дискримінацію та утиски, аналогічні тим, з якими стикаються ЛГБ особи в таких сферах життя, як освіта. У період з листопада 2014 року до січня 2015 року 20-річна трансгендерна жінка з Дніпропетровської області (Н.) навчалася в Дні-

237 Див. вище, виноска 231, с. 33–34.

238 Див. вище, виноска 231, с. 44.

продзержинському державному технічному університеті. Н. через свою зовнішність неодноразово піддавалась переслідуванням і нападам інших студентів. Вона розповіла: “Спочатку підпалили волосся. Прямо на заняттях. Викладач зробив вигляд, що не помітив, вийшов з кабінету. [...] Кожен штовхав плечем у коридорі та не раз давали ногою під зад”. Одного разу головний організатор цькувань “зі своїми друзями гасили на моїх руках сигарети та декілька разів ударили в живіт”. Коли Н. поскаржилася ректору, їй відповіли: “Тобі треба змінитися. Таких як ти не люблять. Ти просто хворий”. У результаті Н. покинула університет.²³⁹

Розвиток подій після кризи та конфлікту

Дослідження показують, що з листопада 2013 року ситуація для ЛГБТ людей в Криму (на цей час під фактичним контролем Росії), частинах Донецької та Луганської областей (під контролем проросійських сепаратистів) стала ще небезпечнішою з приходом влади, що висловлює агресивно-гомофобні погляди та заохочує до насильства проти ЛГБТ.

Наприклад, у Криму в травні 2014 року почало діяти законодавство, що забороняє будь-які публічні прояви ЛГБТ діяльності під приводом заборони “пропаганди гомосексуалізму серед неповнолітніх”.²⁴⁰ Громадські заходи ЛГБТ організацій були заборонені в Сімферополі та Севастополі.²⁴¹ У вересні 2014 року “прем’єр-міністр Криму” Сергій Аксьонов заявив, що “В Криму такі люди [геї] не привітствуются”, додавши, що якщо ЛГБТ спробують організувати будь-який захід, “я думаю, что милиция и самооборона очень быстро среагируют – в течение трех минут, быстро прояснят направление и ориентацию, какую нужно держать”.²⁴² Багато ЛГБТ людей наразі залишили Крим.²⁴³

239 Інтерв’ю з Н., Дніпропетровська область, 14 березня 2015 року.

240 Reynolds, D., “Russia’s ‘Gay Propaganda’ Law Takes Effect in Crimea”, *Advocate*, 1 May 2014.

241 Росбалт, «Власти Крыма и Севастополя отказали ЛГБТ в проведении четырех акций», 16 квітня 2014 року, *rosbalt.ru*.

242 NEWSru.com, «Аксенов высказался против гей-парадов: «В Крыму такие люди не приветствуются, не нужны»», 2 вересня 2014 року, *newsru.com*.

243 Shuster, S., “Crimea’s Gay Community Moves Out as Russian Homophobia Sets In”, *Time*, 15 October 2014.

У червні 2014 року в Донецьку бандити з сепаратистської “Донецької Народної Республіки” напали на гей-клуб, пограбували та побили людей, які там були.²⁴⁴ В Луганську, згідно з повідомленнями, самопроголошена “Луганська Народна Республіка” прагнула встановити кримінальну відповідальність за одностатеві сексуальні стосунки з позбавленням волі на строк від двох до п’яти років.²⁴⁵ Багато ЛГБТ людей залишили цей регіон.²⁴⁶

Висновки

ЛГБТ особи в Україні відчувають серйозну й систематичну дискримінацію та нерівність як результат високого рівня стигматизації та слабкої правової бази. Незважаючи на те, що Україна була першою пострадянською державою, яка декриміналізувала одностатеву сексуальну активність ще у 1991 році, суспільна нетерпимість поступово зростала з того часу, особливо з початку цього століття. Останні дослідження показують, що три чверті населення України негативно ставляться до гомо- та бісексуалів; трансгендерні особи також відчувають стигматизацію. Українські законодавці досі послідовно ігнорували всі заклики до ухвалення законодавства, яке би прямо заборонило дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, та, навпаки, ухвалили низку законів, які прямо або опосередковано дискримінують ЛГБТ. Існують значні проблеми з правоохоронними органами, починаючи з жорстокого поводження, домагань, шантажу і здирництва до нездатності захистити від дискримінаційного насильства. У такому суспільно-правовому контексті багато ЛГБТ осіб вирішують не розкрити свою сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність, бо зібрані для цього звіту факти вказують на те, що, зробивши це, вони напевно будуть дискриміновані у сферах зайнятості, освіти та охорони здоров’я.

244 Kyiv Post, “Ukraine News One: Donetsk gay club attacked by separatists”, *kyivpost.com*, 1 June 2014, *kyivpost.com*.

245 Coynash, H., “Luhansk pro-Russian militant ‘republic’ criminalizes homosexuality”, *Kharkiv Human Rights Protection Group*, 7 October 2014.

246 Bateson, I., “Ukraine’s LGBT community: Trapped between warring sides”, *Al Jazeera*, 12 March 2015.

2.3 Дискримінація за ознакою інвалідності

Україна мусить заборонити всі форми дискримінації щодо осіб на підставі інвалідності у зв'язку із своїми зобов'язаннями відповідно до Конвенції про права інвалідів (КПІ), яку вона ратифікувала в 2010 році. Крім того, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав заявив, що дискримінація за ознакою інвалідності стосовно здійснення прав, гарантованих МПЕСКП, заборонена через використання терміну “інший статус” в антидискримінаційних положеннях статті 2(2).²⁴⁷ Крім того, ЄСПЛ вимагає від України заборонити дискримінацію на підставі інвалідності щодо всіх прав, які гарантовані Конвенцією, згідно статті 14, а також заборонити дискримінацію при реалізації будь-яких прав, встановлених законом, згідно протоколу № 12 до ЄКПЛ.²⁴⁸

Згідно із оцінкою Міністерства соціальної політики, в Україні налічується 2831726 людей з інвалідністю, або 6,2% від загальної чисельності населення.²⁴⁹ З них 168280 складають діти віком до 18 років, близько 2% від усього дитячого населення.²⁵⁰ Проте, відсутність моніторингу, недосконалість збору даних і небажання деяких осіб з інвалідністю зареєструвати свою інвалідність означає, що реальна кількість, ймовірно, буде вищою.²⁵¹ Дійсно, за оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 15% всіх людей живуть з деякою формою інвалідності, з яких 2–4% відчуває значні труднощі в повсякденному житті.²⁵² Це дозволяє припустити, що фактична кількість людей з інвалідністю в Україні становить близько 6,7 млн., причому, від 0,9 до 1,8 млн. осіб мають форму інвалідності, яка суттєво заважає їм у житті.

247 Див. вище, виноска 5, п. 28.

248 Див., наприклад, *Glor v Switzerland* (Application No. 13444/04), 30 April 2009.

249 Див. вище, виноска 99.

250 Там само.

251 Expert Council of Public Organizations, *The “Lost” Rights: An alternative report by public organizations on compliance with the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, 2012, Para 13.

252 World Health Organization, *World Report on Disability: Summary*, 2011, pp. 7–8.

Політико-правові засади

Підхід до інвалідності та осіб з інвалідністю в сучасній Україні потрібно розглядати в контексті історії України як частини Радянського Союзу, де інвалідність, здебільшого, цікавила державу стосовно її впливу на працездатність особи – характеристика, що розглядалася як найбільш важливий фактор у визначенні цінності людини для суспільства. Особи з інвалідністю, які були не в змозі працювати або менш здатні до роботи, були згруповані в ієрархічних “групах інвалідності”.²⁵³ Як зазначила Сара Філіпс:

Держава визначає, які «соціальні внески» громадянам з інвалідністю буде дозволено зробити, встановлює параметри освіти та працездатності для цієї групи населення і ретельно регулює розвиток розуміння інвалідності.²⁵⁴

Конституція незалежної України від 1996 року розглядає інвалідність з точки зору соціального забезпечення та соціальної допомоги, а не тієї, в якій люди з інвалідністю є правовласниками. Таким чином, стаття 24 Конституції України, яка передбачає право на рівність і відсутність дискримінації, не згадує “інвалідність” як захищену характе-

253 Phillips, S. “‘There are no Invalids in the USSR!’: A Missing Soviet Chapter in the New Disability History” (2009) *Disability Studies Quarterly*, Vol. 29, No. 3. Україна продовжує використовувати цю термінологію. Найчастіше вживаним терміном для «людини з інвалідністю» є «інвалід». Цей термін спочатку використовувався для позначення людини, яка була не в змозі працювати. Як офіційний український текст Конвенції про права осіб з інвалідністю, так і Закон України «Про основи соціального захисту інвалідів в Україні» (Відомості Верховної Ради, 1991, № 21, с. 252) застосовує термін «інвалід». Це критикувалося різними неурядовими організаціями, і в лютому 2015 року Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю звернувся до українського уряду з проханням більше не використовувати терміни «інвалід» і «особи з обмеженими можливостями». У відповідь Міністерство соціальної політики попросило Кабінет Міністрів внести зміни до офіційного українського тексту Конвенції про права осіб з інвалідністю. (Міністерство соціальної політики України, «Міністерство соціальної політики України ініціює внесення змін до україномовного перекладу Конвенції ООН про права інвалідів», mlsp.gov.ua, 18 березня 2015 року). Оскільки досі офіційний український переклад Конвенції не змінено, у цьому звіті ми посилаємось на неї як на Конвенцію про права осіб з інвалідністю, але цитати надаємо за чинним невиправленим перекладом.

254 Phillips, S. “‘There are no Invalids in the USSR!’: A Missing Soviet Chapter in the New Disability History” (2009) *Disability Studies Quarterly*, Vol. 29, No. 3.

ристику. Замість цього потреби осіб з інвалідністю беруться до уваги через конкретні формулювання у статті 46, яка стосується прав на соціальний захист:

Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Підхід, прийнятий у Конституції, наочно показує, як підходи до інвалідності та осіб з інвалідністю в Україні (принаймні, в перші роки після здобуття незалежності) віддзеркалюють традиції радянського періоду. Замість того, щоб несприятливе становище, в якому опиняються особи з інвалідністю, розглядалися у термінах дискримінації або рівності, Конституція визначає осіб з інвалідністю як уразливих, нездатних доглядати за собою і залежних від державної допомоги. Метою надання права на соціальний захист є допомога людям з інвалідністю з гуманітарних міркувань, але не забезпечення їх рівної участі з іншими в усіх сферах життя.

Незважаючи на те, що українське законодавство містить положення, які забороняють дискримінацію щодо осіб з інвалідністю, вимагають використання розумного пристосування і забезпечують деякі обме-

жені позитивні заходи з подолання несприятливого становища (зокрема, за допомогою Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”),²⁵⁵ механізми для забезпечення реалізації цих положень або відсутні, або неефективні. Національна асамблея інвалідів України повідомила, що законодавчі положення мають скоріше декларативний, ніж дієвий характер і що бракує фінансування та адміністрування, потрібних для ефективного втілення законодавства на практиці.²⁵⁶ Зокрема, Асамблея встановила, що зобов’язання щодо виявлення та усунення перешкод, які обмежують можливості доступу осіб з інвалідністю до всіх сфер життя, послаблені відсутністю будь-якого конкретного державного органу, відповідального за забезпечення їх реалізації.²⁵⁷

Всім особам з інвалідністю присвоюється одна з трьох груп інвалідності (I, II або III) за рішенням медико-соціальної експертної комісії (МСЕК) по основі тяжкості інвалідності та здатності особи до праці і самообслуговування.²⁵⁸ Докладні правила встановлюють конкретні критерії, за якими МСЕК приймає рішення.²⁵⁹ Станом на 1 січня 2014 року розподіл дорослих осіб з інвалідністю по групах був таким:²⁶⁰

255 Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 21, с. 252) зі змінами, внесеними між 1994 і 2014 роками.

256 Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, України, Національна асамблея інвалідів України, Безперешкодний доступ осіб з інвалідністю до об’єктів соціальної, транспортної інфраструктури та зв’язку: Національна доповідь, 2013, с. 131–132.

257 Там само.

258 Стаття 26 Постанови Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 року № 1317 «Питання медико-соціальної експертизи» та Наказ Міністерства охорони здоров’я України від 5 вересня 2011 року № 561 «Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності».

259 Постанова Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 року № 1317 «Питання медико-соціальної експертизи» та Наказ Міністерства охорони здоров’я України від 5 вересня 2011 року № 561 «Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності».

260 Див. вище, виноска 99.

Таблиця 3. Розподіл дорослих людей із інвалідністю по групах інвалідності

	Кількість осіб	Частка від загалу
I група	291295	10.9%
II група	1042340	39.1%
III група	1329811	49,9%
Загалом	2663446	100,0%

Як зазначалося вище, там, де були зроблені конкретні кроки для подолання несприятливого становища, в якому опиняються інваліди, це було зроблено через систему соціального забезпечення – або у вигляді фінансових виплат, або шляхом поміщення до соціальних закладів, – а не за допомогою заходів, спрямованих на розширення прав і можливостей, усунення перешкод для участі, та використання розумного пристосування. Внаслідок цього особи з інвалідністю в Україні відчувають серйозні обмеження у своїй здатності до участі на рівній основі з іншими, особливо, в сфері зайнятості та в інших галузях економічного та соціального життя.

Доступність

Доступність є ключовим принципом Конвенції про права осіб з інвалідністю (стаття 3(f));²⁶¹ Конвенція містить конкретні положення про вимоги до держав-учасниць із забезпечення доступності для осіб з інвалідністю у статті 9, яка вимагає, щоби держави-учасниці забезпечили особам з інвалідністю доступ “нарівні з іншими” до фізичного оточення, до транспорту, до інформації та зв’язку, а також до інших об’єктів і послуг, відкритих або таких, що надаються населенню, як у міських, так і в сільських районах.

Незважаючи на ці зобов’язання, значним та широко поширеним проявом дискримінації щодо осіб з інвалідністю є відмова від забезпечення доступності, особливо до будівель, транспорту та доступу до інформації. У той час як Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” містить положення, що вимагають використання розумного

261 Convention on the Rights of Persons with Disabilities, G.A. Res. A/RES/61/106, 2006.

пристосування у доступі до будівель, інфраструктури та фізичного середовища, таке пристосування здійснюється далеко не завжди, і, таким чином, особи з інвалідністю часто змушені подавати скарги для того, щоб це було зроблено. В одному випадку, згаданому Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Євгеній Бочкар'єв, мешканець Києва з інвалідністю І групи, проживав на одинадцятому поверсі житлового будинку, у якому був відсутній спеціальний пандус. Таким чином, він часто не міг дістатися до місця роботи або потрапити на прийом до лікаря. Тільки після звернення омбудсмена до міської влади Києва, пандус біля цього будинку нарешті побудували.²⁶²

Загальна інфраструктура

Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” містить положення про необхідність адаптації інфраструктури під потреби осіб з інвалідністю. У червні 2009 року Кабінет Міністрів затвердив план дій під назвою “Безбар’єрна Україна”.²⁶³ Цей план дій передбачає поступовий перехід до пристосування громадського транспорту, перегляду та ухвалення відповідних стандартів для будівель і вулиць, та інших пристосувань, таких як спеціальні написи, пішохідні переходи з низькими бордюрами, озвучені світлофори та огорожі. Він також вимагає спеціальної підготовки для архітекторів та інших осіб, які задіяні у будівництві, задля забезпечення їх навичками та знаннями щодо універсального дизайну, створення безбар’єрних просторів, а також щодо потреб осіб з інвалідністю. Ці вимоги були також встановлені Законом України “Про архітектурну діяльність”,²⁶⁴ Наказом Міністерства регіонального розвитку і ЖКГ “Про погодження Порядку розроблення про-

262 Перший український Омбудсман, “Інвалід-спинальник Євген Бочкар'єв: «Тільки благодаря вмешательству Уполномоченного по правам человека возле моего дома построили пандус!», 30 січня 2012 року, first-ombudsman.org.ua.

263 Кабінет Міністрів України, Постанова № 784 від 29 липня 2009 року «Про затвердження плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2009–2015 роки «Безбар’єрна Україна»».

264 Закон України «Про архітектурну діяльність (Відомості Верховної Ради України, 1999, № 31, с. 246) зі змінами, внесеними між 2004 і 2013 роками.

ектно́ї документації на будівництво об'єктів"²⁶⁵ і також переглянутою Главою V Закону України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні".²⁶⁶

Крім того, Кодекс України про адміністративні правопорушення²⁶⁷ встановлює відповідальність за недотримання положень відповідних будівельних норм, стандартів і правил під час будівництва, реконструкції, реставрації або ремонту будівель. Закон України "Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності"²⁶⁸ містить положення про відповідальність за незабезпечення безбар'єрного простору для осіб з інвалідністю та інших, які мають проблеми з пересуванням.

Проте, відсутність ефективних механізмів правозастосування в законодавстві про доступність ускладнює його реалізацію. Наприклад, спрощений і нерегульований процес отримання дозволу на будівництво I-III категорії складності (98% усього будівництва в Україні) означає, що дизайнери та розробники не зобов'язані проводити будь-яку експертизу проєктів і завершених структур, і немає механізмів нагляду за побудуванням та реконструкцією будівель.²⁶⁹ Також відсутні законодавчі положення, які би забезпечили можливість для неурядових організацій, що представляють осіб з інвалідністю, будь-яким чином впливати на створення безбар'єрних просторів.²⁷⁰ Оскільки немає чіткої відповідальності за виконання законодавчих вимог, і жодної ясності в тому, хто може забезпечити виконання закону або перевіряти будівництво, забезпечити виконання цих вимог практично неможливо.

265 Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Наказ № 45 від 16 травня 2011 року «Про затвердження Порядку розроблення проєктної документації на будівництво об'єктів».

266 Див. вище, вимога 255.

267 Кодекс України про адміністративні правопорушення (Відомості Верховної Ради Української РСР, 1984, додаток до № 51, с. 1122) зі змінами, внесеними між 1985 і 2015 роками.

268 Закон України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» (Відомості Верховної Ради України, 1994, № 46, с. 411) зі змінами, внесеними між 1997 і 2012 роками.

269 Див. вище, вимога 251, п. 67.

270 Там само.

У 2013 році протягом кампанії “Правосуддя без бар’єрів” було проведене дослідження доступності судів для осіб з інвалідністю.²⁷¹ Огляд 72 будівель судів в 16 областях показав, що тільки 29 мали пандуси, з яких тільки 12 відповідали державним стандартам будівництва; 46 мали металошукачі та турнікети, що робить важким доступ для людей в інвалідних візках; 69 будівель судів мали більше одного поверху, але 65 з них не були обладнані ліфтами; двері часто були занадто малими, а коридори – занадто вузькими для людей в інвалідних візках.²⁷² Одна жінка, Валентина Чайка, розповіла про свій досвід. Валентина, яка має І групу інвалідності та пересувається в інвалідному візку, брала участь у справі, що розглядалася в Красноармійському міськрайонному суді Донецької області, від імені іншої особи з інвалідністю, Х. Вона не змогла потрапити до зали суду навіть за допомоги супроводжуючого та сторонніх осіб. Сходи були надто високими, на вході були відсутні пандус і поручні для пересування людей з фізичними обмеженнями.²⁷³

У Красноармійську питання про доступність міськрайонного суду розглядається вже з 2008 року. Того року на засіданні Комітету із забезпечення доступності інвалідів та інших маломобільних груп населення до об’єктів соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, було вирішено, що міськрайонний суд буде обладнано пандусом і перилами до червня 2009 року. Однак, станом на травень 2015 року цього зроблено не було.

У процесі дослідження для даного звіту декілька осіб з інвалідністю поділилися з авторами проблемами, з якими вони стикаються. Наприклад, А., яка страждає від церебрального паралічу, розповіла:

Пандуси в аптеці на вул. Угорській (новий Львів), аптека на Мазени (пандуса нема), в продуктових магазинах сходинки часто обвалені. Одного разу я з великими труднощами зайшла в магазин, сходинки до якого були обвалені. Разом зі мною за-

271 Правозахисний центр “Поступ”, Українські суди недоступні для маломобільних груп населення – оприлюднені результати кампанії «Правосуддя без бар’єрів», postup.lg.ua.

272 Там само.

273 Інтерв’ю з Валентиною Чайкою, Харків, 15 березня 2014 року.

*йшов власник. Я кажу: «Перепрошую, мені би дуже хотілося поцікавитися, чому розвалені сходинки?»
Відповідь власника: «От коли ви виздоровієте, тоді й приходьте».²⁷⁴*

Інша людина з інвалідністю, Мажена, яка має порушення зору, розповіла нам:

Коли приходжу в магазин, мене питають, де мій супровід, чому я ходжу сама між полицями і хочу, щоб хтось поміг зробити покупки. Кажу, що всюди так практикується, а мені відповідають, що у них немає такої посади. Ніде такої посади немає, але працівників є багато. Я їду в обід, стараюсь вибирати час, коли буде менше людей. Але це не всюди. (...) Скаргу ми писали, але там тих скарг море, і їх ніхто не читає. Інші теми в супермаркетах: самому зважити фрукти, прочитати склад йогурту, якісь нові товари, про які незрячі не знають.²⁷⁵

У деяких випадках люди намагаються оскаржити недоступність інфраструктури, але рідко з успіхом. Олександр Волошинський, член Товариства “Зелений Хрест”, НУО, що займається програмами сприяння працевлаштуванню людей з інвалідністю, розповів:

Писали багато, Ярослав Грибальський, Люба Кукурудза написали скаргу на ресторан «Кумпель», що у Львові на проспекті Чорновола, «доступність» до якого була організована двома металевими рейками, поставленими під невідповідним кутом. Писали скарги в архбудконтроль (восени), власнику загрожував штраф великого розміру, власник попросив забрати заяву і дав лист-зобов'язання, що він ліквідує рейки і обладнає пандус, коли буде така погода, що дозволить проводити будівельні роботи. Ста-

274 Інтерв'ю з анонімною жінкою, Львів, 20 березня 2014 року.

275 Інтерв'ю з Маженою, Львів, 20 березня 2014 року.

*ном на середину квітня пандус обладнаним не був, а
недавно ліквідували архбудконтроль.²⁷⁶*

Одна з найгостріших проблем виникає, коли люди з інвалідністю не можуть отримати доступ до медичних установ. У 2013 році, наприклад, тодішній прем'єр-міністр України Микола Азаров доручив змінити умови ліцензування аптек і медичних закладів, зважаючи на потреби осіб з інвалідністю.²⁷⁷ Проте, незважаючи на декларування безперешкодного доступу до закладів охорони здоров'я, реалізацію якого повинен був забезпечити Наказ МОЗ від 14 березня 2011 року № 142 “Про вдосконалення акредитації закладів охорони здоров'я”,²⁷⁸ доступність цих закладів все ще залишається обмеженою. Стандарти, що передбачають наявність пандусів та ліфтів, пристосованих для людей, які пересуваються на інвалідних візках, не дотримуються або дотримуються неналежащим чином.

Поблизу нашого помешкання в Сімферополі знаходиться триповерховий будинок по вул. Кечкеметська 61, в якому розташовані приватні лікувальні заклади – офтальмологічна, стоматологічна та косметологічна клініки. Будівля була збудована та здана в експлуатацію у 2010 році з порушеннями чинного законодавства України, без забезпечення доступності для людей з інвалідністю та інших маломобільних груп населення. Я та моя дружина є людьми з інвалідністю, пересуваємося в інвалідних візках. В мене є потреба в отриманні послуг, які надаються всім бажаним в цих клініках, але я не можу ними скористатись, бо приміщення є повністю недоступним для людей з інвалідністю, які пересуваються в інвалідному візку. Вказана лікарня є найближчою до місця мого постійного проживання, тобто, до неї

276 Інтерв'ю з Олександром Волошинським, Львів, 20 березня 2014 року.

277 Урядовий портал, Микола Азаров доручив змінити умови ліцензування аптек і медичних закладів під потреби інвалідів, 12 січня 2013 року, *ktu.gov.ua*.

278 Міністерство охорони здоров'я України, Наказ № 142 від 14 березня 2011 року «Про вдосконалення акредитації закладів охорони здоров'я».

найбільш забезпечений та можливий фізичний доступ по вулиці. Існують державні стоматологічні клініки, проте вони так само не забезпечені архітектурною доступністю, збудовані багато років тому, коли вказані будівельні норми ще не існували. Крім того, такі клініки знаходяться досить далеко від мого місця проживання, а проїзд до них через місто досить ускладнений чи практично неможливий.²⁷⁹

Найбільш гучного розголосу проблема доступності набула у 2012 році через справу адвоката-візочника Дмитра Жарого проти мережі аптек.²⁸⁰ Справа стосувалася відсутності в аптеки пандусу, що є незабезпеченням доступності та проявом дискримінації за ознакою інвалідності. Важливо зауважити, що забезпечення доступності є однією з обов'язкових ліцензійних умов в аптечному бізнесі. Фігуранту справи довелося придбати ліки в найближчій аптеці, яка не була обладнана пандусом – в результаті, до нього вийшов працівник, а сама купівля здійснювалася на вулиці. Справу було виграно на рівні Верховного Суду, за рішенням якого мережа аптек має бути позбавлена ліцензії за невиконання умов ліцензійної угоди та незабезпечення доступності для людей з інвалідністю. За результатами винесеного судового рішення прем'єр-міністр Микола Азаров доручив Міністерству охорони здоров'я розробити разом із Міністерством регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ зміни до умов ліцензування аптек, а також медичних закладів, які би гарантували вільний доступ до приміщень людям з інвалідністю.

На додаток до труднощів у доступі до інфраструктури, існують проблеми, що стосуються супроводу осіб з інвалідністю у лікарнях. У місті Луганську, наприклад, особи з порушеннями зору лікуються в поліклініці № 12 в Артемівському районі. Кілька років тому там був збудований пандус для зручного входу маломобільних груп населення, але так і не було враховано елементи доступності для людей з вадами зору, зокрема, турнікет або маяк щодо орієнтування до входу, пофарбовані сходи, об'ємні номери

279 Інтерв'ю з анонімним чоловіком, Сімферополь, 11 березня 2014 року.

280 Дніпропетровський апеляційний адміністративний суд, 11 грудня 2012 року, справа № 2а-12740/11/0470. Див. Коаліція з протидії дискримінації в Україні, "Навчальна програма КПД: успіх всеукраїнського значення", 2013, antidi.org.ua; Факти, "Громадянин проти аптеки. Вперше вітчизняний суд став на бік інваліда», fakty.ictv.ua, 17 січня 2013 року.

кабінетів. Медичні послуги не можуть бути надані в іншому місці тому, що значну частину обладнання не можна перевезти пацієнту додому. Адміністрація поліклініки пропонує альтернативу – супровід незрячих пацієнтів. Але були випадки, коли супровід перекладався на інших пацієнтів, які не знають методики та прийомів супроводу. Під час реконструкції будівлі поліклініки мали бути враховані державні будівельні норми, але цього не було зроблено в повному обсязі. Так, кошти на обладнання пандусу було знайдено, а кошти на доступність для людей з вадами зору навіть не заплановані, хоча йдеться про значно менші суми.²⁸¹

Транспорт

Існують значні проблеми з громадським транспортом, який часто не пристосований для потреб осіб з інвалідністю. Потяги, наприклад, часто не містять туалети, які доступні для людей з певними видами інвалідності, що робить їх непридатними для будь-яких, крім дуже коротких поїздок.²⁸² Дійсно, станом на 2012 рік в Україні було всього 19 вагонів поїзду, пристосованих для людей з інвалідністю.²⁸³ Особи з інвалідністю можуть також зіткнутися з іншими перешкодами при використанні транспорту, такими, як труднощі у придбанні квитків на потяг. Андрій Стегницький, наприклад, має порушення зору, що складає інвалідність I групи, і тому має право на знижку при придбанні залізничних квитків. 11 січня 2013 року він подав позов проти Укрзалізниці через те, що придбати квитки зі знижкою на веб-сайті Укрзалізниці було неможливо. Крім того, сам веб-сайт не був пристосований для врахування потреб осіб з вадами зору. Зокрема, статус місць на сайті позначався кольором, а програмне забезпечення для незрячих такої інформації не озвучує. Апеляційний суд Львівської області зобов'язав Укрзалізницю та її інформаційний центр усунути недоліки на сайті Укрзалізниці з метою отримання особами з порушеннями зору повноцінного доступу до веб-сайту та надання особам з інвалідністю можливості придбання пільгових квитків.²⁸⁴

281 Інтерв'ю з Дмитром Мажураком, 1 лютого 2014 року.

282 Див. вище, виноска 251, п. 13.

283 Там само, п. 72.

284 Факти взяті з рішення Апеляційного суду Львівської області, справа № 461/431/13 від 2 жовтня 2013 року. Див. також Тимошук, О., «Боротьба з дискримінацією інвалідів: судові перемоги», Дзеркало тижня, № 6, 21 лютого 2014 року.

Інформація

Особи з порушеннями зору також стикаються з труднощами в доступі до інформації. В Україні налічується близько 70 тис. людей з порушеннями зору.²⁸⁵ У процесі дослідження в Луцьку люди з такими порушеннями скаржилися на паперовий документообіг в установах місцевого самоврядування та неможливість введення електронного документообігу та електронного підпису для працівників з вадами зору.²⁸⁶ Люди з порушеннями зору стикаються з проблемами доступу до інформації практично в кожній сфері життя: держава або ігнорує зобов'язання по забезпеченню розумного пристосування або не має коштів для здійснення потрібних налаштувань.

У 2010 році була порушена справа щодо створення відповідного порядку титрування та здійснення сурдоперекладу на дактильно-жестову мову інформаційних і тематичних телепрограм, кіно- та відеофільмів. Суд дійшов висновку, що Кабінет Міністрів не виконав свого обов'язку, який передбачений законом, і що неприйняття згаданого порядку є дискримінацією, а також порушенням низки статей Конвенції про права людей з інвалідністю.²⁸⁷ Проте, уряд досі не виконав рішення суду, і тільки невелика частина телевізійних програм, фільмів та відео доступні з субтитрами або мовою жестів.²⁸⁸

Зайнятість

Стаття 27 Конвенції про права осіб з інвалідністю вимагає від України визнати “право осіб з інвалідністю на працю нарівні з іншими”, в тому числі, “отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку особа з інвалідністю вільно вибрала, чи на яку вона вільно погодилася”,

285 Riabokon, L., “People of the White Cane”, *Day Kiev*, 16 November 2004.

286 Інтерв'ю з Богданом Мойса, ВМГО інвалідів з вадами зору “Генерація успішної дії”, Луцьк, 19 січня 2014 року.

287 Київський Апеляційний адміністративний суд, Справа № 2а-4637/10/2670, 12 серпня 2010 року.

288 Див. вище, виноска 251, п. 20.

а “ринок праці та виробниче середовище є відкритими, інклюзивними та доступними для людей з інвалідністю”.²⁸⁹

Окрім вищезазначених труднощів у доступі до інфраструктури та інформації, особи з інвалідністю стикаються з численними проблемами у сфері зайнятості, включаючи упередження, дискримінацію при наймі або відмову у використанні розумного пристосування.

Міністерство соціальної політики заявило, що зайнятість для осіб з інвалідністю є одним з пріоритетних питань.²⁹⁰ І, дійсно, стаття 18 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” зобов’язує роботодавців надавати робочі місця і створювати умови для участі в роботі осіб з інвалідністю.²⁹¹ Стаття 26 цього закону, до якої недавно були внесені поправки, вимагає від роботодавців забезпечити, щоб виробниче середовище було доступним для осіб з інвалідністю. Ці положення значною мірою узгоджуються з вимогами Конвенції про права осіб з інвалідністю. Проте, виконання цих положень забезпечується не надто добре: невиконання вимог карається лише невеликими штрафами, і багато підприємств просто ігнорують вимоги закону, обираючи радше сплатити штраф, ніж наймати людей з інвалідністю.²⁹²

Станом на 1 січня 2015 року працювали загалом 742591 осіб з інвалідністю.²⁹³ Якщо припустити, що кількість осіб з інвалідністю з 1 січня залишається досить стабільною, можна розрахувати рівень зайнятості осіб з інвалідністю для кожної групи.²⁹⁴

289 Див. вище, виноска 259. Стаття 27(1), у повному обсязі, передбачає, що держави-учасниці «визнають право осіб з інвалідністю на працю нарівні з іншими; воно включає право на отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку особа з інвалідністю вільно вибрала чи на яку вона вільно погодилася, в умовах, коли ринок праці та виробниче середовище є відкритими, інклюзивними та доступними для осіб з інвалідністю». Держави-учасниці також «заохочують реалізацію права на працю, зокрема тими особами, які отримують інвалідність під час трудової діяльності», зокрема, за допомогою законодавства.

290 Див. вище, виноска 99.

291 Див. вище, виноска 261.

292 Phillips, S. “Civil Society and Disability Rights in Post-Soviet Ukraine: NGOs and Prospects for Change”, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 2009, Volume 16, Issue 1, pp. 275–291, p. 281.

293 Див. вище, виноска 99.

294 Там само.

Таблиця 4. Зайнятість осіб з інвалідністю по групах інвалідності.

	Кількість осіб	Кількість зайнятих	Частка зайнятих
I група	291295	20874	7,2%
II група	1042340	193494	18,6%
III група	1329811	528223	39,7%
Загалом	2663446	742591	27,9%

Як можна побачити, частка працюючих осіб з інвалідністю є дуже низькою. Для осіб з найважчими формами інвалідності (I група) частка складає лише 7,2%. Загальна кількість осіб з інвалідністю у трудовій сфері, однак, в останні роки збільшилася. У 2012 році загальна кількість працюючих осіб з інвалідністю склала 662 тис.²⁹⁵

Одним із засобів, за допомогою яких уряд прагнув підвищити частку працюючих осіб з інвалідністю, є квотування. Стаття 19, пункт 1 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” вимагає від підприємств, установ і організацій, у яких працює понад 25 осіб, забезпечити, щоби особи з інвалідністю склали 4% від загальної середньої кількості штатних співробітників. Там, де загальна кількість працівників складає від 8 до 25 осіб, принаймні, один працівник має бути людиною з інвалідністю. Недотримання цих квот тягне за собою сплату грошових санкцій до Фонду соціального захисту інвалідів. НУО, що представляють осіб з інвалідністю, однак, відзначають, що квоти не завжди дотримуються,²⁹⁶ а Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (КЕСКП) у 2014 році заявив, що вони мали “обмежений вплив через відсутність їх дотримання роботодавцями”.²⁹⁷

Окрім цих випадків і патернів дискримінації у сфері зайнятості, особливо поширеною є відмова у наймі на роботу осіб з інвалідністю, причому роботодавці часто вигадують неправдиві причини свого рішення (наприклад, що заявник не має відповідної кваліфікації або немає ва-

295 Convention on the Rights of Persons with Disabilities, *Initial reports of States parties due in 2012: Ukraine*, UN Doc. CRPD/C/UKR/1, 12 November 2014, Para 279.

296 Див. вище, виноска 251, п. 131.

297 United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. E/C.12/UKR/CO/6, 13 June 2014, Para 12.

кансій). Роботодавці часто відмовляються від використання розумного пристосування, коли стикаються з кандидатом на посаду з інвалідністю.

В інтерв'ю з Олександром Волошинським, членом Товариства “Зелений Хрест”, що реалізує програми по збільшенню кількості осіб з інвалідністю у сфері зайнятості, він розповів про свій досвід спілкування з директором птахофабрики в Пустомитах, Львівська область:

Я декілька разів ходив і розмовляв з директором про те, щоб на складання яєць в лотки взяли людину з інвалідністю. Він сказав: «На моїй фабриці інваліда не буде ніколи, поки я тут директором». Він платить фінансові санкції і не бере людей з інвалідністю».²⁹⁸

Інша поширена практика – надання до Центрів зайнятості вакансій для осіб з інвалідністю на працю, яку людина з інвалідністю в принципі виконувати не зможе.²⁹⁹

Як визнає Міністерство соціальної політики, збільшення кількості працюючих осіб з інвалідністю потребує підготовчих кроків, таких як видання посібників для осіб з інвалідністю та роботодавців і робіт з перепідготовки та професійної реабілітації.³⁰⁰ Існує низка Центрів професійної реабілітації інвалідів, які надають допомогу особам з інвалідністю у підготовці чи перепідготовці до працевлаштування.

Освіта

Стаття 24(1) Конвенції про права осіб з інвалідністю гарантує “право осіб з інвалідністю на освіту (...) без дискримінації й на підставі рівності можливостей”. Закони України “Про основи соціальної захищеності інвалідів” та “Про реабілітацію інвалідів в Україні” вимагають від навчальних закладів створення відповідних умов для тих учнів, інвалідність яких це потребує. Однак, ці положення реалізуються неефективно: кількість навчальних закладів, здатних задовольнити потреби студентів з

²⁹⁸ Див. вище, виноска 276.

²⁹⁹ Див. вище, виноска 286.

³⁰⁰ Див. вище, виноска 99.

інвалідністю, є недостатньою; дуже небагато працівників, навчених для роботи з учнями з особливими потребами; відсутні доступні навчальні матеріали. Наприклад, матеріали, надруковані шрифтом Брайля, доступні тільки в бібліотеках Українського товариства сліпих – неурядової організації, що не отримує державного фінансування; публічні бібліотеки не мають книг, надрукованих шрифтом Брайля. Уряд підрахував, що “тільки 11% освітніх установ повністю доступні для дітей з особливими освітніми потребами, і 39% частково доступні”.³⁰¹

Деякі середні школи можуть забезпечити освіту для учнів з певними формами інвалідності за допомогою відповідної адаптації. Для осіб з вадами слуху навчання забезпечується мовою жестів і відповідним технічним обладнанням. Навчання осіб з порушенням зору здійснюється з використання тифлотехнічних засобів і спеціального обладнання, включаючи рельєфно-точкову систему Брайля та навчальні посібники, видані збільшеним шрифтом. Однак, це стосується лише системи середньої освіти. У вищих навчальних закладах спеціальні засоби, необхідні для навчання студентів з інвалідністю, переважно відсутні.³⁰² Юлія Сухова, студентка з інвалідністю по зору, розповіла про свій досвід:

Я закінчила педагогічний коледж у Львові, спеціальність – соціальний педагог. Хотіла поступати на магістратуру. У Львові ніде нема соціальної педагогіки, є лише соціальна робота. Соціальна педагогіка є лише в Дрогобицькому педагогічному інституті. Я приїхала в Дрогобич, вчилася я на відмінно, мені сприяли з УТО-Су, їздила по семінарах, мала практичну базу, крім коледжу, для такої спеціальності. Приїхала на тести, відповіла краще за всіх, але коли прийшов час розбиратися з документами, мені сказали, що не можуть взяти, оскільки я незряча. Питаю, чому? Кажуть «От ви вже закінчили, і все». Я кажу, що мені потрібна вища освіта. А мені відповідають: «Навіщо? Ви інвалід. Маєте пенсію? Сидіть вдома. Не робіть клопоту ні викладачам, ні нам, ні своїм батькам». Це було у 2010 році. Довго тягнули з прийняттям документів.

301 Див. вище, виноска 295, п. 210.

302 Див. вище, виноска 251, п. 108–109.

Я попросила письмову відмову. Вони стали кричати, хамили так, що тато з мамою були в сльозах та істериці. (...) Я просто забрала документи, поступила в Київ в «Міжнародну Україну», там є програма інклюзивна. В Дрогобичі були проблеми у багатьох.³⁰³

Любов Кукурудза, голова Львівського обласного осередку Українського товариства сліпих, розповіла про досвід іншої молододі студентки, яка зіткнулася з подібними проблемами:

Ще є проблема з інститутом фізкультури, багато незрячих не можуть поступити. В минулому році у нас була дівчинка, яка закінчила медичний коледж, інвалід по зору. Хотіла поступити в інфіз на фізичну реабілітацію, її просто не взяли. В результаті вона поступила в Рівне, бо у Львові принижували так, що вирішила не поступати.³⁰⁴

Незважаючи на задекларовану інклюзивність освіти, батьки дітей з інвалідністю постійно стикаються з її недієвістю на практиці. Одна з учасниць фокус-групи в Харкові, мати 5-річної дівчини з інвалідністю (вади зору) з Балаклеї, не змогла влаштувати дитину до дитячого садочку, який зручно розташований.³⁰⁵ Адміністрація прямо зазначила, що не може створити для дитини всі необхідні умови. Відсутність реальної інклюзії звужує можливість вибору навчального закладу, часто батьки змушені віддавати дитину до спеціалізованого інтернату, що порушує родинні зв'язки. У віданні Міністерства соціальної політики існує близько 50 таких спеціалізованих шкіл-інтернатів, в яких проживає близько 7 тис. дітей. У багатьох з них (для дітей з деякими серйозними захворюваннями або інвалідністю), вихованці не отримують взагалі майже ніякої освіти через відсутність спеціальних програм, підручників і вчителів.³⁰⁶

303 Інтерв'ю з Юлією Суховою, Львів, 20 березня 2014 року.

304 Інтерв'ю з Любов'ю Кукурудзою, Львів, 20 березня 2014 року.

305 Фокус-групу проведено у Харкові 23 березня 2014 року ХОФ "Громадська Альтернатива" спільно з Харківською організацією незрячих юристів.

306 Національна Асамблея інвалідів України, Дотримання прав дітей з інвалідністю в будинках-інтернатах, 2010, с. 36. Див. також главу 4.

Охорона здоров'я

Стаття 25 Конвенції про права інвалідів гарантує право осіб з інвалідністю на “найбільш досяжний рівень здоров'я без дискримінації”. Це передбачає, що держави-учасниці “забезпечують особам з інвалідністю той самий набір, якість і рівень безплатних або недорогих послуг і програм з охорони здоров'я, що й іншим особам”.

Окрім вже згаданих проблем з архітектурною та інформаційною доступністю, в галузі охорони здоров'я людей з інвалідністю звичним явищем є неналежне забезпечення таких пацієнтів медикаментами та засобами медичної реабілітації. Медичне забезпечення людей з інвалідністю в Україні, відповідно до Закону “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, здійснюється шляхом забезпечення медикаментами та надання послуг медичної реабілітації.³⁰⁷ Види медичної допомоги та програма медичної реабілітації людей з інвалідністю визначаються в індивідуальній програмі реабілітації. Однак, без належного контролю за своєчасністю розробки індивідуальних програм реабілітації, виконання цієї норми нерідко гальмується, а через скорочення бюджетів останнім часом такі затримки зростають.³⁰⁸ Так, наприклад, Указ Президента України № 113/2009 від 02.03.2009 «Про першочергові заходи щодо поліпшення становища осіб з вадами зору», що передбачає забезпечення людей із вадами зору безкоштовними озвученими термометрами, глюкометрами та тонометрами, не працює у зв'язку з відсутністю коштів.³⁰⁹ тифлозасоби (засоби з озвученням) є дорожчими за звичайні у 3–4 рази.

Окрім того, обов'язок із забезпечення виконання індивідуальної програми реабілітації інвалідів не виконується через припинення державного фінансування зазначених програм, незважаючи на наявність виділених коштів на ці потреби.³¹⁰

307 Див. вище, виноска 255.

308 INVAK.INFO, “У Чернігові обговорили проблеми щодо виконання індивідуальних програм реабілітації інвалідів”, *invak.info*, 27 березня 2014 року.

309 Указ Президента України № 113/2009 від 2 березня 2009 року «Про першочергові заходи щодо поліпшення становища осіб з вадами зору».

310 Подробности, “В Украине прекратили финансировать реабилитацию инвалидов”, 13 квітня 2013 року, *podrobnosti.ua*.

Доступ до товарів і послуг

Стаття 9 Конвенції про права осіб з інвалідністю вимагає від держав-учасниць забезпечити виявлення та усунення “перепон і бар’єрів, що перешкоджають доступності”, зокрема, гарантуючи, що “приватні підприємства, які пропонують об’єкти й послуги, відкриті або такі, що надаються населенню, урахували всі аспекти доступності для осіб з інвалідністю”. Тим не менш, дискримінація в доступі до певних товарів і послуг, інколи через суспільну стигматизацію, становить окрему проблему для осіб з інвалідністю в Україні.

Приклад: Тетяна Гречишнікова³¹¹

Тетяна Гречишнікова є інвалідом I групи з дитинства. В ніч з 26 на 27 січня 2013 р. вона з друзями вирішила відсвяткувати іменини. Приблизно о 2-й годині дівчина прибула з друзями до нічного клубу “Лица”. Охорона клубу відмовилась впускати їх, зазначивши, що вхід до нічного клубу інвалідам на інвалідних візках заборонений наказом керівництва. Адміністратор та начальник охорони клубу, побачивши Тетяну на інвалідному кріслі, сказали, що вона не проходить фейс-контроль, що клуб приватний та не пристосований для таких, як вона. Працівники клубу розмовляли у різкій та грубій формі. Після 40 хвилин негативного спілкування, дівчина попросила надати письмову відмову у пропуску її до клубу, однак це було проігноровано. Все скінчилось тим, що від образ, приниження, несправедливості вона розплакалась, а вся ніч святкування і декілька наступних днів були зіпсовані. Внаслідок неправомірних дій працівників закладу, Тетяна зазнала сильних моральних страждань. В лютому Тетяна Гречишнікова звернулася в Калінінський районний суд Донецька з позовом про стягнення моральної шкоди у 50 тисяч гривень через дискримінацію за ознакою інвалідності. Натомість, юристи нічного клубу намагалися довести в суді, що охоронці вберегли здоров’я дівчини, не пустивши її до клубу. Мовляв, у їхньому закладі немає пандусів чи інших потрібних для візочників “архітектурних форм”. 29 травня Калінінський районний суд м. Донецька виніс рішення на користь постраждалої, проте, задовольнив вимоги

311 Джерельна, Л. і Печончик, Т., “На дискотеку на інвалідному візку”, Українська правда, 26 листопада 2013 року.

позивачки лише частково. Суд стягнув з нічного клубу 2 тисячі гривень моральної шкоди на користь Тетяни Гречишнікової; крім цього, відповідач був визнаний винним у дискримінації та порушенні законів “Про захист прав споживачів”, “Про основи соціальної захищеності інвалідів”, а також Конвенції ООН про права інвалідів.³¹² Не погодившись з рішенням та розміром призначеної компенсації, Тетяна подала скаргу до Європейського суду з прав людини.

Багатьом людям з інвалідністю також важко отримати певні фінансові послуги, зокрема, банківські кредити та іпотеку. Кожен банк в Україні має свої власні правила щодо кредитування, і більшість відмовляє у наданні таких фінансових послуг для деяких або всіх осіб з інвалідністю.

Свідчення: Олег Лепетюк, начальник Харківської організації незрячих юристів³¹³

20 листопада 2012 року, маючи на меті покращити житлові умови своєї сім'ї, я знайшов прийнятну для себе пропозицію, яка відповідає моїм можливостям, а саме квартиру, що реалізується “ПриватБанком” на вторинному ринку житла. Відсоткова ставка за кредитом становила 15% і щомісячний платіж складав 2558 гривень. 21 листопада 2012 року в головний офіс “ПриватБанку” були направлені заявки на придбання квартири та на видачу кредиту, після цього до мене зателефонувала працівниця банку, яка представилася Іриною з кредитного відділу. У зв'язку з надходженням заявки на кредит, вона запропонувала мені відповісти на питання анкети. Я відповів на питання щодо сімейного стану, місця проживання місця роботи, а також зазначив, що я є самозайнятою особою – адвокатом. Також повідомив, що крім доходів, які я отримую на вказаних місцях роботи, я отримую соціальну допомогу як інвалід з дитинства I групи, пенсію зі втрати годувальника та пенсію за особливі заслуги, і зазначив, що є клієнтом “ПриватБанку”, який має кредитну карту з лімітом 12000 гривень. На це мені Ірина,

312 Рішення Калінінського районного суду міста Донецька Донецької області, Справа № 256/1473/13-ц, 29 травня 2013.

313 Інтерв'ю з Олегом Лепетюком, Харків, 23 березня 2014 року.

вибачившись, відповіла, що далі анкету заповнювати ми не будемо, оскільки кредиту мені не нададуть, у зв'язку з тим, що я є пенсіонером та інвалідом I групи. Після цієї розмови я шукав на сайті “ПриватБанку” інформацію щодо обмежень у отриманні кредиту, однак, не знайшовши такої інформації, того ж дня зателефонував до “ПриватБанку”. Я пояснив, що здивований відмовою надати мені кредит і попросив ще раз з'єднати мене з менеджером Іриною з кредитного відділу, з якою я спілкувався годину тому. Мені було повідомлено, що з менеджером мене не з'єднують, а інформацію мою можуть з'ясувати за декілька хвилин. Після консультацій оператор підтвердила мені те, що “ПриватБанк” кредитів інвалідам і пенсіонерам не видає, і що вона нічим допомогти не може.

Деякі банки пропонують кредити тільки для окремих категорій людей з інвалідністю. Platinum Bank, наприклад, надає кредити для людей з інвалідністю III групи. Славко Василик, чоловік з інвалідністю I групи, розповів:

Мені не дали кредит, тому що по мені видно, що я не бачу. Знайомий з першою групою інвалідності брав кредит і йому дали, тому що по ньому не видно. Серед документів не треба пред'являти довідку про інвалідність, лише ідентифікаційний код та довідку з місця праці. Але видно по зовнішньому вигляду. Це було 5 років тому в «Альфа-банку» (чи «Дельта-банку», не пам'ятаю). Прийшов, сказав, що хочу взяти кредит. Мене записали, потім 20 хвилин погуляли по супермаркету, після чого нам відмовили. Причину відмови не пояснили. Пішли в інший магазин, вже було зрозуміло, що кредит не дадуть, тому оформили на знайомого.³¹⁴

За інформацією Харківської організації незрячих юристів, окрім складності отримання фінансових послуг, більшість приміщень, у яких розта-

314 Інтерв'ю зі Славком Василюком, Львів, 20 березня 2014 року.

шовані відділення банків, є архітектурно недоступними для інвалідів, які пересуваються за допомогою візка.³¹⁵ Термінали та банкомати розташовані без урахування потреб людей з інвалідністю, часто занадто високо або до них потрібно добиратися сходами. Інформація на дисплеї банкомата є недоступною для інвалідів із порушенням зору, також недоступними є більшість веб-сайтів банків з послугами інтернет-банкінгу. Для людей з вадами слуху є проблема спілкування з працівниками банку без сторонньої допомоги перекладача, що призводить до того, що нечуючі не завжди усвідомлюють зміст угод, які вони підписують у банку. Для людей з вадами зору нагальною проблемою є однакове відтворення власного підпису декілька разів, що призводить до відмови працівниками банків в обслуговуванні таких клієнтів.³¹⁶

Сімейне життя

Стаття 23(1) Конвенції про права осіб з інвалідністю вимагає, що держави-учасниці “вживають ефективних і належних заходів для усунення дискримінації стосовно осіб з інвалідністю у всіх питаннях, що стосуються шлюбу, сім’ї, батьківства, материнства та особистих взаємин, нарівні з іншими”, а в статті 23(2) говориться, що:

Держави-учасниці забезпечують права та обов’язки осіб з інвалідністю стосовно опікунства, піклування, опіки, усиновлення дітей чи аналогічних інститутів, коли ці поняття є в національному законодавстві; в усіх випадках першочергове значення мають вищі інтереси дитини. Держави-учасниці надають особам з інвалідністю належну допомогу у виконанні ними своїх обов’язків виховувати дітей.

Є, однак, приклади ситуацій, в яких приділяється недостатньо уваги правам осіб з інвалідністю на виховання своїх дітей при прийнятті рішень щодо того, чи має бути дитина залишена зі своїми батьками, чи

315 За деякими оцінками, таке трапляється у 80% випадків. Див. вище, виноска 251, п. 59.

316 Харківська громадська організація незрячих юристів, “Відбувся круглий стіл «Права осіб з інвалідністю при доступі до фінансових послуг»”, 19 лютого 2013 року, jurist.org.ua.

віддана під опіку або на всиновлення. У випадку Шугаєвих, наприклад, стверджувалося, що заклад, в якому жила ця подружня пара, занадто швидко забрав у них дитину, не взявши до уваги права батьків. Шугаєви, подружжя з Сімферополя, обидва мають інвалідність (дитячий церебральний параліч) і проживають в інтернаті. У 2013 році пані Шугаєва народила дівчинку. Хоча пані Шугаєва вже вагітніла раніше, тоді працівники закладу змусили її зробити аборт. Отже, другу вагітність пара приховала. Однак, адміністрація закладу не дозволила сім'ї залишити дочку при собі, стверджуючи, що через свою інвалідність вони не зможуть забезпечити достатній догляд за дитиною. Адміністрація також заявила, що інтернат призначений тільки для дорослих, а батьки будуть нездатні самостійно обслуговувати як себе, так і дитину. Батьки програли справу в українських судах на рівні апеляції, тому, в разі відмови в реалізації своїх батьківських прав у вищій судовій інстанції, планували скажитись до Європейського суду з прав людини.³¹⁷ Такі випадки підкреслюють потребу у ретельному збалансуванні прав батьків і найкращих інтересів дитини.

Висновки

Україна є учасницею Конвенції про права осіб з інвалідністю і має відносно міцну національну правову базу із заборони дискримінації за ознакою інвалідності. Однак, спадщина радянської епохи, протягом якої поводження з особами з інвалідністю ґрунтувалося радше на соціальній допомозі, ніж на правах людини, продовжує впливати на підхід до інвалідності. Хоча нещодавні реформи привели законодавство з питань інвалідності у відповідність до кращих поточних практик, держава демонструє тенденцію розглядати осіб з інвалідністю як об'єктів піклування та соціальної допомоги, а не як автономних правовласників. Залишається проблемою доступність публічного простору та будівель, незважаючи на існування чітких правових зобов'язань по забезпеченню доступу і пристосування будівель та інфраструктури. Особи з інвалідністю не знаходяться у трудовій сфері на рівній основі з іншими, а рівень безробіття серед них дуже високий, як через відмову від використання

317 Випадок описаний Дмитром Жарим за повідомленнями ЗМІ та інтерв'ю з адвокатом сім'ї, Річардом Сідні, у грудні 2013 року. Див. також Керменчикли, А. і Ковалева, И., "Скандал в Криму: молодой семье инвалидов не отдадут здорового ребенка", Сегодня, 3 серпня 2013 року.

розумного пристосування, так і через пряму дискримінацію. Подібним чином, сама влада визнає, що освіта залишається недоступною для багатьох людей з інвалідністю. Нарешті, особи з інвалідністю стикаються з дискримінацією та несприятливим становищем у доступі до охорони здоров'я та в доступі до товарів і послуг.

2.4 Дискримінація за ознакою ВІЛ-статусу

В міжнародному праві стан здоров'я є загальновизнаною дискримінаційною ознакою. КЕСКП визнає, що Україна та інші держави-учасниці МПЕСКП зобов'язані гарантувати всі економічні, соціальні та культурні права з цього пакту без дискримінації за ознакою стану здоров'я, зокрема, ВІЛ-статусу.³¹⁸ Окрім того, Комісія ООН з прав людини заявила, що "термін "або інший статус" в антидискримінаційних положеннях міжнародних документів з прав людини може бути витлумачено як такий, що поширюється на стан здоров'я, включаючи ВІЛ/СНІД" і що через це "дискримінація за ознакою СНІД або ВІЛ-статусу, фактична або передбачувана, є забороненою за наявними міжнародними стандартами в галузі прав людини".³¹⁹ Таким чином, Україна має гарантувати всі цивільні та політичні права, згадані в МПГПП, без дискримінації на підставі ВІЛ-статусу в силу статті 2(1) (яка використовує термін "інші обставини"). Так само, відповідно до статті 26 МПГПП, Україна зобов'язана гарантувати, що "закон забороняє будь-яку дискримінацію та гарантує всім особам рівний та ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою", в тому числі, ВІЛ-статусу. Крім того, ЄСПЛ вимагає від України заборонити дискримінацію на підставі ВІЛ-статусу щодо всіх прав, які гарантовані Конвенцією, згідно статті 14, а також заборонити дискримінацію при реалізації будь-яких прав, встановлених законом, згідно протоколу № 12 до ЄКПЛ.³²⁰

Перший випадок ВІЛ був зареєстрований в Україні в 1987 році, хоча вірус майже не поширювався аж до 1995 року, коли він потрапив у середовище наркоспоживачів. У 2013 році, згідно з оцінкою Об'єднаної програ-

318 Див. вище, виноска 246, п. 33.

319 United Nations Commission on Human Rights, *Report on the Fifty-First Session (30 January – 10 March 1995)*, UN Doc. E/CN.4/1995/176, 1995, Para 1.

320 Див., наприклад, *I.B. v Greece* (Application No. 552/10), 3 October 2013.

ми ООН з ВІЛ/СНІД, в Україні налічувалося 210 тис. осіб, які живуть з ВІЛ (0,47% населення).³²¹ Згідно з іншими оцінками, цей показник трохи вищий – 238 тис. (0,53% населення).³²² Проте, станом на квітень 2015 року тільки 137944 осіб – приблизно 60% від загальної кількості людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом – були зареєстровані в рамках медичного нагляду за поширенням вірусу.³²³ Велика кількість людей, які мають ВІЛ/СНІД, просто про це не знають; дійсно, в 2013 році було підраховано, що більше 50% людей, які живуть з ВІЛ, не знають про свій статус.³²⁴

Незважаючи на швидке зростання в останні двадцять років, щорічна кількість нових випадків зараження ВІЛ, як очікується, знизиться або залишиться незмінним у майбутньому.³²⁵ Цей прогноз ґрунтується на очікуваних змінах основних шляхів, якими передається ВІЛ, а саме, зменшенням ризикованої поведінки серед таких груп населення, як споживачі ін'єкційних наркотиків і жінки – працівниці секс-бізнесу, та розширенням доступу до антиретровірусної терапії.³²⁶ Тим не менш, поширеність ВІЛ серед чоловіків, які мають секс із чоловіками, як очікується, зростатиме.³²⁷ Прогнозується, що кількість смертей, обумовлених СНІДом, буде поступово знижуватися, хоча фактична кількість, ймовірно, залишиться високою, в першу чергу через “старіння” епідемії та очікувану велику кількість випадків ВІЛ-асоційованого туберкульозу.³²⁸

Дослідження “Показник рівня стигми ЛЖВ – Індекс стигми” від 2011 року з'ясувало, що 51% респондентів стикалися з упередженим ставленням через статус ВІЛ-інфікованого. Найчастіше це виливалося в

321 UNAIDS, *HIV and AIDS Estimates: Ukraine*, 2013, <http://www.unaids.org/en/regionscountries/countries/ukraine>.

322 UNAIDS, “Ukraine Harmonized AIDS Response Progress Report: Reporting period: January 2012 – December 2013”, p. 4.

323 Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами, Оперативна інформація про офіційно зареєстровані випадки ВІЛ-інфекції, СНІДу та кількість смертей, зумовлених СНІДом за квітень 2015 року, 2015.

324 Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами, Національна оцінка ситуації з ВІЛ/СНІДу в Україні станом на початок 2013 року, 2013, с. 16.

325 Там само.

326 Там само.

327 Там само.

328 Там само.

чутки про них (30% респондентів) або усні образи (18%). 25% респондентів заявили, що їхній ВІЛ-статус обмежує їм доступ до соціальних та медичних послуг, наприклад, у вигляді відмови в наданні медичного обслуговування (20%).³²⁹ Один з восьми опитаних заявив, що не був поінформований про своє тестування на ВІЛ, а кожен десятий заявив, що його змусили пройти тестування. Третина опитаних не отримали будь-якої консультації до або після тестування.³³⁰ Що стосується зайнятості, 10% працюючих респондентів повідомили, що піддавалися дискримінації на роботі. 3% з них були вимушені звільнитися через дискримінацію з боку роботодавця або колег, а 8% були позбавлені можливості працювати.³³¹

Дослідження, проведені для цього звіту, показують, що внаслідок дискримінації та упереджень люди, які живуть з ВІЛ, змушені або приховувати цей статус, або ризикують піддатися остракізму в різних сферах життя, зокрема, у трудовій сфері, в освіті, доступі до товарів і послуг та в охороні здоров'я. Крім того, високий рівень стигми та дискримінації щодо людей, які живуть з ВІЛ, має негативний вплив на передачу ВІЛ-інфекції.

Дискримінаційні законодавчі положення

Незважаючи на захист, запропонований Законом України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ”,³³² в інших законодавчих актах залишаються положення, дискримінаційні щодо осіб, які живуть з ВІЛ. Пункт 21 статті 10 Закону України “Про міліцію”, наприклад, передбачає, що, окрім інших функцій, міліція зобов'язана:

у встановленому порядку виявляти і повідомляти закладам охорони здоров'я про осіб, які становлять

329 All-Ukrainian Network of PLWH, “The People Living with HIV Stigma Index”, 2012, p. 7.

330 Там само, с. 8.

331 Там само, с. 29.

332 Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 11, с. 152) зі змінами, внесеними між 1998 і 2012 роками.

*групу ризику захворювання на СНІД, і здійснювати за поданням закладу охорони здоров'я з санкції прокурора привід цих осіб, а також інфікованих вірусом імунодефіциту людини, хворих на венеричні захворювання, хронічний алкоголізм і наркоманів, які вводять наркотичні засоби шляхом ін'єкцій, для обов'язкового обстеження і лікування.*³³³

Крім того, ще одним завданням міліції є “здійснювати за рішенням суду привід осіб, хворих на заразні форми туберкульозу, до протитуберкульозного закладу”.³³⁴ На практиці, як зазначив виконавчий директор Міжнародного Альянсу з ВІЛ/СНІД в Україні Андрій Клепиков:

*Міністерство внутрішніх справ збирає інформацію про пацієнтів замісної підтримувальної терапії, зокрема, міліціонери наполягають на розголошенні ВІЛ-статусу, що є конфіденційною інформацією. Це залякує пацієнтів, які тепер бояться бути у програмі замісної підтримувальної терапії, залякує також і лікарів. Це супроводжується перевіркою прокуратури, МВС діяльності медичних установ та неурядових організацій, які здійснюють супровід таких пацієнтів.*³³⁵

До 2011 року Закон України “Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та соціальний захист населення”³³⁶ (який був замінений Законом України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ”) містив статтю, яка забороняла іноземцям та особам без громадянства в'їзд в Україну більш, ніж на три місяці, якщо вони не надавали документи, які підтверджують,

333 Закон України «Про міліцію» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 4, с. 20) зі змінами, внесеними між 1992 і 2015 роками.

334 Там само, Стаття 10, п. 21–1.

335 УНІАН, “Міліція збирає інформацію про хворих на ВІЛ/СНІД в Україні”, 21 січня 2011 року, unian.ua.

336 Див. вище, виноска 332.

що вони не заражені ВІЛ. Хоча ця стаття була скасована, майже ідентичне положення залишається в Законі України “Про захист населення від інфекційних хвороб”³³⁷ (стаття 24, ч. 4), відмінності полягають тільки в тому, що ця вимога поширюється, зокрема, й на активну форму туберкульозу та застосовується для будь-якого в'їзду в Україну, а не тільки терміном на три та більше місяців.

У 2013 році Тетяною Донець від партії “Батьківщина” був висунутий законопроект, який би виключив пункт 21 із статті 10 Закону України “Про міліцію”, а також частину 4 із статті 24 Закону України “Про захист населення від інфекційних хвороб”.³³⁸ У грудні 2013 року уряд України запропонував проект закону, що скасовував останнє положення, але не чіпав закону “Про міліцію”.³³⁹ Обидва законопроекти були відкликані в лютому 2014 року.

Зайнятість

Стан здоров'я або ВІЛ-статус не згадуються серед ознак, за якими явним чином заборонена дискримінація в Законі України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” або в Кодексі законів про працю України. Водночас, відповідно до ч. 3 статті 22 цього Кодексу, вимоги щодо стану здоров'я працівника можуть встановлюватись законодавством України. Міністерство охорони здоров'я видало декілька переліків захворювань (самостійно або спільно з відповідними відомствами), за наявності яких кандидату може бути відмовлено в роботі. В цих переліках також містяться професії, що вимагають певних фізичних або психологічних властивостей. У той час, як КЗпП нібито прагне захистити потенційних робітників, заборонивши укладення трудової угоди в разі, якщо стан здоров'я людини не дозволяє їй виконувати цю роботу, наше дослідження показало, що на практиці ці положення використовуються роботодавцями для дискримінації людей на підставі стану їхнього здо-

337 Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб (Відомості Верховної Ради України, 2000, № 29, с. 228) зі змінами, внесеними між 2003 і 2012 роками.

338 Проект Закону про внесення змін до Деяк законодавчих актів України (щодо протидії поширенню хвороб, зумовлених ВІЛ), № 3737 від 6 грудня 2013 року.

339 Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо протидії поширенню хвороб, зумовлених ВІЛ, № 3737–1 від 19 грудня 2013 року.

ров'я. Наприклад, у квітні 2013 року Ірині, 39-річній жінці з Одеської області, було відмовлено в посаді посудомийки в одеському кафе через те, що її медична довідка містила запис про її ВІЛ-позитивний статус. Адміністратор кафе заявив, що вони не наймуть нікого з ВІЛ.³⁴⁰ Так само, у вересні 2012 року Марині, 32-річній жінці з Одеси, яка працювала на Одеській текстильній фабриці, довелося покинути робоче місце через тестування на ВІЛ у робочий час. Кілька днів по тому директор заводу попросив її звільнитися, посилаючись на фінансові труднощі компанії, та додав, що він не зможе виплачувати їй навіть мінімальну заробітну плату, хоча інші працівники продовжували отримувати навіть вищу зарплатню. Під тиском з боку директора вона звільнилася. Марина вважає, що директор дізнався про її ВІЛ-статус з медичної довідки, наданої центром сексуального здоров'я, де вона проходила тестування.³⁴¹

Як було зазначено вище, люди, які живуть з ВІЛ, піддаються стигматизації, в тому числі, на робочому місці, де вони можуть стикатися з утисками з боку своїх колег. Боязнь ВІЛ/СНІДу та стигматизація поширені серед роботодавців, які замість того, щоб захищати працівників із ВІЛ/СНІД, дискримінують їх. Вікторія, 33-річна жінка з Одеси, розповіла таку історію. Влітку 2013 року майстру приватної художньої майстерні в Одесі стало відомо про ВІЛ-позитивний статус Вікторії. Він пішов до директора й запропонував негайно її звільнити. Він також повідомив інших співробітників про її ВІЛ-статус і заборонив їй користуватись спільною кухнею. В кінцевому підсумку, директор не звільнив її, але, на прохання потерпілої, перевів на іншу ділянку.³⁴²

Декілька нормативних актів органів виконавчої влади містять розпливчасті або неоднозначні положення, сприяючи недобросовісному керуванню

340 Інтерв'ю з Іриною, Одеса, 10 лютого 2014 року. Як зазначалося в зауваженнях авторів цього звіту, оригінальні польові дослідження для цього звіту, в тому числі, інтерв'ю з жертвами дискримінації, були зроблені декількома дослідниками по всій Україні. Збирання свідчень жертв дискримінації на основі ВІЛ-статусу проводилось громадською молодіжною організацією Клуб взаємодопомоги «Життя+», що базується в Одесі. Завдяки географічній спрямованості організації, інтерв'ю, зібрані в цій главі, надані постраждалими у межах Одеської області, проте ілюструють досвід і ситуації, з якими стикаються жертви дискримінації за ознакою ВІЛ-статусу по всій країні.

341 Інтерв'ю з Мариною, Одеса, 17 лютого 2014 року.

342 Інтерв'ю з Вікторією, Одеса, 20 грудня 2013 року.

та суперечливому використанню. Наприклад, Перелік загальних медичних протипоказань для осіб всіх груп професій для роботи на суднах відносить СНІД і гепатит С до інфекційних захворювань, що мають “період небезпеки для оточуючих”, дозволяючи лікарям позбавляти людей можливості працювати на суднах.³⁴³ Дискримінаційний характер цього положення посилюється тим, що не встановлено, яким чином цей “період” має визначатися на практиці. У 2013 році директор Одеського медичного морського центру “Здоров’я”, Людмила Кучмій, заявила: “Якість нашого обстеження – досить висока. Ми не можемо випустити моряка, якщо він хворий на гепатит С, ВІЛ, туберкульоз – торік було 4 випадки цього захворювання”.³⁴⁴

Охорона здоров’я

Дискримінація за ознакою стану здоров’я або ВІЛ-статусом особливо поширена в системі охорони здоров’я, часто внаслідок того, що медичному персоналу у процесі роботи стає відомим ВІЛ-статус пацієнта. Люди, які живуть з ВІЛ, ризикують отримати відмову в наданні первинної або спеціалізованої медичної допомоги в державних та приватних медичних установах – одне дослідження показало, що з проблемами в доступі до лікування в період між 2007 і 2011 роками стикалися 25% людей з ВІЛ.³⁴⁵ Разом з тим, низка інформаційно-просвітницьких кампаній і зусиль по боротьбі зі стигмою серед медичного персоналу справили значний позитивний ефект і поліпшили ситуацію в останні роки. За даними опитування Державної служби України з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та інших соціально-небезпечних захворювань від 2013 року, тільки 11% людей, які живуть з ВІЛ, зіткнулися зі стигмою та дискримінацією в доступі до медичного обслуговування, що склало близько половини цього показника за попередні роки.³⁴⁶ Голова Державної служби наголосила, що:

343 Міністерство охорони здоров’я України, Наказ № 347 від 19 листопада 1996 року «Про затвердження Правил визначення придатності за станом здоров’я осіб для роботи на суднах».

344 Ишук, И., “Людмила Кучмий: «Мы стоим на страже здоровья моряков»”, Фаворит, № 7 (82), вересень 2013 року.

345 Див. вище, виноска 329, с. 32.

346 Державна служба України з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань, “ВІЛ-позитивні українці відзначають зниження рівня стигми”, 29 листопада 2013 року, *dssz.gov.ua*.

Принциповим досягненням в контексті підвищення якості медичних послуг для ВІЛ-інфікованих осіб є зниження рівня дискримінаційних проявів серед медичного персоналу. Це дає ширші можливості людям, які живуть з ВІЛ, та представникам груп підвищеного ризику в отриманні необхідної медичної допомоги. Поки що ми не говоримо про повне подолання упередженості з боку медиків, однак динаміка зниження рівня стигми серед лікарів є досить обнадійливою. Протягом наступних років впровадження загальнодержавних заходів буде зорієнтоване на інтеграцію та децентралізацію ВІЛ-сервісних послуг. Тому ми плануємо посилювати навчальний та роз'яснювальний компонент, зокрема залучати до роботи медиків первинної ланки, соціальних працівників, ЗМІ тощо.³⁴⁷

Незважаючи на таке поліпшення, і досі непоодинокими залишаються випадки відмови в медичному обслуговуванні ВІЛ-позитивних пацієнтів. Інколи це трапляється під цілком вигаданими приводами, але у більшості випадках лікарі не приховують, що причиною відмови в обслуговуванні є саме позитивний ВІЛ-статус пацієнта. Наприклад, у січні 2013 року Світлана, 30-річна жінка з Одеси, була госпіталізована до клініки одного з районів Одеси за направленням від одеського СНІД-центру. Протягом двох днів лікарі та обслуговуючий медичний персонал – всі, хто знав про її ВІЛ-позитивний статус з медичних записів – відмовлялися навіть наблизитись до неї. В неї була висока температура, але на її благаання до медсестри дати ліки та відповіла, що в них немає ліків для неї, і що вона повинна отримувати лікування в “СНІДівській лікарні”. Світлана була змушена подзвонити чоловіку, щоб той приніс жарознижуючі ліки. Вона була виписана раніше, ніж повністю оговталася від хвороби. Забирали її працівники місцевої НУО, що допомагає ВІЛ-інфікованим людям, після того, як з лікарні повідомили про плани її виписати.³⁴⁸

347 Там само.

348 Інтерв'ю зі Світланою, Одеса, 18 лютого 2014 року.

Аргументи медичного персоналу, що люди з ВІЛ повинні лікуватись винятково в спеціалізованих центрах, є загальним приводом для відмови або обмеженні у лікуванні в медичних установах. У липні 2013 року 28-річний ВІЛ-інфікований одеситці довелося кілька разів протягом тижня викликати “швидку допомогу” у зв’язку з різким підвищенням температури (до 40 °С). Як тільки медики дізнавалися про її ВІЛ-статус, вони відмовлялися надавати постраждалій першу медичну допомогу. Один з них навіть порадив їй звертатися до “своїх СНІДівських лікарів”.³⁴⁹

Окрім того, при цьому медичний персонал часто висловлює свої вимоги або поради пацієнту в категоричній та навіть образливій формі. Наприклад, взимку 2014 року Ірина, 45-річна жінка з Одеси, звернулася за консультацією лікаря-уролога в одеську міську поліклініку. Коли вона прийшла до лікаря вдруге, вже за призначенням лікування, у неї був висновок з міського СНІД-центру, де було зазначено, що у неї СНІД 4-ої стадії. Побачивши цей документ, лікар різко піднявся та почав виганяти пацієнтку з кабінету зі словами: “Йди до своїх СНІДівських – там і лікуйся”, і врешті виштовхав пацієнтку з кімнати. Ірина в сльозах просила його тільки призначити їй курс медикаментозного лікування, що, власне, він і збирався зробити до того, як побачив цей висновок, але той відмовився.³⁵⁰

У державних медичних установах (за винятком спеціалізованих СНІД-центрів) пацієнти часто стикаються з такою самою стигматизацією та остракізмом, які характерні для суспільства в цілому. В результаті відмови у лікуванні багато хто змушені платити за дорогу приватну терапію. Наприклад, у березні 2011 року Ганна, 49-річна одеситка, була госпіталізована з травмою до міської клініки. Вона повідомила лікарю про свій ВІЛ-статус з метою гарантувати сумісність препаратів, які їй мають бути призначені, та антиретровірусних препаратів, які вона приймала. Відразу ж після цього медичний персонал лікарні повністю змінив своє ставлення до неї. Щодня молодший медичний персонал (лаборанти та медсестри) відмовлялися робити їй уколи та пропонували їй робити ін’єкції самостійно або найняти приватну медсестру. Навіть санітарка відмовлялась прибирати біля її ліжка. Всіх інших пацієнтів перевели з палати, незважаючи на те,

349 Інтерв’ю з Оленою, Одеса, 3 лютого 2014 року.

350 Інтерв’ю з Іриною, Одеса, 20 січня 2014 року.

що відділення було переповнене. Коли Ганна вказала на незаконність цих дій, один з лаборантів відповів: “Я не хочу, щоб кожен хворий на СНІД указував мені, що я повинен робити”. Вона була виписана достроково, не отримавши медичної допомоги, якої потребувала, та змушена найняти приватну медсестру за свій рахунок.³⁵¹

Навіть у приватних медичних закладах справи не завжди кращі. Ось що Олена, 29-річна жінка з Одеси, розповіла Equal Rights Trust. У вересні 2013 Олені було відмовлено в обслуговуванні в одеській філії приватного Інституту пластичної хірургії “Віртус” через її позитивний ВІЛ-статус. Їй довелося звернутися в іншу клініку, де вона також спочатку зіткнулася з відмовою. Згодом, за ціну набагато вищу, ніж за преїскурантом, їй все-таки погодилися зробити там операцію.³⁵²

Окрема галузь медичного обслуговування, у якій ВІЛ-інфіковані стикаються з дискримінацією – охорона репродуктивного здоров’я, де спроби обмежити їхні репродуктивні права складають особливу проблему. “Показник рівня стигми ЛЖВ – Індекс стигми” виявив, що 28% чоловіків і 11% жінок радили відмовитися від народження дитини; 5% чоловіків і 2% жінок примушували до стерилізації; а 5% жінок примушували до переривання вагітності.³⁵³

Незважаючи на те, що українське законодавство прямо забороняє медичним працівникам розголошувати ВІЛ-статус пацієнта, широко поширені стигматизація та нестача професійної етики призводять до ігнорування цієї заборони. У вересні 2010 року, наприклад, головний лікар центральної районної лікарні м. Рені Одеської області під час виконання своїх службових обов’язків передав до відділку соціального забезпечення Ренійської районної держадміністрації корінець медичного висновку відносно дитини з інвалідністю, що містив діагноз ВІЛ у відкритому незакодованому вигляді. Цей документ було також надіслано голові сільради одного з селищ Ренійського району, в якому проживала сім’я дитини. Персонал сільради дізнався про ВІЛ-статус дитини, що призвело до поширення інформації серед населення села, де жила дитина.

351 Інтерв’ю з Ганною, Одеса, 16 грудня 2013 року.

352 Інтерв’ю з Оленою, Одеса, 20 лютого 2014 року.

353 Див. вище, виноска 329, с. 77.

Законом України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ” передбачено, що особи, які живуть з ВІЛ, мають право на компенсацію шкоди, заподіяної внаслідок розголошення їх ВІЛ-позитивного статусу, або інформації, що стосується їхнього ВІЛ-статусу.³⁵⁴ Хоча такі випадки трапляються досить часто, тільки на початку 2013 року медичний працівник вперше був засуджений за цією статтею, але потерпілому не було присуджено жодної компенсації.³⁵⁵

Дискримінація в інших сферах життя

Дискримінація ВІЛ-інфікованих людей обумовлена, в першу чергу, стигмою та забобонами, що оточують вірус. Розуміючи це, ВІЛ-інфіковані люди, як правило, намагаються не розголошувати свій ВІЛ-статус без нагальної потреби. Проте, іноді їх статус розкривається або внаслідок законних вимог, або через недбалість медичного персоналу чи інших осіб, які мають доступ до їхньої особистої інформації. Розкриття може призвести до дискримінації практично в усіх сферах життя.

Стигматизації та дискримінації піддаються не тільки самі ВІЛ-інфіковані особи, але й їхні подружжя, партнери та члени сім'ї. Дослідження “Показник рівня стигми ЛЖВ – Індекс стигми” виявило, що окрім 51% ВІЛ-інфікованих респондентів, які відчували стигматизацію та дискримінаційні дії стосовно себе, 14% опитуваних повідомили про такі випадки у відношенні до їхніх близьких. Найбільш вразливою групою є діти ВІЛ-позитивних батьків. В одному випадку персонал в дитячому садку відмовився приймати дитину, батьки якої були ВІЛ-позитивними. Навіть після того, як батькам все ж таки вдалося переконати керівництво і дитину взяли до садка, його доглядали так погано, що вони забрали дитину звідти.³⁵⁶

Після медичних і соціальних послуг та зайнятості, освіта є третьою найбільш помітною сферою, в якій відбувається дискримінація щодо

354 Див. вище, виноска 332, стаття 15, пункт 1, підпункт 1.

355 Вголос, «В Україні вперше медика покарали за розголошення інформації про ВІЛ-статус дитини», *vgholos.com.ua*, 26 січня 2013 року.

356 Див. вище, виноска 329, с. 27.

ВІЛ-інфікованих людей. У згаданому дослідженні “Індекс стигми” від 2011 року 4% ВІЛ+ батьків зіткнулися з тим, що їхніх дітей виключили з навчального закладу або просто не пускали на заняття; 2% респондентів стикалися з такою дискримінацією особисто.³⁵⁷ Але навіть у разі безперешкодного доступу до навчання, ВІЛ-інфіковані учні, про діагноз яких стало відомо оточенню, часто піддаються остракізму з боку співучнів і навіть вчителів. Особи, опитані в процесі складання цього звіту, вказують, що адміністрація навчальних закладів радше потурає такій поведінці, ніж бореться з нею. Наприклад, студент одного з одеських вишів, який побажав залишитися невідомим, розповів нам, що в період з грудня 2011 року до березня 2012 року він постійно страждав від образ з боку одного з викладачів через свій ВІЛ-позитивний статус. Викладач під час лекції привселюдно оголосив, що знає про позитивний ВІЛ-статус потерпілого та вчинив публічне опитування студентів групи щодо їхніх стосунків з потерпілим, зокрема, про те, чи були у них з ним статеві відносини, заявивши при цьому, що потерпілому не місце у навчальному закладі поряд зі здоровими студентами. У результаті почалася стигматизація потерпілого з боку однокурсників та дискримінація з боку викладача, який заборонив іншим студентам підходити до нього ближче двох метрів. Страждання закінчилися тільки після того, як родичі учня заплатили викладачу, щоб той припинив це. Студент звернувся зі скаргою на дії викладача, але адміністрація закладу нічого не зробила.³⁵⁸

Висновки

Люди, які живуть з ВІЛ, зазнають широко поширеної стигми, внаслідок чого змушені або приховувати стан свого здоров'я, або відчувати виключення зі сфери зайнятості, освіти, охорони здоров'я та з інших сфер життя. У той час, як спеціальний закон про боротьбу з дискримінацією в Україні не забороняє дискримінацію за ознакою стану здоров'я, законодавство, спрямоване на запобігання поширенню ВІЛ, не містить конкретних заходів щодо захисту від дискримінації на підставі ВІЛ-статусу. Навпаки, декілька інших законів прямо дискримінують на підставі ВІЛ-статусу, в той час як наявний захист виявляється значною мірою неефективним на практиці. Дослідження для цього звіту знайшли свід-

357 Там само, с. 32.

358 Інтерв'ю з анонімним студентом, Одеса, 25 грудня 2013 року.

чення прямої дискримінації та утисків проти людей, які живуть з ВІЛ, у сферах зайнятості, охорони здоров'я та освіти.

2.5 Дискримінація на підставі етнічної належності, національного походження і кольору шкіри

Україна зобов'язана заборонити дискримінацію щодо осіб за ознакою їхньої раси, кольору шкіри та національного походження у здійсненні всіх громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, гарантованих МПГПП і МПЕСКП, відповідно, у статті 2(1) МПГПП і статті 2(2) МПЕСКП. Крім того, стаття 26 МПГПП також вимагає від України забезпечити, що “будь-яка дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою”, в тому числі, на основі раси, кольору шкіри та національного походження. КЕСКП також заявив, що стаття 2(2) МПЕСКП поширюється на заборону дискримінації за ознакою етнічного походження.³⁵⁹ Окрім того, як держава-учасниця МКЛРД, Україна повинна заборонити всі форми дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, родового, національного та етнічного походження. Крім того, ЄСПЛ вимагає від України заборонити дискримінацію на підставі раси, кольору шкіри та національного щодо всіх прав, які гарантовані Конвенцією, згідно статті 14, а також заборонити дискримінацію при реалізації будь-яких прав, встановлених законом, згідно протоколу № 12 до ЄКПЛ.

Добре відомо, що в міжнародному законодавстві в галузі прав людини незалежно від того, яким чином різні соціальні науки розрізняють поняття “раса”, “колір”, “національне походження”, “етнічна належність”, “етнічне походження” та “родовід”, вони є еквівалентними юридичними термінами, коли позначають заборонені підстави для дискримінації. Найбільш відповідними для України термінами в цій групі захищених характеристик є “етнічна належність”, “національне походження” та “колір шкіри”, тому саме вони використовуються у цьому розділі.

Частка населення України, яке належить до етнічних меншин, є відносно низькою, за винятком етнічних росіян, які становили 17,3% населен-

359 Див. вище, виноска 5, п. 19.

ня згідно з переписом 2001 року.³⁶⁰ Разом етнічні українці та росіяни становили 95,1% від загальної чисельності населення України. Інші етнічні меншини включають білорусів (0,6%), кримських татар (0,5%), молдован (0,5%), болгар (0,4%), угорців (0,3%), поляків (0,3%), румун (0,3%), євреїв (0,2%) і ромів (0,1%).³⁶¹ Розподіл українців і росіян, які разом складають переважну більшість населення, не є однорідним по всій Україні. Етнічні українці переважають у більшості регіонів, особливо на півночі та заході, в той час як етнічні росіяни знаходяться, передусім, у східних і південних регіонах. Крим є єдиним регіоном, де етнічні росіяни кількісно переважають етнічних українців.

Ситуація щодо різних етнічних меншин України суттєво варіюється, починаючи від тих, (таких як кримські татари та роми), які страждають від значної дискримінації та несприятливого становища, до тих (наприклад, білорусів і молдован), які загалом інтегровані в суспільство та, за повідомленнями, майже не відчують дискримінації або несприятливості. Цей розділ, насамперед, звертає увагу на ті групи етнічних меншин, які страждають від найвищого рівня дискримінації та несприятливості: ромів (також відомих як роми або цигани), які живуть у різних частинах України, але особливо велику частку населення складають у Закарпатті; та кримських татар (також відомих як кримли або кримці), корінної тюркської громади, яка мешкає переважно в Криму та значно менше представлена в інших частинах України. У цьому розділі також розглядається досвід російського населення – складне завдання у досить політизованих і мінливих із осені 2013 року ситуації. В якості групи, вразливої до дискримінації та несприятливого становища у багатьох суспільствах – зокрема, такої, яка історично потерпала від жорстокої дискримінації в Україні, – у цьому розділі також розглядаються євреї.

Далі цей розділ розглядає новітнє явище, а саме, ксенофобію та дискримінацію щодо недавніх мігрантів та іноземних громадян, у тому числі, студентів – здебільшого, темношкірих, – які стикаються із дискримінацією на основі поєднання їх національного походження та кольору шкіри.

360 Див. вище, виноска 20.

361 Там само. Визначенню кількості ромів в усіх країнах, де вони живуть, заважає низка специфічних проблем, від приховування ромської ідентичності до тенденційних методологій перепису та опитувань. Див. Petrova, D., "The Roma: Between a Myth and the Future", *Social Research*, Vol. 70, No. 1 (2003), section "The Abracadabra of Roma Statistics".

У радянський період проблеми етнічної належності були складним питанням. Існування етнічної групи («національності»³⁶²) було явищем, сконструйованим вченими з міркувань політичної доцільності. Як пояснив Анатолій Хазанов:

*У Радянському Союзі не тільки статус етнічної меншини, але також іноді навіть офіційне визнання самого існування такої, були питаннями довільного рішення держави. Всесоюзна і республіканські влади скасовували та створювали національності. Кількість національностей, що фігурували в радянських переписах населення, і, таким чином, отримували офіційне визнання, постійно зменшувалась. У 1929 році налічувалося 194 національності, в 1939 році – 109, в 1970 році – 106, а в 1979 році – 101. Проте, для перепису 1989 року Інститут етнографії академії наук СРСР запропонував список із 128 наявних національностей.*³⁶³

Визначення того, що вважалося «національністю», мало політичний характер, радше ніж оцінкою на підставі самоідентифікації. У радянський період «національність» людини не була вільним вибором, але визначалася «національностями» батьків: якщо обидва батьки мали однакову «національність», її ж мали їхні діти. Якщо батьки були різних «національностей», дитина у віці 16 років могла обирати між ними.³⁶⁴ Після визначення «національність» людини записувалась у її внутрішньому паспорті та, зазвичай, фіксувалася на все життя. Внутрішній паспорт у

362 Оскільки цей термін має той самий латинський корінь, що й «nationality» в англійській та аналогічні терміни в інших західних мовах, ця концепція є дуже заплутаною для іноземців. У марксистській політичній науці «національність» була етапом розвитку великих груп, наступним за етапом етнічної групи («етнос»), який, в свою чергу, розвивається з племені, але на практиці «національність» означає те саме, що англійська «ethnicity» («етнічність»), або «ethnic belonging» («етнічна (при)належність»). Вважалося, що всі «національності» розвивалися, формуючи нову історичну спільноту «радянського народу».

363 Khazanov, A., *After the USSR: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States*, University of Wisconsin Press, 1995, p. 98. Зверніть увагу, що «національності» часто відповідає «nationality» в англійських перекладах та англомовній літературі, як у цьому випадку.

364 Там само, с. 16.

1934 році був уведений як обов'язковий документ для всіх радянських громадян. “Національність”, записана у внутрішньому паспорті, вважалась одним із “трьох аспектів структури та функціонування неосталіністської держави” в етнічних відносинах, у результаті чого “внутрішні паспорти використовувалися режимом для збереження майже непродіждних кордонів між національностями”.³⁶⁵ “Національність” людини також відображалася в офіційних державних документах про народження, освіту та зайнятість.³⁶⁶

Спочатку ця система етнічної реєстрації використовувалася для просування прав та кар'єрного зростання членів певних національних меншин,³⁶⁷ і, дійсно, протягом 1930-х років декларування неросійської ідентичності заохочувалось.³⁶⁸ Однак, починаючи з 1930–40-х років, ставлення радянської влади змінилося: певні “національності” стали розглядатися з підозрою. З усталеною системою точної національної/етнічної реєстрації, для держави було відносно просто піддавати репресіям окремі групи. На теренах СРСР особливо вразливими стали німці та євреї.³⁶⁹

Після здобуття незалежності, підхід до етнічності, прийнятий новою українською державою, помітно змінився. У 1992 році Україна скасувала запис про “національність” у паспорті. Конституція 1996 не містить жодних посилань на концепцію “національності” у радянському розумінні; натомість, Стаття 24, ч. 2, забороняє “привілеї чи обмеження” за ознаками, зокрема, раси, кольору шкіри та етнічного походження. В ході перепису 2001 року етнічна належність індивіда (“національність”) записувалась на основі його самоідентифікації.

Як зазначено в частині 3 цього звіту, Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” забороняє дискримінацію

365 Zaslavsky, V., *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society*, Routledge, 1994, p. 92.

366 Arel, D., “Fixing Ethnicity in Identity Documents: The Rise and Fall of Passport Nationality in Russia”, *National Council for Eurasian and East European Research*, 2001, p. 4.

367 Там само, с. 10.

368 Там само, с. 5.

369 Там само, с. 14.

за ознаками, зокрема, раси, кольору шкіри та етнічного походження.³⁷⁰ Стаття 161 Кримінального кодексу забороняє “умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті”.³⁷¹ Українська влада також ухвалила певні стратегії, спрямовані на подолання дискримінації на підставі раси та етнічного походження, зокрема, Плани заходів із протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації на періоди 2008–2009 і 2010–2012 років.

2.5.1 Ромá

Ромá (яких в Україні, зазвичай, іменують циганами)³⁷² є етнічною групою, яка зустрічається переважно в Європі; вони мешкають на території сучасної України з 15-го століття. Перепис 2001 року оцінив загальну кількість ромів в Україні приблизно 47600 осіб³⁷³ (приблизно 0,1% населення), хоча за неофіційними оцінками їх кількість набагато більша, між 120 тис. і 400 тис. (0,27% і 0,89%).³⁷⁴ Ромá не рівномірно розподілені по всій країні, з найбільшою кількістю в Одеській, Полтавській, Черкаській, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Чернівецькій та Закарпатській областях. У деяких частинах Закарпаття роми офіційно складають до 3% населення.³⁷⁵

Роми, на думку багатьох, вважаються найбільш дискримінованою етнічною меншиною в Україні.³⁷⁶ Вони стикаються із труднощами в от-

370 Див. вище, виноска 48, ч. 2 статті 1.

371 Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 25–26, ст.131), зі змінами, внесеними між 2002 і 2015 роками.

372 Хоча термін «ромá» використовується у світі найчастіше, він донедавна мало використовувався в українській мові навіть серед самих ромів; замість цього, зазвичай, вживалася назва «цигани». Однак, наразі цей термін вважається недостатньо політкоректним і поступово виходить із вжитку, тому ми надалі будемо віддавати перевагу терміну «ромá» та його українізованій формі «роми».

373 Див. вище, виноска 20.

374 European Commission, *An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020*, 2011.

375 European Roma Rights Centre, *Ukraine: A Report by the European Roma Rights Centre: Country Profile 2011–12*, 2013, р. 7.

376 Див., наприклад, Український незалежний центр політичних досліджень, Аналітичний звіт “Дискримінація в Україні – проблеми й перспективи їх подолання”, вересень 2012.

риманні документів, що засвідчують особу, у пошуках постійної роботи, потерпають від високого рівня бідності, поганих житлових умов і низької якості освіти та охорони здоров'я.³⁷⁷ Ці проблеми є взаємопов'язаними. Труднощі в отриманні документів, що засвідчують особу, можуть поставити перешкоду в доступі до послуг, таких як освіта та охорона здоров'я. Низький рівень освіти, в свою чергу, призводить до труднощів у пошуку роботи і, як наслідок, високого рівня безробіття.

Труднощі ромів у доступі до послуг та отриманні різних форм соціального забезпечення, а також високий рівень бідності серед цієї громади, поглиблюються іншими факторами, такими, як вища за середню народжуваність і велика кількість дітей; високий рівень підліткової вагітності (іноді “пояснюваний” расистськими зауваженнями, що раннє дітонародження обумовлене метою отримання соціальної допомоги, яка може бути єдиним джерелом доходу для сім'ї);³⁷⁸ відмова від реєстрації шлюбів, оскільки в циганських громадах дійсність шлюбу є питанням дотримання складних звичаїв, а не підписів на папері; відсутність документів, що засвідчують особу, і труднощі в їх отриманні; низький рівень знання і розуміння своїх законних прав. Низький рівень грамотності та негативні культурні установки щодо жінок – такі, як надання чоловікам переваги в освіті та терпимість до ранніх шлюбів – також обмежують рівне здійснення економічних і соціальних прав, зокрема, у сфері зайнятості.³⁷⁹ Проте, слід підкреслити, що найважливішою причиною несприятливого становища ромів є ромофобія, що часто проявляється у вигляді расової дискримінації.

Роми в Україні часто помітні через свою зовнішність і одяг. Стосовно них у країні існує помітна соціальна упередженість: наприклад, дані

377 Див., наприклад, United Nations Human Rights Committee, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CCPR/C/UKR/CO/7, 22 August 2013, Para 12, зауваження щодо “prevalence of discrimination, including the difficulties encountered in access to personal documents, education, health care, housing and employment”; і див. вище, виноска 297, п. 8, зауваження щодо “the problems faced by Roma in accessing employment, social security, housing, health care and education”.

378 Марценюк, Т., “Ранні шлюби в Україні: хто і чому одружується в ранньому віці”, Наукові записки НАУКМА, т. 161, Соціологічні науки, 2014, с. 83–90.

379 Organisation for Security and Cooperation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights, *Situation Assessment Report on Roma in Ukraine and the Impact of the Current Crisis*, August 2014, p. 23.

від 2013 року показують більш високу ступінь нетерпимості до циган, ніж до будь-якої іншої етнічної групи.³⁸⁰ Міліція розглядає ромів як потенційних злодіїв і шахраїв, таким чином сприяючи поширенню стереотипів серед населення. З 1990-х років були задокументовані сотні випадків жорстокості міліції щодо ромів, а також незаконних дій проти них.³⁸¹ Правоохоронні органи та посадові особи з державних і місцевих органів влади використовують уразливість ромів для вимагання грошей, водночас, ігноруючи будь-які скарги про порушення їхніх прав.³⁸²

Дискримінація з боку представників влади і правоохоронців породжує тотальну недовіру ромів до державних органів. Найбільш негативно роми ставляться до працівників міліції, лікарень, управлінь праці та соціального захисту,³⁸³ тобто, саме тих державних інституцій, що покликані забезпечувати ромам на рівні із іншими громадянами їхні права, як-от, на особисту безпеку, доступ до правосуддя, охорону здоров'я, зайнятість та соціальну допомогу. 74% ромів не довіряють органам державної влади взагалі або частково.³⁸⁴ Марія Колоколова з Харківського інституту соціальних досліджень підсумовує:

Аналізуючи відкриті коментарі до відповідей, виявилося, що на такий розподіл впливає передусім те, що роми частіше всього контактують саме із зазначе

380 Марценюк, Т., «Я б хотіла, аби мої діти не знали, що таке циганська життя»: становище ромських громад в українському суспільстві», Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право, 2014, № 1(21), с. 66–72. Аналогічні дані у дослідженні від 2010 року: Національний інститут стратегічних досліджень, «Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності: Аналітична записка», 2010.

381 European Roma Rights Centre, The Misery of Law: The Rights of Roma in the Transcarpathian Region of Ukraine, 1997. Див. також: Харківська правозахисна група, Права людини в Україні 2011. XIII. Захист від дискримінації, расизму та ксенофобії, 2012.

382 Харківський інститут соціальних досліджень, Дотримання прав ромського населення в діяльності ОВС України, 2013, с. 37; European Commission against Racism and Intolerance, Report on Ukraine (fourth monitoring cycle), CRI(2012)6, 21 February 2012, Para 162.

383 Колоколова М., Щербань С., Вивчення правових потреб ромського населення в Закарпатській та Черкаській областях, 2012, с. 20, 21.

384 Там само.

*ними державними структурами, але результати цієї взаємодії для них є здебільшого негативними.*³⁸⁵

Через це українські роми не можуть самостійно захистити себе правовими способами. Це змушує ромський народ до життя в умовах сегрегації, за традиційним звичаєвим правом, вдаючись для вирішення правових спорів і побутових колізій до традиційного родового суду старійшин і/або лідерів ромських громад.³⁸⁶ Зокрема, в Закарпатті, де проживає найчисельніша ромська громада в Україні, роми, стикаючись із правовими проблемами, звертаються, у першу чергу, не до юриста чи державних органів, а до авторитетного члена своєї громади: опитування, проведене Харківським інститутом соціальних досліджень, виявило, що 63% ромів Закарпаття задля вирішення проблем звернуться до родичів і друзів, 41% – до лідерів громад, 37% постараються вирішити суперечки самі, а 33% – за допомогою громадських організацій.³⁸⁷ Більшість ромів зазначили, що потребують допомоги юриста чи адвоката у вирішенні своїх проблем (21% – часто; 46% – інколи); втім, багато хто вважає таку допомогу недоступною (79%).³⁸⁸ Найбільш значною перешкодою для отримання кваліфікованої юридичної підтримки є її вартість (відповідь “дуже дорого” – 51 %).³⁸⁹

При написанні цього розділу звіту ми поклалися на факти, що були зібрані, та висновки, що були зроблені членами громадської організації “Полтавський медіа-клуб” на підставі їх багаторічного досвіду роботи з ромською громадою Полтавської області та моніторингу дотримання прав ромів у регіоні. Використовуючи широкий спектр джерел, Полтавський медіа-клуб вважає, що ні держава, ні українське суспільство не визнають, що ромів як група знаходяться у невигідному становищі. Навіть просте оприлюднення інформації про порушення прав ромів зустрічає нерозуміння серед пересічних українців, а подекуди, й обурення. Стереотипи, що підживлюють явище ромофобії, міцно вкоренилися

385 Харківський інститут соціальних досліджень, Дискримінація та правова ізоляція ромських громад обмежують розвиток держави в цілому, 25 липня 2012 року.

386 International Renaissance Foundation and Kharkiv Institute of Social Researches, *Study of Legal Problems of Roma People in Transcarpathia and Cherkasy Regions of Ukraine*, 2012, p. 14.

387 Див. вище, виноска 386.

388 Там само, с. 27.

389 Там само.

в українській культурі та суспільстві. Протягом останніх років, як свідчить контент-аналіз висловлювань в Інтернеті та статистика злочинності, рівень расової/національної нетерпимості в Україні постійно зростає. Проте, держава не заохочує терпимість до ромів, а судова практика розгляду злочинів проти циган як “злочинів ненависті” відсутня.

Насильство і злочини на ґрунті ненависті

Ромá як на особистому рівні, так і на рівні громади, стикаються з насильством та іншими етнічно мотивованими злочинами на ґрунті ненависті. У 2013 році Комітет з прав людини висловив заклопотаність у зв’язку з:

Повідомленнями про висловлювання ненависті, погрози та насильство проти представників етнічних груп (...) і національних меншин, зокрема, ромів (...) що призводять до фізичного насильства, актів вандалізму і підпалів, більшість з яких вчинена групами, що керуються екстремістською націоналістичною та расистською ідеологією.³⁹⁰

Приклади таких дій є звичним явищем. У червні 2013 року група чоловіків атакувала і підпалила циганський табір у Києві, залишивши без даху сорок осіб, а їхнє майно, в тому числі, особисті документи, було знищено.³⁹¹ На початку 2014 року в Слов’янську Донецької області група з більш ніж 20 чоловіків здійснила напад на сім ромських родин, вдершися до будинків і побивши ромські сім’ї, включаючи дітей, вимагаючи гроші і забравши всі цінні речі.³⁹² У лютому 2014 року група з приблизно 15 осіб напала на чотири ромські сім’ї в Коростені, що на Житомирщині, а у квітні 2014 року будинок ромської родини в Черкасах був підпалений.³⁹³

390 United Nations Human Rights Committee, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CCPR/C/UKR/CO/7, 22 August 2013, Para 11.

391 European Roma Rights Centre and Chiricli, *Written Comments concerning Ukraine for Consideration by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR) at its 52nd Session from 28th April to 23rd May 2014*. 2014, p. 7.

392 European Roma Rights Centre, “Joint Statement on Violence Against Roma in Ukraine”, *errc.org*, 30 April 2014.

393 Там само.

Представники влади принагідно роблять про ромів заяви, які, по суті, є мовою ворожнечі. У травні 2013 року, наприклад, Сергій Ілаш, секретар Ялтинської міської ради, заявив, що всі циганки-ворожки, які не мають паспорта, повинні бути або затримані, або вивезені з міста, і “Поверьте, мы плакать по ним не будем”, перед тим, як назвати ромів і бездомних “зверушками”.³⁹⁴

Утиски з боку правоохоронних органів

Більшість співробітників міліції вважають ромів однією з найпроблемніших у криміногенному аспекті частину населення.³⁹⁵ Зі слів ромів, співробітники міліції (передусім, карного розшуку та служби дільничних інспекторів) систематично припускаються образливих висловів щодо ромської спільноти в цілому та конкретних громадян.³⁹⁶ Як документально підтверджено міжнародними організаціями, співробітники правоохоронних органів регулярно стежать за циганськими громадами, в деяких випадках вимагаючи тільки встановлення особистостей, зняття відбитків пальців і перевірки документів, але в інших – вдаючися до незаконного насильства,³⁹⁷ вимагання хабарів, незаконного затримання без рішення суду, чи вибиваючи з людей визнання.³⁹⁸ Тим не менш, протиправні дії з боку міліції залишаються безкарними: вони рідко піддаються дисциплінарним стягненням або судовому переслідуванню.

Серія міліцейських рейдів у Львові у вересні та жовтні 2011 року, наприклад, призвела до масового затримання ромів у міліцейських відділках, де у них взяли відбитки пальців, їх сфотографували, а в деяких випадках побили.³⁹⁹ В Ужгороді у січні 2012 року на циганське селище був здійснений міліцейський рейд, у процесі якого міліція застосувала

394 Gazeta.ua, «Регионал», который хочет стать мэром Ялты, назвал местных бомжей и цыган «зверушками», *Gazeta.ua*, 24 травня 2013 року.

395 Харківський інститут соціальних досліджень, Дотримання прав ромського населення в діяльності ОВС України, 2013, с. 21–23.

396 European Commission against Racism and Intolerance, *ECRI Report on Ukraine (fourth monitoring cycle)*, CRI(2012)6, 21 February 2012, Para 162.

397 Див. вище, виноска 375, с. 17–19.

398 Див. вище, виноска 396, п. 162.

399 Див. вище, виноска 375, с. 17.

сльозогінний газ і гумові палиці проти місцевих жителів, включаючи дітей, літніх людей та осіб з інвалідністю.⁴⁰⁰

Як зазначила Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН):

*Деякі джерела припускають, що корупція в міліції та серйозні порушення спрямовані не тільки проти ромів, але також впливають і на широкі верстви населення; проте, більшості з них очевидно, що цигани є головними жертвами таких неправомірних дій, оскільки вони сприймаються міліцією як недостатньо освічені або несвідомі своїх прав і, таким чином, як легкі цілі. Представники громадянського суспільства, які намагаються повідомити про скарги щодо неправомірних дій міліції, часто стикаються з небажанням розслідування або запереченням згадуваних подій з боку посадових осіб.*⁴⁰¹

Низка випадків, задокументованих у дослідженні для цього звіту, показали високі рівні утисків, з якими стикаються ромá. Наприклад, Володимир Ніколаєнко розповів дослідникам, що в липні 2012 року кілька працівників Чутівського РВ УМВСУ у Полтавській області приїхали до нього додому і повідомили, що “з Києва надійшло розпорядження взяти всіх ромів на облік”, оскільки частими стали випадки шахрайства й крадіжок саме людьми циганської національності.⁴⁰² Тому вони зажадали «відкатати» відбитки його пальців і підписати зобов’язання не виїжджати за межі району. Володимир спочатку відмовився це зробити, але міліціонери йому пояснили, що тоді його викличуть у райвідділ, і там розмова буде вже “зовсім іншою”. Через це він був змушений погодитися на дактилоскопіювання, надати особисту інформацію про себе (де народився, чим займається, які доходи має тощо) і підписати зобов’язання, що не виїжджатиме за межі області. Такої процедури піддалися всі роми, які проживають на території Чутівського району.

400 Там само, с. 17–18.

401 Див. вище, виноска 396, п. 162.

402 Інтерв’ю з Володимиром Ніколаєнко, 23 лютого 2014 року, Чутів Полтавської області.

На початку 2010 року працівники Новосанжарського РВ УМВСУ у Полтавській області погрозами змусили Ганну Болдижар пройти дактилоскопію та фотографування.⁴⁰³ Міліціонери повідомили, що їм надійшло розпорядження зняти відбитки пальців у “всіх осіб циганської національності” та надати відомості про них до обласного УМВС через начебто високий рівень скоєння злочинів “особами циганської національності”.

Олена Петренко, ромка, розповіла дослідникам про випадок расових утисків з боку міліції у Миргороді Полтавської області.⁴⁰⁴ Вечері 6 грудня 2010 року пані Петренко і троє її родичів приїхали на вокзал у Миргороді, щоб повернутися додому з похорону, на якому вони були присутні. Але перед відходом потяга працівники Миргородського МВ УМВСУ у Полтавській області усіх чотирьох ромів забрали у відділок, не давши їм сісти на поїзд. У міськвідділі міліціонери забрали їхні паспорти та гроші без складення протоколу про вилучення. Також їх усіх принижували, ображали, безпідставно обзивали крадіями, зняли відбитки пальців, сфотографували, а також вимагали явку з повинною щодо злочинів, яких вони не скоювали. Одному з ромів міліціонер пирснув дезодорантом на голову й чиркнув запальничкою. Близько 1-ї години ночі 7 грудня ромів відпустили, вимагаючи, щоби зранку вони прийшли за речами. Олені Петренко повернули її кошти, іншим ромам їхні гроші так і не віддали. На претензії ромів щодо такого ставлення, в.о. начальника міськвідділу сказав, що вважає їх затримання законним, його підлеглі своїх повноважень не перевищували, вибачатися перед ними ніхто не буде, і що їхні слова – це наклеп, який ніхто з міліціонерів не підтверджує.

Інший випадок, задокументований для цього звіту, стосується Раїси Марківської та семи її родичів. У 2010 році пані Марківська та її родичі вирушили на весілля в Черкаську область.⁴⁰⁵ У Чигирині Черкаської області автомобілі ромів зупинили працівники міліції та доставили їх до Чигиринського РВ УМВС України у Черкаській області. В райвідділі ромів тримали близько двох годин, єдиним поясненням чого була начебто

403 Інтерв'ю з Ганною Болдижар, 27 лютого 2014 року, Нові Санжари Полтавської області.

404 Інтерв'ю з Оленою Петренко, 27 лютого 2014 року, Миргород Полтавської області.

405 Інтерв'ю з Раїсою Марківською, 27 лютого 2014 року, Чигирин Черкаської області.

необхідність провести “звірку осіб по комп’ютеру”, для чого всіх дактилоскопіювали та сфотографували, а також від них вимагали відшкодувати кошти за бензин, витрачений на супровід ромів до райвідділку на перевірку. Постраждали були змушені віддати 200 грн., щоб міліціонери їх відпустили.

У деяких випадках міліція сама скоює злочини проти ромів, які потім не розслідуються належним чином. У 2012 році Європейський суд з прав людини ухвалив рішення по справі *Fedorchenko and Lozenko v Ukraine*, що стосувалася підпалу будинків трьох ромських родин міліціонером, який хотів помститися певним членам цих родин за невіплату йому щомісячного хабаря (він вважав, що вони торгують наркотиками), внаслідок чого загинуло декілька людей.⁴⁰⁶ Суд вирішив, що у цьому випадку мало місце неналежне розслідування злочину з боку міліції, а також, що:

зважаючи на широко поширені дискримінацію та насильство проти ромів в Україні (...) не можна виключити, що рішення підпалити будинки підозрюваних у наркоторгівлі додатково підживлялося етнічною ненавистю, отже, це потребувало перевірки.⁴⁰⁷

На цій підставі Суд ухвалив, що у цьому випадку мало місце порушення статті 14 ЄКПЛ у поєднанні зі статтею 2.

Документи, що засвідчують особу

Багато ромів не мають особистих ідентифікаційних документів, таких як свідоцтво про народження чи паспорт, або реєстрації місця проживання, які потрібні для отримання багатьох громадських послуг.⁴⁰⁸ У деяких громадах необхідних документів, що засвідчують особу, не мають 30–40% ромів.⁴⁰⁹ Без таких документів діти не завжди можуть вступити до школи; особи віком старше шістнадцяти років не можуть продовжи-

406 *Fedorchenko v Ukraine* (Application No. 387/03), 20 September 2012.

407 Див. вище, виноска 394, с. 4.

408 Див. вище, виноска 396, п. 70.

409 Див. вище, виноска 391, с. 3.

ти освіти або отримати роботу; обмежується доступ до певних послуг з охорони здоров'я; втрачається можливість участі у виборах.⁴¹⁰ На відсутність ідентифікаційних документів впливає низка факторів, зокрема: загальна соціальна ізоляція ромів; пропущені терміни обміну документів після розпаду Радянського Союзу; незнання того, що такі терміни існували; та відсутність документів, що посвідчують місце і дату народження, протягом радянського періоду.⁴¹¹ Уповноважений з прав людини Верховної Ради України підкреслила адміністративні бар'єри, з якими стикаються ромі:

*Головною проблемою багатьох ромів є відсутність документів, що засвідчують їхню особу. При заповненні цих документів є велика кількість зловживань з боку співробітників відповідних державних органів, які для отримання паспорта громадянина України вимагають від ромів надання додаткових документів, які не передбачені чинними правилами.*⁴¹²

Ромі без необхідних документів стикаються з труднощами в доступі до широкого спектру державних послуг, включаючи освіту, житло та охорону здоров'я, та відчувають проблеми у забезпеченні зайнятості.⁴¹³ Уповноважений Верховної Ради Української з прав людини відзначила, що відсутність ідентифікаційних документів робить неможливою для ромів реалізацію їхніх прав.⁴¹⁴

Питання про відсутність ідентифікаційних документів є постійною темою оглядів виконання Україною своїх зобов'язань у договірних органах ООН: всі останні роки Комітет з прав людини, КЕСКП і КЛРД закликають Україну запровадити систему, за якої всі роми зможуть отримати

410 Див. вище, виноска 396, п. 70.

411 Див. вище, виноска 391, с. 5.

412 Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, *Information of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights concerning implementation of provisions of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, 2014, p. 1.

413 Див. вище, виноска 375, с. 15.

414 Див. вище, виноска 412.

потрібні ідентифікаційні документи, щоб отримати доступ до державних послуг.⁴¹⁵ Незважаючи на ці заклики, уряд нічого не робить.⁴¹⁶

Соціальна допомога та охорона здоров'я

На додаток до труднощів, з якими стикаються ромá без документів, що засвідчують особу, у доступі до певних форм соціальної допомоги та охорони здоров'я, дослідження для цього звіту визначило випадки, в яких окремі роми стикалися з ворожістю тих, хто надає такі послуги. Наприклад, Надя Бузна, ромка, повідомила, що в лютому 2012 року вона пішла в районне Управління праці та соціального захисту Миргородської РДА Полтавської області, щоб оформити на сина пенсію по втраті годувальника.⁴¹⁷ Коли вона зайшла до кабінету, кілька інспекторок почали презирливо їй дорікати, що “знову прийшла циганка клянчити гроші”. Пані Надія розплакалася й вийшла. Вона розповідала, що для неї кожного разу, коли треба йти в соцзабез, це як тортури, бо працівники управління постійно принижують її за належність до ромської національності і те, що вона вимагає належну їй від держави соціальну допомогу.

Ромка Оксана Дюдя розповіла дослідникам про те, що восени 2013 року вона звернулася до Управління праці та соціального захисту Полтавської РДА Полтавської області щодо оформлення соціальної допомоги.⁴¹⁸ Оскільки Оксана була вагітною вже всьоме і багато років постійно зверталася за різними видами соціальної допомоги, то інспекторка роздратовано їй сказала: “Навіщо ви, цигани, клепаєте стільки дітей? Заради грошей?” Також пані Оксана скаржилася, що при оформленні соціальних допомог на неї завжди кричать, її принижують. Щоби зменшити розмір соціальної допомоги, Оксану змусили взяти довідку у сільраді, що у неї є співмешканець, з яким вона “робить дітей” і, таким чином, не потребує допомоги як мати-одиначка.

415 Див. вище, виноска 390, п. 12; виноска 297, п. 8; and United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CERD/C/UKR/CO/19-21, 14 September 2011, Para 15.

416 Див. вище, виноска 396, п. 70.

417 Інтерв'ю з Надією Бузною, 27 лютого 2014 року, Миргород Полтавської області.

418 Інтерв'ю з Оксаною Дюдя, 16 січня 2014 року, Нові Санжари Полтавської області.

Один з опитуваних, Євген Горват, 15 лютого 2014 року повідомив, що його сестрі Аллі безпідставно відмовляють у призначенні соціальної допомоги по малозабезпеченості як матері-одиначці та на дітей.⁴¹⁹ 18 лютого Алла у супроводі юриста та журналістки, попередньо домовившись про зустріч, прийшли до районного Управління праці та соціального захисту для з'ясування підстав відмови в призначенні соціальної допомоги. Навіть у присутності журналіста та юриста співробітники управління дорікали ромці, що цигани народжують багато дітей, плодять неуків, бо освіти їм не дають, і самі не хочуть учитись читати й писати, щоби самим заповнювати бланки. Їй особисто ставилися в провину всі "гріхи" циган: багатодітність, неграмотність, малозабезпеченість, бажання не працювати, а все життя отримувати соціальну допомогу від держави. Працівники управління неприховано демонстрували зневагу до ромки та представників громадськості, які з'явилися захищати її права. Зібравшись з різних кабінетів, вони кричали, виправдовували своє ставлення до ромів "постійним створенням проблем" з їхнього боку.

Дослідники відшукали свідчення того, що медичні працівники піддають ромів прямій дискримінації або утискам, в основному, з причини їхніх власних упереджень щодо ромського народу. Наприклад, Тетяна Сніжко повідомила, що у травні 2012 року під час перебування в Полтавському міському клінічному пологовому будинку після народження дитини зіткнулася з тим, що акушер-гінеколог заявила їй: "Ви, цигани, тільки й умієте, що плодитися".⁴²⁰ Інший співрозмовник, Юрій Рошташ, розповів про ставлення, з яким він зіткнувся, коли його дитина потрапила до Кобеляцької центральної районної лікарні:

Двомісячне немовля шпиталізували до Кобеляцької центральної районної лікарні Полтавської області разом з його батьком Юрієм Рошташем: кашель, температура. Завідувач дитячим відділенням Т. Елбієва сказала, що маляті треба зробити флюорографію, щоб уточнити діагноз. Два дні дитині не проводили цього дослідження, бо за вказівкою Т. Елбієвої медсестри дитячого відділення відмовляли-

419 Інтерв'ю з Євгеном Горватом, 27 лютого 2014 року, Чутів Полтавської області.

420 Інтерв'ю з Тетяною Сніжко, 16 січня 2014 року, Чутів Полтавської області.

ся потримати ромську дитину (для цієї процедури маля треба тримати вдвох). Завідуюча відділенням, яка спочатку навіть відмовлялася назвати пану Юрію своє прізвище, і старша медсестра безапеляційно заявили, щоб Юрій викликав зі свого села Чапаєве когось із родичів, щоби ті потримали «своє циганча» – двомісячну крихітку – під час флюорографії. Батько дитини резонно зауважив, що допомогти в цьому могла би котрась із шести медсестер, які, поробивши зранку маніпуляції, вдень сидять без діла. Йому знову сказали, що медсестри цього робити «не зобов'язані». Жодні аргументи стосовно того, що село Чапаєве, де вони мешкають, знаходиться за 30 км від райцентру, що туди не ходить громадський транспорт, а наймати таксі для ромів дуже дорого, не переконали медичний персонал відділення. Під час розмови звучали слова «брудні», «чорні» у голосних переговорах медиків між собою. Мало того, завідувача відділенням Т. Елбіїєва пригрозила пану Юрію викликати наряд міліції, щоби ті йому «доступно розказали його права та обов'язки». Брат Юрія Рошташа змушений був наймати машину, щоби приїхати з віддаленого села і 30 секунд потримати племінника під час флюорографії. Ці півхвилини обійшлися йому у 150 гривень, які він був змушений заплатити, щоби найняти машину.⁴²¹

Крім того, дослідження для цього звіту також виявили дискримінацію з боку посадових осіб місцевого самоврядування, які розподіляють державні кошти таким чином, що ромські родини не можуть їх отримати – випадок у Червонооквітівській сільраді Полтавської області. 14 червня 2012 року над селами Кобеляцького району Полтавської області пройшов смерч з градом і ливнем, у результаті якого постраждало понад 80 господарств: на будинках та господарських спорудах було повністю або частково побито шифер, обірвані електричні дроти, повалено де-

421 Інтерв'ю з Юрієм Рошташем, 27 лютого 2014 року, Кобеляки Полтавської області.

рева, повністю знищено врожай на городах. У селі Чапаєве четверту частину населення становлять роми, які кілька років як переїхали із Закарпаття. На ліквідацію наслідків стихійного лиха з обласного резервного фонду було виділено 486 тис. грн., розпорядником яких було визначено Червоно-квітівську сільську раду. Цих коштів вистачило би, щоби відремонтувати всі постраждалі садиби. Проте сільський голова навмисно спотворила інформацію про порядок використання допомоги від держави, а простіше – казала ромам неправду, мовляв, їм компенсація “не призначена”. Вона разом з депутатом сільради заходили до кожної хати, де складали акт про розмір нанесених стихією збитків, однак умисно оминали хати ромських сімей. Але за відсутності акту немає й підстави для виділення матеріалів та грошових коштів. Коли правозахисник Людмила Кучеренко в середині липня 2012 року змусила керівників району створити комісію з розгляду скарг ромів на те, чому їм не виділили державної допомоги, члени комісії зробили подвірний обхід. В оселях ромів сільський голова на питання, чому не був складений акт для визначення розміру збитків, казала, що вона заходила, але у них вдома нікого не було.⁴²²

Зайнятість

За словами представників ромських організацій, лише 38% циган мають роботу, і тільки 28% працюють повний робочий день.⁴²³ Знайти роботу для ромів дуже важко, враховуючи поширені серед них відсутність документів, що засвідчують особу, та високий рівень неписьменності.⁴²⁴ ЄКРН відзначила, що “як виглядає, небагато ромів зайняті в державному секторі; ті з них, хто знайшли роботу в цьому секторі, як правило, приховують своє етнічне походження, побоюючись відмови у працевлаштуванні або просуненні по роботі”.⁴²⁵ Комісія також відзначила, що у приватному секторі “упередження залишаються поширеними” і “ромá, як правило, першими втрачають свої робочі місця у

422 Інтерв'ю Людмили Кучеренко з постраждалими у Червоних Квітах, літо 2012, Червоні Квіти Полтавської області.

423 Див. вище, виноска 396, п. 144; European Commission against Racism and Intolerance, *Third Report on Ukraine*, 12 February 2008, CRI(2008)4, 2008, pp. 65–83.

424 Див. вище, виноска 396, п. 144.

425 Див. вище, виноска 396, п. 145.

важкі часи або звинувачуються, якщо щось піде не так”.⁴²⁶ В результаті, більшість ромів вдається до самозайнятості, торгуючи на ринках або збираючи металобрухт для отримання доходу.⁴²⁷ Оскільки циганські дівчатка часто не можуть отримати доступ до освіти (див. нижче), і у зв’язку зі збереженням традиційних стереотипів щодо ролі та обов’язків жінок, ромські жінки знаходяться в особливо несприятливому становищі на ринку праці.⁴²⁸

Освіта

Ромські діти часто завершують тільки п’ять-шість років навчання, незважаючи на те, що повна середня освіта в Україні складається з 11 класів школи.⁴²⁹ Хоча проблеми, з якими стикаються ромські діти у доступі до освіти, часто пояснюють нібито відсутністю інтересу до освіти у ромських родинах⁴³⁰ або кочовим способом життя, є свідчення, що діти ромів стикаються з дискримінацією при зарахуванні до навчальних закладів.⁴³¹ Існують свідчення того, що деякі школи відмовляються брати учнів-ромів у зв’язку з відсутністю у них документів, що засвідчують особу, таких як свідоцтва про народження; інші вимагають від батьків неофіційний фінансовий внесок на покриття поточних витрат, який батьки-роми не у змозі сплатити; у деяких випадках учням-ромам просто відмовляють у прийомі без пояснення причини.⁴³² Хай там як, велика різниця в рівнях освіти між ромськими та іншими дітьми свідчить про порушення права ромів на рівність і потребує термінових позитивних дій для усунення розриву в освіті між ромами та рештою населення.

426 Там само.

427 Там само.

428 Organisation for Security and Cooperation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights, *Situation Assessment Report on Roma in Ukraine and the Impact of the Current Crisis*, August 2014, p. 23.

429 Див. вище, виноска 383, с. 33.

430 Там само, с. 33–34.

431 Виртосу, І. “До школи в шльопках, або Як переконати ромських дітей учитися”, Українська правда, 24 April 2013, <http://life.pravda.com.ua/society/2013/04/24/127457>.

432 Див. вище, виноска 391, с. 7.

Існують також свідчення того, що у системі освіти ромські учні отримують освіту гіршої якості, ніж їх однолітки, або піддаються залякуванню і насильству. Наприклад, мати Альони Гавриленко, ромської дівчини із Зачепилівки (Новосанжарський район Полтавської області), розповіла дослідникам про приниження, яким її дочка піддається у школі та їхній вплив на її освіту. Пані Гавриленко заявила, що вона часто пропускає уроки в школі через поведінку своїх вчителів і однокласників. Деякі вчителі ставляться просто прохолодно, деякі принижують дитину при інших дітях, глузують з її одягу та взуття, зовнішнього вигляду, обзивають «тупими циганами» тощо. Однокласники, дивлячись на таку поведінку вчителів, ставляться до дівчинки значно гірше, більш вороже; на перервах буває, що б'ють її без будь-якої причини, смикають за коси, дражнять, принижують. Інколи переслідування і глузування стають причиною пропусків занять тижнями, поки ситуація заспокоїться. Мав місце випадок, коли в їдальні всі діти раптово разом відсунулися від Альони в різні боки та почали глузувати, після чого вона плакала. Водночас, її матір відмовляється повідомляти імена цих вчителів та однокласників, побоюючись переслідувань доньки в школі; вона пов'язує таке ставлення до неї винятково з їх належністю до ромської національності.⁴³³

Європейський центр з прав ромів зібрав докази того, що діти-ромі нерідко отримують освіту в окремих школах, часто за більш низькими стандартами. У 2014 році організація повідомила, що:

*[Ромські діти] часто навчаються у повністю відокремлених і другосортних школах, не допускаються до вступу в інтегровані школи, і надмірно представлені у так званих «спеціальних» школах, програми яких пристосовані для дітей з особливими освітніми потребами.*⁴³⁴

Житло

Конституція передбачає право кожного в Україні на житло (стаття 47, ч. 1) і право на соціальне житло для громадян, які потребують соціаль-

433 Інтерв'ю з Ольгою Гавриленко, 27 лютого 2014 року, Зачепилівка Полтавської області.

434 Див. вище, виноска 391, с. 6; виноска 297, п. 25.

ного захисту. Однак, Житловий кодекс України передбачає, що тільки громадяни України мають право на отримання соціального житла, встановлює критерії визнання осіб, які потребують поліпшення житлових умов, і окреслює механізми та процедури для отримання житла. Ці положення означають, що роми без особистих документів часто не в змозі отримати доступ до такого житла.

Крім того, є свідчення, що вищезгадана неприязнь до циган у правоохоронних органах та при наданні державних послуг поділяється органами місцевого самоврядування, відповідальними за житлові питання. Дослідження, проведене для цього звіту, вказує на те, що ці органи можуть завадити ромським родинам у придбанні житла та навіть заохочувати вороже ставлення до ромів серед місцевого населення, засуджуючи їх за поселення на “їхній території”. Єлизавета Чернявець в інтерв’ю для цього звіту повідомила, що в лютому 2011 року вона та її родина хотіли купити хату в с. Мушина Гребля Новосанжарського району Полтавської області.⁴³⁵ Вони вже домовилися про це з одним із жителів села, але невдовзі власник житла відмовився продавати хату. На питання Єлизавети він пояснив, що коли сільський голова дізнався, що роми хочуть купити житло в його селі, то приїхав до нього і заборонив продавати його будинок ромам. Сказав: “Бракує тільки, щоби на нашу територію понаїхало циган”.

Виселення і погрози виселення є звичайним явищем, часто через те, що у ромів немає потрібних документів на домоволодіння.⁴³⁶ У липні 2013 року в м. Хуст Закарпатської області близько 300 людей опинилися під загрозою виселення, незважаючи на те, що мешкали на цій землі вже протягом п’яти років, оскільки вони не мали необхідних доказів права власності.⁴³⁷ Аналогічна ситуація трапилася в Ужгороді, торкнувшись близько 40 ромських сімей у серпні 2013 року.⁴³⁸ За повідомленнями, у липні 2014 року в мікрорайоні Пасічна в Івано-Франківську міліція

435 Інтерв’ю з Єлизаветою Чернявець, 11 січня 2014 року, Мушина Гребля Полтавської області.

436 Див. вище, виноска 396, п. 152; OSCE/OIDHR, *Situation Assessment Report on Roma in Ukraine and the Impact of the Current Crisis*, August 2014, pp. 21–22.

437 Див. вище, виноска 391, с. 7.

438 Там само.

змусила циганські сім'ї покинути своє поселення.⁴³⁹ Є також повідомлення про випадки, в яких самозвані місцеві активісти виганяли ромів з місця їхнього мешкання: у червні 2013 року група людей напала на циганській табір під Києвом, залишивши 40 осіб без притулку; у липні 2013 року двоє чоловіків напали на поселення ромів у Березняках, Київ, та підпалили табір.⁴⁴⁰

Справа Миколи Ковача, який мешкав зі своєю родиною в селі Чапаєве Кобеляцького району Полтавської області в будинку свого брата, ілюструє деякі з проблем, з якими стикаються ромі при взаємодії з місцевими органами влади з житлово-земельних питань. Біля будинку в селі є 75 га землі, що у 2013 році самовільно засіяв місцевий фермер, заявивши: "Ідьте кочуйте, циганам земля не потрібна". Протести братів не мали жодного результату. В 2014 році Микола, маючи згоду брата, знову хотів засіяти город, щоби було чим годувати птицю й худобу та щоби вирощувати овочі для родини. Однак 12 березня 2014 року Миколі зателефонувала голова Червоноквітівської сільської ради і сказала, що він не буде обробляти присадибну землю брата, бо не має права – земля належить брату Миколи (власнику будинку), а не особисто Миколі, а тому цю земельну ділянку знову засіє фермер. Брату Миколи на його заперечення вона також відповіла в безапеляційному тоні: "Як сказала, так і буде. Хто ви тут такі, що будете командувати, що мені робити?"⁴⁴¹

Більшість рома мешкають в житлових умовах, значно гірших, ніж у решти населення. Ромські поселення часто є ізольованими та мають недостатню інфраструктуру.⁴⁴² У 2014 році КЕСКП висловив заклопотаність тим, що:

більшість циган продовжують мешкати в незадовільних житлових умовах без питної води чи водопроводу, електропостачання, опалення, кана-

439 Organisation for Security and Cooperation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights, *Situation Assessment Report on Roma in Ukraine and the Impact of the Current Crisis*, August 2014, p. 21.

440 Там само.

441 Інтерв'ю з Миколою Ковачем, 27 лютого 2014 року, Чапаєве Полтавської області.

442 Див. вище, виноска 396, п. 152.

*лізації, утилізації відходів або юридичних гарантій володіння житлом, що піддає їх ризику виселення.*⁴⁴³

Останні події після березня 2014

Конфлікт у Донбасі спричинив значний вплив на місцеве ромське населення. Станом на вересень 2014 року, за оцінками ромських неурядових організацій, в Україні налічувалося близько 9000 внутрішньо переміщених ромів, значною мірою жінок і дітей, зі східної України.⁴⁴⁴ Антиромські упередження мають наслідком те, що до багатьох із цих внутрішньо переміщених осіб (ВПО) ставляться з підозрою, коли вони прибувають до інших частин країни. Є повідомлення про те, що місцева влада і міліція стежать за новими циганськими поселеннями, і навіть про те, що ромам-ВПО кажуть йти геть.⁴⁴⁵

Оскільки у багатьох ромів-ВПО бракує документів, що засвідчують особу, вони не можуть зареєструватися як вимушені переселенці. Більш того, вони бояться, що реєстрація може призвести до затримання та репресій.⁴⁴⁶ Моніторинговий візит НУО “Чіріклі” до Харкова, де оселилися 3 тис. ромів-ВПО, показав, що тільки 36% зі 125 ромів-переселенців були зареєстровані як вимушені переселенці в місцевих органах влади. У серії моніторингових візитів “Чіріклі”, проведених у 2014 році, 82,8% опитуваних ромів-ВПО заявили про відсутність турботи з боку місцевої влади, що на практиці означає відсутність доступу до основних послуг, таких як житло та харчування: з 411 опитуваних ромів-ВПО, менше, ніж 30%, були забезпечені житлом за допомогою місцевих органів влади; таким чином, багато з них вимушені жити на вокзалах або в парках.⁴⁴⁷ Замість місцевих органів влади, основну частину допомоги у вигляді житла та харчування надають організації громадянського суспільства та церкви.⁴⁴⁸ Навіть за цієї допомоги, для багатьох умови життя зали-

443 Див. вище, виноска 297, п. 18.

444 International Charitable Organisation Roma Women Fund “Chiricli”, *Monitoring the human rights situation of Roma in Ukraine*, September 2014, p. 6.

445 Там само, с. 29.

446 Там само, с. 28–29.

447 Там само, с. 30–32.

448 Там само, с. 31.

шаються надзвичайно важким: за оцінками “Чіріклі”, 85% ромів-ВПО не вистачає грошей навіть на забезпечення себе і своєї сім’ї.⁴⁴⁹

Висновки

Ромá дійсно вважаються найбільш дискримінованою етнічною групою в країні, яка стикається із низкою дискримінаційних практик, починаючи від дискримінації з боку представників держави і труднощів при отриманні документів, що засвідчують особу, до високого рівня безробіття та бідності, поганої якості освіти та житлових умов. Роми потерпають від широко поширених суспільних упереджень, а рівень нетерпимості до них вищий, ніж до будь-якої іншої етнічної групи, що виявляється у великій кількості випадків мови ненависті та злочинів на ґрунті ненависті. Ці упередження також впливають на взаємодію з представниками влади, і дослідження для цього звіту фіксують численні випадки дискримінації з боку працівників правоохоронних органів. Через низку історичних і соціальних причин, чимало ромів не мають документів, що засвідчують особу, а велика кількість і сьогодні стикаються з проблемами при спробах отримати такі документи в результаті дискримінації з боку відповідних органів влади. Відсутність документів, що засвідчують особу, в свою чергу, призводить до труднощів при отриманні соціальної допомоги та медичних послуг. Роми також відчують дискримінацію і нерівність у питаннях освіти, зайнятості та житла. До ромів-ВПО ставляться менш прихильно, ніж до інших ВПО з Донбасу.

2.5.2 Кримські татари

Частина України, що включає Крим (півострів на крайньому півдні України) і Севастополь (місто на Кримському півострові, але за межами Автономної Республіки Крим), має особливо унікальну історію та статус. Як зазначалося в частині 1 цього звіту, історія Криму протягом багатьох століть дуже відрізнялася від решти території, що складає сучасну Україну. З 1478 по 1774 роки більшість території Криму входила до складу Кримського ханства, васала Османської імперії. В кінці XVIII століття ця територія була включена до складу Російської імперії. Між 1921 і 1945 роками вона складала Кримську Автономну Радян-

449 Там само, с. 27.

ську Соціалістичну Республіку у складі Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Однак, після Другої світової війни і депортації більшості етнічних меншин, насамперед, кримських татар, цей регіон був перетворений на звичайну область. Вона була передана до складу Української РСР у 1954 році. Сьогодні Крим має особливий статус в якості автономної республіки (Автономна Республіка Крим) і є єдиним регіоном України, де більшість населення є етнічними росіянами, а не українцями.

16 березня 2014 року в АР Крим і Севастополі були проведені сумнівні референдуми про статус Криму, на яких, нібито, більш ніж 95% виборців підтримали приєднання Криму і Севастополя до Росії в якості нових суб'єктів федерації. Протягом декількох днів Кримський півострів був анексований Росією. Таким чином, український уряд більше не має фактичного контролю над Автономною Республікою Крим і містом Севастополь. Росія вважає Крим і Севастополь своїми суб'єктами федерації. Проте, лише одиниці інших країн визнали Крим і Севастополь у складі Росії, а у квітні 2014 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла резолюцію 68/262 про територіальну цілісність України, заявивши, що згадані референдуми були недійсними, і що Крим залишається частиною України.⁴⁵⁰

Однією з ознак, що визначають унікальність Криму, є його місце як рідного дому кримських татар або кримців (Qırımtatarlar або Qırımlar кримськотатарською мовою), тюркської етнічної групи, яка мешкає у цьому регіоні з IX століття. Як громадяни Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, кримські татари були піддані радянською владою насильницької асиміляції, маргіналізації та вигнанню. У 1942-43 роках за наказом Сталіна була здійснена насильницька депортація всіх кримських татар за звинуваченням у співпраці з нацистами. Більш 230 тис. осіб були депортовані, в основному, в Узбецьку Радянську Соціалістичну Республіку, з яких більш ніж 100 тис. вмерли від голоду чи хвороб. 95% топонімів сіл і міст з кримськотатарськими назвами були

450 United Nations General Assembly, *Resolution 68/262: Territorial Integrity of Ukraine*, UN Doc. A/RES/68/262, 1 April 2014.

замінені на російські.⁴⁵¹ Хоча кримськотатарський народ був реабілітований у 1967 році, аж до 1980-х років кримським татарам не дозволялося повернутися додому.

Перепис 2001 року показав, що із загальної кількості 248 тис. кримських татар, які мешкають в Україні, близько 98% (243400) жили в АР Крим і ще 0,7% (1800) – у Севастополі.⁴⁵² До 2013 року їхня загальна кількість, за оцінками, зросла до 265985 по Україні в цілому.⁴⁵³ Разом кримські татари становили від 10% до 13% від загальної чисельності населення Криму. В результаті анексії Криму Росією, велика кількість кримських татар виїхали з півострова до інших місць в Україні; Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу заявив, що з близько 19 тис. людей, які покинули півострів до кінця 2014 року, більше половини склали кримські татари.⁴⁵⁴

Комітет з ліквідації расової дискримінації (КЛРД) регулярно підкреслює багато проблем, з якими стикаються кримські татари, зазначивши труднощі:

*включаючи відсутність доступу до землі, можливостей працевлаштування, недостатні можливості для вивчення рідної мови, промови ненависті проти них, відсутність політичного представництва, а також доступу до право-суддя.*⁴⁵⁵

Багато проблем, з якими стикаються кримські татари, походять від упреджень стосовно них з боку інших людей, у тому числі, представників органів влади. Спроби відзначення визначних подій з історії кримськотатарського народу, розповіді про їх примусову депортацію або проти-

451 Organisation for Security and Cooperation in Europe, *The integration of formerly deported people in Crimea, Ukraine, Needs assessment*, August 2013, p. 23.

452 Див. вище, виноска 20.

453 Див. вище, виноска 451, с. 3.

454 УНІАН, “Анексований Крим покинули більше 9 тисяч кримських татар”, 22 грудня 2014 року, unian.ua.

455 United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CERD/C/UKR/CO/19-21, 13 September 2011, Para 17.

стояння неправдивим звинуваченням у співпраці з нацистами зустрічали негативну реакцію.⁴⁵⁶ Такі ініціативи чи то з боку самих кримців, чи інших осіб блокувалися органами місцевої влади, як у випадку з пропозицією назвати міжнародний аеропорт Сімферополь на честь відомого радянського льотчика і двічі Героя Радянського Союзу Амет-Хана Султана, кримського татарина.⁴⁵⁷

Комісія висловила свою стурбованість у зв'язку з повідомленнями про те, що “місцева кримська влада вдається до антитатарського дискурсу в передвиборних цілях” і що:

*політики високого рангу, включно до урядових міністрів, як повідомляється, вдаються до примітно нетолерантної риторики проти кримських татар, припускаючи, наприклад, що їх депортація за Сталіна була виправданою, або що кримські татари є законним об'єктом гніву місцевого населення.*⁴⁵⁸

Крім того, Комісія дійшла висновку, що:

*антитатарські настрої залишаються в Україні проблемою, і складається враження, що вони останніми роками збільшуються, оскільки риторика політиків надає їм подобу респектабельності. Тенденція місцевих політиків ігнорувати або заперечувати певні проблеми, з якими стикаються кримські татари, також підштовхує останніх шукати власні рішення та голосніше озвучувати свою ідентичність. У підсумку, існує ризик радикалізації, а не вирішення питань, на шкоду кримському суспільству в цілому, а надто татарам в якості об'єктів упереджень.*⁴⁵⁹

456 Дзеркало тижня, “У Криму на бюджетні гроші випустили книгу із звинуваченнями кримських татар у співпраці з фашистами”, *dt.ua*, 26 липня 2013 року.

457 Притула, В., “До 90-ліття легендарного льотчика Амет-хана Султана”, Радіо Свобода, 25 жовтня 2010 року.

458 Див. вище, виноска 396, п. 50.

459 Там само, п. 94.

Кримські татари недостатньо представлені у політичному житті. Тоді як на рівні громад в сільських районах кримські татари становлять близько 16% депутатів місцевих рад,⁴⁶⁰ на рівні районних ради їх лише 9%, а у Верховній Раді Автономної Республіки Крим – лише 7%.⁴⁶¹ У державних органах тільки 5% співробітників є кримцями.⁴⁶²

Насильство і злочини на ґрунті ненависті

Кримські татари стикаються з насильством та злочинами на ґрунті ненависті, а їхня власність, зокрема, мечеті та кладовища, часто піддавалися нападам з боку екстремістів. У травні 2012 року в Бахчисарайському районі був зруйнований надгробок шанованого мусульманського праведника Ескендера.⁴⁶³ У серпні того ж року був розмальований свастиками меморіал пам'яті депортованих кримських татар.⁴⁶⁴ У 2013 році Комітет ООН з прав людини висловив заклопотаність з приводу:

*повідомлень про промови ненависті, погрози та насильство проти представників етнічних груп, релігійних і національних меншин, зокрема, (...) кримських татар, що призводять до фізичного насильства, актів вандалізму і підпалів.*⁴⁶⁵

Як зазначено нижче, з моменту анексії Криму в березні 2014 року, проти якої рішуче виступало кримськотатарське населення, відбулося помітне зростання насильства та злочинів на ґрунті ненависті проти кримських татар. Такі напади залишаються, здебільшого, безкарними. Кримських

460 Avdet, "Доклад Мустафы Джемилева", *avdet.org*, 23 липня 2012 року.

461 Unrepresented Nations and Peoples Organization, *Alternative Report submitted to the United Nations Human Rights Committee at its 108th Session during the consideration of the Seventh Periodic Report of Ukraine*, June 2013, p. 5.

462 Там само, п. 8.

463 United States Department of State, *2012 Report on International Religious Freedom: Ukraine*, 2013.

464 Qirimtatar.org, "В Крыму очередной раз осквернено мусульманское кладбище", *qirimtatar.org*, 13 лютого 2013 року.

465 Див. вище, виноска 390, п. 11.

татар у складі кримської міліції налічувалося всього 4%, і стосунки між міліцією та цією групою були поганими.⁴⁶⁶

Економічні, соціальні та культурні права

З часу їх повернення до Криму в 1980-90-х роках, однією з найзначніших проблем, з якими стикаються кримські татари, були їхні права власності на землю. Після депортації у 1940-х роках, земельні ділянки, що належали кримським татарам (більше 10 тис. км², понад третини Криму) були конфісковані та перерозподілені радянською владою. Після свого повернення, тим кримським татарам, які самі або чії сім'ї володіли земельними ділянками до депортації, було практично неможливо відновити право власності на них. Тільки в 2014 році Верховна Рада ухвалила закон, який гарантує кримським татарам повернення конфіскованої землі або компенсації за неї;⁴⁶⁷ однак, в умовах втрати українською державою ефективного контролю над Кримом, це законодавство не може бути втілене в життя.

До ухвалення цього закону в 2014 році українське законодавство не передбачало будь-якої реституції майна, незаконно конфіскованого в радянський період. І дійсно, до цього моменту не було офіційного визнання кримських татар як постраждалих від втрати земельних ділянок. Через те, що їхня земля вже була зайнята іншими людьми, кримські татари, які повернулися до Криму, намагалися отримати порожні земельні ділянки під будинок, але це було дуже повільним і важким процесом. Починаючи з початку 1990-х, були створені різні урядові комісії та робочі групи за участю відповідних урядових відомств і державних установ. Проте, жодні з їхніх висновків або рекомендацій не були прийняті та реалізовані, і розв'язання цієї проблеми постійно відкладалося. Станом на грудень 2012 року лише близько 50 тис. кримців отримали земельні наділи для будівництва або обробки, тоді як переважна більшість кримськотатарського населення залишалася

466 Див. вище, виноска 461, с. 10.

467 Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (Відомості Верховної Ради, 2014, № 26, с. 896).

без будь-яких прав на землю.⁴⁶⁸ Навіть ті, хто отримали землю, отримали її у найбільш незручних місцях.⁴⁶⁹

У таких умовах деякі кримські татари вирішили зайняти порожні ділянки. Їх звинувачують у “самозахопленнях”, в результаті чого виник конфлікт із більшістю населення та владою.⁴⁷⁰ Станом на 2012 рік були зайняті близько 2000 га землі в 56 несанкціонованих поселеннях, де мешкали від 8 тис. до 15 тис. осіб.⁴⁷¹ Хоча дійсно деякі кримські татари займалися самозахопленням землі, те ж саме стосується т.зв. “слов’янського населення Криму” (росіян та українців, які складають переважну більшість населення регіону); однак, місцева влада намагалася втрутитися тільки тоді, коли у самозахопленнях брали участь кримські татари.⁴⁷² У ніч на 1 грудня 2012 року, наприклад, місцеві мешканці та т.зв. кримські козаки, очолювані лідером політичної партії “Русское Единство” Сергієм Аксьоновим, знищили низку будівель, побудованих кримськими татарами на “Полянні протесту” неподалік від Сімферополя.⁴⁷³ Кримських татар також часто звинувачують у захопленні земельних ділянок для того, щоб надалі їх продати, радше ніж жити на них. Як і в питанні “самозахоплень”, хоча інколи таке дійсно трапляється, те ж

468 United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Sixth Periodic Report of States Parties: Ukraine, UN Doc. E/C.12/UKR/6, 27 December 2012, Para 405. Згідно з доповіддю держави, в цілому 22900 колишніх депортованих отримали земельні наділи загальною площею 126100 га; 300 репатріантів створили фермерські господарства на землі загальною площею 4900 га; 1600 чоловік приєдналися до новостворених фермерських господарств загальною площею 8500 га; і 24800 осіб отримали земельні наділи для ведення сільського господарства загальною площею 24300 га. Ще 21300 репатріантам було дозволено підготувати проектну документацію на отримання ліцензії для роботи на приватних ділянках загальною площею 21100 га.

469 Unrepresented Nations and Peoples Organization, *Alternative Report submitted to the UN Committee on the Economic, Social and Cultural Rights for the consideration of the sixth report of Ukraine during the 52nd session*, March 2014, p. 9 and p. 20; Council of Europe Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, *Third Opinion on Ukraine Adopted on 22 March 2012*, ACFC/OP/III(2012)002, 28 March 2013, Para 14.

470 Радіо Свобода, “Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство”, *radiosvoboda.org*, 9 лютого 2015 року.

471 Див. вище, виноска 451, с. 12.

472 Див. вище, виноска 470.

473 Гуленко, С., “Лидер партии «Русское единство»: «Мы снесли крымскотатарский самозахват, потому что это законно!»”, *Комсомольская правда*, 3 грудня 2012 року.

саме можна сказати і про деяких етнічних українців і росіян, які також захоплюють земельні ділянки.⁴⁷⁴

Висока вартість життя у великих містах Криму означає, що кримські татари підшукують собі землю в сільській місцевості, де на цей час мешкає близько 86% від їхньої загальної кількості.⁴⁷⁵ Незважаючи на те, що ця земля дешевша, такі території залишаються недорозвиненими, і багато з них вважалися незручними для проживання до повернення кримських татар. Більше половини кримських татар або не мають власного житла, або живуть в приміщеннях, які відповідають лише мінімальним прийнятним стандартам проживання.⁴⁷⁶ У недавньому звіті від 2012 року як держави-учасниці КЕСКП, Україна заявила, що тільки 75% території, на якій зосереджені кримські репатріанти, мають водопостачання, лише 32% – газопостачання, і лише 9% мають дороги з твердим покриттям. Освітні, медичні та культурні установи на цій території дуже нечисленні.⁴⁷⁷

Окремою проблемою є бідність. Хоча Крим у цілому страждає від високого рівня бідності, особливо це торкається кримських татар; 43% кримськотатарських родин у 2013 році були визначені як бідні, у порівнянні з 33% для етнічних росіян і 38% для етнічних українців.⁴⁷⁸ Частково це пов'язано з тим, що родини кримських татар, в середньому, численніші (3,20 осіб на сім'ю, у порівнянні з 2,28 серед етнічних росіян і 2,19 серед етнічних українців) і мають нижче співвідношення працюючих до непрацюючих.⁴⁷⁹ У 2012 році рівень безробіття серед кримських татар у два рази перевищував середній по всьому населенню.⁴⁸⁰ Самі кримці вважають, що це є результатом дискримінації при працевлаштуванні, особливо для жінок та осіб старших 40 років.⁴⁸¹

474 Черемісіна С.Г., "Проблеми формування і розвитку ринку землі в АР Крим", *АгроІнКом*, № 1–2, 2008, с. 80.

475 Див. вище, виноска 461, с. 8.

476 Avdet, "М. Джемілев: Альтернативы Курултаю быть не может ...", *avdet.org*, 6 лютого 2012 року.

477 Див. вище, виноска 468, п. 404.

478 Див. вище, виноска 451, с. 20.

479 Там само.

480 Див. вище, виноска 396, п. 92.

481 Mirimanova, N., "Political participation and representation of Crimean Tatars and other formerly deported people: needs assessment", *Social Science Research Network*, 2013, pp. 7–12.

Спілкування кримськотатарською мовою залишається дуже обмеженим. Влада не вживає жодних заходів, щоби сприяти або стимулювати її використання, і в державній службі та ЗМІ її присутність була мінімальною.⁴⁸² Переважна більшість кримських татар були не в змозі отримати освіту рідною мовою та користуватися нею у повсякденному житті. Незважаючи на збільшення кримськотатарського населення у регіоні в останні 25 років до рівня 10–13% населення, у 2013 році було всього 15 кримськотатарських шкіл із загальної кількості 576 шкіл у Криму, і жодного кримськотатарського дитсадку.⁴⁸³ В результаті відсутності підручників кримськотатарською мовою, багато предметів у цих школах насправді викладається українською або російською.⁴⁸⁴ Там, де є населені пункти з великою кількістю кримських татар, існує і попит, і можливість створення класів початкової школи з навчанням кримськотатарською мовою, але, за повідомленнями, місцева влада вдається до тиску з метою не дати батькам висловити таке бажання.⁴⁸⁵

Розвиток подій після березня 2014

Після анексії Криму Росією у березні 2014 року українська влада втратила фактичний контроль над його територією. У квітні 2014 року Верховна Рада України прийняла Закон України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою”, який набув чинності поетапно у серпні 2014 року і з 1 січня 2015.⁴⁸⁶ Цей закон має потенціал для вирішення багатьох соціальних та економічних проблем, що стоять перед кримськими татарами, зокрема, щодо реституції майна, втраченого внаслідок депортації, та допомоги у придбання землі та житла.

Тим часом, ситуація кримських татар всередині Криму погіршилася. Кримці бойкотували референдум про статус Криму в березні 2014 року,⁴⁸⁷

482 Див. вище, виноска 451, с. 23–24.

483 Там само, с. 31.

484 Там само.

485 Qirimtatar.org, “765 первоклашек пошли в классы с крымскотатарским языком обучения”, *qirimtatar.org*, 4 вересня 2012 року.

486 Див. вище, виноска 467.

487 BBC News, “Ukraine crisis: Tatars plan to boycott referendum”, *bbc.co.uk*, 10 March 2014.

зайнявши стійку проукраїнську позицію.⁴⁸⁸ Проросійська влада регулярно очорнює кримських татар; Сергій Аксьонов, глава російської влади у Криму, закликав судити кримських татар за зраду або депортувати за підрич російського правління на півострові.⁴⁸⁹

Було відзначено низку насильницьких зникнень кримськотатарських активістів.⁴⁹⁰ Перше відбулася 3 березня 2014 року, коли молода людина, хлопець на ім'я Решат Аметов був схоплений під час акції протесту трьома чоловіками в одностроях військового типу. За повідомленнями, його тіло зі слідами катувань було знайдене 16 березня 2014 року за 67 км від місця викрадення.⁴⁹¹ Станом на жовтень 2014 року були викрадені або зникли, принаймні, дев'ятнадцять кримських татар.⁴⁹² Одна з жертв була знайдена повішеною у занедбаному санаторії в Євпаторії.⁴⁹³

Влада здійснила чималу кількість рейдів у пошуках зброї та “екстремістської” літератури, регулярно вдираючись на територію у власності кримських татар, зокрема, будинки чиновників Меджлісу (виконавчо-представницького органу кримських татар), мечеті і вісім з десяти медресе в Криму.⁴⁹⁴ Стаття 20.29 КоАП РФ, яка забороняє зберігання чи поширення “екстремістських матеріалів”, застосовувалася для накладання штрафів на осіб, у яких знаходили ісламські тексти, в тому числі, одного із заступників глави кримського муфтіяту, який курує питання освіти, та бібліотекара школи-інтернату, в бібліотеці

488 Sneider, N., “Mindful of Past, Many Tatars Fear a Russian Future”, *The New York Times*, 13 March 2014.

489 Rayfield, D., “How the Crimean Tatars have survived”, *The Guardian*, 21 June 2014.

490 Human Rights Watch, “Crimea: Enforced Disappearances”, *hrw.org*, 7 October 2014; Office of the UN High Commissioner for Human Rights, *Report on the human rights situation in Ukraine: 15 November 2014*, 20 November 2014, Para 209.

491 Council of Europe, *Report by Nils Muižnieks, Commissioner for Human Rights of the Council of Europe Following his Mission in Kyiv, Moscow and Crimea from 7 to 12 September 2014*, 27 October 2014, Para 13.

492 Rupert, J., “Four More Crimean Tatars Vanish, One Dead Amid Russian Crackdown”, *Atlantic Council*, 16 October 2014.

493 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Report on the human rights situation in Ukraine: 15 November 2014*, 20 November 2014, Para 212.

494 Там само, пп. 209 і 218–221; див. вище, виноска 491, п. 21.

якого було знайдено три книги з проповідями турецького мусульманського богослова.⁴⁹⁵

2.5.3 Етнічні росіяни

У результаті перепису населення 2001 року 8334141 осіб в Україні назвали себе етнічними росіянами, що складає 17,3% від загальної чисельності населення.⁴⁹⁶ Це демонструє зменшення порівняно з 22,1% населення, які визначили себе як етнічні росіяни в переписі 1989 року. Таким чином, етнічні росіяни становлять на сьогоднішній день найбільшу групу етнічних меншин в Україні, хоча частка етнічних росіян в кожній області суттєво варіюється: від 1,2% у Тернопільській області та 1,8% в Івано-Франківській області на заході до 38,2% у Донецькій області і 39,0% у Луганській області на сході.⁴⁹⁷

Українське законодавство не передбачає будь-якого обов'язку для особи декларувати свою етнічну ідентичність, а також безпосередньо не пов'язує етнічне походження людини з мовою, якою вона розмовляє. Таким чином, етнічна ідентичність і рідна/перша мова індивіда є радше справою особистого вибору. Оскільки багато поколінь обирали свою "національність", і цей вибір мав невелике особисте значення або суспільні наслідки в будь-якій сфері життя, не існувало чіткої межі між етнічними росіянами та рештою населення. Тільки після приєднання Криму до Росії і війни в Донбасі та тільки на цих територіях російська етнічна ідентичність почала повільно ставати більш виразною, в результаті неминучої політизації етнічності; однак, незалежної частини України цей процес практично не торкнувся, радше спостерігається протилежне – формування єдиної української політичної нації, незалежно від етнічного походження.

До конфлікту 2014 року відносини між етнічними росіянами та більшістю населення в Україні були, зазвичай, гармонійними, свідчень про дискримінацію або несприятливе становище майже не було. Спеціальна доповідка ООН з питань меншин повідомила, що в 2015 році:

495 Див. вище, виноска 493, п. 222.

496 Див. вище, виноска 20.

497 Див. вище, виноска 20.

Представники російської меншини визнали, що до заворушень вони не стикалися з репресивним середовищем, широко поширеною дискримінацією, виключенням або насильством на підставі їхньої ідентичності.⁴⁹⁸

У той час як конфлікт між Україною і проросійськими сепаратистами на сході країни призвів до погіршення образу російської держави серед української громадськості, не схоже, щоб це перейшло у негативне ставлення або поведінку відносно етнічних росіян в Україні. Дійсно, на основі візиту в Україну в квітні 2014 року, Спеціальний доповідач повідомив, що:

Спеціальний доповідач не отримав доказів, що антиросійські настрої були широко поширені. Було небагато випадків дискримінації, утисків або переслідувань окремих осіб або груп на основі їхньої російської ідентичності в Києві чи інших містах. Росіяни та етнічні українці неодноразово заявляли, що їхні стосунки залишаються добрими. Випадки міжгромадського насильства під час візиту Спеціального доповідача були вкрай рідкісні або відсутні у більшості населених пунктів.⁴⁹⁹

В рамках дослідження для цього звіту, в квітні 2015 року було проведено серію інтерв'ю з етнічними росіянами в Києві, Дніпропетровську та Одесі. Вони виявили, що події 2013–2014 років спричинили кризу ідентичності для російської громади України, змушуючи її членів запитати себе, що означає бути росіянином в Україні. Таких елементів ідентичності як російська в якості першої мови, православне християнство або любов до російської культури, здається, недостатньо, оскільки є багато етнічних українців та представників інших етнічних груп в Україні, які також поділяють ці характеристики. Більш того, ці культурні ідентифікатори не перешкоджають людині відчувати себе частиною багатонаціональної української політичної нації. Ця

498 Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur on minority issues, Rita Izsák: Addendum: Mission to Ukraine*, UN Doc. A/HRC/28/64/Add.1, 27 January 2015, Para 33.

499 Див. вище, виноска 498, п. 23.

тенденція обирати багатонаціональну демократичну Україну, здається, зростає серед українських росіян. На протилежному боці радше політичного, ніж етнічного, спектра знаходяться росіяни, які не сприймають незалежної України та бачать її як загрозу для «Русского мира», до якого прагне Кремль. Таким чином, досить розмиті маркери ідентичності росіян в Україні в умовах українських реалій виглядають однією з основних проблем цієї спільноти.

Майже всі опитувані відзначили історично приязні стосунки між етнічними українцями та етнічними росіянами у країні. Один респондент заявив, що “наші права порушуються незалежно від етнічної належності, чи то російська, чи українська – насправді, для нас національність ніколи не була вирішальним фактором”.⁵⁰⁰ Тим не менш, декілька опитуваних відзначили зростання ворожості в результаті кризи та конфлікту і пов’язаного з цим збільшення політизації етнічності. Лариса Абрамович, голова правління Міжнародної громадської організації “Інтернаціональний союз”, заявила, що:

*Я – росіянка, яка живе в Україні з 1993 року. Протягом 10 років я жила у Донбасі (Маріуполь). Я не можу сказати, що мої права порушувалися. Проте, сьогодні, коли стосунки між нашими країнами вступили у фазу конфлікту, я почала відчувати проблеми. Я намагаюся не казати, що я росіянка, тому що бачу реакцію. Я розумію причини такої реакції. В той же час, питання про термінологію є дуже важливим у сьогоднішній Україні, оскільки росіян навряд чи можна назвати «національною меншиною».*⁵⁰¹

В’ячеслав Потапов, голова Київської міської організації Всеукраїнського національного культурно-просвітницького товариства “Русское собрание”, розповів, що:

500 Інтерв’ю з Олександром Кондряковим, головою правління Всеукраїнської громадської організації «Русская школа», 7 квітня 2015 року, Київ.

501 Інтерв’ю з Ларисою Абрамович, головою правління Міжнародної громадської організації «Інтернаціональний союз», 7 квітня 2015 року, Київ.

Коли відбулася російський анексія Криму, навіть деякі з моїх друзів почали докоряти мене за це. Але я народився і виріс тут, у Києві, і це моя батьківщина. Коли люди говорять про російську агресію в Україні, я пропоную їм називати її агресією Кремля. Це уряд, а не вся країна, приймає рішення, навіть якщо хтось проти цього.⁵⁰²

Олександр Прігарін, доцент кафедри археології та етнології України в Одеському національному університеті ім. І.І. Мечникова, поділився своїм аналізом впливу кризи та подій в Криму і Донбасі на суспільне сприйняття росіян:

Якщо раніше етнічна належність в Україні визначалася по крові або по мові, протягом останніх півтора років ми спостерігали радикалізацію етнічного чинника. Раніше бути етнічним росіянином – громадянином України – було легко. Тепер таке формулювання є, щонайменше, наївним. (...) Протягом довгого часу питання про національність відносилось до приватної сфери, хоча іноді виносилось і в публічну сферу. (...) Одеса є прикладом місця, де численні різні етнічні групи нормально співіснують одна поруч з іншими. Насправді, російська культура завжди була невід'ємною частиною регіону та міста. Росіяни ніколи не відчували себе тут як меншість і, ймовірно, ніколи не погодяться на таку роль. Це визначається швидше не російським етнічним фактором, а російськомовним наповненням суспільного простору. Однак, протягом останніх півтора роки ми можемо спостерігати певні зміни у ставленні до росіян, і це є наслідком загальної політизації етнічності. Можливо, вперше росіяни визнають себе тут як меншину. На особистому рів-

502 Інтерв'ю з В'ячеславом Потаповим, головою Київської міської організації Всеукраїнського національного культурно-просвітницького товариства «Русское собрание», 10 квітня 2015 року, Київ.

ні ставлення до росіян не змінилося, але воно змінилося на політичному рівні. Тим не менше, люди продовжують дивитися російське телебачення і фільми та читати російські книжки.⁵⁰³

Надалі пан Прігарін прокоментував звуження простору для просування російської культури:

Сьогодні дуже важко утримувати російсько-орієнтовану культурну організацію в громадському просторі, тобто, таку організацію, яка не займається політикою і працює винятково у сфері культури. Що стосується Одеси, є два аспекти. По-перше, є зовнішньополітичний аспект. У нас був центр російської культури, який був відкритий в університеті після низки скандалів. Тепер він припинив існувати. По-друге, є регіональний аспект. Більшість активних російських активістів в основному покинули Одесу: деякі з них перебувають у в'язниці, інші емігрували. Можна не поділяти їхні політичні та ідеологічні погляди, але ці люди були в змозі організувати культурне та соціальне середовище в цілях сприяння російській культурі. Сьогодні люди обережні у вираженні своєї руськості. Ми стикаємося з ситуацією, в якій російська етнічна приналежність сприймається як лояльність режиму Путіна. Минулої весни більшість людей були не проросійськими чи пропутінськими. Вони скоріше не сприймали українізацію, і їх протест був спрямований саме на це. (...) Донедавна існувало багато місцевих програм для школярів, вчителів, ветеранів, що фінансувалися з державного бюджету Росії та підтримувалися доступом до російських ЗМІ. Цих програм було недостатньо, але вони існували. Тепер вони практично зникли. Таким чином, алого-

503 Інтерв'ю з Олександром Прігарініним, доцентом кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, 8 квітня 2015 року, Київ.

*рично кажучи, місцеві росіяни були забуті і Україною, й Росією.*⁵⁰⁴

Деякі респонденти звинувачували ЗМІ у зростанні рівня напруженості між етнічними українцями та етнічними росіянами. Наприклад, Лариса Абрамович заявила, що:

*У сьогоднішній Україні є величезний потік ксенофобії, що надходить із засобів масової інформації. Намагаючись висвітлити «гарячі теми», вони починають роздувати стереотипи. Крім того, вони часто неосвічені та погано знають історію. Наразі немає жодної державної програми, яка була би націлена на навчання мас-медіа, чому вони не повинні використовувати певні провокаційні підходи, що заохочують ксенофобію та розпалювання ненависті.*⁵⁰⁵

Схожим чином Надія Федосеева-Єфіміш, президентка Союзу уральських народів України розповіла:

*Моя організація об'єднує представників уральських (фіно-угорських) народів, які мають свої батьківщини в Російській Федерації. (...) Фіно-угорський чинник часто використовується в антиросійській риториці. У засобах масової інформації можна прочитати або почути про «фіно-угорську навалу», або що росіяни насправді є не слов'янами, а якоюсь сумішшю фіно-угорських і тюркських народів. Ці стереотипи спричиняють вочевидь негативне ставлення до представників цих народів.*⁵⁰⁶

504 Див. вище, виноска 503.

505 Інтерв'ю з Ларисою Абрамович, голова правління Міжнародної громадської організації «Інтернаціональний союз», 7 квітня 2015 року, Київ.

506 Інтерв'ю з Надією Федосеевою-Єфімиш, президенткою Союзу уральських народів України. 7 квітня 2015 року, Київ.

Висновки

Етнічні росіяни є на сьогоднішній день найбільшою етнічною меншиною в Україні, яка становить майже п'яту частину населення. У світлі конфлікту між проросійськими сепаратистами та українською державою на Донбасі на сході України, ми шукали докази дискримінації щодо цієї групи, для того, щоби встановити, чи була дискримінація чинником у створенні або розгортанні конфлікту. Інтерв'ю, взяті для цього звіту, разом з дослідженнями, проведеними іншими незалежними експертами, виявили, що відносини між етнічними росіянами та більшістю історично були доброзичливими, без ознак етнічної дискримінації. Проте, дослідження показало, що конфлікт збільшив напруженість між двома групами, які раніше було практично неможливо розрізнити, хоча навіть під час складення цього звіту звичайні українці вочевидь чітко розмежували свою опозицію до російської держави та своє ставлення до етнічних росіян України.

Становище російської громади на середину 2015 року можна підсумувати таким чином: росіяни України, як правило, не сприймають себе як національну меншину. Це значною мірою визначається історичним досвідом цієї громади, її розміром і поширенням російської мови в українському громадському просторі. Українсько-російський конфлікт 2014–2015 років значно вплинув на етнічних росіян у багатьох аспектах, зокрема: 1) політизація етнічності призвела до ситуації, в якій російську етнічну ідентичність часто навмисно або ненавмисно плутають/пов'язують з режимом Путіна; 2) мобілізація етнічних росіян в Україні простежується у двох розбіжних напрямках: ідентифікування себе або з багатонаціональною українською політичною нацією, або з політичною концепцією «Русского мира», що просувається Кремлем; 3) останнє значною мірою визначається зусиллями Кремля, спрямованими на підтримку проросійських політичних проєктів, а не зосередженими на російській культурі в Україні; 4) внаслідок конфлікту росіяни в Україні стикаються з кризою ідентичності; 5) російські культурні організації стали менш активними та менш помітними; 6) конфлікт між Україною та Росією значно скоротив обсяг можливостей для співпраці росіян України з їх історичною батьківщиною; 7) подібні проблеми також відчувають інші етнічні громади в Україні, що походять з території Російської Федерації.

2.5.4 Євреї

За даними перепису 2001 року, євреїв в Україні налічувалося в цілому 103591, трохи більше 20% від їхньої загальної кількості на момент перепису 1989 року (486326).⁵⁰⁷ Ці дані перепису 2001 року були поставлені під сумнів деякими єврейськими організаціями та активістами. Європейський єврейський конгрес, наприклад, повідомив, що фактична кількість євреїв в Україні складає від 360 тис. до 400 тис., з найбільшими громадами у Києві (110 тис.), Дніпропетровську (60 тис.), Одесі (45 тис.) та Харкові (45 тис.).⁵⁰⁸ Незалежно від фактичної кількості, не можна заперечувати, що після здобуття незалежності в 1991 році багато євреїв емігрували з України до Ізраїлю та США, здебільшого, як наслідок поганого стану української економіки.⁵⁰⁹ Однак, падіння Радянського Союзу – в якому євреї зазнавали значних репресій – призвело до певного ренесансу єврейського життя у колишніх радянських республіках, у тому числі, в Україні. Сьогодні 98,5% євреїв в Україні живуть в містах, що робить їх однією з найбільш урбанізованих груп у країні. 83% українських євреїв є російськомовними, 13,4% вважають рідною мовою українську, і лише 3,1% (здебільшого, літні люди) вважають рідною мовою ідиш.⁵¹⁰

Конфлікт на Донбасі збігся зі збільшенням єврейської еміграції з України до Ізраїлю; в 2013 році 2020 євреїв виїхали з України до Ізраїлю, тоді як у наступному році ця кількість збільшилася майже в три рази до 5840.⁵¹¹ Однак, деякі з опитуваних у ході підготовки цього звіту припустили, що конфлікт насправді розширив співпрацю та порозуміння між етнічними українцями та євреями. Так, за словами Ігоря Щупака, керівника дніпропетровського Музею єврейської пам'яті та Голокосту,

507 Див. вище, виноска 20.

508 European Jewish Congress. "The Jewish Community of Ukraine", <http://www.eurojewcong.org/communities/ukraine.html>.

509 Abramson, H., "Ukraine", *Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ukraine>; див. вище, виноска 508.

510 Див. вище, виноска 25.

511 The Jewish Agency for Israel, "Aliyah Hits Ten-Year High: Approximately 26,500 New Immigrants Arrived in Israel in 2014", *jewishagency.org*, 2 January 2015.

цей час є “золотим віком” для євреїв в Україні.⁵¹² Борис Трейгерман, радник голови Дніпропетровської ОДА, стверджував в інтерв'ю, що події з початку Євромайдану об'єднали різні групи в Україні, долаючи історичні поділи:

Останні події в Україні стали поворотним пунктом, коли люди перестали розділятися за національностями, і коли всі зрозуміли, що Україна є багатонаціональною державою, де всі живуть під одним небом. До цього моменту всі громади жили тут, але вони жили окремими спільнотами і не настільки ідентифікували себе з Україною. Сьогодні ми зрозуміли, що не повинні ділити наших людей на національності, тому що всі ми українці. Кожен, хто виступав на захист України, казав, що він українець, хоч і не забуваючи про свою власну етнічну належність. Я хотів би зробити паралель з США, де всі люди, незалежно від їх походження, говорять: «Я – американець». Сьогодні всі говорять: «Ми – українці». Вони чудово розуміють, що «українці» означає належність до країни, в якій вони живуть. Коли приходять агресор, ви можете втратити все. Коли ви втрачаєте все, ваша етнічна належність не важлива, і щоби протистояти агресору, повинні об'єднатися всі.⁵¹³

Загалом євреї в Україні, опитані для даного звіту в квітні 2015 року, вважали, що існує небагато, якщо взагалі, дискримінації проти них, і що єврейське населення добре інтегроване в суспільство. Аркадій Монастирський, президент Єврейського форуму України, заявив, що:

Українські євреї активно беруть участь у політиці на різних рівнях. Є багато євреїв в парламенті та

512 Simone, A., “The conflict in Ukraine has led to a Golden Age for Jews – though some are still leaving”, *Public Radio International*, 18 March 2015.

513 Інтерв'ю з Борисом Трейгерманом, радником голови Дніпропетровської ОДА, 9 квітня 2015 року, Дніпропетровськ.

*державних органах. Однак, ці євреї розглядають себе швидше як громадян України, а не як євреїв.*⁵¹⁴

Так само Павло Козленко, директор Одеського музею Голокосту, говорив про те, як євреї “подібно до багатьох інших груп глибоко інтегровані в українське суспільство”, надалі додавши:

*Дуже важко відокремити [євреїв] від інших національностей. Насправді, на особистому рівні, етнічна прихильність для людей не важлива. Ми говоримо не про гротескний антисемітизм, а про нормальних людей. У сьогоднішній Україні ми маємо євреїв на обох сторонах барикад. Це тому, що євреї є членами суспільства зі своєю власною думкою, яка не залежить від їх етнічної приналежності. Інші національності не мають якогось особливого ставлення до євреїв. Дійсно, незважаючи на те, що може бути певний відсоток вузьколобих (...), нормальні люди сприймають нас нормально, без упереджень.*⁵¹⁵

Роман Шварцман окреслив історичну перспективу:⁵¹⁶

Свідчення: Роман Шварцман, голова Одеської обласної асоціації євреїв і колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів

Мені майже 79 років, і я бачив багато речей у своєму житті. 55 років мого життя я прожив у Радянському Союзі. Я бачу чітку лінію поділу в своєму житті, відзначену розпадом Радянського Союзу та появою незалежної України. Я казав у своїх численних інтерв'ю, і кажу це знову. Я хочу сказати, що, коли Україна стала незалежною, євреї ожили та відчули, що живуть у незалежній країні. Якщо раніше ми говорили,

514 Інтерв'ю з Аркадієм Монастирським, президентом Єврейського форуму України, 7 квітня 2015 року, Київ.

515 Інтерв'ю з Павлом Козленко, директором Одеського музею Голокосту, 8 квітня 2015 року, Одеса.

516 Інтерв'ю з Романом Шварцманом, головою Одеської обласної асоціації євреїв та колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів, 8 квітня 2015 року, Одеса.

що релігія – це опіум для народу, тепер ми відчуваємо, що маємо єврейську релігію, традиції та культуру. Вони існують не на папері, вони активно розвиваються. Наприклад, в Одесі у нас є єврейські середні та вищі навчальні заклади. Хоча процес освіти проводиться українською мовою, багато уваги приділяється єврейській культурі та традиціям. Сьогодні в Одесі та по всій Україні євреї відчувають себе вільно і комфортно. Ми спілкуємося з єврейськими громадами в інших регіонах нашої країни і можемо з упевненістю підкреслити, що наразі ми можемо з гордістю казати про те, що ми євреї.

Можу продемонструвати вам ці зміни на прикладі моєї сім'ї. У радянські часи один з моїх братів мусив змінити своє прізвище, син іншого брата був вимушений взяти прізвище своєї української матері, а мої дочки не могли вступити до медичного інституту. Я міг би і далі наводити приклади, які я пережив сам або які трапилися з членами моєї родини. Протягом 24 років з моменту здобуття незалежності я відчував зовсім інше ставлення. Наприклад, у незалежній Україні я отримав два ордена Пошани.

(...) Порівнюючи те, що було за радянської влади, і те, що є зараз, я можу сказати, що ставлення до євреїв майже ідеальне. Люди часто намагаються знайти свої єврейські корені. Ми цим займаємося, допомагаємо їм. Раніше люди намагалися приховати своє єврейське походження. Тепер ситуація зовсім інша. Коли я прихожу в органи влади, мене вітають і кажуть «Ласкаво просимо!», тоді як у радянський час я знав, що міг би стикнутися з негативним ставленням тільки тому, що я єврей.

(...) Я не сприймаю фрази «національна меншина». Цей термін звучить певною мірою принизливо. Ми – народ України, ми тут живемо. Інша справа, що ми всі різних національностей, культур і традицій. Тепер я не відчуваю, що моя національність гірша за будь-яку іншу.

Подібно до пана Шварцмана, деякі з опитаних євреїв заперечували проти того, щоби вважатися членами «національної меншини». Павло Козленко, директор Одеського музею Голокосту, наприклад, заявив, що:

Тут, в Одесі, євреї не відчувають себе як меншину, особливо як знедолену меншину. Навпаки, вони ак-

тивно беруть участь у політичному і культурному житті міста, регіону та країни в цілому. Більш того, величезний внесок євреїв до місцевої культури, мистецтва та спорту навряд чи можна порівняти з іншими національностями. Отже, в цих термінах це це питання, хто представляє меншість, а хто складає більшість.

З цих причин обвинувачення з боку коментаторів з Росії у тому, що в Україні квітне антисемітизм, єврейським населенням України гаряче заперечуються.⁵¹⁷ Борис Трейгерман, радник губернатора Дніпропетровської області, заявив, що:

Взагалі, російська пропаганда використовує євреїв нашого регіону, стверджуючи, що вони пригнічені, дискриміновані, таке інше. Коли представник Державного департаменту США по боротьбі з антисемітизмом приїхав сюди, я сказав йому: «Євреїв тут гноблять! Судіть самі: губернатор – єврей, його заступник та члени команди – євреї. Найбільша синагога та найбільший у світі єврейський культурний центр, «Менора», також розташовані в Дніпропетровську. Ви бачите, як ми пригнічені?» Він посміхнувся і сказав: «Це вже показник!» Я не хочу плекати жодних ілюзій. Мабуть, на обивательському рівні ще є прояви антисемітизму. Тим не менш, багато людей в соціальних мережах пишуть, що сьогодні євреї демонструють, що значить бути патріотом. Всі елементи дискримінації, включаючи антисемітизм, впливають з людського невігластва та необізнаності.⁵¹⁸

517 Kondrachuk, M. and Ennis, S., "Jews reject Russia claims of Ukraine anti-Semitism", *BBC News*, 12 November 2014.

518 Див. вище, виноска 513.

Насильство і злочини на ґрунті ненависті

В останні роки були відзначені численні випадки антисемітських злочинів на ґрунті ненависті та насильства, в тому числі, нападів і паплюження та графіті на єврейських кладовищах.⁵¹⁹ У 2013 році було повідомлено про загалом 13 антисемітських інцидентів.⁵²⁰ Однак, у вересні 2014 року Верховний комісар ООН з прав людини стверджував, що, відповідно до неупереджених досліджень, євреї не відчують себе під загрозою в Україні.⁵²¹ Викликає занепокоєння той факт, що характерні патерни антисемітських злочинів применшувалися євреями, опитаними в ході дослідженні для цього звіту, які сприймали їх як «нормальні» та пояснювали паплюження могил такими факторами як майже повна відсутність євреїв у деяких регіонах, внаслідок чого єврейські кладовища залишаються без нагляду.⁵²² Декілька людей розповіли про антисемітські злочини на ґрунті ненависті в Україні:

А.: Що стосується проявів антисемітизму, ми завжди ді-знаємось про них у числі перших. Зазвичай два або три рази на рік з'являються якісь антисемітські графіті. Це не надто мене турбує, тому що це – народний антисемітизм, а ми пережили державний. У такому випадку ми звертаємось до відповідних органів, які діють в рамках українського законодавства. Тут підкреслюється інше: в Україні людину не принижують через її національність, коли вона має справу з державними органами. Ми не стикаємося з цим!

519 Див., наприклад, Human Rights Council, *Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the situation of human rights in Ukraine*, UN Doc. A/HRC/27/52, 19 September 2014, p. 18.

520 Безп'ятчук, Ж., «Євреї об'єднують зусилля для захисту України від агресора», Радіо Свобода, 12 листопада 2014 року.

521 Верховний комісар з прав людини зазначив, що «з інтерв'ю, проведених неупередженими та вірогідними джерелами, які представляють різні єврейські громади в Україні, складається враження, що ці громади не відчують загрози». Human Rights Council, *Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the situation of human rights in Ukraine*, UN Doc. A/HRC/27/52, 19 September 2014, p. 18.

522 Інтерв'ю з А., Б. та В., 8 квітня 2015 року, Одеса. (Ініціали змінені).

Б.: *Що стосується загальної ситуації з дискримінацією, є низка організацій, які готують щомісячні огляди на цю тему. Дійсно, ми беремо до уваги всі факти і претензії, і всі вони перевіряються (публікації, випадки вандалізму, ксенофобія). Якщо є кричущі порушення, ми зв'язуємося з Урядовим уповноваженим з питань етнонаціональної політики, і він виступає із заявами. У випадку євреїв, вони іноді стають жертвами нападів; це стосується, головним чином, віруючих, тому що це частина єврейської громади має більш упізнавану зовнішність. Однак, ці напади не є специфічними для України, оскільки вони характерні також для багатьох інших країн. Є також прояви вандалізму на кладовищах. Насправді, кладовища в Україні (і не тільки єврейські) знаходяться в дуже занедбаному стані. Проте єврейська особливість полягає в тому, що у деяких районах західної України єврейського населення практично немає. Таким чином, немає нікого, хто міг би піклуватися про кладовища та будівлі. Це і стає причиною вандалізму.*

В.: *Певною мірою ми можемо спостерігати антисемітизм серед населення. Але це, радше, невихованість нашого суспільства. Вона існувала і буде існувати завжди. Коли сусід живе краще, ніж ти, то легше заздрити, ніж зосередитись на власних недоліках. Що стосується паплюження пам'ятників (незалежно від їх природи), іноді це є політичною заявою, а часто, насправді, дешевою провокацією.⁵²³*

При цьому два респонденти відзначили, що статтю 161 Кримінального кодексу – яка забороняє умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі – важко застосувати на практиці, і що антисемітські злочини натомість розглядаються як менш тяжкий злочин хуліганства.⁵²⁴

523 Див. вище, виноска 522.

524 Інтерв'ю з Х., 7 квітня 2015 року, Київ; інтерв'ю з У., 8 квітня 2015 року, Одеса. (Ініціали змінені).

Свідчення: Критика положень про підбурювання

Х.: Стаття 161 Кримінального кодексу передбачає покарання за порушення рівноправності громадян на підставі їхньої раси, національності або релігії. Однак, її застосування є проблематичним через досить складну та тривалу процедуру, передбачену цією статтею. Наприклад, порушення має відбуватися під час публічного заходу, коли обвинувачений повинен підбурювати проти когось або чогось. Також потрібен експертний висновок, і дуже велика проблема полягає в тому, що державних експертів немає. Таким чином, важко довести, що злочин було скоєно за ознакою національності, і він був не хуліганством або аналогічним проступком. У цьому зв'язку я повинен відзначити, що в українському суспільстві все ще існують стереотипи. Ми організували багато виставок і проектів з цієї теми. Однак, ефективність цих зусиль обмежена цільовими групами, що бажають взяти в цьому участь і дізнатися про це.

У.: В цілому, у нас дуже хороші закони, але ці закони не завжди працюють. Наявні механізми не завжди ефективні, є проблеми зі збором доказів і т.ін. Правоохоронні органи часто вважають, що легше кваліфікувати певні дії як хуліганство, ніж як міжнаціональну ненависть. Легше накласти адміністративні санкції. Взагалі треба сказати, що багато чого залежить від можливостей і бажання людей, які відповідають за організацію певних подій або заходів. Якщо хтось переймається певним питанням, воно буде успішно вирішене; в іншому випадку, недбалість завжди можна чим-небудь виправдати.

Висновки

Українські євреї історично піддавалися серйозним утискам, але сьогодні добре інтегровані в суспільство, мало, якщо взагалі, відчуваючи дискримінацію. Як показано вище, лідери єврейської громади вважають українських євреїв достатньо інтегрованими, так що більшість вважає себе, насамперед, громадянами України. Хоча опитувані дійсно відзначали антисемітські практики, вони підкреслювали той факт, що вони є відносно рідкісними діями приватних осіб, а не санкціонованим державою антисемітизмом радянської епохи.

2.5.5 Ксенофобія відносно іноземних громадян

Дослідження для цього звіту виявили свідчення ксенофобії та дискримінації щодо негромадян в Україні, що насамперед проявляються у вигляді дискримінаційного насильства та злочинів на ґрунті ненависті, а також дискримінаційного поводження з боку правоохоронних органів. Виглядає, що вони частіше зустрічаються у випадках, коли постраждалий має темний колір шкіри. Такими жертвами, здебільшого, є “недавні іммігранти” – студенти та іммігранти з країн, що не входили раніше до складу СРСР.

На час перепису 2001 року в Україні налічувалося загалом 230072 іноземних громадян та 84047 осіб без громадянства, які разом склали лише 0,7% населення. З іноземних громадян більшість були з колишніх радянських республік (163464), а 66608 – з інших країн.⁵²⁵ Щороку додається відносно небагато нових іммігрантів: 30–37 тис. на рік у період з 2008 до 2012 років.⁵²⁶ На кінець 2011 року загальна кількість мігрантів в Україні, зареєстрована Міністерством внутрішніх справ, було близько 313 тисяч.⁵²⁷

Дискримінація за ознакою кольору шкіри заборонено як статтею 24 Конституції, що забороняє “привілеї чи обмеження” за ознакою, зокрема, кольору шкіри, так і Законом України “Про засади запобігання та боротьби з дискримінацією в Україні”.⁵²⁸ Існує низка положень Кримінального кодексу, що стосуються розпалювання ненависті (в першу чергу, статті 161 і 300) та злочинів на ґрунті ненависті – порушень із такими обтяжливими обставинами скоєння як мотив ненависті за ознаками раси, що включає колір шкіри, або за іншими характеристиками. На додаток до статті 161 Кримінального кодексу, стаття 300 забороняє “ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію”, і є також інші злочини, відповідальність за

525 Migration Policy Centre, *Migration Profile: Ukraine*, 2013, p. 1, http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/migration_profiles/Ukraine.pdf.

526 Там само, с. 3.

527 Див. вище, виноска 525, с. 2.

528 Див. вище, виноска 48.

які посилюється, якщо вони вмотивовані расовою ненавистю (докладніше див. розділ 3.2.3.1 цього звіту).

Насильство і злочини на ґрунті ненависті

Найбільш значущою формою ксенофобії відносно іноземних громадян і недавніх іммігрантів є злочини на ґрунті ненависті та промови ненависті. Повні статистичні дані про кількість таких інцидентів отримати важко. Тим не менш, Харківська правозахисна група задокументувала 62 злочинів на ґрунті ненависті в 2012 році, зокрема, 27 нападів, в результаті яких 48 іноземних громадян отримали поранення; у 2011 році були здійснені напади на 35 іноземних громадян.⁵²⁹ Хоча Міністерство внутрішніх справ у 2011 році оприлюднило подібні дані про кількість нападів на іноземних громадян (33), жоден з них не був класифікований як злочин на ґрунті ненависті.⁵³⁰ Колір шкіри є незмінною мотивацією таких атак. У 2012 році Європейська комісія проти расизму та нетерпимості зазначила, що:

більшість расистських інцидентів, про які стає відомо владі або – частіше – громадянському суспільству, складається з фізичних нападів, скоєних проти іноземних студентів, мігрантів, біженців, шукачів притулку, ромів та інших осіб неслів'янської зовнішності, в тому числі, африканців, азійців з Центральної та Південно-східної Азії та вихідців з Близького Сходу або Кавказу. Такі напади явно націлені на людей залежно від їх зовнішнього вигляду, і найбільш часто трапляються в Києві та інших великих міських центрах, де є значна кількість іноземних студентів або мігрантів. (...) Такі напади часто мають важкі наслідки, призводячи до серйозних ушкоджень від побиття, холодної чи вогнепальної зброї. Деякі спостерігачі також вка-

529 Харківська правозахисна група, Права людини в Україні 2012. Узагальнена доповідь правозахисних організацій: 14. Вразливі групи як об'єкт дискримінації, расизму, ксенофобії та злочинів на ґрунті ненависті, 2013.

530 Там само.

*зують на те, що расистські напади, як правило, зростають в періоди виборчих кампаній, коли політичний клімат є менш стабільним.*⁵³¹

Згідно з ЄКРН, злочини на ґрунті ненависті, зазвичай, здійснюються групами молодих скінхедів, які, не обов'язково входячи до структурованих праворадикальних організацій, можуть належати до "субкультури скінхедів".⁵³²

Оскільки стаття 161 Кримінального кодексу вважає злочином "умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян", посилення на "громадян", як видається, включає негромадян зі сфери її дії. Це призвело до критики з боку КЛРД у 2011 році.⁵³³ Однак, українська влада відповіла, що в Кримінальному кодексі є спеціальна згадка про те, що особи без громадянства та іноземці входять в поняття "громадяни", і що цей термін означає не тільки громадян України.⁵³⁴ Так це чи ні, але не має сумніву, що стаття 161 рідко використовується на практиці. До 2007 року був зафіксований лише один вирок за цієї статтею, у 2002 році, після нападу на синагогу.⁵³⁵ Тільки в 2008 році з'явився перший вирок за напад на іноземного громадянина, після вбивства нігерійця у Києві.⁵³⁶ У 2009 році прокуратура порушила тільки чотири справи, шість у 2010 році, та дві в 2011 році. Навіть із цієї невеликої кількості, не всі справи доходять до суду: жодного судового розгляду не було розпочато в 2009 році, лише три у 2010 році, і ще три у 2011 році.⁵³⁷

У 2014 році Комітет з прав людини висловив заклопотаність тим, "що стаття 161 Кримінального кодексу (...), яка потребує доведення навмис-

531 Див. вище, виноска 396, п. 43.

532 Там само.

533 Див. вище, виноска 455, п. 9.

534 European Commission against Racism and Intolerance, *Third report on Ukraine*, CRI(2008)4, 12 February 2008, Para 21.

535 Kyiv Post, "Synagogue attack ringleader jailed for 4 years", *kyivpost.com*, 13 March 2003.

536 Amnesty International, *Ukraine: Government Must Act to stop Racial Discrimination*, 2008, p. 20.

537 Див. вище, виноска 529.

них дій з боку злочинця, рідко застосовується, і що такі злочини, як правило, розслідуються за звинуваченням у хуліганстві”. Комітет наполегливо закликав українську владу:

посилити свої зусилля по боротьбі з промовами ненависті та расистськими нападами, шляхом, зокрема, розгортання інформаційно-просвітницьких кампаній, спрямованих на заохочення поваги до прав людини і терпимості до різноманітності. Державі-учасниці слід також активізувати свої зусилля для того, щоби можливі злочини на ґрунті ненависті ретельно розслідувалися, щоб нападники притягувалися до відповідальності за статтею 161 Кримінального кодексу, а у випадку засудження каралися відповідними санкціями, і щоби жертви отримували адекватну компенсацію.⁵³⁸

Стосунки з правоохоронними органами

Іноземні громадяни та недавні іммігранти зазвичай стикаються з дискримінаційним поведінням з боку працівників правоохоронних органів, насамперед, міліції, яка іноді вдається до расового профайлінгу з метою перевірки документів або навіть вимагання грошей.⁵³⁹

У процесі опитування іноземних громадян, проведеного Харківською правозахисною групою у Харкові в кінці 2011 року, 79,1% респондентів заявили, що їх затримували представники правоохоронних органів, найбільш очевидною причиною чого був їхній колір шкіри або зовнішній вигляд.⁵⁴⁰ Окрім того, 67% респондентів піддавалися перевіркам документів, а 13,2% – вимагання грошей. Більше половини заявили, що працівники правоохоронних органів затримували їх, незважаючи на наявність у них при собі потрібних документів, а 45% затриманих були звільнені тільки після сплати міліції хабаря.

⁵³⁸ Див. вище, виноска 390, п. 11.

⁵³⁹ Див. вище, виноска 396, п. 166.

⁵⁴⁰ Ангорская, Л. “Почти половина иностранцев в Харькове подвергались преследованиям (данные опроса)”, Городской дозор Харькова, 30 січня 2012 року.

Один студент із Туркменістану з Харківського національного економічного університету свідчив:

Они вообще обнаглели! Ну, как сказать, зарплата у них маленькая, надо же и им жить как-то, вот и вымогают. Может, личная неприязнь у них к нам, иностранцам, и есть, но если кого-то из нас ловят, то в управление не ведут, говорят, дай денег, и если они получают деньги, то просто отпускают. Но если тот человек, которого поймали, знает свои права и начинает идти с сотрудниками милиции на конфликт, то его просто отпускают.⁵⁴¹

Інший студент, А. Марксе, з Харківського національного автомобільно-дорожнього університету, розповів: «Один раз на вопрос «Почему вы нас останавливаете и постоянно требуете от нас деньги?» сотрудник милиции ответил: «Почему? – Потому что вы иностранцы»».⁵⁴²

КЛРД піддав суворій критиці українську владу за:

ставлення і небажання визнавати расистський або дискримінаційний характер злочинів на ґрунті ненависті з боку правоохоронних органів, а також неодноразові випадки етнічного та расового профайлінгу з боку міліції, внаслідок чого більшість зареєстрованих злочинів на ґрунті ненависті залишаються без реагування.⁵⁴³

Комітет наполегливо закликав українську владу:

вжити негайних заходів для ефективного розслідування повідомлень про злочини на ґрунті ненависті та забезпечити, щоби міліція не вдавалася

541 Николаев, И., «Чужой среди чужих: как складываются отношения иностранных студентов с украинцами», Харьковський профсоюз студентів, 23 червня 2011 року.

542 Там само.

543 Див. вище, виноска 455, п. 10.

до расового чи етнічного профайлінгу при проведенні перевірок документів у іноземців або членів «видимих меншин». Для цього Комітет рекомендує державі-учасниці розслідувати та притягти до відповідальності винних у вчиненні таких дій, незалежно від їх офіційного статусу, і продовжувати розширення підготовки з питань прав людини для співробітників Міністерства внутрішніх справ, Державної міграційної служби, Державної прикордонної служби та міліції.⁵⁴⁴

Висновки

Існують свідчення щодо промов ненависті та насильницьких злочинів на ґрунті ненависті в країні з боку груп молодих скінхедів проти “видимих” меншин, у першу чергу, іммігрантів і студентів з темним кольором шкіри або неєвропейськими рисами, хоча на цей час немає офіційної статистики щодо поширеності таких випадків.⁵⁴⁵ Україна неодноразово піддавалася критиці за неадекватне реагування на такі злочини; питання викликають як відповідні закони, так і їх реалізація. На додачу до злочинів на ґрунті ненависті, недавні іммігранти непропорційно часто зупиняються і затримуються правоохоронними органами.

2.6 Дискримінація за ознакою громадянства

Зобов’язання України щодо заборони дискримінації за ознакою громадянства відрізняються від зобов’язань щодо раси, етнічного походження та кольору шкіри. Стосовно останніх трьох характеристик Україна має заборонити всі форми дискримінації. Однак, що стосується громадянства, міжнародні договори в галузі прав людини, в яких Україна є учасницею, не вимагають, щоби всі права і свободи, гарантовані громадянам, рівною мірою гарантувались і негромадянам. Деякі відмінності є обґрунтованими та припустимими, якщо такі винятки обмежені. Ці відмінності обговорюються детальніше в частині 3 цього звіту.

544 Там само.

545 Див. вище, виноска 396, пп. 43 і 128.

На момент перепису 2001-го року в Україні налічувалося 230072 осіб з іноземним громадянством і 84047 осіб без громадянства, які разом склали 0,7% населення. Серед іноземців більшість була громадянами радянських республік (163464), а 66608 – інших країн.⁵⁴⁶ Щороку кількість нових іммігрантів залишається відносно невеликою: в період 2008–2012 років вона складала десь між 30 і 37 тис. на рік.⁵⁴⁷ На кінець 2011 року загальна кількість мігрантів в Україні, зареєстрованих у Міністерстві внутрішніх справ, налічувала близько 313 тис. осіб.⁵⁴⁸

Політико-правові засади

Стаття 24, частина 1 Конституції України передбачає, що “громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом”. Стаття 26 передбачає, що іноземні громадяни та особи без громадянства користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі ж самі обов’язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Разом ці положення означають, що іноземці та особи без громадянства користуються тими ж конституційними правами і свободами, що й громадяни, якщо інше явно не передбачено в законі. Окрім захисту, що забезпечує Стаття 26, слід зазначити, що більшість прав і свобод, перелічених у Конституції, гарантується “кожному”, хоча є декілька таких, що недвозначно гарантовані тільки “громадянам”. Одним з таких положень є перша частина самої статті 24, таким чином роблячи право на рівність винятком із загального положення, що негромадяни користуються правами і свободами, переліченими в Конституції. Це є прикрою відмовою від конституційного захисту права на рівність; головним конституційним принципом має бути гарантування права на рівність для “усіх”, включаючи негромадян; а до цього вже мають додаватися визначені винятки, вказуючи на ті сфери та обставини, за яких дозволяється менш сприятливе поводження.

546 Migration Policy Centre, *Migration Profile: Ukraine*, 2013, p. 1, http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/migration_profiles/Ukraine.pdf.

547 Там само, с. 3.

548 Там само, с. 2.

Пункт 1 статті 3 Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства”⁵⁴⁹ віддзеркалює статтю 26 Конституції, говорячи, що іноземці та особи без громадянства, які законно перебувають в Україні, мають ті ж права, свободи та обов’язки, що й громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законам України або міжнародним правом. Крім того, п. 2 статті 3 передбачає, що “іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб’єктності та основних прав і свобод людини”.

Точні винятки та обмеження прав негромадян детальніше обговорюються в частині 3 цього звіту. На практиці, однак, існування певних відмінностей між громадянами та негромадянами щодо деяких конституційних прав не становить істотної проблеми. Як заявив Комітет ООН із ліквідації расової дискримінації:

*на практиці іноземні громадяни та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами і несуть ті ж обов’язки, що і громадяни України, з урахуванням обмежень, передбачених законодавством.*⁵⁵⁰

До Закону України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” в 2014 році були внесені зміни з метою заборони дискримінації за ознакою громадянства.⁵⁵¹

Дискримінаційні законодавчі положення

Окрім законодавства, що регулює права і свободи, які надані громадянам в Конституції, інші законодавчі акти теж встановлюють відмінності

549 Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (Відомості Верховної Ради України, 2012, № 19–20, с. 179), зі змінами, внесеними між 2012 і 2015 роками.

550 Див. вище, виноска 455, п. 9.

551 Пункт 2 частини першої статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (Відомості Верховної Ради, 2013, № 32, с. 412) зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації» (Відомості Верховної Ради, 2014, № 27, с. 915).

між громадянами і негромадянами, деякі з яких є більш виправданими, ніж інші.

Багато обмежень накладається на негромадян у сфері зайнятості. Тільки українські громадяни мають право на посади в системі державної служби, органах місцевого самоврядування, армії, прокуратурі, Службі безпеки України, органах внутрішніх справ, Державній митній службі України, на посадах суддів, адвокатів, нотаріусів та аудиторів.⁵⁵² Іноземним громадянам також не дозволено створювати фермерські господарства, хоча вони можуть працювати в них.⁵⁵³ За винятком цих положень, іноземні громадяни та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також ті, хто має статус біженця або отримали притулок, користуються тими самими правами в сфері зайнятості, що й українські громадяни, хоча мають спочатку отримати дозвіл на працевлаштування.

Як зазначалося вище, міжнародне право передбачає певні винятки із загальної заборони дискримінації за ознакою громадянства. Найбільш суттєвим при розгляді вищевказаних положень є виняток, що міститься у статті 2(3) МПЕСКП, яка говорить:

Країни, що розвиваються, можуть з належним урахуванням прав людини і свого народного господарства визначати, в якій мірі вони гарантувати-

552 Стаття 4 Закону України «Про державну службу» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 52, ст.490) зі змінами, внесеними між 1995 і 2015 роками; Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (Відомості Верховної Ради України, 1997, № 24, с. 170) зі змінами, внесеними між 1998 і 2015 роками; Стаття 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 27, с. 385) зі змінами, внесеними між 1992 і 2015 роками; Стаття 46 Закону України «Про прокуратуру» (Відомості Верховної Ради України, 1991, № 53, с. 793) зі змінами, внесеними між 1993 і 2015 роками; Стаття 19 Закону України «Про Службу безпеки України» (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 27, с. 382) зі змінами, внесеними період між 2000 і 2014 роками; Стаття 52 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (Відомості Верховної Ради України, 2010, № 41–42, № 43, № 44–45, с. 529) зі змінами, внесеними між 2010 і 2015 роками; Стаття 8-1 Закону України «Про нотаріат» (Відомості Верховної Ради України, 1993, № 39, с. 383) зі змінами, внесеними між 1998 і 2015 роками; Закон України «Про аудиторську діяльність» (Відомості Верховної Ради України, 1993, № 23, с. 243) зі змінами, внесеними між 1995 і 2015 роками.

553 Закон України «Про фермерське господарство» (Відомості Верховної Ради України, 2003, № 45, с. 363) зі змінами, внесеними між 2005 і 2014 роками.

муть визнані в цьому Пакті економічні права особам, котрі не є їх громадянами.

Це положення дозволяє країнам, що розвиваються, диференціювати право на працю між громадянами і негромадянами як виняток із загальної заборони на дискримінацію щодо прав, які передбачені у статті 2(2) Пакту. Досить складно встановити, чи поширюється цей виняток на вищевикладені положення. По-перше, виникає питання про те, чи є Україна “країною, що розвивається”, оскільки немає єдиного універсального визначення поняття “країна, що розвивається”. В той час як Комітет сприяння розвитку Організації економічного співробітництва та розвитку визначає Україну як країну “нижнього краю середнього доходу”, що надає їй право на допомогу з метою розвитку,⁵⁵⁴ Програма розвитку Організації Об’єднаних Націй вважає, що Україна має “високий індекс розвитку”.⁵⁵⁵ Суттєвішим є законне питання з приводу того, якою мірою закони, що закривають негромадянам доступ до працевлаштування, відповідають вимогам статті 26 МПГПП – чие застосування “не обмежується тими правами, що передбачені в Пакті” – про те, що зміст законодавства не повинен бути дискримінаційним.⁵⁵⁶

Стаття 24 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”⁵⁵⁷ накладає певні обмеження на релігійну діяльність іноземних громадян (але не осіб без громадянства). Вона передбачає, що священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники міжнародних організацій можуть займатися проповіданням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію відповідної релігійної організації.

554 Organization for Economic Cooperation and Development, *Development Assistance Committee, List of ODA Recipients Effective for reporting on 2014, 2015 and 2016 flows*, 2014.

555 United Nations Development Programme, *Country Profiles: Ukraine*, 2014, <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/UKR>.

556 United Nations Human Rights Committee, *General Comment No. 18: Non-discrimination*, UN Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 26, 1989, Para 12.

557 Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 25, с. 283) зі змінами, внесеними між 1992 і 2014 роками.

Стаття 212, п. 12 Сімейного кодексу забороняє особам без громадянства всиновлювати дітей,⁵⁵⁸ а стаття 213 надає переважне право на всиновлення громадянам України.

У той час, як питання з приводу ступеня обмеження українським законодавством доступу до працевлаштування для негромадян може бути припустимим у рамках МПЕСКП, не має жодного виправдання для обмеження прав, гарантованих МПГПП. Комітет з прав людини зазначив, що: “загальне правило полягає в тому, що кожне з прав Пакту має бути гарантоване без дискримінації між громадянами та іноземцями”,⁵⁵⁹ в той час як ані стаття 2(1), ані стаття 26 Пакту не проводять відмінностей між громадянами і негромадянами. Таким чином, обмеження на релігійну діяльність має бути скасоване відповідно до статті 18 у поєднанні зі статтею 2(1), тоді як обмеження на всиновлення є порушенням статті 26, яка вимагає від держав законодавчої заборони дискримінації.

Висновки

Хоча міжнародне законодавство з прав людини певною мірою визнає дискреційне право держави щодо рішення запроваджувати (і якщо так, то яким чином) різницю між громадянами і негромадянами у деяких сферах життя, держави повинні діяти в рамках допустимих обмежень. У випадку з Україною свідчення вказують на те, що держава перевищила своє дискреційне право, зберігаючи низку законів, які мають необґрунтовано дискримінаційний характер відносно негромадян.

Зокрема, багато законодавчих положень накладають обмеження на певні посади або професійну діяльність для негромадян. Таке обмеження доступу до певних посад і професійної діяльності може бути виправданим там, де існують дійсні професійні вимоги, властиві для певних посад або професійної діяльності – такі, що тільки громадянин може або повинен їх виконувати. Застосовуючи цей принцип, ми бачимо, що положення, які обмежують зайняття певних посад і професійну діяльність

558 Сімейний Кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2002, № 21-22, с. 135) зі змінами, внесеними між 2005 і 2015 роками.

559 United Nations Human Rights Committee, *General Comment No. 15: The position of aliens under the Covenant*, UN Doc. HRI/GEN/Rev.1 at 18, 1994, Para 2.

тільки громадянами України – зокрема, щодо аудиторів та фермерських господарств – вочевидь, не є обґрунтованими.

2.7 Дискримінація на підставі мови

Мова є однією із характеристик, явним чином згаданих у другій статті обох пактів – МПГПП і МПЕСКП, що зобов'язує Україну забезпечити здійснення всіх громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, передбачених у цих пактах, без дискримінації за цією ознакою. Крім того, як і щодо інших характеристик, обговорюваних у цій частині звіту, згідно із статтею 26 МПГПП, Україна має заборонити дискримінацію на підставі мови. На регіональному рівні стаття 14 ЄКПЛ забороняє дискримінацію на підставі мови при здійсненні прав, що містяться в ЄКПЛ та Протоколі №12 до ЄКПЛ, забезпечуючи окреме право на недискримінацію за ознакою мови при “користуванні будь-яким правом, встановленим законом”.

Крім того, стаття 27 МПГПП вимагає від України забезпечити особам, які належать до мовних меншин, право “спільно з іншими членами своєї групи, (...) використовувати свою власну мову”, а як учасниця регіональної системи захисту прав людини, Україна має зобов'язання відповідно до Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин (РКЗНМ). Стаття 5, п.1, наприклад, вимагає від України:

створити необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати та розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію, мову, традиції та культурну спадщину. (виділення додано)

РКЗНМ містить додаткові зобов'язання щодо забезпечення свободи висловлення своїх думок та одержання і поширення інформації та ідей мовами національних меншин (стаття 9), права використання вільно і без перешкод мови меншини у приватному та суспільному житті, в усній та письмовій формі (стаття 10), і право отримання освіти мовами національних меншин (стаття 14).

Україна також має зобов'язання щодо мов меншин відповідно до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Після ратифікації Хартії в 2005 році Україна декларувала застосовування різних положень Хартії щодо російської мови та великого списку регіональних і меншинних мов, а саме, тих, що були перелічені у переписі 2001 року, за винятком вірменської.⁵⁶⁰

Історія «мовного питання»

Мабуть, жодне питання не викликає більшої уваги та суперечок серед українських політиків, ніж мовне, а надто статус і використання двох основних мов у країні – української та російської. Як зазначив Ніколай Петро, “мовна політика настільки суперечлива, що політики зроблять майже все, що завгодно, лише би заперечити навіть існування цієї проблеми”.⁵⁶¹ Професор Білл Баврінг пророчо зазначив у 2012 році, що мовна ситуація в Україні “нагадує перегрітий чайник, що ось-ось вибухне”.⁵⁶²

Російська та українська є східнослов'янськими мовами, що почали розділятися у XIV столітті.⁵⁶³ Коли Росія у XVII столітті встановила контроль над центральною та східною частинами теперішніх українських земель, російська мова почала домінувати в міських регіонах, тоді як українською широко користувалися в сільській місцевості.⁵⁶⁴ На початку XVIII століття, за Петра I, зростання грамотності та освіти на території Російської імперії допомогло стандартизувати російську мову, тоді як розвиток інших мов пригнічувався. До початку XIX століття навіть чимало освічених українців вважали українську мову малоросійським діалектом.⁵⁶⁵

560 У переписі 2001 року були перелічені білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська мови. Не вказано, що саме мається на увазі під «єврейською» та «грецькою» мовами, але, ймовірно, йдеться про рідні мови українських євреїв (їдиш) та греків (понтійську грецьку).

561 Petro, N., “Ukraine’s Ongoing Struggle With Its Russian Identity”, *World Politics Review*, 6 May 2014.

562 Bowring, B., “Law in a Linguistic Battlefield: The Language of the New State Versus the ‘Language of the Oppressors’ in Ukraine”, *Language & Law*, Vol. 1, 2012.

563 Див. вище, виноска 561.

564 Там само.

565 Goodman, B., “The Ecology of Language in Ukraine”, *Working Papers in Educational Linguistics*, 24/2, 2009, p. 20.

Проте пізніше, в XIX столітті, багато лібералів та інтелектуалів прагнули до популяризації та розвитку української мови. Мова стала пов'язуватися з ідентичністю, а ліберали асоціювали використання місцевих мов з націоналізмом і кінцем царського самодержавства.⁵⁶⁶ Російський уряд відповів примусом: у 1863 році міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав циркуляр, що забороняв публікацію релігійної та популярної літератури українською мовою, стверджуючи при цьому, що самі українці “наполягають, що ніякої особливої малоруської мови не було, немає і бути не може”. За декілька років, коли українська література почала надходити через кордон з Австро-Угорською імперією, Олександр II видав у 1876 році указ, що забороняв ввезення будь-якої літератури, виданої українською мовою.

Ставлення більшовиків було примітно інакшим. Після приходу до влади у 1917 році вони почали політику “українізації”. Низка декретів зробила українську мову обов'язковою в усіх сферах життя УРСР.⁵⁶⁷ Така політика була недовгою. У 1930-і роки Сталін запровадив нову політику з національних питань, спрямовану проти “буржуазно-націоналістичного” мислення. У 1938 році російська мова стала обов'язковою в усіх школах, і була заснована перша всеукраїнська російськомовна газета “Украинская правда”.

Політика русифікації тривала до 1980-х років, коли, незадовго до розпаду СРСР, влада Української РСР ухвалила у 1989 році закон, який зробив українську єдиною офіційною мовою держави.⁵⁶⁸ Коли у 1996 році була прийнята Конституція незалежної України, її стаття 10 – в якій встановлюється статус мов в Україні – багато в чому відображала принципи закону 1989 року: українська визнавалась єдиною “державною мовою”, а держава мала забезпечити “всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”. Російська отримала другорядний статус, стаття 10 Конституції гарантує тільки “вільний розвиток, використання і захист

566 Там само.

567 Там само, с. 21.

568 Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1989, Додаток до № 45, с. 631).

російської” на додачу до “інших мов національних меншин”. Володимир Кулик назвав це поєднання

*результатом нелегкого компромісу між тими парламентарськими силами, що прагнули забезпечити функціонування української як єдиної державної мови, й тими, хто докладав зусилля до збереження вільного використання російської мови в усіх соціальних сферах.*⁵⁶⁹

У 1990-і роки українській мові був наданий панівний статус: були ухвалені закони, за якими всі телеканали та рекламні щити в Україні мали бути українською мовою; українська мова і література були підтверджені в якості обов’язкових предметів у школах, іноземні фільми були повинні дублюватися або титруватися українською мовою.⁵⁷⁰ Цей процес прискорився протягом президенства Віктора Ющенка на початку 2000-х років. Коли проросійський Віктор Янукович – який був родом із Донецької області та мав значну підтримку в південних і східних частинах країни – вступив на посаду президента в 2010 році, була запроваджена мовна політика зі зміцнення законних прав тих, хто воліє говорити російською. У 2012 році був ухвалений Закон України “Про засади державної мовної політики”,⁵⁷¹ замінивши собою закон від 1989 року. Закон 2012 року передбачає, що якщо мовою меншини говорять десять або більше відсотків мешканців певної території, щодо цієї мови має бути вжито особливих заходів, що на цій території практично надає їй статус, еквівалентний українській мові.⁵⁷² Якщо мовою меншини розмовляють менше 10% жителів певної території, то місцева влада вирішує, чи мають бути запроваджені певні заходи щодо цієї мови.⁵⁷³ Протягом двох років тринадцять з двадцяти семи регіонів України надали російській

569 Kulyk, V., “Normalisation of ambiguity: Policies and discourses on language issues in post-Soviet Ukraine”, in Törnquist-Plewa, B. (ed.), *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in Focus*, Sekel Bokförlag, 2006, pp. 117–140.

570 Goodman, B., “The Ecology of Language in Ukraine”, *Working Papers in Educational Linguistics*, 24/2, 2009, p. 22.

571 Закон України «Про засади державної мовної політики» (Відомості Верховної Ради, 2013, № 23, с. 218) зі змінами, внесеними між 2013 і 2014 роками.

572 Див. вище, виноска 571, стаття 7³.

573 Там само.

мові особливий статус.⁵⁷⁴ Багато хто рішуче протестував проти цього закону, що вилилось у заворушення, насамперед, через зміцнення позицій російської мови.⁵⁷⁵

Незважаючи на те, що цей закон підсилив позиції російської мови, деякі проросійські активісти, які закликали до його ухвалення та підвищення статусу російської мови, були розчаровані та стверджували, що він тільки погіршив ситуацію.⁵⁷⁶ У лютому 2014 року, після відсторонення від влади президента Януковича, Верховна Рада ухвалила рішення скасувати цей закон. Однак, у запізній спробі заспокоїти швидко зростаюче невдоволення та опозицію до Києва серед російськомовних східних і південних регіонів, виконуючий обов'язки президента Олександр Турчинов наклав вето на це рішення, заявивши, що він не буде підписувати його, поки “не буде підготовлений і Радою проголосований новий закон, який дасть можливість для розвитку всіх мов”.⁵⁷⁷ Рішення про скасування закону від 2012 року було одним з приводів для проросійських сепаратистів у Донецькій та Луганській областях почати заворушення та оголосити незалежність від Києва у квітні 2014 року.

Правові засади

Як зазначалося вище, стаття 10 Конституції передбачає, що державною мовою України є українська, і що держава забезпечує “всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”. Українська, таким чином, займає привілейовану позицію над усіма іншими мовами. Стаття 10 також забезпечує визнання інших мов, гарантуючи “вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин”.

Стаття 10 також встановлює, що використання мов, гарантоване Конституцією, регулюється законом. Стаття 53 (яка забезпечує право на

574 Ghosh, P., “Watch Your Tongue: Language Controversy One of Fundamental Conflicts in Ukraine”, *International Business Times*, 3 March 2014.

575 Stern, D., “Ukrainians polarised over language law”, *BBC News*, 5 July 2012.

576 Столяренко, А., “Все про статус русского языка”, *Українська правда*, 13 березня 2014 року.

577 Українська правда, Турчинов пообіцяв поки не скасовувати закон про мови нацменшин, *pravda.com.ua*, 3 березня 2014 року.

освіту), встановлює, що громадянам, які належать до національних меншин, гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Таким чином, стаття 53 відповідає, зокрема, переліченим вище вимогам статті 27 МПГПП, статті 14 Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейській хартії регіональних мов або мов меншин.

Як вже зазначалося, Закон України “Про засади державної мовної політики” передбачає, що якщо мовою меншини говорять 10% або більше мешканців певної території, то щодо цієї мови на цій території має бути вжито особливих заходів, що, по суті, надає їй на цій конкретній території статус, еквівалентний українській мові.⁵⁷⁸ Якщо меншиною мовою говорять менше 10% мешканців цієї території, місцева влада вирішує, чи потрібно запроваджувати такі заходи.⁵⁷⁹

Щодо питання дискримінації за ознакою мови, то така дискримінація заборонена як статтею 24 Конституції, так і Законом України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”.⁵⁸⁰

Практичне використання мов

На практиці надзвичайно важко класифікувати жителів України по групах на основі їхньої мови. Людина може вважати одну з двох мов своєю “рідною мовою” або “першою мовою”, навіть якщо вона здатна вільно спілкуватися обома. З міркувань ідентичності одну мову можуть називати бажаною для спілкування, але на практиці краще розмовляти іншою. Друзі можуть перемикатися між українською та російською, розмовляючи один з одним. Є навіть різні говірки (відомі під загальною назвою “суржик”), які містять суміш російської та української мов.

578 Див. вище, виноска 571, стаття 7³.

579 Там само.

580 Див. вище, виноска 48.

Тоді як переважна більшість людей в Україні володіє обома мовами,⁵⁸¹ у спробах класифікації зазвичай використовують один з двох показників: 1) мовну ідентичність і 2) мовну практику.⁵⁸² При розгляді цих двох показників важливо також враховувати фактичний зв'язок між мовою та етнічною належністю, тому що поширеною помилкою є думка про неодмінну відповідність між етнічною належністю та мовою. Перепис 2001 року показав, що 77,8% населення ідентифікували себе як етнічних українців і тільки 17,3% – як етнічних росіян. Перепис також містив питання про “рідну мову” (таким чином, отримуючи дані щодо першого вищезгаданого показника): 67,5% людей назвали своєю рідною мовою українську, а 29,6% – російську.⁵⁸³ Ті, хто назвали рідною мовою українську, переважали в північних і західних регіонах, у той час як ті, хто вказали рідною мовою російську, переважають у східних і південних регіонах. Вочевидь, етнічна належність і рідна мова не завжди пов'язані. Пізніше, в 2008 році, Центр Разумкова провів опитування щодо того, яку мову люди вважають рідною, із розбивкою результатів по регіонах.⁵⁸⁴

Таблиця 5. Рідна мова населення по регіонах України (самовизначена).

	Захід	Центр	Схід	Південь
Українська	89,9%	59,6%	15,2%	13,9%
Російська	3,8%	10,1%	44,4%	48,0%
Обидві, українська та російська	4,9%	29,1%	39,0%	35,4%
Інші	1,0%	0,6%	0,6%	2,2%
Складно сказати	0,7%	0,5%	0,8%	0,4%

581 Див., наприклад, Fomina, J., “Language, Identity, Politics – the Myth of Two Ukraines”, *Institute of Public Affairs*, 2014, р. 5. Дослідження, проведене Центром Разумкова в 2002 році показало, що 94,1% населення в Україні розмовляє російською, і 91,0% – українською (Центр Разумкова, Які мови Ви знаєте, тобто, якими мовами Ви можете спілкуватися?, 2002).

582 Докладніше про відмінності між мовною ідентичністю та мовною практикою, особливо, стосовно України, див.: Kulyk, V., “Language identity, linguistic diversity and political cleavages: evidence from Ukraine”, *Nations and Nationalism*, 17(3), 2011, pp. 627–648.

583 Див. вище, виноска 25.

584 Центр Разумкова, Яка мова є для Вас рідною? (регіональний розподіл, динаміка 2006–2008), 2008.

Опитування, якою мовою люди користуються на практиці (другий показник), може дати зовсім інші результати. Ось лише один приклад: у процесі опитування у 2011 році у людей запитували, якою мовою вони говорять вдома; у підсумку виявилось, що 42,8% респондентів розмовляють українською (у порівнянні з 36,8% в 1996 році), а 38,6% спілкуються російською (у порівнянні з 29,0%). 17,1% говорять обома (зниження з 32,0%).⁵⁸⁵

Дивлячись на ці цифри, вимальовується складна картина. У той час як частка населення, яке вважає себе етнічними росіянами, складала в 2001 році близько 17,3% відсоток людей, які вважають рідною мовою російську, більший майже вдвічі: 29,6%. Якщо подивитись на мову, якою люди користуються у себе вдома, відсоток російськомовних ще вище: приблизно 38,6% в 2011 році. Професор Володимир Кулик пояснив ці відмінності в рамках аналізу результатів масового опитування, проведеного Центром “Громадська думка” у 2006 році:

Оскільки люди часто вважають рідною мову своєї національності, а не мову власного повсякденного спілкування, то багато з тих, хто говорить переважно або тільки російською, усе-таки називають своєю рідною мовою українську (...) Ще багатозначнішим є твердження про свою українську національність, яке може охоплювати не тільки різні мовні практики, а й різні мовні ідентифікації (в нашій вибірці з-поміж респондентів, які назвали себе українцями, 30% визнали рідною мовою російську або обидві). Отож для україномовних громадян найважливішим визначником політичних уподобань є переважна мова повсякденного спілкування. А для російськомовних респондентів важливіша рідна мова, яка в цьому випадку тісно пов'язана із національністю, позаяк факт спілкування російською сам по собі мало що говорить про індивідуальні уподобання щодо мововжитку та мовної політики.⁵⁸⁶

585 Kramar, O., “Russification via Bilingualism”, *The Ukrainian Week*, 18 April 2012.

586 Kulyk, V., “Language Policies and Language Attitudes in Post-Orange Ukraine”, pp. 41–42 in Besters-Dilger, J. (ed.), *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*, Peter Lang, 2009.

Незважаючи на можливість виникнення обурення чи розчарування, коли людина не має можливості користуватися бажаною мовою (чи то українською, чи російською), така ситуація не завжди може бути класифікована як дискримінація у точному сенсі цього терміну. Насправді, дуже невелика частина людей, які мешкають в Україні, стурбовані дискримінацією за ознакою мови. Опитування у 2012 році показало, що проблема статусу російської мови зайняла тільки 31 місце в переліку питань, що турбують українців.⁵⁸⁷ Пізніше соціологічне опитування від 2014 року виявило, що по всій Україні тільки 2,5% людей побоювалися дискримінації за ознакою мови чи етнічного походження; у південно-східній Україні – регіоні з переважно російськомовним населенням – цей показник склав лише 4,4%.⁵⁸⁸

Слід зазначити, що в контексті війни в Донбасі ситуація може швидко розвиватися, і дані, отримані навіть зовсім нещодавно, в 2012 році, можуть більше не репрезентувати поточний стан справ на момент написання звіту. В інтерв'ю для Equal Rights Trust у лютому 2015 року Володимир Кулик пояснив різницю у сприйнятті дискримінації між україно- та російськомовними в умовах, коли все більше і більше людей дійсно обирають говорити українською:

Набагато більше російськомовних, аніж українськомовних, вважають себе дискримінованими на підставі мови (...) пояснення в тому, що російськомовні відчують нову ситуацію: вони звикли до становища, коли їхня мова відкриває їм всі двері, коли вони можуть використовувати свою мову вільно в будь-якій ситуації, а тепер з'являються деякі ситуації – їх небагато, але такі ситуації є – де їхня мова не приймається (...) деякі ситуації, коли говорять іншою мовою, і вони відчують себе незручно. Українськомовні більше звичні до реальності, де їхньою мовою розмовляють не всю-

587 Корреспондент, «Среди приоритетов украинцев статус русского языка находится на 31-м месте», *korrespondent.net*, 14 червня 2012 року.

588 *Mirror Weekly*, "Survey: Ukraine's South East destroys myth of Russian language oppression", *mw.ua*, 31 December 2014.

ди; протягом десятиліть вони мусили використовувати російську мову для певних цілей, і вони не вважають це чимось гідним уваги. Їхнє почуття дискримінації слабше, і обговорення у фокус-групах показують це.⁵⁸⁹

Окрім російської, в Україні говорять низкою інших мов, хоча й у значно менших кількостях. Перепис 2001 року визначив невеликі частки людей, рідною мовою яких є інша, ніж українська чи російська: кримськотатарська (0,48%), молдавська (0,38%), угорська (0,34%), румунська (0,3%), болгарська (0,28 %), білоруська (0,12%), вірменська (0,11%), гагаузька (0,05%), ромська (0,05%), польська (0,04%), німецька (0,01%), словацька (0,01%), єврейська (ймовірно, їдиш) (0,01%) і грецька (ймовірно, грецька понтійська) (0,01%).⁵⁹⁰ Групи меншин, які спілкуються цими мовами, як правило, також вільно розмовляють і українською, чи російською, або навіть обома, тому побоювання з приводу дискримінації виникають дуже нечасто, якщо взагалі коли-небудь. Винятком є занепокоєння з боку кримських татар щодо їхнього загального становища, зокрема, щодо проблем з кримськотатарською мовою, особливо, після російської анексії Криму в 2014 році. З огляду на тісний зв'язок між кримськотатарською мовою та кримськотатарською національністю, це питання розглядається у розділі 2.5 цього звіту.

Стаття 7, п. 2 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин вимагає від України усунути:

будь-які необґрунтовані розрізнення, виключення, обмеження або переваги, які стосуються використання регіональної мови або мови меншини та які мають на меті перешкодити чи створити загрозу її збереженню або розвитку.

589 Інтерв'ю з Володимиром Куликом, 25 лютого 2015 року.

590 State Statistics Service of Ukraine, "On execution of the law of Ukraine 'On the principles of state language policy'", ukrcensus.gov.ua.

У 2014 році Комітет експертів із Хартії заявив, що вони “не були обізнані про проблеми, пов’язані з цим положенням”.⁵⁹¹

Дискримінація проти російськомовних

Російськомовні висловлювали своє невдоволення, коли у певних обставинах не мають змоги користуватися російською мовою. Такі ситуації зустрічаються нечасто, але все ж таки існують. Наприклад, деякі ліки містять інструкції лише українською мовою, що може створити труднощі для тих осіб, зокрема, літніх людей, які говорять тільки російською. У 2009 році Міністерство охорони здоров’я пообіцяло рекомендувати фармацевтичним компаніям надавати лікарські інструкції російською мовою разом з українською, але це ще не стало обов’язковим, тож більшість з них продовжує друкувати інструкції тільки українською мовою.⁵⁹²

Дискримінація проти україномовних

Скарги на мовну дискримінацію виникають, коли люди не можуть отримати державні послуги або якусь інформацію українською мовою. Незважаючи на те, що українська має офіційний статус та є мовою більшості, велика кількість друкованих, аудіо- та відео-матеріалів видаються російською, часто через те, що є продуктами російського походження – звичайне явище, враховуючи торгівельні зв’язки між двома країнами.⁵⁹³

Висновки

Мова в Україні становить суперечливу проблему, сутністю якої є питання регулювання двох найбільш поширених мов – української та російської – в законодавстві та політиці. Однак, політична напруженість навколо питань мовної ідентичності та мовного використання не надто відбивається на практиці та повсякденному досвіді більшості україн-

591 Council of Europe, *Application of the Charter in Ukraine, 2nd monitoring cycle, Report of the Committee of Experts on the Charter*, ECRML (2014) 3, 15 January 2014, Para 90.

592 ТСН, “МОЗ України погодилося на російськомовні інструкції до ліків”, *tsn.ua*, 22 грудня 2009 року.

593 Bigmir.net, “Ситуація з мовами в Україні: російська переважає на ТБ, у ЗМІ та рекламі, українська домінує в освіті та кіно”, *bigmir.net*, 7 листопада 2013 року.

ських громадян. Більшість українців можуть говорити обома мовами, а перепис та дані опитувань показують, що немає чіткої відповідності між національністю людини, її мовною ідентичністю та мовою повсякденного спілкування. Найголовніше, опитування громадської думки показують, що навіть у південно-східному регіоні, де існує найбільша концентрація етнічних росіян, дуже мало людей висловлюють стурбованість з приводу дискримінації за ознакою мови. При цьому, Equal Rights Trust дійсно визначили досить невелику кількість випадків явної мовної дискримінації у пресі, в Інтернеті та у візуальних медіа.

2.8 Дискримінація на підставі релігії

Україна зобов'язана забезпечити здійснення всіх прав, гарантованих МПГПП і МПЕСКП, без дискримінації на підставі релігії на основі, відповідно, статті 2(1) МПГПП та статті 2(2) МПЕСКП. Крім того, згідно зі статтею 26 МПГПП, українське законодавство має забезпечити заборону дискримінації, зокрема, за ознакою релігії. Також ЄСПЛ вимагає від України заборонити дискримінацію на підставі релігії щодо всіх прав, передбачених Конвенцією, згідно із статтею 14, і заборонити дискримінацію в користуванні іншими правами, встановленими законом, згідно із Протоколом №12 до ЄКПЛ.

У порівнянні з багатьма іншими європейськими країнами, частка мешканців України, які вважають себе релігійними, досить висока й продовжує зростати. Переважна більшість тих, хто сповідує релігійну віру, є християнами. У 2014 році дослідження, проведене Центром Разумкова показало, що 76,0% українців вважають себе релігійними, порівняно з 57,8% у 2000 році. Ще 7,9% не впевнені, чи вони віруючі, чи ні – зменшення з попереднім опитуванням, де було 22,5%.⁵⁹⁴ З тих, хто вважає себе релігійними, 70,2% є православними християнами; 17,4% населення належить до Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП), 22,4% – до Української православної церкви – Київський патріархат (УПЦ-КП), 0,7% належить до Української автокефальної православної церкви, 28,1% заявили, що вони “просто православні” та 1,4%

594 Razumkov Centre and Konrad Adenauer Stiftung, *Ukraine 2014: Socio-Political Conflict and the Church, Positions of Religious Figures, Experts and Citizens*, 2014, p. 29.

заявили, що вони не знають своєї церкви.⁵⁹⁵ З решти 29,8% опитаних, 16,1% заявили, що вони неправославні християни; 7,8% – віряни Української греко-католицької церкви (УГКЦ), 1,0% – римські католики, 1,0% – протестанти і 6,3% – інші християни; є також невелика кількість буддистів (0,2%), мусульман (0,2%) та іудеїв (0,1%). В цілому, 12,5% не вважають себе пов'язаними з будь-якою конкретною релігією.⁵⁹⁶

Дискримінація за ознакою релігії в Україні, як правило, спрямована на групи людей, які сповідують певну віру, обмежуючи здатність радше членів цієї групи, ніж конкретних осіб, практикувати свою релігію. Така дискримінація незмінно має місце тільки там, де ці релігійні групи в певному регіоні знаходяться у меншості.

Як видно з наведеної нижче таблиці, християнське населення не є рівномірно розподіленим по всій Україні. В усіх регіонах православні християни становлять більшість населення, але в той час як парафіяни Київського Патріархату становлять більшість серед православних християн на заході, в усіх інших регіонах велика кількість православних християн вважають себе “просто православними”.

Таблиця 6. Релігійна самоідентифікація по релігіям та регіонам

Релігія	Захід	Центр	Південь	Схід	Загалом	
Православ'я	УПЦ (МП)	12,0%	16,4%	9,8%	24,2%	17,4%
	УПЦ – КП	25,4%	28,8%	13,5%	17,0%	22,4%
	УАПЦ	1,9%	0,3%	0,9%	0,1%	0,7%
	"Просто православні"	13,4%	32,4%	42,3%	28,1%	28,1%
	Не знають своєї церкви	1,2%	1,2%	0,9%	1,7%	1,4%
Греко-католицизм	36,2%	0,7%	0,5%	0,0%	7,8%	
"Просто християнин"	4,1%	10,3%	6,5%	3,8%	6,3%	
Католицизм	1,0%	1,5%	0,9%	0,6%	1,0%	

595 Там само, с. 31.

596 Там само, с. 30.

Релігія	Захід	Центр	Південь	Схід	Загалом
Протестантизм	1,4%	0,3%	2,3%	0,9%	1,0%
Іслам	0,0%	0,0%	0,5%	0,4%	0,2%
Буддизм	0,0%	0,1%	0,0%	0,3%	0,2%
Іудаїзм	0,0%	0,1%	0,0%	0,1%	0,1%
Інше	0,2%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Не пов'язані з будь-якою конфесією	3,1%	7,1%	18,1%	21,7%	12,5%
Не відповіли	0,0%	0,3%	3,7%	0,6%	0,7%

Політико-правовий контекст

У радянський період офіційна державна ідеологія атеїзму мала наслідком придушення релігійних організацій. З моменту отримання Україною незалежності у 1991 році ця ситуація суттєво змінилася: офіційний атеїзм радянської держави був замінений свободою віросповідання, зокрема, релігії, та була заборонена будь-яка обов'язкова релігія чи ідеологія. Дійсно, стаття 35 Конституції конкретно встановлює принцип відокремлення церкви від держави і гарантує свободу релігії та переконань:

Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Проте, незважаючи на офіційне розділення церкви і держави, роль церкви в українському суспільстві та суспільному житті стає все більш важливою: церкви серед усіх соціальних і державних інститутів мають найвищі показники довіри та справляють значний вплив на суспільство.⁵⁹⁷ Більш того, особисті релігійні уподобання, висловлювані представниками державної та місцевої влади, порушують питання, якою мірою застосовується та відповідає практиці принцип відокремлення церкви від держави. Наприклад, у 2014 році, прем'єр-міністр Арсеній Яценюк заявив з приводу релігійної освіти в школах:

*Важливо, щоби такий курс дійсно проповідував Боже Слово і навчав дітей, як треба поводитися, думати про свою країну, як треба спільно молитися і виконувати Боже Слово.*⁵⁹⁸

Його попередник Микола Азаров у 2012 році заявив, що:

*Православная мораль, православная культура является основой культурного развития нашей страны. Важно сейчас для нас, во время, я бы сказал, колеблющейся морали, ставить хорошие фильмы, посвященные православным ценностям.*⁵⁹⁹

Дискримінація за ознакою “релігійних та інших переконань” заборонена відповідно до статті 24 Конституції, а релігія віднесена до захищених ознак у правових положеннях, які забороняють дискримінацію, зокрема, в Законі України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”.⁶⁰⁰ Існує також законодавство, що гарантує свободу релігії, – насамперед, Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”.⁶⁰¹ Проте, слід зазначити, що цей останній закон у деяких

597 Hinz, O., “Ukraine’s united, divided churches”, *Deutsche Welles*, 15 June 2014.

598 Інститут релігійної свободи, “Голова ВР Турчинов та Прем’єр Яценюк зустрілися з Всеукраїнською Радою Церков”, *irs.in.ua*, 3 жовтня 2014 року.

599 Подробности, “Украине нужны фильмы с православной моралью, – Азаров”, *podrobnosti.ua*, 11 жовтня 2012 року.

600 Див. вище, виноска 48.

601 Див. вище, виноска 557.

випадках дозволяє державним і місцевим органам влади накладати необґрунтовані обмеження на діяльність релігійних організацій, як це викладено нижче.

Промови ненависті та злочини ненависті проти свідків Єгови

Свідки Єгови оцінюють кількість своїх послідовників в Україні у 275 тис. осіб.⁶⁰² У 2013 році Комітет з прав людини висловив свою заклопотаність у зв'язку з:

*повідомленнями про промови ненависті, погрози й насильство стосовно представників етнічних груп, релігійних і національних меншин, зокрема, ромів, свідків Єгови та кримських татар, що призводять до фізичного насильства, актів вандалізму та підпалів, більшість з яких вчиняється групами, натхненними ідеологією радикального націоналізму та расизму.*⁶⁰³

Свідки Єгови є релігійною групою, члени якої найчастіше потерпають від злочинів на ґрунті ненависті в Україні, і кількість таких інцидентів останніми роками збільшувалась. У 2010 році свідками Єгови задокументовано менше ніж десять актів вандалізму щодо майна цієї групи і така ж кількість фізичних нападів на її членів; в 2013 році ці цифри збільшилися до 80 і 24, відповідно.⁶⁰⁴ Ці інциденти включають напади юрби під час релігійних церемоній, підпали Залів Царства (місця богослужіння свідків Єгови) та напади на віруючих, у тому числі, на дітей.⁶⁰⁵

602 European Association of Jehovah's Christian Witnesses, *Contribution to the Report of the U.N. High Commissioner for Human Rights on the implementation of the new review mechanism of the Human Rights Council, established by GA Resolution 60/251 and by the Human Rights Council in Resolution 5/1 of 18 June 2007 for the 14th session 2012 of the UPR (Dates of the WG: October/ November 2012, Ukraine)*, April 2012, p. 1.

603 Див. вище, виноска 390, п. 11.

604 Jehovah's Witnesses, "Inaction of Law Enforcement Officials Results in Impunity and Further Injury in Ukraine", *jw.org*, 28 July 2014.

605 Див. вище, виноска 602; European Association of Jehovah's Christian Witnesses, *Religious Freedom Concerns in Ukraine*, 1 October 2012, <http://www.osce.org/odhr/94485>.

Свідки Єгови звинувачують українську владу в ігноруванні злочинів проти них, навіть коли свідками цих злочинів були інші люди.⁶⁰⁶ Вони також висловлюють стурбованість тим, що у тих рідкісних випадках, коли розслідування були розпочаті, злочинцям були пред'явлені звинувачення в "хуліганстві", а не у більш тяжких злочинах, спрямованих на розпалювання релігійної ворожнечі або ненависті, що заборонено статтею 161 Кримінального кодексу.⁶⁰⁷

Військова служба та відмовники сумління

Стаття 35 Конституції України гарантує право на відмову від виконання військового обов'язку за мотивами сумління – тобто, право на відмову від несення військової служби, якщо це суперечить релігійним переконанням особи.⁶⁰⁸ Відповідно до законодавства України, тільки чоловіки зобов'язані проходити строкову військову службу. Закон України "Про альтернативну (невійськову) службу"⁶⁰⁹ дозволяє українським чоловікам замінити військову службу альтернативною, невійськовою, якщо цього вимагають їхні релігійні переконання. Постанова Кабінету Міністрів перелічує ті релігійні організації, чий вірування забороняють їхнім членам брати в руки зброю і, таким чином, підпадають під дію закону.⁶¹⁰

606 Див. вище, виноска 390, п. 11.

607 Там само.

608 У повному обсязі відповідне положення статті 35 говорить: «Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою».

609 Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 15, с. 188) зі змінами, внесеними між 1999 і 2012 роками.

610 Список включає адвентистів-реформистів, адвентистів сьомого дня, євангельських християн, євангельських християн-баптистів, покутників, свідків Єгови, харизматичні християнські церкви (та церкви, прирівнені до них згідно із зареєстрованими статутами), християн віри євангельської (та церкви, прирівнені до них згідно із зареєстрованими статутами), християн євангельської віри, Товариство Свідомості Крішни – див. Постанова Кабінету Міністрів України № 2066 від 10 листопада 1999 р. «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України Про альтернативну (невійськову) службу».

Використання вичерпного переліку означає, що закон не дозволяє чоловікам нести альтернативну невійськову службу відповідно до їхніх інакших релігійних або нерелігійних переконань на підставі сумління. У 2013 році Комітет із прав людини розкритикував такий стан речей.⁶¹¹

Ще більше непокоїть те, що Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” не містить положень, які би дозволили відмовникам сумління відмовлятися від несення військової служби при мобілізації.⁶¹² Рішення влади в 2014 і 2015 роках про мобілізацію десятків тисяч людей, викликані військовим конфліктом у Донбасі, вже призвели до скарг на адресу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з боку осіб, чиї релігійні вірування або переконання на ґрунті сумління не дозволяють нести військову службу.⁶¹³ Відмова від військової служби під час мобілізації є кримінальним злочином. Тим не менш, у 2014–2015 роках суд першої інстанції та апеляційний суд у Дніпропетровську виправдав свідка Єгови Віталія Шалайко за відмову нести військову службу після мобілізації, на тій підставі, що відповідно до статті 35 Конституції він має конституційне право на альтернативну службу.⁶¹⁴

Права власності церков

Загалом українські релігійні групи стикаються з труднощами в тих регіонах, де вони становлять меншість. Для УПЦ МП це – західні області; для УПЦ-КП, УГКЦ та римо-католиків – південний схід країни; для мусульман – Крим. Менші релігійні групи можуть стикатися з дискримінацією по всій країні. Найпоширеніші проблеми пов’язані з володінням і використанням культових будівель. Зокрема, конфлікти виникають, коли держава намагається відновити право власності конкретної церкви на історичну будівлю, конфісковану під час радянського періоду.

611 Див. вище, виноска 390, п. 19.

612 Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (Відомості Верховної Ради України, 1993, № 44, с. 416) зі змінами, внесеними між 1999 і 2015 роками.

613 Інформація, отримана від Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, лютий 2015 року.

614 Рацибарська, Ю., “В Україні вперше слухають судову справу про ухилення від мобілізації з релігійних мотивів”, Радіо Свобода, 27 лютого 2015 року.

Українське законодавство не передбачає можливості отримати статус юридичної особи для цілої церкви; натомість, релігійні організації реєструються як окремі громади, монастирі, духовні навчальні заклади тощо. Конкуренція між православними церквами в Україні (УПЦ-КП, УПЦ (МП), УАПЦ та іншими зовсім невеликими церквами) призводить до того, що іноді через різні причини одна частина місцевої громади, яка є юридичною особою та володіє храмовою спорудою чи приміщенням, вирішує перейти до іншої церкви. В інших випадках велика кількість людей одночасно переходить з однієї церкви в іншу, порушуючи питання про право власності на землю. Недоліки законодавства та симпатії місцевої влади стосовно певних церков можуть призвести до конфліктів, в яких різні церкви опиняються у нерівному становищі.

Перший головний патерн дискримінації виникає, коли дві конкуруючі церкви претендують на володіння та використання однієї й тієї ж церковної споруди. Інколи місцева влада намагається вирішити питання шляхом компромісу та пропонує громадам користуватися храмом по черзі, але, зазвичай, стосунки між такими громадами настільки недружні, що вони не погоджуються на таку пропозицію. Здебільшого “сильніша” церква отримує право на виняткове користування будівлею за сприяння місцевої влади, політиків і впливових громадських діячів, позбавляючи інші церкви доступу до храму. Такі випадки були особливо поширені в 1990-х роках, після закінчення радянського періоду, але трапляються й досі.⁶¹⁵

Другий головний патерн дискримінації виникає, коли місцеві органи влади, симпатизуючи конкретній церкві, відмовляється виділяти землю під будівництво релігійних споруд громаді, до якої домінуюча в регіоні конфесія налаштована недружно. Так, міськрада м. Хмільник у Вінницькій області, де переважають православні МП, безпідставно відмовляє у виділенні землі під будівництво греко-католицької каплиці; водночас, влада м. Львова, де переважають греко-католики, протягом багатьох років відмовляється виділити землю під будівництво собору

615 Див., наприклад, Львівський портал, “Рейдерство по-християнськи, або навіщо міліції храм у Мостиськах?”, *portal.lviv.ua*, 22 липня 2011 року.

УПЦ МП.⁶¹⁶ Севастопольська міська Рада багато років відмовляла Римо-католицькій церкві в поверненні покинутої та напівзруйнованої будівлі, де раніше знаходився католицький храм. Міськрада м. Сімферополя протягом семи років відмовлялася виділити землю під будівництво соборної мечеті, допоки в це питання не втрутився особисто прем'єр-міністр АР Крим.⁶¹⁷

Державна реєстрація релігійних організацій

Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” передбачає, що релігійні громади не потребують реєстрації для здійснення своєї діяльності.⁶¹⁸ Однак, для отримання статусу юридичної особи, який дозволяє їм здійснювати економічні та фінансові операції, громади повинні зареєструвати свій статут у місцевій державній адміністрації (або, в Криму, в Раді міністрів Автономної Республіки Крим).⁶¹⁹ Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади мають обов'язково зареєструвати свій статут у центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії. Державний орган, що здійснює реєстрацію, повинен розглянути питання про це протягом місяця, а за потреби провести додаткові консультації у тримісячний термін, після чого протягом десяти днів повідомити релігійну організацію про ухвалені рішення.⁶²⁰

На практиці, однак, існує багато випадків, коли реєстраційний орган безпідставно відмовляв релігійній організації в реєстрації, винятково через те, що їхня віра є “нетрадиційною” або вони складають меншість у цьому регіоні. Наприклад, у червні 2011 року Київська міська державна адміністрація (КМДА) неодноразово відмовляла у реєстрації стату-

616 Релігійно-інформаційна служба України, “Конфлікт у Хмельнику: «Відносини з УГКЦ ми хотіли б вибудувувати симетрично» – архієпископ Луганський і Алчевський Митрофан”, risu.org.ua, 8 вересня 2012 року.

617 Подробности, “Крымским татарам таки выделили землю под Соборную мечеть”, podrobnosti.ua, 15 лютого 2011 року.

618 Див. вище, виноска 557, стаття 8.

619 Там само, статті 13 і 14.

620 Там само, стаття 14.

ту Церкви саєнтології Києва у Дніпровському районі міста.⁶²¹ Церковна громада оскаржила цю відмову. 22 лютого 2012 року Окружний адміністративний суд міста Києва визнав відмову у реєстрації громади незаконною та ухвалив рішення повторно розглянути подані на реєстрацію документи. Суд постановив:

(...) ні зі змісту оскаржуваного розпорядження КМДА, ні з вищевказаного висновку Державного комітету України у справах національностей та релігій від 27 липня 2011 року (...) неможливо дійти висновку, які ж саме положення статуту «Церкви саєнтології Києва» суперечать законодавству України. У судовому засіданні представники відповідачів також не змогли вказати на такі положення статуту. Відтак, доводи відповідачів про те, що положення статуту релігійної громади «Церква саєнтології Києва» у Дніпровському районі м. Києва, поданого на реєстрацію, суперечать чинному законодавству України, не заслуговують на увагу суду.»⁶²²

27 вересня 2012 року це рішення підтримав Київський апеляційний адміністративний суд. Вищий адміністративний суд України 22 серпня 2013 року відхилив касаційні скарги та залишив чинним рішення від 27 вересня. Таким чином, КМДА змушена була повторно розглянути подані на реєстрацію документи.

Якщо державні органи не бажають дозволяти реєстрацію тієї чи іншої релігійної організації, вони використовують усі можливі засоби, щоби затримати процес реєстрації та вимагають від заявників надання документів або інформації, не передбачених законодавством. Саме так сталося у випадку релігійної групи «Істино православна незалежна парафія Різдва Христового»:⁶²³

621 Інститут релігійної свободи, Права людини в Україні 2013. Доповідь правозахисних організацій: Свобода думки, совісті та релігії, 25 квітня 2014 року.

622 Ухвала Окружного адміністративного суду міста Києва № 2а-11740/11/2670 від 9 квітня 2014 року.

623 Див. вище, виноска 621.

Приклад: Істино православна незалежна парафія Різдва Христового

4 квітня 2012 року громадяни звернулися із заявою на ім'я голови Сумської ОДА про реєстрацію статуту релігійної громади “Істино православної незалежної парафії Різдва Христового” у м. Суми. 27 квітня посадовими особами Головного управління зв'язків з громадськістю Сумської ОДА пакет документів, наданих для реєстрації статуту, направлений до Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури для проведення релігієзнавчої експертизи. Це суперечило відповідному законодавству (зокрема, Закону “Про свободу совісті та релігійні організації”, оскільки проведення релігієзнавчої експертизи не входить до компетенції міністерства). Як наслідок, міністерство повернуло зазначені документи до Головного управління та запропонувало підготувати відповідачеві інформацію за Переліком питань щодо культової практики та соціальної діяльності релігійної організації. Проте, суб'єкт владних повноважень обов'язок із підготовки відповідей на вказаний Перелік переклав на позивача, встановивши граничний термін виконання до 25.06.2012 року. Отримавши відмову від позивача відповідати на зазначені питання, відповідач 03.07.2012 року повернув документи та заяву, не надавши пропозиції голові ОДА щодо реєстрації чи відмови в реєстрації статуту. Очевидно, що такі дії органу влади не були передбачені законодавством: зокрема, орган влади не мав права надсилати документи на експертизу, а також не мав права повертати документи заявнику без надання відповіді про реєстрацію чи відмову в реєстрації статуту.

Декілька осіб звернулись у Сумський окружний адміністративний суд із позовом до Головного управління зв'язків із громадськістю Сумської обласної державної адміністрації, Управління культури і туризму Сумської ОДА через відмову у реєстрації. 5 грудня 2012 року суд задовольнив позов і виявив, що підсудні діяли неправомірно.

12 березня 2013 року рішенням Харківського апеляційного адміністративного суду була відхилена апеляція Департаменту інформаційної діяльності та комунального господарства Сумської ОДА та залишено чинним рішення першої інстанції. 16 травня 2013 року ВАСУ відмовив у відкритті касаційного провадження.

Обов'язковість релігійного культу для школярів

З 1997 року спочатку в школах західної України, а потім і на решті території, почалося запровадження курсів “Християнська етика” або “Етика віри”. Хоча цей курс вважається факультативним, є повідомлення про те, що батьки учнів зазнають тиску з боку шкільного керівництва та викладачів щодо необхідності відвідування дітьми цих занять.

Існують також свідчення того, що учні в школах бувають вимушені брати участь у релігійних заходах. Як приклад можна розглянути конфлікт, що виник між батьками та директором школи №25 в Києві, та тривав цілий рік.⁶²⁴ У школі реалізовувалася експериментальна програма на основі педагогічної системи Костянтина Ушинського (впливового християнського педагога XIX століття), яка передбачала релігійну компоненту. Адміністрація тиснула на учнів з метою їхнього залучення до релігійних занять і богослужінь. Група батьків поскаржилася на те, що діти відвідували такі заняття без їхньої згоди, а самі заняття включали читання молитов, співання псалмів і відвідування церкви у присутності священника. 15 грудня 2013 року батьки організували пікет біля школи, вимагаючи припинення цієї програми.

Були відзначені також інші випадки, коли дітей змушували брати участь у релігійних заходах церкви, яка домінує в регіоні.⁶²⁵

Розвиток подій після березня 2014 року

Тісний зв'язок між географією та віросповіданням в Україні створив специфічний релігійний вимір кризи та конфлікту в Донбасі. Українська православна церква (Московського патріархату), що домінує у східних регіонах України, знаходиться під юрисдикцією Російської православної церкви. Вона не засудила російську агресію та, насправді, загалом підтримує дії проросійських сепаратистів.⁶²⁶ Деякі батальйони сепаратистських

624 Див. вище, виноска 621.

625 Див., наприклад, За Збручем, “Архієпископ УПЦ КП: Вчителів силою зганяють у Зарваницю”, *zz.te.ua*, 15 лютого 2013 року.

626 Див. вище, виноска 594. Див. також Center for Civil Liberties and International Partnership for Human Rights, *When God Becomes the Weapon: Persecution based on religious beliefs in the armed conflict in Eastern Ukraine*, April 2015, pp. 8–11.

збройних сил воюють під прапорами з релігійною тематикою, а їхня риторика заснована на верховенстві Російської православної церкви.⁶²⁷

Після анексії Криму Росією та поширення сепаратистської діяльності в Донецькій та Луганській областях, дискримінація та насильство щодо решти релігійних груп у цих регіонах помітно зросли: жертвами стають, здебільшого, християни, які не належать до проросійської Української православної церкви (Московського патріархату), а саме, православні Київського патріархату, греко-католики та римо-католики, протестанти. Повідомлялося про репресії щодо релігійних організацій та духовенства шляхом заборони релігійної діяльності,⁶²⁸ а також про здирство, викрадення та навіть вбивства тих, хто належить до інших церков, ніж УПЦ Московського патріархату.⁶²⁹ Свідки Єгови повідомили, що чотирнадцять Залів Царств були захоплені озброєними людьми, які представляли “Донецьку Народну Республіку” і “Луганську Народну Республіку”.⁶³⁰

Кримські татари-мусульмани також потерпають від посилення утисків і дискримінації після анексії Криму. Хоча становище кримських татар докладніше розглядається в розділі 2.5.1 цього звіту, тут варто зауважити, що інколи утиски та дискримінація проти цієї групи стосувалися саме сповідання ними ісламу. Наприклад, російська влада проводила обшуки мечетей під приводом пошуків “екстремістської літератури”,

627 Там само, Center for Civil Liberties and International Partnership for Human Rights, с. 8.

628 Див., наприклад: Teraze, “Еще одна церковь Киевского Патриархата закрылась в Крыму”, *teraze.org.ua*, 21 липня 2014 року; Informato.rg.ua, “Религия в ЛНР: боевики закрыли римско-католический приход в Луганске”, *informato.rg.ua*, 24 липня 2014 року; Інститут релігійної свободи, “Ukrainian Churches are facing imminent ban in Crimea”, *irf.in.ua*, 25 травня 2015 року.

629 Див., наприклад: Інститут релігійної свободи, “Terrorists kidnapped, tortured, and threatened believers in eastern Ukraine”, *irf.in.ua*, 5 червня 2014 року; Мир Вам!, “Паночко выразил соболезнования семьям погибших братьев церкви ХВЕ в Славянске”, *mirvam.org*, 15 липня 2014 року; Інститут релігійної свободи, “Chronic of terror: Religious persecution by pro-Russian militants in east Ukraine”, *irf.in.ua*, 19 серпня 2014 року; Інститут релігійної свободи, “Donbas and Crimea: new challenges for religious freedom in 2014”, *irf.in.ua*, 3 лютого 2015 року; Center for Civil Liberties and International Partnership for Human Rights, *When God Becomes the Weapon: Persecution based on religious beliefs in the armed conflict in Eastern Ukraine*, April 2015, pp. 11–20.

630 Jehovah's Witnesses, “Religious Buildings Seized in Eastern Regions of Ukraine”, *jw.org*, 13 February 2015.

а деяких кримців-мусульман викликали до поліцейських ділянок і допитували щодо їхніх релігійних переконань.⁶³¹

У червні 2015 року “головою Комітету з культури Держради” Світланою Савченко був внесений до “Державної ради Криму” проект закону про свободу совісті та релігійні об’єднання.⁶³² У разі прийняття цей закон створить в рамках “міністерства культури” департамент у справах релігій. Організації будуть зобов’язані інформувати новий департамент про прибуття будь-яких іноземних проповідників. Департамент має такі неясно сформульовані повноваження, як “прогнозування розвитку релігійної ситуації” та “сприяти зміцненню взаєморозуміння і терпимості”. Законопроект надає визначення традиційній релігії як такій, “що має формуюче культурне значення для історичних спільнот”, а “тоталітарній секті” (також званій в проекті закону “деструктивним культом”) – “організація, що використовує комплекс спеціальних методів (контроль свідомості) з метою придушення волі людини та контролювання почуттів і поведінки, заподіює шкоди особистості та суспільству”. Законопроект, однак, не використовує будь-який з цих термінів у своєму основному тексті.

Висновки

Релігійна дискримінація в Україні проявляється у низці патернів, кожен з яких негативно впливає на прихильників різних релігій, включаючи як малі, так і великі релігійні групи. У цьому розділі представлені свідчення промов і злочинів на ґрунті ненависті стосовно Свідків Єгови та державної мобілізації чоловіків для боротьби з сепаратистами на південному сході України без належного врахування їхніх поглядів. Equal Rights Trust також знайшла свідчення дискримінації та корупції при розподілі землі для церковного вжитку і дискримінації з боку державних суб’єктів, що беруть участь в реєстрації релігійних організацій. Наше недавнє дослідження показало, що меншинні церкви в Донецькій та Луганській областях потерпають від посиленних репресій із самого початку конфлікту, тоді як у Криму кримські татари-мусульмани відчують зростання релігійних переслідувань.

631 Human Rights Watch, *Rights in Retreat: Abuses in Crimea*, 2014, pp. 16–17.

632 Human Rights Without Frontiers International, “Law on religion prepared for Crimea: Annexed Crimea plans to adopt law against ‘totalitarian sects’ and ‘destructive cults’, *hrwf.eu*, 5 June 2015.

2.9 Дискримінація внутрішньо переміщених осіб

Анексія Криму Росією в березні 2014 року та зростання проросійських сепаратистських рухів в Донецькій і Луганській областях створили нові проблеми й призвели до появи нових різновидів дискримінації, які раніше не зустрічалися в Україні. Як зазначалося в частині 1 цього звіту, Кримський півострів і ті частини Луганської і Донецької областей, що були зайняті проросійськими сепаратистами у травні 2015 року, де-факто не перебувають під контролем уряду України. У результаті багато людей залишили ці регіони і стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО). Цей розділ звіту основну увагу приділяє новому для України явищу дискримінації осіб за ознакою їхнього колишнього місця проживання або їхнього статусу вимушених переселенців.

У квітні 2014 року загальна чисельність населення Криму склала 1968550, в той час як у місті Севастополі налічувалося 385998 осіб.⁶³³ Населення Донецька складало 4334556, а Луганська – 2234612 осіб. Міністерство соціальної політики вважає, що принаймні 20 тис. людей, які залишили Крим після його анексії, тепер стали ВПО. Значно більша кількість – принаймні, 1,25 млн. осіб – за повідомленнями втекли з регіонів Донецька та Луганська, а їхня чисельність продовжує зростати.⁶³⁴ ВПО, здебільшого, переїжджають до східної частини України та до Києва.⁶³⁵

Прибуття великої кількості вимушених переселенців із Криму та Донецької і Луганської областей призвело до появи певної напруженості в нових місцях проживання, і є свідчення нетерпимості з боку деяких осіб до ВПО, що певною мірою повідомляється ЗМІ.⁶³⁶ Тоді як ВПО з Криму, як правило, вважаються прибічниками української держави, ВПО зі східної України сприймаються як сепаратистські симпатички, які налаштовані

633 Дані Державної служби статистики України, <http://ukrstat.gov.ua>.

634 United Nations High Commissioner for Refugees Ukraine, *Internally Displaced Persons*, <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1231-internally-displaced-people>.

635 Там само. Див. також Kritskiy, V., "Divided and displaced in Ukraine: two groups facing two different futures?", *Internal Displacement Monitoring Centre*, 15 August 2014.

636 Див., наприклад, КримSOS, "За час конфлікту ставлення до внутрішньо переміщених осіб погіршилось, – моніторинг КримSOS", *krymsos.com*, 13 березня 2015 року; Syzov, V., Tereshchuk, H. and Bigg, C., "In Western Ukraine, Attitudes Cooling Toward IDPs", *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 18 May 2015.

вороже до української влади, не бажають працювати та можуть бути зацікавлені у створенні проблем.⁶³⁷ Спеціальний доповідач ООН з питань прав внутрішньо переміщених осіб повідомив про “спорадичні випадки виникнення непорозумінь у стосунках між переміщеними особами та приймаючими громадами”, і про те, що:

З розвитком політичної ситуації дехто відзначав зростання негативного сприйняття ВПО, що впливає на те, який складається образ внутрішньо переміщених осіб, особливо прибулих зі сходу, і яким чином це може вплинути на їх інтеграцію. Декого сприймають як прихильників сепаратистів або не-патріотів на підставі місця їхнього походження, що може вплинути на ставлення до них приймаючих громад та їхню здатність знайти роботу або безперешкодно інтегруватися на новому місці.⁶³⁸

Внаслідок такої нетерпимості вимушені переселенці, а надто з Донецької та Луганської областей, стикаються із проблемами у працевлаштуванні та у пошуках житла, як тільки їх статус стає відомим.

Політико-правовий контекст

Україна зобов'язана забезпечити недискримінацію за ознакою національного походження при здійсненні всіх прав, гарантованих МПГПП і МПЕСКП відповідно до статті 2(1) МПГПП та статті 2(2) МПЕСКП. Крім того, відповідно до статті 26 МПГПП вимагається забезпечити ефективний законодавчий захист проти дискримінації за ознакою національного походження. КЕСКП у результаті тлумачення терміну “національне походження” стосовно статті 2(2), заявив, що він стосується держави,

637 Kritskiy, V., “Divided and displaced in Ukraine: two groups facing two different futures?”, *Internal Displacement Monitoring Centre*, 15 August 2014; Organization for Security and Co-operation in Europe, “Latest from OSCE Special Monitoring Mission (SMM) to Ukraine based on information received as of 18:00 (Kyiv time), 19 September 2014”, *osce.org*, 20 September 2014.

638 Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur on the human rights of internally displaced persons, Chaloka Beyani: Addendum: Mission to Ukraine*, UN Doc. A/HRC/29/34/Add.3, 2 April 2015, Para 58.

нації чи місця походження особи.⁶³⁹ Крім того, КЕСКП заявив, що стаття 2(2) МПЕСКП також забороняє дискримінацію проти особи на підставі її “нинішнього або колишнього місця проживання”.⁶⁴⁰

Окрім того, стаття 14 ЄКПЛ забороняє дискримінацію на підставі національного походження у здійсненні прав, що містяться в ЄСПЛ, а Протокол № 12 до ЄКПЛ передбачає автономне право на недискримінацію за ознакою національного походження при “користуванні будь-яким правом, встановленим законом”.

Конституція України включає “місце проживання” до списку ознак, за якими дискримінація заборонена відповідно до статті 24, п. 2. Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” також містить цю характеристику у списку явно захищених ознак. Конституційний Суд України прийняв низку рішень щодо тлумачення терміну “місце проживання” у п. 2 статті 24 Конституції, заявивши, що вона забороняє розрізнення між особами, які мешкають в Криму та в інших частинах України.⁶⁴¹ Суди, проте, поки не вирішили, чи термін “місце проживання” включає колишнє місце проживання, що захистило би ВПО, коли вони переїжджають до іншої частини України.

Статус вимушеного переселенця в Україні (дуже важливий для ВПО з Криму, Донецької та Луганської областей) регулюється, насамперед, Законом України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”.⁶⁴² Стаття 4 встановлює порядок отримання посвідчень ВПО, а стаття 5 передбачає, що такі посвідчення вважаються підтвердженням статусу ВПО для цілей цього закону. Статті з 6 по 9 гарантують ВПО різноманітні права на місці їх проживання. Найголовніше, стаття 14 забороняє дискримінацію ВПО у здійсненні будь-якого права чи свободи на підставі їхнього статусу ВПО.

639 Див. вище, виноска 5, п. 24.

640 Там само, п. 34.

641 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону Республіки Крим «Про об'єднання громадян» (справа про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим), 3 березня 1998 року, № 2-рп/98.

642 Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (Відомості Верховної Ради, 2015, № 1, с. 1) зі змінами, внесеними у 2015 році.

Окрім цих загальних положень, статус громадян України з Криму та з міста Севастополь регулюється різними законами, які були прийняті після анексії Криму, – зокрема, Законом України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України”⁶⁴³ і Законом України “Про створення вільної економічної зони “Крим” та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України”.⁶⁴⁴ Перший із цих законів спрямований на забезпечення прав і свобод громадян в Автономній Республіці Крим і Севастополі за допомогою “особливого правового режиму” і “особливого порядку” (стаття 4). Стаття 5, п. 1 передбачає, що Україна повинна вжити “всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами” своїм громадянам в Криму і Севастополі. Однак стаття 5, пункт 3 говорить, що відповідальність за порушення прав і свобод людини і громадянина покладається на Росію як на “державу-окупанта”, відповідно до норм міжнародного права. Згідно із статтею 10 громадяни України мають право вільного і безперешкодного доступу в країну з Криму та Севастополя при пред’явленні документа, що посвідчує особу, хоча іноземні громадяни та особи без громадянства мають отримати спеціальний дозвіл. Стаття 18 передбачає, що громадянам України після виїзду з Криму або Севастополя гарантується дотримання в повному обсязі їхніх прав і свобод відповідно до Конституції, у тому числі, соціальних, трудових, виборчих прав і права на освіту.

Зайнятість і житло

Спеціальний доповідач ООН із питань прав внутрішньо переміщених осіб говорив про “повідомлення про стигматизацію та дискримінацію, з якими стикаються деякі ВПО за рахунок ситуації, в яку вони потрапили”.⁶⁴⁵ Така дискримінація значною мірою відчувається у сфері зайнято-

643 Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (Відомості Верховної Ради, 2014, № 26, с. 892) зі змінами, внесеними у 2015 році.

644 Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» (Відомості Верховної Ради, 2014, № 43, с. 2030).

645 Office of the High Commissioner for Human Rights, *Ukraine: UN expert calls for swift response to growing internal displacement plight as winter closes in*, 25 September 2014.

сті та житла.⁶⁴⁶ Після візиту у вересні 2014 року спеціальний доповідач зазначив, що ВПО описують:

*дискримінацію, коли вони зізнаються в тому, що є переміщеними особами. Дехто описували негативну реакцію потенційних роботодавців у зв'язку з їхнім становищем, тим, звідки вони прибули, а також з приводу того, що вони, можливо, не затримуються надовго.*⁶⁴⁷

Верховний комісар ООН у справах біженців так само відзначив, що ВПО зі східної України повідомляли про дискримінацію при пошуку роботи в Києві та про те, що потенційні роботодавці “відмовляються наймати людей зі сходу з політичних причин – звинувачуючи їх у підтримці антиурядових сил – або тому, що розуміють, що ті можуть залишити цей регіон найближчим часом”.⁶⁴⁸

Стосовно житла Верховний комісар ООН у справах біженців також зазначив, що:

*ВПО з Донбасу чи Луганщини часто піддаються стигматизації та намагаються подолати дискримінацію. Людям часто відмовляють в оренді житла, тому волонтери іноді вимушені орендувати житло від свого імені, пояснюючи, що квартира потрібна родичам.*⁶⁴⁹

646 Syzov, V., Tereshchuk, H. and Bigg, C., “In Western Ukraine, Attitudes Cooling Toward IDPs”, *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 18 May 2015.

647 Див. вище, виноска 638, п. 48.

648 United Nations High Commissioner for Refugees, *Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs)*, 17 October 2014, p. 8. Див. також Council of Europe, Parliamentary Assembly, *The Humanitarian Situation of Ukrainian Refugees and Displaced Persons, Addendum to the Report*, Doc. 13651 Add., 26 January 2015, Para 7.

649 Там само, United Nations High Commissioner for Refugees, с. 54.

Висновки

Існування ВПО – нове явище в Україні, тому важко робити остаточні висновки про характер, масштаби та поширеність дискримінації щодо цієї групи. Тим не менш, незважаючи на наявність сильних національних правових засад із захисту від дискримінації та забезпеченню здійснення прав, недавні звіти показують, що ВПО – особливо з Донбасу – відчують дискримінацію, в основному, внаслідок упередженості проти них.

2.10 Неприятливе становище деяких груп дітей

У цьому розділі основна увага приділяється двом типам несприятливого становища для дітей в Україні. Перший стосується груп дітей, чие становище обумовлене винятково їхнім віком. Ця група, що включає, насамперед, дітей-сиріт і дітей, які були забрані у батьків, а також дітей в системі кримінального правосуддя, потрапляє в особливо несприятливе становище, що не поширюється на дорослих. Другий тип стосується дітей, які перебувають в групах, що піддаються дискримінації, таких, як діти з обмеженими можливостями та діти, які живуть з ВІЛ. Ці діти потрапляють у посилено не вигідне становище через поєднання віку та інших їхніх характеристик.

Як учасниця Конвенції про права дитини (КПД), що була ратифікована в 1991 році, Україна має захищати права всіх дітей. Відповідно до пункту 1 статті 2 Конвенції, держави-учасниці:

поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

“Дитина” визначається КПД як “людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не дося-

гає повноліття раніше”.⁶⁵⁰ Сімейний кодекс і Закон України “Про охорону дитинства” також визначають дитину як особу у віці до вісімнадцяти років.⁶⁵¹ Кількість дітей в Україні та їх частка у загальному населенні у XXI сторіччі неухильно скорочувалася з більш ніж 10 млн. у 2002 році (21,4% від загальної чисельності населення)⁶⁵² до менше 8 млн. у 2013 році (17,6% від загальної чисельності населення).⁶⁵³

Політико-правові засади

Конституція містить низку положень щодо прав дітей. Стаття 51, яка захищає сім’ю, передбачає у другому параграфі, що “батьки зобов’язані утримувати дітей до їх повноліття” та у третьому параграфі, що “сім’я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою”. Стаття 52 особливу увагу приділяє дітям, декларуючи, що:

Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

650 Convention on the Rights of the Child, G.A. Res, 44/25, 1989, Article 1.

651 Стаття 6 Сімейного кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2002, № 21–22, с. 135) зі змінами, внесеними в період між 2002 і 2015 роками; стаття 1 Закону України «Про охорону дитинства» (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 30, с. 142) зі змінами, внесеними в період між 2002 і 2014 роками.

652 United Nations Committee on the Rights of the Child, *Third and Fourth Periodic Reports of States Parties: Ukraine*, UN Doc. CRC/C/UKR/3-4, 3 March 2010, Para 33.

653 United Nations Children’s Fund (UNICEF), *Children in Ukraine: Population under 18 Years of Age*, 2013. Точна кількість, повідомлена ЮНІСЕФ у 2013 році, складала 7971 тис.

У законодавстві права дитини, насамперед, гарантуються Законом України «Про охорону дитинства».⁶⁵⁴ Однак, як випливає з його назви, цей закон – і державна політика взагалі – розглядає дітей не як суб'єктів у їх власному праві, а як об'єктів, які потребують захисту. Такий підхід означає, що українське законодавство з прав дитини значною мірою є декларативним. Комітет з прав дитини зазначив, що «національне законодавство про права дитини залишається неадекватним, зі значним простором для подальшої законодавчої імплементації Конвенції та її факультативних протоколів».⁶⁵⁵

Зокрема, українське законодавство приділяє вкрай мало уваги до думок самих дітей при прийнятті рішень щодо питань, які їх стосуються. І це, незважаючи на вимогу першого пункту статті 12 Конвенції про права дитини:

Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

У 2011 році Комітет з прав дитини заявив:

*Відзначаючи позитивні зміни у Сімейному кодексі, що стосуються права дитини на власну думку в контексті усиновлення, Комітет, однак, занепокоєний тим, що погляди дитини продовжують ігноруватися в контексті цивільних та адміністративних процедур, а також при здійсненні ювенального правосуддя. У зв'язку з цим, Комітет шкодує з приводу відсутності інформації про те, як повага до поглядів дитини гарантується у законодавчих, адміністративних та судових рішеннях, а також враховується у родині та в школах.*⁶⁵⁶

654 Закон України «Про охорону дитинства» (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 30, с. 142) зі змінами, внесеними між 2002 і 2014 роками.

655 United Nations Committee on the Rights of the Child, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CRC/C/UKR/CO/3-4, 21 April 2011, Para 8.

656 Див. вище, виноска 655, п. 33.

Пункт 1 статті 3 Конвенції про права дитини наголошує, що “в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини”. Незважаючи на це, Комітет з прав дитини висловив тривогу тим, що “не проводиться систематичний аналіз державної політики та програм з точки зору дотримання найкращих інтересів дитини” та має місце “неналежна інтеграція цього принципу в закони та політику, що стосуються дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які контактують із законом”.⁶⁵⁷

Відсутня державна політика, спрямована на боротьбу з дискримінацією відносно вразливих і маргінальних груп дітей. Наприклад, Національна програма “Молодь України” на 2009–2015 роки, що є основною програмою, яка визначає діяльність департаментів у справах сім’ї, молоді та спорту в місцевих адміністраціях, не містить нічого про вразливі або маргінальні групи дітей.⁶⁵⁸ Крім того, державні програми та плани, що стосуються дітей, як правило, фінансуються за “залишковим” принципом, тобто, кошти виділяються з невитрачених грошей, а не як конкретна частка або сума в загальнонаціональному бюджеті.⁶⁵⁹

Інституціалізація дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування

У 2011 році Комітет з прав дитини висловив заклопотаність “у зв’язку з високими показниками кількості дітей, позбавлених сімейного оточення при народженні та на пізніших етапах дитинства”.⁶⁶⁰ Станом на кінець 2013 року в Україні нараховувалось 117600 дітей (приблизно 1,5% від усіх дітей), які виховувались у різноманітних установах і будинках сімейного типу для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьків-

657 Там само, п. 29.

658 Кабінет Міністрів України, Постанова від 28 січня 2009 року № 41 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки».

659 Українська Гельсінська спілка з прав людини, Права людини в Україні 2011. Доповіді правозахисних організацій. Глава XXI: Права дитини.

660 Див. вище, виноска 655.

ського піклування.⁶⁶¹ Кількість дітей, які класифікуються як сироти або діти, що залишилися без батьківського піклування, зросла у ХХІ сторіччі, незважаючи на загальне зниження кількості дітей в Україні, збільшившись із приблизно 98 тис. у 2003 році до 103 тис. у 2006 році та до поточної цифри у 117600 осіб.⁶⁶²

Тільки невелику частину цієї великої групи дійсно складають діти-сироти. Зі 117600 дітей в Україні, які виховуються в установах та будинках сімейного типу для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування, тільки 13 тис. дійсно є сиротами в точному розумінні цього слова. Переважна більшість з них є тими, хто відомі в Україні як “соціальні сироти” – дітьми, у яких принаймні один з батьків живий, але які були забрані з сім’ї при народженні або в дитинстві.⁶⁶³

Існує низка різних установ і сімейних закладів, в яких проживають діти-сироти та діти, які залишилися без батьківського піклування. Незважаючи на неодноразові вимоги уряду щодо пріоритетності деінституціалізації дітей, – і різного роду законодавчі та політичні зусилля із досягнення цієї мети⁶⁶⁴ – переважна більшість дітей залишаються саме в установах. Багато дітей живуть у державних установах, хоча в уряді існує складний поділ відповідальності, на кшталт окремого регулюван-

661 Адміністрація Президента України, Уповноважений Президента України з прав дитини, Звіт про здійснення Уповноваженим Президента України з прав дитини моніторингового дослідження стану функціонування закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які не мають необхідних умов для виховання та навчання в сім’ї, дітей з особливими потребами, ефективність використання такими закладами бюджетних коштів, спрямованих на забезпечення їх діяльності (на виконання Доручення Президента України № 1-1/1852 від 22 липня 2013 року), 2013, с. 3.

662 Для даних за 2003 і 2006 роки див. United Nations Committee on the Rights of the Child, *Third and Fourth Periodic Reports of States Parties: Ukraine*, UN Doc. CRC/C/UKR/3-4, 3 March 2010, Para 83.

663 УНІАН, “Українським дітям не місце в інтернатах”, *health.unian.ua*, 20 листопада 2013 року.

664 Див., наприклад, Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (Відомості Верховної Ради України, 2005, № 6, с. 147) зі змінами, внесеними в період між 2006 і 2014 роками, який передбачав скорочення використання шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування, та Указ Президента України № 609/2012 «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» від 22 жовтня 2012 року із реалізації стратегії, що передбачає зниження кількості дітей у школах-інтернатах.

ня таких установ Міністерством освіти і науки, Міністерством охорони здоров'я та Міністерством соціальної політики.

Таблиця 7. Кількість дітей, а також дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування, в Україні⁶⁶⁵

Рік	Кількість дітей	Кількість дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування (% від усіх дітей)
2002	10306976	немає даних
2003	9878630	96112 (0,97%)
2004	9503315	97590 (1,03%)
2005	9129178	97829 (1,07%)
2006	8801969	102912 (1,17%)
2007	8536066	102924 (1,21%)
2008	8325687	103542 (1,24%)
2009	немає даних	немає даних
2010	немає даних	немає даних
2011	немає даних	немає даних
2012	немає даних	немає даних
2013	7971000	117600 (1,47%)

Міністерство охорони здоров'я управляє так званими “будинками дитини” для дітей віком від 0 до 4 років. Вони виступають як точка входу в систему закладів і дають притулок усім дітям, як дітям з інвалідністю, так і без неї.⁶⁶⁶ У віці чотирьох років діти в цих установах оцінюються на наявність інвалідності, а в разі її виявлення – здатності до навчання.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ Дані взяті з United Nations Committee on the Rights of the Child, *Third and Fourth Periodic Reports of States Parties: Ukraine*, UN Doc. CRC/C/UKR/3-4, 3 March 2010, Para 33; Institute For Demography And Social Studies of the National Academy of Science of Ukraine, United Nations Children's Fund (UNICEF) and Ukrainian Centre for Social Reforms, *Child Poverty and Disparities in Ukraine*, 2010, p. 141, та Адміністрація Президента України, Уповноважений Президента України з прав дитини, Звіт, 2013, с. 3.

⁶⁶⁶ Disability Rights International, *No Way Home: The Exploitation and Abuse of Children in Ukraine's Orphanages*, 2015, p. 4.

⁶⁶⁷ Там само.

На основі цієї інформації приймається рішення, чи слід дитині залишатися в установі, та, якщо так, то в якій саме. Якщо дитина класифікується як “здатна до навчання”, вона буде передана до “спеціалізованої школи-інтернату”, діяльність якої регулюється Міністерством освіти. Якщо її оцінили як “не здатну до навчання”, дитина буде передана до установи під керуванням Міністерства соціальної політики.⁶⁶⁸

Тільки невелика частина дітей-сиріт або дітей, які залишилися без батьківського піклування, забирається до прийомних сімей або “дитячих будинків сімейного типу”.⁶⁶⁹ Отже, Комітет з прав дитини висловив стурбованість у зв’язку з тим, що “за відсутності чіткої стратегії реформування, питання деінституціалізації поки що не набули пріоритетності”. Комітет також заявив, що він “занепокоєний великою кількістю дітей, які продовжують перебувати у закладах інтернатного типу, а також відсутністю послуг з підтримки сімейної реінтеграції”.⁶⁷⁰

У 2013 році загальне річне фінансування цих різноманітних закладів склало 5,7 млрд. гривень. Однак, лише близько 15% цих грошей було витрачено безпосередньо на дитяче харчування, проживання, одяг і ліки; 66% від загальної суми покривало зарплати обслуговуючого персоналу, а решта виділялась на утримання самих установ.⁶⁷¹

Виникає багато питань щодо дітей, розміщених у житлових закладах для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування.⁶⁷² Є повідомлення про фізичне та сексуальне насильство і навіть катування, до яких, принагідно, підбурюють і які навіть вчиняють працівники та старші діти в цих закладах.⁶⁷³ Міжнародна організація з прав інвалідів повідомила про численні свідчення систематичних зловжи-

668 Див. вище, виноска 666.

669 «Дитячі будинки сімейного типу» є закладами з державною підтримкою, в яких подружжя доглядає за щонайменше п’ятьма прийомними дітьми, а в цілому налічується до десяти дітей (включно із власними дітьми подружжя).

670 Див. вище, виноска 655, п. 46.

671 Незалежне бюро новин, “На утримання інтернатів йде 7,7 млрд на рік, до дітей доходить 15%”, *nbnews.com.ua*, 22 жовтня 2013 року.

672 Детальніше див. Korzh, A., *Educational Inequalities and Ukrainian Orphans’ Future Pathways: Social Reproduction or Transformation through the Hidden Curriculum*, 2013.

673 Див. вище, виноска 672, с. 128.

вань у всій системі закладів України, коли тисячі дітей з інвалідністю і без неї зазнають “важкого емоційного та фізичного болю, обмежень, усамітнення та небезпечної або недбалої медичної допомоги”.⁶⁷⁴

Багато дітей розміщуються та отримують освіту в одній і тій самій установі, і дослідження показують, що якість освіти у цих закладах часто низька, тому “більшість дітей-сиріт не наділені відповідними знаннями та навичками для успішного отримання вищої освіти або навіть долучення до сучасного суспільства”.⁶⁷⁵ Один з коментаторів заявив, що очікування вчителів та вихователів від дітей у таких закладах засновані на “ідеології генетичного дефіциту, яка стверджує, що діти-сироти є біологічно неповноцінними, зважаючи на зловживання їхніх батьків наркотиками та алкоголем”, внаслідок чого вони “спрямовують цих дітей на шляхи, що роблять це само-здійснюваним пророцтвом”.⁶⁷⁶ Крім того, в результаті незадовільної освіти діти часто потрапляють до професійно-технічних училищ, “якість яких погіршилася після розпаду Радянського Союзу” і які забезпечують дітей “застарілими” навичками, більше не потрібними в сучасній економіці.⁶⁷⁷

Внаслідок фізичного та сексуального насильства, обмежених соціально-економічних можливостей і психологічного впливу зростання у виховних закладах, багато дітей-сиріт стають вразливими до алкоголю, наркотиків, злочинності, проституції та самогубства.⁶⁷⁸

Діти в системі кримінального правосуддя

Стаття 40 КПД гарантує:

право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвитку у дитини почуття

674 Disability Rights International, *No Way Home: The Exploitation and Abuse of Children in Ukraine's Orphanages*, 2015, p. 13.

675 Див. вище, виноска 672, с. 4.

676 Там само.

677 Там само, с. 5.

678 Там само.

гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

Крім того, стаття 37 закликає забезпечити, серед іншого, щоб:

b) жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно з законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу.

c) гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку.

Україна почала вводити окрему систему ювенальної юстиції у 2008 році. Незважаючи на це, в 2011 році Комітет з прав дитини висловив глибоку заклопотаність у зв'язку з:

існуванням ризиків повернення до каральних підходів у роботі з дітьми, які мають конфлікт із законом. Це проявляється, зокрема, у частих утриманнях дітей під вартою до суду та під час судового процесу, високих відсотках неповнолітніх, засуджених до ув'язнення, а також високій частці дітей серед всіх ув'язнених.⁶⁷⁹

Є повідомлення про побиття дітей міліцією або слідчими під час допиту.⁶⁸⁰ У 2011 році Комітет з прав дитини висловив занепокоєння з приводу

великою кількістю тверджень про фізичну жорстокість стосовно затриманих, включаючи ді-

679 Див. вище, виноска 655, п. 84.

680 Romanov, M., Tokarev, G., Pushkar, V., and Kartopol'tceva, N., *Torture and ill-treatment of children in Ukraine*, Kharkiv Human Rights Protection Group, Kharkiv, 2013, pp. 131–132.

тей, насамперед, під час первинного дізнання у районних відділках міліції. Зокрема, Комітет надзвичайно занепокоєний можливими випадками катувань та жорстокого поводження з неповнолітніми з боку співробітників міліції з метою отримання зізнань, а також поводженням з дітьми-мігрантами під наглядом Державної прикордонної служби України.⁶⁸¹

Діти з інвалідністю

На 1 січня 2014 року в Міністерстві соціальної політики було зареєстровано 168280 дітей з інвалідністю.⁶⁸² Проте, як і щодо загальної кількості осіб з інвалідністю (дивись розділ 2.3 цього звіту), ці цифри, ймовірно, є істотно заниженими. Згідно з оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 15% всіх людей живуть з тою чи іншою формою інвалідності,⁶⁸³ з яких 2–4% зазнають значних труднощів у повсякденному житті.⁶⁸⁴ Це дозволяє припустити, що фактичний показник в Україні становить близько 1,2 млн. дітей з інвалідністю, а також від 160 до 320 тисяч дітей зі значними труднощами в повсякденному житті.

Комітет з прав дитини підіймає різні питання щодо прав дітей з інвалідністю в Україні та “постійної неадекватності освітніх, соціальних та медичних послуг для дітей з інвалідністю та їхніх родин”.⁶⁸⁵ Крім того, Комітет висловив стурбованість із приводу того, що:

існує багато перешкод у забезпеченні рівного доступу до освіти для дітей з розумовими вадами та що через брак раннього втручання і спеціальної освіти багато дітей з інвалідністю опиняються в закладах. Більш того, Комітет занепокоєний роз-

681 Див. вище, виноска 655, п. 41.

682 Державна служба статистики України, Соціальний захист населення України: Статистичний збірник, 2014, с. 70.

683 World Health Organization, *World Report on Disability: Summary*, 2011, п. 7.

684 Там само, с. 8.

685 Див. вище, виноска 655, п. 52.

*міщенням в будинках дитини дітей з інвалідністю або без неї протягом перших трьох років життя, а також кваліфікуванням цих дітей як таких, які мають медичні ускладнення, що негативно впливає на їхній розвиток та якість життя і сприяє подальшій інституціалізації.*⁶⁸⁶

На основі відвідувань різних закладів для дітей з інвалідністю, Міжнародна організація з прав інвалідів зробила висновок, що дитячі будинки України є:

*воротами до довічної інституціалізації дітей з інвалідністю. Діти з інвалідністю рідко «випускаються» з притулків, натомість вони перетасовуються між опікою дорослих у дитячих будинках, психіатричних лікарнях і будинках соціальної допомоги для дорослих. Діти, які все ж таки випускаються з притулків, стикаються з суворістю життя на вулицях – там, де самогубство, торгівля людьми, наркозалежність та повернення до держзакладу є постійними загрозами.*⁶⁸⁷

Внаслідок своєї особливої вразливості, діти з інвалідністю знаходяться під ще більшою загрозою поганого поводження, ніж інші діти в державних закладах. Міжнародна організація з прав інвалідів збрала свідчення про низку зловживань, які трапляються, зокрема, медичний недогляд, примусові аборти та стерилізацію, фізичне та хімічне приборкання, і навіть сексуальне насильство.⁶⁸⁸

Діти з інвалідністю, які вважаються “нездатними до навчання”, отримують тільки базову освіту без будь-якої реальної підтримки.⁶⁸⁹ Ставлення до них керівників закладів незмінне: такі діти ніколи не зможуть влитися в суспільство, тож немає жодної потреби навіть намагатися

686 Там само.

687 Див. вище, виноска 669, с. 2.

688 Див. вище, виноска 669, с. 19–28.

689 Там само, с. 7.

підготувати їх до самостійного життя. Після досягнення 18 років більшість молодих людей з інвалідністю просто передається до дорослих установ, де вони проведуть решту свого життя.⁶⁹⁰ На реабілітацію дітей з інвалідністю та підготовку до їх майбутньої інтеграції в суспільство виділяється дуже мало ресурсів. Працівники закладів вимушені доглядати за такою великою кількістю дітей, що приділити кожному з них належну увагу і турботу практично неможливо.⁶⁹¹

Діти, які живуть з ВІЛ/СНІД

Діти в Україні ризикують отримати ВІЛ-інфекцію з різноманітних джерел, і щороку народжується багато дітей з ВІЛ. Як зазначалося в розділі 2.4 цього звіту, Україна має один з найвищих в Європі відсотків людей, які живуть з ВІЛ/СНІД. В 2013 році, згідно із даними Об'єднаної програми ООН з ВІЛ/СНІД, в Україні було 210 тис. людей, які живуть з ВІЛ (0,47% населення).⁶⁹² Відповідно до інших оцінок, ця кількість дещо вища – 238 тис. (0,53% населення).⁶⁹³ Проте, в серпні 2014 року було зареєстровано лише 144655 осіб, які мають ВІЛ/СНІД і знаходяться під будь-яким медичним спостереженням, що становить тільки близько 60% від загальної кількості людей, які живуть з ВІЛ/СНІД. Велика кількість людей, які мають ВІЛ/СНІД, просто не знають про це; дійсно, в 2013 році було підраховано, що більш, ніж 50% людей, які живуть з ВІЛ, не знають про свій статус.⁶⁹⁴

Міністерство охорони здоров'я оцінює, що в період між 1995 і 2013 роками 36557 дітей народилися від матерів, які живуть з ВІЛ, з них 26403 були ВІЛ-негативними, 2929 були ВІЛ-позитивними, 6899 були дітьми віком до 18 місяців, які очікують підтвердження свого ВІЛ-статусу, у 829

690 Там само.

691 Там само, с. 18.

692 Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS), *HIV and AIDS Estimates: Ukraine*, 2013, <http://www.unaids.org/en/regionscountries/countries/ukraine>.

693 Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS), "Ukraine Harmonized AIDS Response Progress Report: Reporting period: January, 2012 – December 2013", p. 4.

694 Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами Міністерства охорони здоров'я України, "Національна оцінка ситуації з ВІЛ/СНІДу в Україні станом на початок 2013 року", 2013, с. 16.

був СНІД та 326 дітей померли від СНІДу.⁶⁹⁵ Згідно з даними Міністерства охорони здоров'я України, в 2013 році 3898 жінок з ВІЛ народили дітей. Станом на 1 січня 2014 року налічувалося загалом 3129 дітей з ВІЛ, народжених від матерів, які живуть з ВІЛ, та 6195 дітей очікували підтвердження свого ВІЛ-статусу.⁶⁹⁶

Окрім того, інформованість про сексуальне здоров'я серед молодих людей є низькою, що підвищує ризик передачі ВІЛ-інфекції. Дослідження, проведене в 2012 році, показало, що тільки 44,8% дівчат і 42,8% юнаків віком від 15 до 24 років мали достовірні та докладні знання про ВІЛ/СНІД.⁶⁹⁷ Відсоток молодих людей віком від 15 до 24 років, які протягом року мали небезпечний сексуальний контакт, становив 69,5% серед дівчат та 95,9% серед хлопців. Тільки 72,7% дівчат і 74,4% хлопців користувались презервативом під час останнього статевого акту.⁶⁹⁸

У 2011 році Комітет з прав дитини підняв тривогу “у зв'язку з високими показниками ВІЛ-інфекції та великою кількістю смертей від хвороб, зумовлених СНІДом, серед дітей, а також тим, що відсоток передачі ВІЛ від матері до дитини, незважаючи на значний прогрес у сфері профілактики, залишається високим”.⁶⁹⁹ Комітет також був стурбований “браком доступу дітей, які живуть з ВІЛ/СНІД, до послуг із догляду та підтримки, а також обмеженістю коштів на потрібні технології, обладнання і лікування щодо ВІЛ/СНІД”.⁷⁰⁰

Діти, які живуть із ВІЛ, стикаються з дискримінацією на підставі їхнього ВІЛ-статусу, особливо в галузі освіти.⁷⁰¹ Ситуація, що описана позивачем у судовій справі, підтриманій Фондом стратегічних справ Коаліції з протидії дискримінації в Україні, є типовою. Позивачка у цій справі є ма-

695 United Nations Children's Fund (UNICEF), *Ukraine: HIV/AIDS*, http://www.unicef.org/ukraine/ukr/activities_11400.html.

696 Там само.

697 Фонд народонаселення ООН в Україні, Молодь – найбільш вразлива до ВІЛ група населення, 28 листопада 2012.

698 Там само.

699 Див. вище, виноска 655, п. 62.

700 Там само.

701 Там само.

тір'ю 13-річної дівчинки з ВІЛ. 17 квітня 2013 року однокласниця назвала її дочку “спідозною”. Ця однокласниця також сказала іншим учням, що кожен, хто подружиться з нею, буде “заражений СНІДом”. Наступного дня та ж однокласниця побила її. Коли заявниця приїхала до школи, ця дівчинка кричала, що її дочка не заслуговує бути серед “нормальних” дітей, і що вона небезпечна для інших дітей. Вона пообіцяла зробити все можливе, щоби та не навчалась у цій школі.⁷⁰²

Висновки

Незважаючи на чіткі зобов'язання України відповідно до Конвенції про права дитини, є суттєві свідчення, що держава не змогла забезпечити рівні права для дітей, зокрема, з особливо вразливих груп. Утримання дітей у держзакладах продовжується у значних масштабах, незважаючи на чіткі зобов'язання щодо реформ у цій галузі. Така інституціоналізація дітей є серйозною проблемою саме прав людини. Ще більше занепокоєння викликають погані умови в дитячих закладах України та низька якість освіти для тих, хто в них виховується, що має негативний вплив на можливості цих дітей у рівному користуванні всім спектром прав людини. Україна не змогла вжити ефективних заходів щодо створення системи ювенальної юстиції, що відповідає потребам дітей, які перебувають у конфлікті з законом. Нарешті, існують переконливі свідчення того, що діти з інвалідністю та діти з ВІЛ піддаються множинній дискримінації та перебувають у несприятливому становищі як молодші члени груп, які вже зазнають значної дискримінації.

702 Коаліція з протидії дискримінації в Україні, Справи КПД, <http://antidi.org.ua/ua/sp/spravu-kpd>.

3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РІВНОСТІ

Ця частина звіту описує і аналізує правові та політичні рамки забезпечення права на рівність в Україні для оцінки їх адекватності щодо патернів нерівності та дискримінації, виявлених у попередній частині. Вона аналізує як міжнародно-правові зобов'язання, так і національні політико-правові засади захисту прав на рівність і недискримінацію в Україні. Щодо внутрішнього законодавства, ми розглядаємо Конституцію, конкретні закони про боротьбу з дискримінацією та положення про недискримінацію в інших галузях законодавства. Також ми розглядаємо політику уряду, що впливає на нерівність, перш ніж приступити до оцінки виконання та реалізації чинних законів і політик, спрямованих на забезпечення рівності, включно з експертизою найбільш значущого спеціалізованого органу, функції якого пов'язані з рівністю, – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Нарешті, ця частина оглядає наявну судову практику, пов'язану з дискримінацією.

Впродовж всієї цієї частини українська політико-правова база аналізується щодо того, якою мірою вона відповідає міжнародним зобов'язанням України в галузі прав людини та найкращій міжнародній практиці з питань рівності. Для отримання повної картини української нормативно-правової бази стосовно питань рівності, ця частина має бути прочитана разом і в контексті попередньої частини, що містить оцінку законів, які є відкрито дискримінаційними або мають дискримінаційне застосування.

3.1 Міжнародне та регіональне законодавство

Починаючи з набуття незалежності у 1991 році, Україна підписала та ратифікувала багато міжнародних договорів (або приєдналася до них). Крім того, Українська Радянська Соціалістична Республіка (Українська РСР), одна з радянських республік Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), ще до розпаду СРСР в 1991 році підписала і ратифікувала низку міжнародних угод, які продовжують застосовуватися в Україні як державі- правонаступниці Української РСР. Таким чином, Україна погодилася поважати, захищати та здійснювати права, а також виконувати юридичні зобов'язання, що містяться у цих документах.

3.1.1 Основні угоди Організації Об'єднаних Націй, що стосуються рівності

Україна має хорошу репутацію щодо участі в основних угодах ООН з прав людини. Вона ратифікувала сім із дев'яти основних угод ООН із прав людини: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП); Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (МКЛРД); Конвенцію про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (КЛДЖ); Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (КПК); Конвенцію про права дитини (КПД); і Конвенцію про права осіб з інвалідністю (КПОІ).

Україна також має хорошу репутацію щодо дозволу подавати індивідуальні скарги до відповідних договірних органів, ратифікувавши перший Факультативний протокол до МПГПП, зробивши заяву відповідно до статті 14 МКЛРД, ратифікувавши Факультативний протокол до КЛДЖ, Факультативний протокол до КПК (КПК-ФП) і Факультативний протокол до Конвенції про права осіб з інвалідністю.

Інструмент	Підписання	Ратифікація/ приєднання
Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966)	20 березня 1968	12 листопада 1973 (ратифікація)
Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1976)	немає даних	25 липня 1991 (приєднання)
Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966)	20 березня 1968	12 листопада 1973 (ратифікація)
Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (2008)	24 вересня 2009	не було
Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965)	7 березня 1966	7 березня 1969 (ратифікація)

Інструмент	Підписання	Ратифікація/ приєднання
Заява відповідно до статті 14 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (дозволяє індивідуальні скарги)	немає даних	28 липня 1992
Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979)	17 липня 1980	12 березня 1981 (ратифікація)
Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1999)	7 вересня 2000	26 вересня 2003 (ратифікація)
Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984)	27 лютого 1986	24 лютого 1987 (ратифікація)
Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (2002)	23 вересня 2005	19 вересня 2006 (ратифікація)
Конвенція про права дитини (1989)	21 лютого 1990	28 серпня 1991 (ратифікація)
Факультативний протокол I до Конвенції про права дитини (2000) (щодо участі дітей у збройних конфліктах)	7 вересня 2000	11 липня 2005 (ратифікація)
Факультативний протокол II до Конвенції про права дитини (2000) (продаж дітей, дитяча проституція і дитяча порнографія)	7 вересня 2000	3 липня 2003 (ратифікація)
Додатковий Протокол III до Конвенції про права дитини (2011) (стосується процедури повідомлень)	20 листопада 2014	не було
Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей (1990)	не було	не було
Конвенція про права осіб з інвалідністю (2006)	24 вересня 2008	4 лютого 2010 (ратифікація)
Факультативний протокол до Конвенції про права осіб з інвалідністю (2006)	24 вересня 2008	4 лютого 2010 (ратифікація)
Міжнародна конвенція для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень (2006)	20 грудня 2006	6 липня 2015 (ратифікація)

Відмова підписати або ратифікувати Міжнародну конвенцію про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей (МКПТМ) представляє, мабуть, найбільш помітну прогалину в міжнародно-правових зобов'язаннях України, що пов'язані з рівністю. На другому Універсальному періодичному огляді (УПО) України в Раді ООН з прав людини в 2012 році три держави рекомендували Україні ратифікувати МКПТМ.⁷⁰³ Уряд України відхилив ці рекомендації, зазначивши при цьому, що "як і раніше залишається повністю відданий ідеї захисту прав вразливих груп населення, включаючи мігрантів".⁷⁰⁴

Ще один недолік – відмова України ратифікувати Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП-ФП), незважаючи на те, що він був підписаний у 2009 році. На УПО України в 2012 році одна держава рекомендувала Україні ратифікувати МПЕСКП-ФП.⁷⁰⁵ Ця рекомендація також була відхилена урядом, який заявив, що:

*Україна вважає, що виконання рекомендацій щодо ратифікації будь-якого міжнародного документа має передувати проведенню аналізу правового поля у відповідних сферах, а також оцінка фінансово-економічних та соціально-політичних наслідків імплементації цього документа. У зв'язку з цим, на даний момент Україна не може зробити остаточної заяви із рекомендації щодо Факультативного протоколу до МПЕСКП, проте, можливість ратифікації вищезазначеного протоколу буде вивчено належним чином.*⁷⁰⁶

Україна ратифікувала більшість угод без будь-яких заяв чи застережень. Українська РСР підписала МПГПП і МПЕСКП у березні 1968 року

703 United Nations Human Rights Council, Universal Periodic Review, *Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Ukraine*, UN Doc. A/HRC/22/7, 20 December 2012, Paras 97.2 (Argentina), 97.3 (Indonesia) and 97.4 (Philippines).

704 United Nations Human Rights Council, Universal Periodic Review, *Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Ukraine: Addendum*, UN Doc. A/HRC/22/7/Add.1, 21 February 2013.

705 Див. вище, виноска 703, Paras 97.1 (Spain).

706 Див. вище, виноска 704.

та ратифікувала їх у листопаді 1973 року. На момент підписання кожного пакту Україною були зроблені заяви (підтверджені при ратифікації), що вона вважає статтю 48(1) МПГПП і статтю 26(1) МПЕСКП, обидві з яких декларують те, які держави мають право підписати відповідний пакт, такими, що мають дискримінаційний характер. При цьому вона заявила, що “пакти відповідно до принципу суверенної рівності держав повинні бути відкриті для участі всіх зацікавлених держав без будь-якої дискримінації та обмеження”. Вона зробила подібну заяву і щодо статті 17(1) МКЛРД при підписанні Конвенції у 1966 році, що потім було підтверджено при ратифікації.

Україною було зроблено ще низку позитивних заяв окрім зазначених вище в таблиці. У липні 1992 року Україна зробила заяву відповідно до статті 41 МПГПП про визнання компетенції Комітету з прав людини (КПЛ) одержувати та розглядати повідомлення, в яких одна держава-учасниця стверджує, що інша держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань відповідно до Пакту. При ратифікації Факультативного протоколу I до Конвенції про права дитини, який стосується залучення дітей до збройних конфліктів, Україна зробила заяву, що мінімальний вік для добровільного вступу до її національних збройних сил складає 19 років, на рік більше за мінімальний вік, передбачений статтею 1 Факультативного протоколу. Вона підписала Факультативний протокол II до КПП у вересні 2000 року і ратифікувала його в липні 2003 року.

Україна має хорошу репутацію із дотримання своїх зобов'язань із звітності відповідно до ратифікованих угод. Хоча деякі доповіді були представлені запізно, багато з них були надані вчасно або навіть достроково і, на момент виходу цієї публікації, тільки один звіт залишався ненаданим.⁷⁰⁷

707 Поєднані двадцять другий і двадцять третій періодичні звіти по МКЛРД, які мали бути отримані Комітетом з ліквідації расової дискримінації у квітні 2014 року, станом на травень 2015 року, представлені ще не були.

3.1.2 Інші угоди, що стосуються рівності

Україна має дуже хорошу репутацію щодо інших міжнародних угод, які стосуються прав на рівність і недискримінацію. У 2002 році вона ратифікувала Конвенцію 1951 року про статус біженців, що має особливе значення, зважаючи на те, що, згідно із оцінками, в країні нараховується 3100 біженців та 5700 осіб, які шукають притулку.⁷⁰⁸ Україна також ратифікувала основні конвенції, що стосуються осіб без громадянства: Конвенцію 1954 року про статус апатридів та Конвенцію 1961 року про скорочення безгромадянства.

У галузі трудових стандартів Україна також ратифікувала всі вісім основних Конвенцій Міжнародної організації праці (МОП), включаючи Конвенцію про рівну винагороду та Конвенцію про дискримінацію в галузі праці та занять. У галузі освіти Україна ратифікувала Конвенцію ЮНЕСКО 1960 року проти дискримінації в галузі освіти.

Інструмент	Підписання	Ратифікація/ приєднання
Конвенція про статус біженців (1951)	немає даних	10 червня 2002 (приєднання)
Конвенція про статус апатридів (1954)	немає даних	25 березня 2013 (приєднання)
Конвенція про скорочення безгромадянства (1961)	немає даних	25 березня 2013 (приєднання)
Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства (1956)	7 вересня 1956	25 березня 2013 (приєднання)
Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000)	12 грудня 2000	21 травня 2004 (ратифікація)
Протокол про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми (2000)	15 листопада 2001	21 травня 2004
Римський Статут Міжнародного кримінального суду (2002)	20 січня 2000	не було

708 UNHCR, 2015 UNHRC regional operations profile – Eastern Europe: Overview (as of July 2014), <http://www.unhcr.org/pages/49e48d4d6.html>.

Інструмент	Підписання	Ратифікація/ приєднання
Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960)	немає даних	19 грудня 1962
Конвенція про примусову працю (1930) (Конвенція МОП № 29)	немає даних	10 серпня 1956
Конвенція про рівну винагороду (1951) (Конвенція МОП № 100)	немає даних	10 серпня 1956
Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять (1958) (Конвенція МОП № 111)	немає даних	4 серпня 1961
Конвенція про найгірші форми дитячої праці (1999) (Конвенція МОП № 182)	немає даних	14 грудня 2000

Варто відзначити, проте, що Україна є однією з дуже небагатьох країн Європи (хоча й не всього світу), яка не ратифікувала Римський Статут. Таким чином, за винятком періоду, охопленого декларацією, про яку написано нижче, Україна не визнає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, і тому міжнародні злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду – геноцид, злочини проти людяності й військові злочини, – не можуть бути розглянуті в цьому суді, якщо вони сталися на території України.

В Європі тільки Андорра, Білорусь та Росія так само не ратифікували Римський статут. Хоча Україна підписала його у 2000 році, Конституційний Суд України в 2001 році ухвалив, що Римський Статут суперечить Конституції України.⁷⁰⁹ У 2006 році представник України в Організації Об'єднаних Націй заявив, що уряд представить на розгляд Верховної Ради законопроект із ратифікації Статуту, взявши до уваги рішення Конституційного Суду. У 2012 році міністр закордонних справ повідомив президенту Міжнародного кримінального суду, що Україна має намір приєднатися до Римського Статуту “відразу ж, як будуть створені необхідні юридичні передумови в контексті майбутнього перегляду Конституції країни”.⁷¹⁰

709 Висновок Конституційного Суду України № 3-в/2001 від 11 липня 2001 року у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римському Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут), Справа № 1-35/2001.

710 International Criminal Court, “ICC President meets Minister for Foreign Affairs of Ukraine”, 4 April 2012.

Хоча відповідні рішення все ще не прийняті, 17 квітня 2014 року уряд України подав декларацію відповідно до статті 12(3) Римського Статуту про визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду відносно можливих злочинів, скоєних на її території у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року.⁷¹¹

3.1.3 Регіональні угоди з прав людини (Рада Європи)

Україна також має дуже хорошу репутацію щодо європейських угод, які стосуються прав на рівність і недискримінацію. Зокрема, Україна ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини (ЄКПЛ) у 1997 році, а у 2006 році – Протокол №12 до ЄКПЛ, який забезпечує окреме право на захист від дискримінації.

Інструмент	Підписання	Ратифікація/ приєднання
Європейська конвенція з прав людини (1950)	9 листопада 1995	11 вересня 1997
Протокол №12 до Європейської конвенції з прав людини (2000)	4 листопада 2000	27 березня 2006
Європейська соціальна хартія (переглянута) (1996)	7 травня 1999	21 грудня 2006
Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987)	2 травня 1996	5 травня 1997
Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992)	2 травня 1996	19 вересня 2005
Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995)	15 вересня 1995	26 січня 1998
Європейська конвенція про громадянство (1997)	1 липня 2003	21 грудня 2006
Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (2011)	7 листопада 2011	не було

711 Embassy of Ukraine, No. 61219/35-673-384, http://www.icc-cpi.int/en_menus/icc/press%20and%20media/press%20releases/Documents/997/declarationRecognitionJurisdiction09-04-2014.pdf.

3.1.4 Угоди, не ратифіковані Україною

Хоча ті кілька угод, що не були ратифіковані Україною, не мають для неї юридичної сили, вони, разом із зауваженнями відповідних договірних органів, грають важливу роль у тлумаченні міжнародних зобов'язань України. Вони мають застосовуватися для з'ясування: 1) зобов'язань України в рамках угод, в яких вона є учасницею, таким чином, що угоди, до яких вона не приєдналася, можуть пояснити поняття, які містяться у тих угодах, в яких Україна бере участь; 2) змісту права на рівність і недискримінацію згідно з МПЕСКП, КЛРД, КЛДЖ і КПП для осіб, які є вразливими для множинної дискримінації на підставах, захищених іншими договорами; і 3) зобов'язань України в рамках звичаєвого міжнародного права.

3.1.5 Міжнародне звичаєве право

Згідно з міжнародним правом, юридичні зобов'язання держави впливають із міжнародних правових звичаїв так само, як і з договірного права. Звичаєве міжнародне право складалося інколи із практики та поведінки держав.⁷¹² Міжнародні правові звичаї стають особливо важливими, коли вони досягають рівня, при якому певні норми, відомі як імперативні, є обов'язковими для всіх держав, і від них не може бути відступів.⁷¹³ Загальновизнано, що заборона расової дискримінації є імперативною нормою міжнародного звичаєвого права.⁷¹⁴ Крім того, можна сказати, що заборону дискримінації за іншими підставами, такими як гендер і релігія, на цей час вже можна розглядати як частину звичаєвого міжнародного

712 Shaw, M., *International Law*, Fifth edition, Cambridge University Press, 2003, p. 69.

713 *Prosecutor v Anto Furundzija*, ICTY- IT-95-17/1-T (10 December 1998), Para 153; Parker, K. and Neylon, L. B., "Jus Cogens: Compelling the Law of Human Rights", *Hastings International and Comparative Law Review*, Vol. 12, 1988–1989, p. 417. Див. також Vienna Convention on the Law of Treaties, Article 53.

714 De Schutter, O., *International Human Rights Law: Cases, Materials, Commentary*, Cambridge University Press, 2010, pp. 64-68 and the materials referred to therein; Pellett, A., "Comments in Response to Christine Chinkin and in Defense of *Jus Cogens* as the Best Bastion against the Excesses of Fragmentation", *Finnish Yearbook of International Law*, Vol. 17, 2006, p. 85; cf Shaw, M., *International Law*, Sixth edition, Cambridge University Press, 2008, p. 287, який звертається до цього як частини звичаєвого міжнародного права, але не називаючи імперативною нормою.

права, хоча ще не рівні імперативної норми.⁷¹⁵ Дехто стверджує, і це було заявлено Міжамериканським судом з прав людини, що ширший принцип недискримінації є імперативною нормою звичаєвого міжнародного права,⁷¹⁶ але це поки що є дискусійним питанням.⁷¹⁷ Відповідно, зрозуміло, що в питаннях звичаєвого міжнародного права Україна не може відступати від своїх зобов'язань щодо захисту, поваги та реалізації права на свободу від расової дискримінації; вона зобов'язана захищати, поважати та забезпечувати право на свободу від гендерної та релігійної дискримінації; і також, можливо, зобов'язана захищати, поважати і забезпечувати право на свободу від дискримінації за іншими ознаками.

3.1.6 Статус міжнародних зобов'язань у національному законодавстві

Україна є моністичною державою внаслідок формулювання у статті 9 Конституції, що "чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України". Виникає питання, яким чином ратифіковані договори вписуються в ієрархію конституційного правопорядку та які закони мають пріоритет у випадку несумісності.

Зі статті 9 Конституції зрозуміло, що угоди, які суперечать Конституції, не можуть бути ратифікованими, доки відповідні зміни не будуть

715 Shaw, M., *International Law*, Sixth edition, Cambridge University Press, 2008, p. 287; Pellett, A., "Comments in Response to Christine Chinkin and in Defense of *Jus Cogens* as the Best Bastion against the Excesses of Fragmentation", *Finnish Yearbook of International Law*, Vol. 17, 2006, p. 85; and Cassel, D., "Equal Labor Rights for Undocumented Migrant Workers", in Bayefsky, A. (ed.), *Human Rights and Refugees, Internally Displaced Persons and Migrant Workers: Essays in Memory of Joan Fitzpatrick and Arthur Helton*, Martius Nijhoff Publishers, 2006, pp. 511–512.

716 Inter-American Court of Human Rights, *Advisory Opinion OC-18/03 – Juridical Condition and Rights of Undocumented Migrants*, Inter-Am. Ct. H.R. (Ser. A) No. 18 (2003), 17 September 2003, p. 23. See also, by way of example, Martin, F.F. et al., *International Human Rights and Humanitarian Law: Cases, Treaties and Analysis*, Cambridge University Press, 2006, pp. 34–35.

717 Див. Bianchi, A., "Human Rights and the Magic of *Jus Cogens*", *The European Journal of International Law*, Vol. 19, 2008, p. 506; Cassel, D., "Equal Labor Rights for Undocumented Migrant Workers", in Bayefsky, A. (ed.), *Human Rights and Refugees, Internally Displaced Persons and Migrant Workers: Essays in Memory of Joan Fitzpatrick and Arthur Helton*, Martius Nijhoff Publishers, 2006, pp. 511–512; Pellett, A., "Comments in Response to Christine Chinkin and in Defense of *Jus Cogens* as the Best Bastion against the Excesses of Fragmentation", *Finnish Yearbook of International Law*, Vol. 17, 2006, p. 85.

внесені до Конституції. Стаття 151 передбачає, що Конституційний Суд України може, за зверненням Президента або Кабінету Міністрів, надати висновок про відповідність Конституції чинних або переданих на ратифікацію у Верховну Раду міжнародних угод. Теоретично, міжнародна угода, несумісна з Конституцією, не може бути ратифікована, отже, питання пріоритету здається суто академічним. Проте, Конституційний Суд розглядає угоди лише в разі їхнього представлення або президентом, або Кабінетом Міністрів, таким чином, залишаючи відкритою можливість ратифікації договору, який суперечить Конституції, але не був представлений на розгляд до Конституційного Суду. Отже, на практиці забезпечення узгодженості між Конституцією та міжнародними угодами спирається на добру волю президента та Кабінету Міністрів, які подають потенційно несумісні угоди на розгляд Конституційного Суду перед їх ратифікацією.

Конституція нічого не говорить про взаємостосунки між ратифікованими міжнародними угодами та іншими законодавчими актами. Стаття 19, п. 2 Закону України “Про міжнародні договори України” заповнює цю прогалину, чітко декларуючи пріоритет міжнародної угоди у випадку невідповідності між національним законодавством та положеннями ратифікованої угоди.⁷¹⁸

Існує єдиний виняток із цих загальних правил. ЄКПЛ має особливий статус у рамках української правової системи, що робить її застосування судами відмінним від інших договорів. Стаття 17 Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” вимагає від судів застосовувати ЄКПЛ та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.⁷¹⁹ Конституційний

718 Закон України “Про міжнародні договори України” (Відомості Верховної Ради України, 2004, № 50, с. 540) зі змінами, внесеними у 2014 році. Проте, див. окрему думку судді Шаповала в рішенні Конституційного Суду України № 14-рп/2004 від 7 липня 2004 року, справа № 1-14/2004, в якому він заявив, що «(...) Конституція України не встановлює принципу примата міжнародних договорів або міжнародного права загалом. У разі невідповідності, наприклад, між законом України і міжнародним договором України можна говорити лише про їх колізійність, а встановлення такої колізійності є, по суті, питанням законності і не віднесене до повноважень Конституційного Суду України.»

719 Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” (Відомості Верховної Ради України, 2006, № 30, с. 260) зі змінами, внесеними між 2011 і 2014 роками.

Суд із моменту його створення послався на ЄКПЛ та прецедентне право Європейського суду з прав людини більше 80 разів.⁷²⁰

Суди у своїх рішеннях принагідно посилалися на різні міжнародні договори, ратифіковані Україною, хоча не було випадків ухвалення рішення винятково на основі положень певної угоди, а не за використання її як додаткового джерела обґрунтування рішення. Звичаєве міжнародне право не має офіційного статусу в Україні (якщо тільки воно не пов'язане певною мірою з конкретним положенням ратифікованої угоди) і не враховується судами.⁷²¹ Справи, в яких суди посилаються на міжнародні угоди, не є поширеним явищем, але все ж таки можна відшукати декілька корисних рішень. У 2012 році, наприклад, Конституційний Суд послався на рівність і неприйнятність дискримінації як «фундаментальні цінності міжнародного співтовариства», скориставшись такими документами, як Загальна декларація прав людини (ЗДПЛ) та МПГПП.⁷²² Проте, відповідні положення договорів не були розтлумачені або хоча би роз'яснені, суд посилався лише на номери статей, а не їхній текст; натомість, ці положення були наведені як засіб посилення значення, яке Суд надав правам на рівність і недискримінацію як захищеним Конституцією України. На нижчому рівні, у 2010 році Київський окружний адміністративний суд визнав, що КПОІ складає частину національного законодавства України та розглянув конкретні положення Конвенції при визначенні зобов'язань держави.⁷²³ Такі випадки є рідкісними. Дійсно, огляд судової практики в розділі 3.4 цього звіту знаходить поодинокі випадки посилань, не кажучи вже про застосування, на міжнародні документи, ратифіковані Україною, коли суди стикаються зі справами щодо дискримінації.

720 Лист Секретаріату Конституційного Суду України № 4-17-17/317 від 27 лютого 2015 року, в архіві Центру «Наш світ».

721 Інтерв'ю з професором Миколою Козюброю, завідувачем кафедри загальнотеоретичних та державно-правових наук в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» і колишнім суддею Конституційного Суду України, 27 лютого 2015 року; лист Секретаріату Конституційного Суду України № 4-17-17/317 від 27 лютого 2015 року, в архіві Центру «Наш світ».

722 Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 року, Справа № 1-10/2012.

723 Київський апеляційний адміністративний суд, Справа № 2а-4637/10/2670, 12 серпня 2010 року.

3.2 Національне законодавство

Окрім конституційного захисту від дискримінації, Україна також має докладне антидискримінаційне законодавство, ще два правових акти, які спеціально стосуються проблем нерівності за ознаками, відповідно, статі та інвалідності, та різноманітні окремі положення про недискримінацію у законодавчих актах, які регулюють різні сфери життєдіяльності. Цей розділ містить аналіз конституційних і законодавчих положень із точки зору їх змісту та впливу на практику.

3.2.1 Конституція

Чинна Конституція України була прийнята у 1996 році, замінивши собою ранішу версію, прийняту ще за часів Української РСР у 1978 році. Хоча закон, що скасовував попередню Конституцію та вводив у дію нову, не мав чинності до середини липня 1996 року, Конституційний Суд ухвалив, що нова Конституція набула чинності в момент оголошення результату голосування про її прийняття у Верховній Раді, а саме о 9:00 ранку 28 червня 1996 року⁷²⁴ – день, який зараз відзначається як День Конституції. Правила для внесення змін до Конституції носять обмежувальний характер, призначені для її збереження, а стаття 157 передбачає, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.⁷²⁵

У преамбулі до Конституції говориться, що Конституція приймається, зокрема, для “забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя”. Основний текст самої Конституції містить низку положень, що захи-

724 Рішення Конституційного Суду України № 4-зп від 3 жовтня 1997 року, справа № 18/183-97.

725 Відповідно до Розділу XIII, Конституція може бути змінена тільки після того, як відповідний законопроект подається до Верховної Ради Президентом або не менш як однією третиною народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України, а потім підтримується не менше, ніж двома третинами голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради, якщо він не вносить зміни до Розділу I (Загальні принципи), Розділу III (вибори і референдуми) або самого Розділу XIII. В останньому випадку зміни до Конституції не набувають сили, поки не будуть підтримані також більшістю виборців на загальнонаціональному референдумі.

щають права на рівність і недискримінацію. Частина 2 статті 3 (одна із “Загальних засад” першого розділу Конституції) передбачає, що:

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави.

Ґрунтуючись на цьому Розділ II Конституції встановлює права, свободи та обов’язки “людини і громадянина” в Україні.⁷²⁶ Відповідно, Розділ II встановлює низку прав, свобод і обов’язків, більшість з яких гарантовані всім людям, але невелика кількість гарантується тільки громадянам.

Перша в розділі, стаття 21, явно ґрунтується на першому реченні Загальної декларації прав людини, проголошуючи, що “усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах”. Стаття 21 також передбачає, що “права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними”.

Перша частина статті 22 передбачає, що “права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними”. За допомогою цієї частини статті 22 Конституція, принаймні теоретично, гарантує права, які не згадані безпосередньо в її тексті, хоча й не передбачає, у який спосіб надалі визначати права, що захищаються Конституцією. Друга частина статті 22 наголошує, що “конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані”, підсилюючи статтю 157. Так само жоден закон не може бути використаний для обмеження конституційних прав, декларує третя частина статті 22, в якій говориться, що “при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод”.

Стаття 24 є найбільш значущим конституційним положенням щодо захисту прав на рівність і недискримінацію:

⁷²⁶ Формулювання «людини і громадянина» не є ґендерно-специфічним, оскільки права поширюються на всіх осіб або громадян, незалежно від їхньої статі.

Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Перша частина статті 24 визначає право на рівність як захищене Конституцією. Найбільш очевидною проблемою є гарантування “рівних конституційних прав і свобод” та рівності перед законом тільки “громадянам”, таким чином, виводячи негромадян з-під її захисту. Ситуація дещо пом'якшується статтею 26, яка передбачає, що іноземці та особи без громадянства в Україні користуються усіма правами і свободами, а також несуть ті ж самі обов'язки, що й громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, національним законодавством або міжнародними договорами України. Як зазначалося вище, багато прав і свобод, перелічених у Конституції, гарантується “кожному”, але є невелика кількість таких, які явно гарантовані тільки “громадянам”. Одним з них є право на рівність, оскільки, згідно з першою частиною статті 24 це право гарантоване лише “громадянам” і, таким чином, є винятком із загального положення, що як громадяни, так і негромадяни користуються правами і свободами, які перелічені в Конституції. З урахуванням вищесказаного, рішення Конституційного Суду, розглянуте нижче в

розділі 3.2.4, дозволяє припустити, що стаття 24 у поєднанні зі статтею 26 може бути витлумачена, як така, що надає право на рівність також і негромадянам, принаймні у певних обставинах.⁷²⁷ Право на рівність має бути гарантоване для всіх осіб, незалежно від громадянства, як про це ясно сказано в принципі 9 Декларації принципів рівності⁷²⁸ та у міжнародних угодах, в яких Україна є учасницею,⁷²⁹ з урахуванням певних обмежених винятків, що обговорюється нижче.

Сфера дії статті 24 також вужча, ніж того вимагає найкраща міжнародна практика та зобов'язання України в рамках міжнародних угод, учасницею яких вона є. Право на рівність, захищене статтею 24, охоплює дві сфери: 1) рівні конституційні права і свободи та 2) рівність перед законом. Право на рівність, визначене в Принципі 1 Декларації принципів рівності, однак, набагато ширше та охоплює: 1) право на визнання рівної цінності та рівної гідності кожної людської особистості; 2) право на рівність перед законом; 3) право на рівний захист і користування законом; 4) право на таке ж шанобливе та уважне поводження, як зі всіма іншими; 5) право на участь на рівній основі з іншими в будь-якій сфері економічного, соціального, політичного, культурного чи громадського життя. Право на рівність, яке захищається статтею 24, визнає тільки другий із цих пунктів – право на рівність перед законом. Хоча ця стаття також забезпечує “рівні конституційні права і свободи”, вона тим самим застосовує допоміжний підхід, який вимагає існування певного права чи свободи перед тим, як буде задіяно право на рівність. Це контрастує із підходом, прийнятим у Принципі 1 Декларації, який не вимагає, щоби право на рівність мало ґрунтуватися або було пов'язане зі здійсненням будь-якого іншого права людини. Твердження статті 21 про те, що “усі

727 Див. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 року, яке обговорюється нижче в розділі 3.4.2.

728 Принцип 9 говорить: «Право на рівність притаманне всім людям і може бути заявлено будь-якою особою або групою осіб, які мають спільний інтерес в обстоюванні цього права» (курсив доданий) (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 8).

729 Див., наприклад, статтю 26 МПГПП, яка передбачає, що «Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні будь-яка дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини» (курсив доданий).

люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах”, можливо, відповідає першому з п’яти елементів з Принципу 1 Декларації, хоча воно рідко використовується судами, які незмінно звертаються до статті 24 у випадках, пов’язаних із дискримінацією.

Стаття 26 МПГПП передбачає, що “всі люди рівні перед законом”, і що всі особи “мають право без усякої дискримінації на рівний захист закону”. Перший пункт статті 24 визнає тільки перший із цих пунктів і не передбачає “рівний захист закону”.

Мабуть, найбільш значний недолік другої частини статті 24 полягає у забороні лише “привілеїв чи обмежень”, що надто звужує визначення всіх тих дій, які можуть складати дискримінацію, як це розуміється у Декларації принципів рівності та в міжнародних угодах, в яких Україна є учасницею. Згідно з Принципом 5 Декларації принципів рівності, держави зобов’язані заборонити три форми дискримінації: пряму дискримінацію, непряму дискримінацію та утиски. Визначення “прямої дискримінації” в Принципі 5, а саме “коли (...) з особою або з групою осіб поводяться гірше, ніж з іншою особою або з групою осіб поводяться, поводитись або поводитись би в порівнянній ситуації” або коли “особі або групі осіб завдається шкоди” є набагато ширшим, ніж просто заборона “привілеїв чи обмежень”. Також важко зрозуміти, як термін “привілеїв чи обмеження” може бути витлумачено для заборони всіх форм непрямої дискримінації, визначених у Принципі 5, “коли положення, критерій або практика можуть поставити осіб, які мають статус або характеристику, асоційовану з однією або кількома забороненими ознаками, в особливо несприятливе становище порівняно з іншими особами, якщо тільки це положення, критерій або практика об’єктивно не виправдані законною метою, а засоби для досягнення цієї мети є доречними та необхідними”. Хоча цілком можливо, що “обмеження” можуть непрямо діяти на осіб через наявність у них певних ознак, сам термін “обмеження” має набагато вужче значення, ніж “несприятливе становище”, що, таким чином, перешкоджає забороні всіх форм непрямої дискримінації. Крім того, термін “привілеїв чи обмеження” досі не тлумачився українськими судовими органами як такий, що включає непряму, так само, як і пряму, дискримінацію. Нарешті, дуже важко або навіть неможливо інтерпретувати термін “привілеїв та обмеження” як такий, що включає в себе утиски, визначені в Принципі 5 як ситуація, коли “небажана поведінка, що стосується

будь-якої забороненої підстави, має місце з метою або результатом порушення гідності особи або створення загрозливої, ворожої, принизливої, образливої або неприємної ситуації”.

Список захищених характеристик у другій частині статті 24 явно перелічує расу, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, стать, етнічне та соціальне походження, майновий стан, місце проживання та мову. Цей список в основному, але не повністю, відповідає переліку ознак, за якими заборонена дискримінація відповідно до статей 2(1) і 26 МПГПП та статті 2(2) МПЕСКП. Деякі ознаки ідентичні: друга частина статті 24 містить “расу”, “колір”, “стать”, “політичні чи інші погляди” та “майновий стан”. Деякі схожі, але не ідентичні: друга частина статті 24 містить “мовні ознаки” замість “мови”; “релігійні переконання” замість “релігії”; та “етнічне та соціальне походження”, а не “національне або соціальне походження”. Одна з характеристик відсутня повністю – “народження”, і є одна характеристика, якої не містять МПГПП чи МПЕСКП – “місце проживання”.⁷³⁰

Крім того, друга частина статті 24 не містить декілька характеристик, які КПЛ та/або Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (КЕ-СКП) вважають, інтерпретуючи, відповідно, МПГПП і МПЕСКП, такими, що підпадають під дію терміну “інші обставини” у статтях 2(1) і 2(2) відповідних пактів, а саме інвалідність, вік, національність, шлюбний та сімейний стан, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, стан здоров’я, економічний та соціальний стан.⁷³¹ Окрім цих характеристик, Декларація принципів рівності також вимагає заборони дискримінації на підставі походження, вагітності, материнства, опікунства, асоціації із національною меншиною, генетичної або іншої схильності до захворювань.⁷³²

730 Комітет Організації Об’єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав, однак, заявив, що «інші обставини» у статті 2(2) містять, зокрема, місце проживання: див. вище, виноска 5, п. 34.

731 Див. вище, виноска 5 пп. 8, 29, 30, 31, 32, 33 і 35; United Nations Human Rights Committee, *Edward Young v Australia*, Communication No. 941/2000, UN Doc. CCPR/C/78/D/941/2000, 2003 (sexual orientation); *Ibrahima Gueye et al. v France*, Communication No. 196/1985, UN Doc. CCPR/C/35/D/196/1985, 1989 (nationality).

732 “Походження” є захищеною ознакою відповідно до статті 1 Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; “асоціація з національною меншиною” є захищеною ознакою відповідно до статті 14 Європейської Конвенції з прав людини та Протоколу № 12 до неї.

Друга частина статті 24, проте, залишає відкритим перелік характеристик, за якими забороняється дискримінація, завдяки терміну “або іншими ознаками”, що дозволяє визнання інших характеристик як захищених (включаючи не згадані вище в явний спосіб), таким чином відображаючи найкращу міжнародну практику⁷³³ та міжнародні угоди, в яких Україна є учасницею.⁷³⁴ Існує два способи визначення для ознак, не згаданих у статті 24: або звернення до Конституційного Суду з клопотанням про офіційне тлумачення Конституції, або ініціювання судового розгляду про порушення статті 24 у звичайному суді. За таких обставин доречним є посилання на статтю 22, яка встановлює, що перелік прав і свобод, згаданих в Конституції, не є вичерпним, таким чином дозволяючи його розширити. Проте, не існує положення, яке би передбачало правила для визначення таких прав. Крім того, право на звернення до Конституційного Суду для фізичних осіб є дуже обмеженим, і надається тільки у випадку, якщо існує непослідовне застосування законодавчих положень судами. Таким чином, пересічним громадянам важко отримати офіційне тлумачення положень Конституції щодо дискримінаційних ознак, прямо не згаданих в її тексті.

З другої частини статті 24 неясно, чи включає заборона “привілеїв чи обмежень” на основі захищених ознак привілеї чи обмеження на підста-

733 Див. Принцип 5 Декларації принципів рівності, який передбачає, що, окрім заборони щодо явно згаданих характеристик, “Дискримінація за будь-якою іншою ознакою має бути заборонена там, де така дискримінація 1) викликає або увічнює системне несприятливе становище; 2) підриває людську гідність; або 3) негативно впливає на рівне здійснення прав і свобод людини настільки серйозним чином, що це можна порівняти з дискримінацією за вищезазначеними забороненими ознаками” (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 6).

734 Див., наприклад, статтю 26 МПГПП, яка передбачає, що «всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини» (курсив доданий). Див. також статтю 2(1) МПГПП і статтю 2(2) МПЕСКП, які вимагають, щоби права за цими пактами були гарантовані «без будь-якої різниці» (у випадку МПГПП) та «без будь-якої дискримінації» (у випадку МПЕСКП), і в обох випадках, на окрім явно перерахованих характеристик, за будь-яким іншим «статусом». Див. також статтю 14 ЄКПЛ, яка вимагає забезпечення здійснення прав, закріплених у Конвенції, «без будь-якої дискримінації», і, окрім явно перерахованих характеристик, за будь-яким іншим «статусом». Стаття 1 Протоколу № 12 до ЄКПЛ використовує ідентичні формулювання, за винятком того, що вона стосується здійснення «будь-якого права, передбаченого законом».

ві асоціації з особою, яка має захищені ознаки (дискримінація по асоціації) або там, де вони виникають через сприйняття особи як такої, що має ці ознаки (дискримінація за сприйняттям). Конституційний суд не ухвалював жодних рішень із цих питань. Як Декларація принципів рівності,⁷³⁵ так і міжнародні угоди, в яких Україна є стороною, вимагають заборони цих обох форм дискримінації.⁷³⁶

Неясно також, чи включає друга частина статті 24 до заборони “привілеїв чи обмежень” на підставі захищених ознак привілеїв чи обмеження на підставі комбінації характеристик (множинна дискримінація). Конституційний Суд також не розглядав і це питання. Як Декларація принципів рівності,⁷³⁷ так і міжнародні угоди, в яких Україна є стороною, вимагають заборони множинної дискримінації. Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, наприклад, зазначив, що деякі особи або групи осіб, такі як жінки з інвалідністю, стикаються з множинною дискримінацією за двома чи більше захищеними ознаками, і підкреслив, що “така кумулятивна дискримінація заслуговує на окремий розгляд та виправлення”.⁷³⁸

Третя частина статті 24 є єдиним положенням, що визначає заходи з боку держави, які можна назвати “позитивними діями”. Вона містить довгий список заходів, які держава зобов’язана вжити з метою забезпечення “рівності прав жінок і чоловіків”:

735 Див. принцип 5 Декларації принципів рівності, який передбачає, що «дискримінація також мусить бути заборонена, коли вона ґрунтується на асоціації особи з іншими людьми, які мають заборонену ознаку, або через сприйняття, вірне чи ні, особи як такої, що має характеристику, пов’язану із забороненою ознакою» (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 6–7).

736 Комітет Організації Об’єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав, наприклад, сказав у своєму Загальному зауваженні № 20, що: «Належність [до захищеної групи] також включає в себе асоціацію з групою, яка характеризується однією із заборонених ознак (наприклад, батько дитини з інвалідністю) або сприйняття особи її оточенням як такої, що входить до такої групи (наприклад, ця особа має схожий колір шкіри, або підтримує права певної групи, або колись належала до такої групи)» (Див. вище, виноска 5, п. 16).

737 Див. принцип 12 Декларації принципів рівності, який передбачає, що: «Закони та політики мусять забезпечувати ефективний захист від множинної дискримінації, тобто дискримінації за кількома ознаками» (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 10).

738 Див. вище, виноска 5, пп. 17 і 27.

- надання жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї;
- спеціальні заходи щодо охорони праці і здоров'я жінок;
- встановлення пенсійних пільг;
- створення умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством;
- правовий захист, матеріальна і моральна підтримка материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Від України вимагається, відповідно до її зобов'язань за міжнародними угодами, реалізація позитивних дій; це є також найкращою міжнародною практикою, причому Принцип 3 Декларації принципів рівності чітко заявляє, що "щоби бути ефективним, право на рівність вимагає позитивних дій" і що:

Позитивні дії, що містять цілу низку законодавчих, адміністративних та практичних заходів для подолання сформованого в минулому несприятливого становища і прискорення прогресу окремих груп на шляху до рівності, є необхідною складовою частиною права на рівність.

Принцип 3 віддзеркалює зобов'язання України за міжнародними угодами. Комітет з прав людини заявив, наприклад, що:

Принцип рівності іноді вимагає від держав-учасниць вживання заходів з метою згладжування або усунення умов, які тягнуть за собою або ж допомагають зберігати дискримінацію, яка заборонена Пактом.⁷³⁹

739 Див. вище, виноска 556, п. 10.

Так само, КЕСКП зазначив, що:

З метою усунення засадничої дискримінації держави-учасниці можуть, а в деяких випадках зобов'язані застосувати спеціальні заходи для послаблення або ліквідації умов, що закріплюють дискримінацію. Такі заходи є законними, доки вони являють собою розумні, об'єктивні і пропорційні засоби для усунення дискримінації де-факто і припиняються, коли надійно досягається реальна рівність. Такі позитивні заходи можуть у виняткових випадках мати постійний характер, на кшталт усного перекладу для мовних меншин і розумного пристосування для осіб із сенсорними порушеннями для доступу до медичних установ.⁷⁴⁰

Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок надав найбільш докладні пояснення щодо використання тимчасових спеціальних заходів для забезпечення рівності між жінками та чоловіками. КЛДЖ заявив, що метою цих тимчасових спеціальних заходів є:

Прискорити поліпшення становища жінок в інтересах встановлення їх фактичної чи істотної рівності з чоловіками, а також здійснювати структурні, соціальні та культурні зміни, необхідні для виправлення минулих і нинішніх форм і наслідків дискримінації щодо жінок, а також надання їм компенсації.⁷⁴¹

Комітет також ясно дав зрозуміти, що тимчасові спеціальні заходи є не “винятками з норм недискримінації”, а “частиною необхідної стратегії держав-учасниць, що спрямована на досягнення фактичної чи істотної

740 Див. вище, виноска 5, п. 9.

741 United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *General Recommendation No. 25: on article 4, paragraph 1, of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, on temporary special measures*, UN Doc. HRI/GEN/1/Rev.7 at 282, 2004, Para 15.

рівності жінок з чоловіками в рамках здійснення їхніх прав людини та основних свобод”⁷⁴².

У той час як третя частина статті 24 не передбачає, що наведені в ній заходи є винятками з права на недискримінацію, що згадується в другій частині статті 24, усі п'ять згаданих заходів є, однак, проблематичними. По-перше, надання жінкам “рівних можливостей з чоловіками” в певних сферах життя гідне похвали, але не є вимогою здійснення позитивних дій; це, швидше, заклик про необхідність доступності рівних можливостей для жінок і чоловіків.

Що стосується запровадження державою спеціальних заходів щодо здоров'я жінок, це теж не може насправді вважатися позитивними діями, а є просто визнанням особливих потреб у чоловіків і у жінок у галузі охорони здоров'я, таким чином гарантуючи, що потреби жінок у галузі охорони здоров'я мають бути задовільнені так само, як і потреби чоловіків.

Потенційною проблемою є спеціальні заходи, вживані стосовно охорони праці жінок. Незважаючи на те, що під час вагітності та в післяпологовий період жінки мають особливі потреби, які можуть вимагати коригування умов їх роботи, вони, по суті, не мають особливих професійних вимог безпеки порівняно з чоловіками та навпаки. Ця стаття викриває підхід, який, здається, є прямо дискримінаційним за ознакою статі. Свідчення цього можна знайти в законодавстві: наприклад, Кодекс законів про працю обмежує участь вагітних та жінок з маленькими дітьми у певних видах праці, навіть якщо вони відповідають усім вимогам і готові працювати.

Встановлення пенсійних пільг теж не є позитивними діями. Різні пенсійні пільги для чоловіків і жінок є дискримінацією через самий факт їх встановлення, отже, вони мають бути заборонені, а не розглядатися як позитивні дії. Дійсно, стаття 11(1)(а) КЛДЖ передбачає, що:

Держави-сторони вживають усіх відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок у галузі зайнятості, з тим щоб забезпечити на основі рівно-

742 Там само, п. 18.

сті чоловіків і жінок рівні права, зокрема: (...) право на соціальне забезпечення, зокрема, у разі відходу на пенсію, безробіття, хвороби, інвалідності, по старості та у інших випадках втрати працездатності, а також право на оплачувану відпустку (...)

Таким чином, КЛДЖ вимагає рівності між чоловіками та жінками у праві на соціальне забезпечення, а не надання жінкам додаткових пільг.

Четвертий з цих заходів, “створення умов, що роблять можливим для жінки поєднувати роботу і материнство”, є проблематичним у тому, що труднощі в поєднанні роботи з виконанням батьківських обов’язків однаково ускладнюють життя і жінок, і чоловіків, а не тільки жінок (за винятком часу вагітності та післяпологового періоду). Таким чином, маючи найкращі наміри, це положення посилює стереотипне уявлення, що виключно жінки мають нести відповідальність за виховання дітей, і тому мають потребу у поєднанні роботи з материнством, а чоловіків це не стосується. Звичайно, Україна не поодиноким у цьому ставленні. Багато держав продовжують дискримінувати чоловіків щодо батьківських права, можливо, завдаючи шкоди як чоловікам, так і жінкам, а також і дітям.

Схожим чином, п’ятий і останній із цих пунктів, що закликає “забезпечувати правовий захист, матеріальну і моральну підтримку материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям” підсилює стереотипне уявлення, що виключно жінки мають бути відповідальними за виховання дітей, і тільки їм потрібно поєднувати роботу з материнством, замість розуміння, що все це рівною мірою стосується і чоловіків. Всі заходи, такі як оплачувана відпустка по догляду за дитиною, сприяння в забезпеченні догляду за дітьми тощо, повинні бути однаково доступні батькам нарівні з матерями.

КЛДЖ, звичайно не вимагає, щоби тимчасові спеціальні заходи були викладені саме в конституціях держав-учасниць. Самі по собі недоліки третьої частини статті 24 не обов’язково являють собою відмову України від виконання своїх зобов’язань по КЛДЖ, зокрема, встановлення положень щодо тимчасових спеціальних заходів у законодавстві. Тим не менше, положенням, включеним до третьої частини статті 24, які можна розглядати як позитивні дії, було би краще бути більш сумісними з ви-

могами КЛДЖ, тому що держава зобов'язана діяти узгоджено з її вимогами при здійсненні позитивних дій через законодавство чи політику. Це особливо актуально, враховуючи, що під час проведення гендерного аналізу законодавства, що передбачено Законом України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, законодавчі положення, що в іншому випадку мали би розглядатися як дискримінаційні за ознакою статі, були визнані безпроблемними, почасти тому, що вони, можливо, є заходами, які передбачені у третій частині статті 24.⁷⁴³

Крім того, в той час як третя частина статті 24 вимагає заходів, які потрібно вжити для забезпечення гендерної рівності, жодних заходів щодо встановлення рівності між людьми на основі інших характеристик не передбачено. І МПГПП, і МПЕСКП в інтерпретації відповідних договірних органів, як зазначено вище, вимагають позитивних дій, які необхідно вжити для забезпечення рівності та боротьби з дискримінацією за всіма ознаками, захищеними Пактами, де це потрібно. Крім того, Комітет з ліквідації расової дискримінації (КЛРД) заявив, що держави-учасниці зобов'язані вживати спеціальних заходів для забезпечення рівності між різними етнічними та расовими групами.⁷⁴⁴ Сама по собі стаття 24 не вимагає від держави вживати заходів щодо загальної рівності, що можна вважати недоліком.

Стаття 25 Конституції захищає українських громадян від статусу особи без громадянства, забороняючи позбавлення громадянства України взагалі, тим самим задовольнивши та навіть перевищивши зобов'язання України згідно із статтею 8 Конвенції 1961 року про скорочення безгромадянства.

Як зазначалося вище, стаття 26 Конституції передбачає, що іноземці та особи без громадянства в Україні користуються усіма правами і свободами, а також несуть усі обов'язки громадян України, за винятками, прямо передбаченими Конституцією, національним законодавством та міжнародними договорами України. Міжнародні угоди з прав людини,

743 Див. розділ 2.1 цього звіту.

744 United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *General Recommendation No. 32: The meaning and scope of special measures in the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, UN Doc. CERD/C/GC/32, 2009.

в яких Україна є стороною, не вимагають, щоби всі права і свободи, гарантовані громадянам, були гарантовані також і негромадянам; однак, винятки із загального принципу рівності між громадянами і негромадянами вкрай обмежені.

МПГПП, наприклад, передбачає у статті 2(1), що держава-учасниця повинна забезпечити права за Пактом “всім, хто знаходиться в межах її території та під її юрисдикцією” та гарантує права на рівність і недискримінацію у статті 26 “всім особам”. Як Комітет з прав людини ясно дав зрозуміти, “загальне правило полягає у тому, що кожне з прав Пакту повинно гарантуватися без дискримінації між громадянами та іноземцями”.⁷⁴⁵ Одним із винятків є певні політичні права, що містяться у статті 25, які гарантуються тільки громадянам: а) право брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців; і в) мати доступ на загальних умовах рівності до державної служби в своїй країні. Крім того, право на свободу пересування та вибір місця проживання у статті 12(1) гарантується тільки для осіб, “які законно перебувають на території держави”.

Ситуація з МПЕСКП є дещо складнішою. Стаття 2(2) передбачає, що права, які цей пакт містить, повинні бути гарантовані “без будь-якої дискримінації”, і КЕСКП інтерпретував це положення як таке, що включає дискримінацію за ознакою громадянства.⁷⁴⁶ Проте, це підпадає під дію статті 2(3), яка створює виняток для країн, що розвиваються: такі країни можуть самі визначати, з належним урахуванням прав людини і стану свого народного господарства, якою мірою вони гарантують економічні права, визнані в цьому Пакті, негромадянам. Таким чином, країни, що розвиваються, можуть обмежувати економічні (і тільки економічні) права осіб, які не є їхніми громадянами. Однак, як зазначається вище в розділі 2.6, визначити державу як “країну, що розвивається” досить непросто, бо немає єдиного універсального визначення того, що являє

745 United Nations Human Rights Committee, *General Comment No. 15: The position of aliens under the Covenant*, UN Doc. HRI/GEN/Rev.1 at 18, 1989, Para 2.

746 Див. вище, виноска 735, п. 30.

собою “країна, що розвивається”. Що стосується України, в той час як Комітет сприяння розвитку Організації економічного співробітництва та розвитку відносить Україну до “нижнього рівня країн з середнім доходом”, що дозволяє розраховувати на міжнародну допомогу для розвитку,⁷⁴⁷ Програма розвитку Організації Об’єднаних Націй вважає, що Україна має “високий індекс розвитку”.⁷⁴⁸

Хоча стаття 1(2) МКЛРД стверджує, що “ця Конвенція не застосовується до відмінностей, винятків, обмежень чи переваг, що їх держави-учасниці цієї Конвенції проводять чи роблять між громадянами і негромадянами”, Комітет з ліквідації расової дискримінації заявив, що це положення:

*Мусить тлумачитися таким чином, щоби не підривати загальної заборони дискримінації; отже, воно не повинно зменшувати в будь-який спосіб права та свободи, що визнані і проголошені, зокрема, у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (...)*⁷⁴⁹

Комітет з ліквідації расової дискримінації також підкреслив той факт, що стаття 5 МКЛРД передбачає зобов’язання держав-учасниць заборонити та ліквідувати расову дискримінацію при здійсненні громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав.⁷⁵⁰ Оскільки ці права (за деякими винятками) є правами людини, які стосуються всіх осіб, держави-учасниці мають гарантувати рівність між громадянами і негромадянами в здійсненні цих прав відповідно до норм міжнародного законодавства. Таким чином, стаття 1(2) МКЛРД не може

747 Organization for Economic Cooperation and Development, *Development Assistance Committee, List of ODA Recipients Effective for reporting on 2014, 2015 and 2016 flows*, 2014.

748 United Nations Development Programme, *Country Profiles: Ukraine*, 2014, <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/UKR>.

749 United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *General Recommendation No. 30: Discrimination against Non-citizens*, UN Doc. CERD/C/64/Misc.11/rev.3, 2004, Para 2.

750 Там само, п. 3.

бути використана для ухилення від зобов'язань держави щодо забезпечення прав людини для всіх людей, незалежно від громадянства.

Незважаючи на обмежені винятки із загального принципу, що громадяни та негромадяни мають рівні права, помітна кількість прав у Конституції України гарантується тільки громадянам, що показано в таблиці нижче.

Стаття	Право	Право-власники
23	Право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (...)	Всі
24, ч. 1	Рівні конституційні права і свободи та рівність перед законом.	Громадяни
24, ч. 2	Заборона привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.	Неясно
25, ч. 1	Право не бути позбавленим громадянства і право змінити громадянство.	Громадяни
25, ч. 2	Право не бути висланим з України або виданим іншої держави.	Громадяни
27	Право на життя (ч. 1), а також право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 2).	Всі
28	Право на повагу до своєї гідності (ч. 1), свободу від катувань та жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання (ч. 2); право не бути підданим медичним, науковим чи іншим дослідям без вільної згоди (ч. 3).	Всі
29	Право на свободу та особисту недоторканність (ч. 1) і різного роду мінімальні стандарти під час арешту та затримання (частини 2–6).	Всі
30	Право на недоторканність свого житла (ч. 1) і заборона проникнення в житло або інше володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, ніж за мотивованим рішенням суду (ч. 2).	Всі
31	Право на недоторканність приватного життя, кореспонденції, телефонних переговорів, телеграфних та інших повідомлень.	Всі

Стаття	Право	Право-власники
32, ч. 1	Право на свободу від втручання в особисте та сімейне життя, а також доступ до особистої інформації.	Всі
32, ч. 2	Заборона на збір, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (з деякими винятками).	Всі
32, ч. 3	Право знайомитися з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях.	Громадяни
32, ч. 4	Судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.	Всі
33, ч. 1	Право на свободу пересування в межах України.	Всі, хто законно перебувають в Україні
33, ч. 2	Право на повернення в Україну в будь-який час.	Громадяни
34	Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 1) і право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб за своїм вибором (ч. 2).	Всі
35	Право на свободу релігії.	Всі
36, ч. 1	Право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації.	Громадяни
36, ч. 2	Право бути членом політичної партії.	Громадяни
36, ч. 3	Право на участь у профспілках.	Громадяни
38, ч. 1	Право на участь у управлінні державними справами, участь у всеукраїнських і місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.	Громадяни
38, ч. 2	Право на рівний доступ до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.	Громадяни

Стаття	Право	Право-власники
39	Право збиратися мирно, без зброї, та проводити збори, мітинги, походи і демонстрації.	Громадяни
40	Право на індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисті звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, та обов'язок посадових і службових осіб цих органів розглянути звернення.	Всі
41, ч. 1	Право володіти, користуватися або розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності.	Всі
41, ч. 3	Право на використання об'єктів державної та комунальної власності відповідно до закону.	Громадяни
41, ч. 4	Право не бути позбавленим приватної власності.	Всі
42	Право на підприємницьку діяльність.	Всі
43, ч. 1	Право на працю.	Всі
43, ч. 3	Заборона примусової праці.	Всі
43, ч. 4	Право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.	Всі
43, ч. 6	Право на захист від незаконного звільнення.	Громадяни
44	Право на страйк.	Кожен працюючий
45	Право на відпочинок.	Кожен працюючий
46	Право на соціальний захист, включаючи право на надання його у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати основного годувальника, безробіття з незалежних обставин, а також у літньому віці.	Громадяни
47, ч. 1	Право на житло.	Всі
47, ч. 2	Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безкоштовно або за ціною, доступною для них, відповідно до закону.	Громадяни
47, ч. 3	Заборона примусового позбавлення житла без рішення суду.	Всі

Стаття	Право	Право-власники
48	Право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, включаючи достатнє харчування, одяг і житло.	Всі
49, ч. 1	Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.	Всі
49, ч. 3	Зобов'язання держави створити умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування.	Громадяни
50	Право на навколишнє середовище, яке є безпечним для життя і здоров'я (ч. 1) та вільного доступу до інформації про екологічну ситуацію, якість харчових продуктів і споживчих товарів, а також право на поширення такої інформації (ч. 2).	Всі
51	Рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.	Всі
52	Рівні права дітей, незалежно від їх походження і того, народжені вони у шлюбі чи поза шлюбом.	Всі
53, ч. 1	Право на освіту.	Всі
53, ч. 4	Право на отримання безкоштовної вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.	Громадяни
53, ч. 5	Право на отримання освіти рідною мовою, чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.	Громадяни, які належать до національних меншин
54, ч. 1	Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, своїх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними типами інтелектуальної діяльності.	Громадяни
54, ч. 2	Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності.	Громадяни
55, ч. 2	Право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.	Всі
55, ч. 3	Право на звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України.	Всі

Стаття	Право	Право-власники
55, ч. 4	Після вичерпання всіх національних засобів правового захисту, право на звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, в яких Україна є членом або учасником.	Всі
55, ч. 5	Право на захист своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом.	Всі
56	Право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.	Всі
57	Право знати свої права і обов'язки.	Всі
58	Заборона ретроспективної дії законодавства.	Всі
59	Право на юридичну допомогу.	Всі
61	Заборона подвійної відповідальності.	Всі
62	Презумпція невинності.	Всі
63	Заборона свідчити проти себе.	Всі

Загалом двадцять одна стаття гарантує певні права тільки громадянам, але не негромадянам (або, у випадку з правом на свободу пересування, особам, які законно перебувають на території України). Деякі з них вимагають уважнішого вивчення. Проблематичним є надання тільки громадянам права на отримання відомостей про себе, якщо вони не складають державної або іншої захищеної законом таємниці, від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, установ і організацій (частина 3 статті 32). Україна ратифікувала Конвенцію про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, яка забезпечує захист права на недоторканість приватного життя у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних незалежно від громадянства (стаття 1). Крім того, в той час, як міжнародні договірні зобов'язання України не містять чіткого права на особисту інформацію як таку, певні елементи такого права можуть бути знайдені у статті про заборону свавільного або незаконного втручання в особисте життя (стаття 17(1) МПГПП) та у свободі шукати, одержувати та поширюва-

ти інформацію та ідеї будь-якого роду (стаття 19(2) МПГПП). Обидва ці права гарантуються всім та повинні бути гарантовані “без будь-яких відмінностей” відповідно до статті 2(2) МПГПП. Таким чином, у тому обсязі, в якому права в частині 3 статті 32 віддзеркалюють права в МПГПП, поширення цих прав тільки на громадян є порушенням МПГПП. Подібним чином таке право може бути виведене з права на повагу до приватного і сімейного життя (стаття 8(1) ЄКПЛ) і свободи одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади (стаття 10(1) ЄКПЛ), які обидва, на підставі статті 14 ЄКПЛ, мають бути забезпечені без будь-якої дискримінації. Права у третій частині Статті 32 відображають права в ЄКПЛ, проте їх поширення лише на громадян є порушенням ЄКПЛ.

Право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації гарантується тільки громадянам (перша частина статті 36), всупереч статті 22(1) МПГПП і статті 11(1) ЄКПЛ, які гарантують право на свободу об'єднань “усім”. Аналогічно проблематичним є обмеження негромадянам права бути членом політичної партії (частина 2 статті 36). У той час як міжнародні договори, в яких Україна є стороною, не передбачають якогось особливого права на членство в політичних партіях, і, справді, обмежують певні політичні права наявністю громадянства, важко класифікувати політичну партію інакше, ніж об'єднання у значенні статті 22(1) МПГПП і статті 11(1) ЄКПЛ. Дійсно, щодо останньої Європейський суд з прав людини у справі *Об'єднана комуністична партія Туреччини проти Туреччини* заявив, що: “Зважаючи на важливість демократії у системі Конвенції (...), не може бути жодних сумнівів у тому, що політичні партії потрапляють до сфери дії статті 11”.⁷⁵¹ Обмеження можливості членства в партіях лише для громадян, цілком ймовірно, суперечить статті 22(1) (навіть, якщо певні політичні права, що стосуються політичних партій (наприклад, голосування та балотування на виборах), можуть бути обмежені наявністю громадянства) і безумовно порушує статтю 11(1) ЄКПЛ.

Поширення права на участь у профспілках лише на громадян (частина 3 статті 36) є очевидним порушенням статті 22(1) МПГПП і статті 11(1)

751 *United Communist Party of Turkey v Turkey* (Application No. 133/1996/752/951), 30 January 1998, Para 25.

ЄКПЛ, які стверджують, що “кожен” має право на свободу об’єднання з іншими, “включаючи право створювати і вступати в професійні спілки для захисту своїх інтересів”.

Подальші обмеження стосуються певних політичних прав, а саме, права на участь в управлінні державними справами, у національних та місцевих референдумах, права вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, надаючи ці права тільки громадянам (частина 1 статті 38). Ці обмеження відповідають статті 25 МПГПП, яка обмежує ці політичні права громадянами (як описано вище). Аналогічним є обмеження наявністю громадянства права на доступ “до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування” (частина 2 статті 38). Хоча стаття 22(1) гарантує тільки громадянам право і можливість “мати доступ на загальних умовах рівності до державної служби в своїй країні”, сам термін “державна служба” не має визначення. Проте, тлумачення “державної служби”, наведене КПЛ у Загальних зауваженнях № 25 створює враження, що цей термін радше стосується вищих державних посад, ніж державної служби в цілому.⁷⁵² Крім того, обмеження можливості доступу до державної служби негромадянам, швидше за все, порушує заборону дискримінації у праві на працю, що захищено статтями 2(2) і 6 МПЕСКП.

Наступне обмеження стосується права “збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації”, що дозволено тільки громадянам (перша частина статті 39). Це суперечить статті 21 МПГПП та статті 11(1) ЄКПЛ, які не накладають жодних обмежень за ознакою громадянства на загальне право на свободу мирних зібрань.

Низка прав, пов’язаних із доступом до економічних та соціальних прав, гарантуються тільки для громадян у порушення МПЕСКП. Наприклад, хоча стаття 7 МПЕСКП не передбачає явного права на захист від незаконного звільнення, вона надає право “кожній людині на справедливі і сприятливі умови праці”. Крім того, це право має бути гарантоване на недискримінаційній основі відповідно до статті 2(2). Таким чином, обмеження на захист від незаконного звільнення у частині шостій статті

752 United Nations Human Rights Committee, *General Comment No. 25*, UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Ad.7, 1996, Paras 23–24.

43 є порушенням зобов'язань України в рамках МПЕСКП. Аналогічно, обмеження тільки громадянами права на соціальний захист у частині 1 статті 46 явно суперечить статті 9 МПЕСКП, яка гарантує право “на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування” для “всіх”. Крім того, ці обмеження, швидше за все, порушують Протокол № 12 до ЄКПЛ, який забороняє дискримінацію у користуванні “всіма правами, закріпленими законом”.

У той час, як право на житло гарантоване усім, надання житла особам, які потребують соціального захисту з боку держави, гарантується тільки громадянам (частина 2 статті 47). Хоча стаття 11(1) МПЕСКП гарантує тільки право на житло, і не регулює надання житла, загальне право на житло гарантується для “кожного”. Таким чином, будь-яка дискримінація у здійсненні цього права, зокрема, у визначенні того, хто має право на надання житла державою, є порушенням статті 2(2) МПЕСКП, яка вимагає, що права, наведені в Пакті, мають здійснюватися без дискримінації будь-якого роду. Це обмеження також, ймовірно, порушує Протокол № 12 до ЄКПЛ.

Схожим чином, у той час як право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування гарантується для всіх, держава зобов'язується створити умови для ефективного медичного обслуговування тільки для громадян (частина 3 статті 49). Це є явним порушенням статті 12 МПЕСКП, яка гарантує у частині 1 “право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я”, що вимагає від держави, через частину 2(d), вживання заходів, потрібних для “створення умов, які би забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби”. Знову ж таки, це обмеження, ймовірно, порушує Протокол № 12 до ЄКПЛ.

У той час як право на освіту гарантується кожному, право на отримання безкоштовної вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі гарантується тільки громадянам (частина 4 статті 53). Це є явним порушенням статті 13(2)(с) МПЕСКП, яка, окрім гарантування права на освіту “всім” у статті 13(1), зокрема, вимагає від держав гарантувати, що:

вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного

шляхом ужиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти.

Перша частина статті 64 Конституції передбачає, що обмеження прав, які містяться у Конституції, дозволяється тільки, коли це передбачено самою Конституцією; проте, ні право на рівність у частині 1 статті 24, ні право на захист від дискримінації у частині 2 статті 24 не передбачають будь-яких припустимих обмежень. Це складає проблему. Права на рівність і недискримінацію не є абсолютними, і винятки з них можуть бути виправдані у певних обставинах. КПЛ, наприклад, заявив, що:

Не будь-які відмінності в поводженні складають дискримінацію, якщо критерії для таких відмінностей є розумними та об'єктивними і якщо намір полягає у досягненні мети, яка є законною згідно із Пактом.⁷⁵³

КЕСКП також прийняв цей “тест на розумність і об'єктивність”, але зосередився на його практичному значенні:

Диференційований підхід, заснований на заборонених ознаках, буде розглядатися як дискримінаційний, якщо обґрунтування відмінності не є розумним і об'єктивним. Це включатиме оцінку того, чи є мета і результати заходів або бездіяльності законними, сумісними з природою закріплених у Пакті прав, і винятково з метою заохочення загального добробуту в демократичному суспільстві. Крім того, повинні простежуватися чіткі та розумні відносини пропорційності між переслідуваною метою і заходами чи бездіяльністю та їх наслідками.⁷⁵⁴

Європейський суд з прав людини заявив, що:

різниця у поводженні є дискримінаційною, якщо «не має об'єктивного і розумного виправдання», тобто,

753 Див. вище, виноска 556, п. 13.

754 Див. вище, виноска 5, п. 13.

якщо вона не переслідує «законної мети», або якщо немає «розумної співмірності» між засобами, що застосовуються, та метою, яку прагнуть реалізувати.⁷⁵⁵

Трапляється багато випадків, коли нерівне поводження є не тільки припустимим, але й потрібним відповідно до міжнародних договорів, в яких Україна є стороною. КПД, наприклад, вимагає, щоби діти (визначаються як особи віком до 18 років) були захищені від певних шкідливих практик, у тому числі, дитячого шлюбу, таким чином вимагаючи від держав встановити мінімальний шлюбний вік.⁷⁵⁶ В умовах відсутності жодних вказівок щодо того, коли нерівне поводження є припустимим, поєднання статті 24 з частиною 1 статті 64 створює ризик непорозумінь і відсутності ясності у тлумаченні судами прав на рівність і недискримінацію.

Деякі права можуть бути обмежені в період “воєнного чи надзвичайного стану”, відповідно до статті 64, ч. 2, проте, знову ж таки, ці права не включають права на рівність і недискримінацію, які захищені статтею 24. Це заслуговує на схвалення та, дійсно, виходить за рамки того, що вимагається від України угодами, в яких вона є учасницею. Стаття 4(1) МПГПП дозволяє відступ від договірних обов’язків під час “надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою”, зокрема, від прав на рівність і відсутність дискримінації у статтях 2(1) і 26, якщо вони не стосуються “дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження”.

Окрім загальних рамок, окреслених у статтях 24 і 64 щодо прав на рівність і недискримінацію, є також інші положення Конституції, що впливають на права на рівність і недискримінацію.

Наприклад, стаття 10 Конституції регулює мовні питання в Україні. Перша частина передбачає, що державною мовою є “українська мова”, а друга частина вимагає від держави забезпечити “всебічний розвиток і

755 *DH v Czech Republic* (Application No. 57325/00), 13 November 2007, Para 196.

756 United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women and the United Nations Committee on the Rights of the Child, *Joint General Recommendation/General Comment No. 31 of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women and No. 18 of the Committee on the Rights of the Child on harmful practices*, UN Doc. CEDAW/C/GC/31-CRC/C/GC/18, 2014, Para 19.

функціонування української мови в усіх сферах життя на всій території України”. Проте, стаття 10 також визнає важливість інших мов, у частині 3 гарантуючи “вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України”. Частина 5 передбачає, що “використання мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом”. Відповідний Закон України “Про засади державної мовної політики”⁷⁵⁷ обговорюються у розділі 2.7 цього звіту.

Стаття 11 передбачає, що:

Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Хоча можна тільки вітати забезпечення розвитку “етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності” всіх корінних народів і національних меншин, стаття 11 є радше “загальною засадою”, ніж правом примусового застосування, обмежуючи тим самим свою корисність.

Аналогічно, стаття 12 говорить, що “Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави”. Знову ж таки, це “загальна засада”, а не закріплене право, що обмежує її корисність.

Стаття 52 передбачає, що “діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним”, таким чином, забороняючи робити відмінності між дітьми на підставі офіційності подружніх стосунків їхніх батьків.

3.2.2 Спеціальне законодавство з питань рівності та антидискримінації

Як учасниця МПГПП і МПЕСКП, Україна має зобов’язання забезпечити захист від дискримінації з боку державних і недержавних суб’єктів за

757 Див. вище, виноска 571.

допомогою прийняття законодавства про рівність. КПЛ заявив, що, відповідно до статті 26 МПГПП, всі держави-учасниці мають обов'язок із забезпечення того, що “закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою”.⁷⁵⁸ Він також зазначив, що стаття 2 “вимагає, щоби держави-учасниці прийняли законодавчі, судові, адміністративні, освітні та інші належні заходи для того, щоб виконати свої правові зобов'язання”.⁷⁵⁹ КЕСКП заявив, що “внаслідок цього, держави-учасниці заохочуються до ухвалення спеціального законодавства, що забороняє дискримінацію в галузі економічних, соціальних і культурних прав”.⁷⁶⁰ Ратифікувавши ЄКПЛ, Україна зобов'язалася заборонити дискримінацію за тим самим переліком підстав.

Таким чином, Україна має обов'язок із забезпечення законодавчої заборони дискримінації за всіма ознаками, які явно перераховані у статтях 2(1) і 26 МПГПП і статті 2(2) МПЕСКП, разом із тими характеристиками, визнаними відповідними комітетами, які покриваються терміном “інший статус”. Отже, перелік підстав, за якими Україна повинна забезпечити захист від дискримінації, містить: расу, колір шкіри, стать, мову, релігію, політичні або інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження, сімейний стан, національність, економічне становище, сексуальну орієнтацію, гендерну ідентичність, вік, інвалідність і стан здоров'я. Для того, щоби гарантувати узгодженість із міжнародними договорами, таке законодавство має також забезпечувати захист від дискримінації, яка виникає на підставі “іншого статусу”. Більш того, з метою забезпечення узгодженості з Пактами в інтерпретації відповідних Комітетів, таке законодавство має забороняти дискримінацію за асоціацією та сприйняттям⁷⁶¹ і множинну дискримінацію.⁷⁶²

758 United Nations Human Rights Committee, *General Comment 18: Non-discrimination*, UN Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 26, 1989, Para 12.

759 United Nations Human Rights Committee, *General Comment 31: The nature of the general legal obligation imposed on states parties to the Covenant*, UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add. 13, 2004, Para 7.

760 Див. вище, виноска 5, п. 37.

761 Там само, п. 16.

762 Див. вище, виноска 5, п. 17.

Антидискримінаційне законодавство мусить, як пояснив КЕСКП, забороняти як пряму, так і непряму дискримінацію,⁷⁶³ підбурювання до дискримінації та утиски.⁷⁶⁴ КЕСКП також підкреслив, що законодавство та інші інструменти повинні “забезпечити механізми та інститути, які б ефективно вирішували проблеми індивідуального та структурного характеру шкоди, що завдається дискримінацією у галузі економічних, соціальних і культурних прав”.⁷⁶⁵ У процесі обговорення загальних зобов’язань держав, які випливають зі статті 2 МПГППКПЛ заявив, що вони “повинні забезпечити для людей доступні та ефективні засоби правового захисту для відновлення порушених прав”, і що “Пакт, загалом, вимагає надання відповідної компенсації” за порушення прав.⁷⁶⁶ ЄКПЛ у статті 13 забезпечує право на ефективний засіб правового захисту для жертв порушення прав, передбачених Конвенцією, зокрема, права на недискримінацію:

Кожен, чий права і свободи, викладені в цій Конвенції, були порушені, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Окрім загальних зобов’язань, що виникли відповідно до МПГПП, МПЕСКП і ЄКПЛ, Україна, як учасниця МКЛРД, КЛДЖ, КПП та РКЗНМ, має певні зобов’язання, що забороняють дискримінацію проти жінок, расових або етнічних груп і осіб з інвалідністю з боку державних і приватних суб’єктів у всіх сферах діяльності, охоплених цими угодами.⁷⁶⁷

До 2012 року Україна не мала всебічного законодавства щодо боротьби з дискримінацією. У 2012 році, однак, Верховна Рада прийняла Закон

763 Там само, п. 10.

764 Там само, п. 7.

765 Там само, п. 40.

766 Див. вище, виноска 759, пп. 15 і 16.

767 International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, Article 2(1); Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, Article 2; Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Article 5(2); Framework Convention on the Protection of National Minorities, Article 4(1).

України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який забороняє дискримінацію за багатьма ознаками у різних сферах життя. Крім того, існує також спеціальне законодавство з гендерної рівності – Закон України «Про рівні права та можливості для жінок і чоловіків». Є також закон, призначений для захисту прав осіб з інвалідністю, який, формально не належачи до антидискримінаційного законодавства, тим не менш, забороняє дискримінацію щодо таких осіб. Нарешті, існують також окремі положення, які або забороняють дискримінацію, або гарантують рівні права у низці законодавчих актів, що регулюють окремі сфери діяльності.

3.2.2.1 Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»

Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”⁷⁶⁸ – це стислий рамковий закон, який був прийнятий 7 вересня 2012 року з метою дотримання одного з критеріїв, викладених у Плані дій з лібералізації візового режиму Україна-ЄС. Закон був проведений через Верховну Раду без урахування зауважень Європейського Союзу, експертів Ради Європи та українських й міжнародних неурядових організацій. Отже, початковий закон містив низку прогалин, недоліків і слабких місць, які були відзначені, серед іншого, КПЛ у 2013 році⁷⁶⁹ та КЕСКП у 2014 році.⁷⁷⁰ Equal Rights Trust також надав свій критичний аналіз і набір рекомендацій.⁷⁷¹ Закон був суттєво змінений у травні 2014 року,⁷⁷² вирішивши деякі, але не всі, з цих проблем.

Частина I: Загальні положення

Закон визначає “дискримінацію” у потенційно заплутаний спосіб. Стаття 1 у пункті 2 містить її визначення як:

768 Див. вище, виноска 48.

769 Див. вище, виноска 390, п. 8.

770 Див. вище, виноска 297, п. 7.

771 The Equal Rights Trust, *Law of Ukraine “On Principles of Prevention and Combating Discrimination in Ukraine”*: Legal Analysis, October 2013.

772 Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації” (Відомості Верховної Ради, 2014, № 27, с. 915).

ситуації, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Це визначення схоже з тим, що використовується в міжнародних документах, таких, як МКЛРД,⁷⁷³ КЛДЖ⁷⁷⁴ і КПІ,⁷⁷⁵ а також використовується КПЛ⁷⁷⁶ та КЕСКП.⁷⁷⁷ Стаття 5 Закону перелічує п'ять форм забороненої

773 Стаття 1 визначає «дискримінацію» як «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя».

774 Стаття 1 визначає «дискримінацію» як «будь-яку різницю, виняток чи обмеження за ознакою статі, які спрямовуються на ослаблення або зводять нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їх сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській чи будь-якій іншій галузі».

775 Стаття 2 визначає «дискримінацію» як «будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження з причини інвалідності, метою або результатом якого є применшення або заперечення визнання, реалізації або здійснення нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній чи будь-якій іншій сфері».

776 Див. вище, виноска 744, п. 7, що визначає «дискримінацію» як «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевага, які ґрунтуються на ознаках раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового або іншого статусу, народження, і яка має на меті або наслідком ліквідацію або применшення визнання, використання або здійснення усіма особами, на рівних засадах, всіх прав і свобод».

777 Див. вище, виноска 735, п. 7, що визначає «дискримінацію» як «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевага чи інше диференційоване поводження, яке прямо або непрямо ґрунтується на заборонених ознаках дискримінації і яке має наміром або наслідком ліквідацію або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав, закріплених у Пакті».

дискримінації: 1) пряма дискримінація; 2) непрямая дискримінація; 3) підбурування до дискримінації; 4) пособництво у дискримінації; та 5) утиск. Хоча формулювання у пункті 2 статті 1 є неясним, здається, що фраза “в будь-якій формі, встановленій цим Законом” є посиланням на ці п’ять форм дискримінації. Стаття 1 у пунктах 3–7 містить визначення кожної із цих п’яти форм. Незрозумілість виникає у зв’язку з тим, як ці визначення взаємодіють з пунктом 2. Елементи тесту, що міститься у пункті 2 статті 1, та визначення деяких підкатегорій повторюються. Як зазначили Охлунд і Сордрагер, міжнародне право та найкращі практики наполягають на тому, що дискримінація мусить бути визначена або як “пряма”, або “непряма”, а однозначні визначення обох термінів були розроблені та отримали широке визнання.⁷⁷⁸ Окреме визначення дискримінації як такої спричиняє ризики плутанини та помилкового тлумачення.

У нижченаведеному аналізі антидискримінаційного захисту, що забезпечується цим законом, ми спочатку звертаємось до визначень п’яти форм забороненої поведінки, перш ніж розглянути, хто підпадає під захист закону та сферу його дії.

Що стосується визначень п’яти заборонених форм дискримінації, враховуючи, що метою закону було виконання різноманітних критеріїв Плану дій ЄС-Україна з лібералізації візового режиму, не дивно, що визначення у Законі практично ідентичні до визначень, які використовуються у різних директивах по боротьбі з дискримінацією в ЄС. Зважаючи на незрозумілість, яким чином ці визначення узгоджуються з п. 2 статті 1, наш аналіз нижче приймає їх, у першу чергу, як самостійні положення.

Пункт 6 статті 1 надає таке визначення:

пряма дискримінація – ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об’єк-

778 Ahlund, C. and Sorgdrager, W., *Comments on the Draft Law on the Principles of Prevention and Combating Discrimination in Ukraine*, 2012. Хоча формулювання було змінено після надання цих коментарів до законопроекту, цей аспект коментарів зберігає свою актуальність для ухваленого закону.

тивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Це визначення значною мірою відображає найкращу міжнародну практику та визначення, що використовуються у договірних органах ООН.⁷⁷⁹ Однак, із цього формулювання неясно, чи існує потреба у фактичному порівнянні особи або групи осіб у подібній ситуації, радше, ніж у гіпотетичному компараторі, для виконання цього тесту. На міжнародному рівні було визнано, що в деяких ситуаціях може бути важко знайти компаратора, отже, натомість він може бути гіпотетичним; чи радше, для того, щоби виявити пряму дискримінацію, необхідно і достатньо встановити, чи зазнає людина шкоди через заборонені ознаки.⁷⁸⁰ Коли законодавство є нечітким, як у цьому випадку, таке питання постає перед судом.⁷⁸¹ На цей час немає прецедентів, які би вказали, чи українські суди інтерпретують це визначення відповідно до найкращої міжнародної практики. Тому, за відсутності будь-яких прецедентів у цьому питанні, можливо, краще було би включити до законодавства точніші визначення.

Саме це визначення ґрунтується на законодавстві ЄС, і перша його частина досить подібна до того, що використовується в антидискримінаційних директивах ЄС (“коли з особою поведяться гірше, ніж поводитись, поведяться чи можуть поводитись з іншою особою в аналогічній ситуації” за тією ж ознакою).⁷⁸² Однак, у той час як антидискримінаційні директиви ЄС не передбачають можливості виправдання будь-якої прямої дискримінації (за деякими обмеженими явними винятками, зокрема, за ознакою віку у сфері зайнятості), визначення в п. 6 статті

779 Наприклад, див. вище, виноска 4, с. 7, *Declaration of Principles on Equality*, Principle 5; і виноска 735, United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, п. 10.

780 Це визнано як у Принципі 5 Декларації принципів рівності, так і Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав – див. вище, виноска 735, п. 16.

781 Для прикладу, коли суд використовує можливість тлумачення, щоб оголосити, що реальний компаратор не завжди потрібен, див. *Dekker v Stichting Vormingscentrum voor Jong Volwassenen (JV-Centrum) Plus*, Case C-177/88, [1990] ECR I-3941, 8 November 1990, European Court of Justice. У цій справі Європейський Суд постановив, що дискримінація жінки на підставі її вагітності завжди становить дискримінацію за ознакою статі, хоча у цьому випадку немає очевидного компаратора.

782 Див. вище, виноска 6.

1 дозволяє пряму дискримінацію, де вона “має правомірну, об’єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними”. Ця виправдувальна умова була відсутня у початковому урядовому законопроекті, але її додали як поправку під час обговорення у Верховній Раді. Можливість висунення виправдань для прямої, так само, як і непрямой, дискримінації віддаляє закон від антидискримінаційного законодавства ЄС, однак, не суперечить міжнародним угодам України: і КПЛ, і КЕСКП, наприклад, подібно до Європейського суду з прав людини при тлумаченні ЄКПЛ, визнають, що як пряма, так і непряма дискримінація може бути виправданою, й використовують той самий тест для обох випадків.⁷⁸³

У пункті 3 статті 1 “непряма дискримінація” визначена як:

ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об’єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Це визначення загалом поєднує найкращу міжнародну практику та визначення, що використовується у договірних органах ООН.⁷⁸⁴ Воно також майже дослівно віддзеркалює визначення, що використовується у директивах по боротьбі з дискримінацією ЄС.⁷⁸⁵ Відповідно, лишаючи

783 Див. United Nations Human Rights Committee, *General Recommendation No. 18: Non-discrimination*, UN Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 26, 1989, Para 13; див. вище, виноска 5, п. 13; *Petrovic v Austria* (Application No. 156/1996/775/976), 27 March 1998, Para 30.

784 Див. вище, виноска 1, Principle 5, с. 7; виноска 5, п. 10.

785 Див. вище, виноска 6. Слід зазначити, що Стаття 2(2)(b) Директиви Ради ЄС 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року містить виняток щодо осіб з певним видом інвалідності, коли роботодавець або будь-яка особа чи організація, яких стосується ця Директива, зобов’язані, відповідно до національного законодавства, вжити належних заходів згідно принципів, які містяться у Статті 5 Директиви, для того, щоб усунути несприятливе становище, породжене таким положенням, критерієм або практикою.

осторонь неясність, викликану її взаємозв'язком із пунктом 2 статті 1, таке визначення можна тільки вітати.

Третя форма дискримінації, заборонена відповідно до Закону, також зазвичай визнається у міжнародному та регіональному праві та у найкращій практиці: “утиск”. Пункт 7 статті 1 визначає “утиск” як:

небажану для особи та/або групи осіб поведінку, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери.

Зарахування утисків до форм дискримінації відповідає найкращій міжнародній практиці та вимогам договірних органів ООН.⁷⁸⁶ Визначення, що використовується у Законі, значною мірою відображає найкращу міжнародну практику⁷⁸⁷ та майже дослівно переказує визначення, що використовується у директивах по боротьбі з дискримінацією в ЄС.⁷⁸⁸

Інші дві форми забороненої дискримінації, зазвичай, не використовуються в міжнародному праві. Пункт 4 статті 1 визначає “підбурювання до дискримінації” як “вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками”. Це, ймовірно, відображає той факт, що директиви по боротьбі з дискримінацією ЄС вважають “інструкції до дискримінації” теж формою дискримінації, хоча й без визначення.⁷⁸⁹ Включення такого визначення у Закон вітається. Проте, дії, що підпадають під це визначення, у будь-якому випадку будуть охоплені визначенням прямої дискримінації, наведеним вище. Нарешті, пункт 5(1) статті 1 визначає “пособництво у дискримінації” як “будь-яка свідомо допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямова-

786 Див. вище, виноска 5, п. 7.

787 Принцип 5 Декларації принципів рівності визначає «утиск» як «небажану поведінку, пов'язану з будь-якою забороненою ознакою, що відбувається з метою або наслідком порушення гідності людини або створює загрозливе, вороже, принизливе, образливе або неприємне середовище». (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 7.)

788 Див. вище, виноска 6.

789 Див. вище, виноска 6.

них на виникнення дискримінації”. Це єдина форма дискримінації, яка не впливає з антидискримінаційного законодавства ЄС, хоча аналогічні положення можна знайти в національному законодавстві деяких держав.⁷⁹⁰ Знову ж таки, це визначення не створює жодних проблем із точки зору міжнародного права. Тим не менш, його включення є швидше розстановкою акцентів у законі, ніж визначенням окремого правопорушення, бо такі дії самі по собі рівносильні дискримінації відповідно до визначень, уже включених до Закону.

Хоча це сформульовано не зовсім зрозуміло, посилання на “певні ознаки” в п’яти визначеннях заборонених форм дискримінації, швидше за все, призначені для позначення характеристик (або “ознак” дискримінації) з п. 2 статті 1. Кілька підстав зазначені явно: раса; колір шкіри; політичні, релігійні або інші переконання; стать; вік; інвалідність; етнічне або соціальне походження; громадянство; сімейний та майновий стан; місце проживання; мова. Це значною мірою відповідає ознакам, переліченим у статті 24 Конституції, із додаванням чотирьох інших підстав: віку, інвалідності, національності та сімейного стану.

Відсутні, однак, декілька інших підстав, визнаних такими, що потребують захисту, відповідно до міжнародних угод, в яких Україна є учасницею, та найкращої міжнародної практики. Одна з них, “народження”, явним чином згадана в МПГПП, МПЕСКП і ЄКПЛ; інша, “походження”, явним чином згадана в МКЛРД. Ще чотири підстави були визнані такими, що входять до “іншого статусу” в статтях 2(1) і 2(2) МПГПП або МПЕСКП у документах КПЛ, КЕСКП, або обох цих комітетів, і в Європейському суді з прав людини, а саме: сексуальна орієнтація,⁷⁹¹ гендерна ідентичність,⁷⁹² стан здоров’я,⁷⁹³ соціально-економічне становище.⁷⁹⁴ Крім того, принцип 5 Декларації принципів рівності також вимагає заборони дис-

790 Див., наприклад, розділ 112 Закону Сполученого Королівства про рівність 2010 року, який передбачає, що: «Особа (А) не повинна свідомо допомагати іншій особі (В) для здійснення будь-чого, що суперечить [цьому Закону]».

791 United Nations Human Rights Committee, *Young v Australia*, (Communication No. 941/2000), UN Doc. CCPR/C/78/D/941/2000, 2003; Див. вище, виноска 5, п. 32; *Smith and Grady v the United Kingdom* (Application Nos. 33985/96 and 33986/96), 27 September 1999.

792 Див. вище, виноска 5, п. 32; *P.V. v Spain* (Application No. 35159/09), 30 November 2010.

793 Див. вище, виноска 5, п. 33; *Kiyutin v Russia* (Application No. 2700/10), 10 March 2011.

794 Див. вище, виноска 5, п. 35.

кримінації на підставі вагітності,⁷⁹⁵ материнства,⁷⁹⁶ опікунства, належності до національної меншини⁷⁹⁷ та генетичної або іншої схильності до захворювань.

Тим не менш, п. 2 статті 1 використовує відкритий список захищених ознак за допомогою використання фрази “або іншими ознаками”, яке дозволяє судам забезпечити захист на підставах, не зазначених у цьому списку явним чином, що відповідає міжнародним угодам України⁷⁹⁸ та найкращій міжнародній практиці.⁷⁹⁹ Як зазначено нижче в розділі 3.4.2 серед іншої відповідної судової практики, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ заявив, що стаття 1 у п. 2 (а також інші законодавчі акти, що використовують фразу “або інші ознаки”) включає сексуальну орієнтацію. Однак, це роз’яснення не є обов’язковим для застосування в інших судах.

Визначення дискримінації у п. 2 статті 1 стосується дій, скоєних щодо особи через “її” характеристики, таким чином, вочевидь, виключаючи дискримінацію щодо особи через її асоціацію із кимось, хто має захищену ознаку, що відоме як “дискримінація по асоціації”. І Декларація

795 Стаття 11 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.

796 Там само.

797 Стаття 14 Європейської Конвенції з прав людини та Протокол № 12 до Конвенції.

798 Див., наприклад, статтю 26 МПГПП, яка передбачає, що «всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини»(курсив доданий). Див. також статті 2(1) МПГПП та статті 2(2) МПЕСКП, які вимагають гарантування прав у Пактах «без будь-якої різниці» (у випадку МПГПП) та «без дискримінації будь-якого роду»(у випадку МПЕСКП), і в обох випадках, на додачу до явно перерахованих характеристик, за будь-якими «іншими обставинами». Так само стаття 14 ЄКПЛ і Протокол № 12 до неї забороняють дискримінацію «за будь-якою ознакою», і, окрім переліку явно захищених ознак, за «іншою ознакою».

799 Див. принцип 5 Декларації принципів рівності, який передбачає, що, окрім заборони за явно переліченими характеристиками, «дискримінація за будь-якою іншою ознакою має бути заборонена, якщо така дискримінація 1) викликає або увічнює системне несприятливе становище; 2) підриває людську гідність; або 3) негативно впливає на рівне здійснення прав і свобод людини «настільки суттєво, що це можна порівняти з дискримінацією за вищезазначеними забороненими ознаками.» (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 6.)

принципів рівності,⁸⁰⁰ й міжнародні угоди, в яких Україна є стороною, вимагають заборони дискримінації по асоціації.⁸⁰¹ Таке обмеження також суперечить антидискримінаційному законодавству ЄС: хоча це визначення значною мірою відображає ті, що присутні в антидискримінаційних директивах ЄС, вони не використовують слово “їхніх”, а просто посилаються на дискримінацію “за ознаками”, внаслідок чого за офіційними тлумаченнями включають дискримінацію по асоціації.⁸⁰²

Визначення у п. 2 статті 1 передбачає, що ознака, на якій ґрунтується дискримінація, може бути “дійсною або припущеною”, таким чином, забороняючи дискримінацію на основі сприйняття (вірного або невірного) особи як такої, яка має певну захищену ознаку (дискримінація по сприйняттю). Це повною мірою відповідає як Декларації принципів рівності,⁸⁰³ так і міжнародним угодам, в яких Україна є учасницею.⁸⁰⁴ Проте, знову ж залишаються відсутність ясності, зважаючи на мову, яка використовується для конкретніших визначень забороненої поведінки, та висновок, що у цьому відношенні закон узгоджується з нормами міжнародного права і найкращою практикою, заснований на презумпції, що стаття 1 у п. 2 розглядається разом із цими конкретнішими визначеннями в цілому.

Неясно також, чи захищає закон людину від дискримінації, що заснована на комбінації характеристик (множинна дискримінація). Конституту-

800 Див. принцип 5 Декларації принципів рівності, який передбачає, що: «дискримінація також повинна бути заборонена, якщо вона ґрунтується на асоціації особи з іншими особами, яких стосується заборонена ознака» (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 7.)

801 Комітет Організації Об'єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав, наприклад, зазначив у своєму Загальному зауваженні № 20, що: «належність [до захищеної групи] також включає асоціацію з групою, яка характеризується однією із заборонених ознак (наприклад, батько дитини з інвалідністю)» (Див. вище, виноска 735, п. 16.)

802 *Coleman v Attridge Law and Steve Law*, Case C-303/06 [2008] I-5603, 17 July 2008.

803 Див. принцип 5 Декларації принципів рівності, який передбачає, що: «дискримінація також повинна бути заборонена, якщо вона ґрунтується на (...) сприйнятті, вірному чи ні, особи як такої, яка має характеристику, що пов'язана із забороненою ознакою» (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 7.)

804 Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав, наприклад, сказав у своєму Загальному зауваженні № 20, що: «належність [до захищеної групи] також включає (...) сприйняття іншими певної особи як частини такої групи (наприклад, ця особа має схожий колір шкіри, або є прихильником прав певної групи, або колишнім членом групи)». (Див. вище, виноска 735, п. 16.)

ційний Суд не надавав пояснень із цього питання. Як Декларація принципів рівності,⁸⁰⁵ так і міжнародні угоди, в яких Україна є стороною, вимагають заборони множинної дискримінації. КЕСКП, наприклад, зазначив, що деякі особи або групи осіб – такі, як жінки з інвалідністю – стикаються з різними видами дискримінації на двох або більше захищених підставах,⁸⁰⁶ і підкреслив, що “така сукупна дискримінація заслуговує особливого розгляду та виправлення”.⁸⁰⁷

Разом стаття 6, п. 2, і стаття 4, п. 1, встановлюють матеріальну сферу дії цього закону. Перша передбачає заборону дискримінації із боку державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, юридичних осіб публічного та приватного права, а також фізичних осіб. Остання встановлює сфери суспільних відносин, у яких заборонена дискримінація, а саме у “відносинах між юридичними особами публічного та приватного права, місцезнаходження яких зареєстровано на території України, а також фізичними особами, які перебувають на території України”. Третій-двадцятий абзаци статті 4 встановлюють низку конкретних сфер суспільних відносин, яких стосується Закон, як частину його матеріального обсягу дії:

- Громадсько-політична діяльність;
- Державна служба та служба в органах місцевого самоврядування;
- Правосуддя;
- Трудові відносини, у тому числі, застосування роботодавцем принципу розумного пристосування;
- Охорона здоров’я;
- Освіта;
- Соціальний захист;

805 Див. принцип 12 Декларації принципів рівності, який передбачає, що: «Закони та політики повинні забезпечувати ефективний захист від множинної дискримінації, тобто, дискримінації за кількома ознаками.» (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, p. 10.)

806 Див. вище, виноска 5, п. 17.

807 Там само, п. 27.

- Житлові відносини;
- Доступ до товарів і послуг та
- Інші сфери суспільних відносин.

Таким чином, сфера застосування цього закону є досить широкою: будь-який вид соціальних відносин за участю юридичних осіб (як державних, так і приватних) або фізичних осіб. Отже, в основному Закон відповідає найкращій міжнародній практиці, яка вимагає заборони дискримінації в усіх сферах життя, що регулюються законом або державною владою.⁸⁰⁸ Обсяг прав на рівність і недискримінацію у рамках міжнародних договірних зобов'язань України варіюється залежно від договору. Стаття 2(1) МПГПП забороняє дискримінацію у здійсненні прав, що містяться в Пакті, в той час як стаття 26 тлумачиться Комітетом з прав людини як “заборона дискримінації в законодавстві або фактично в будь-якій сфері, що регулюється і захищається органами державної влади”.⁸⁰⁹ Стаття 2(2) МПЕСКП, як і стаття 2(1) МПГПП, забороняє дискримінацію при здійсненні прав, що містяться у Пакті. Таким чином, Україна зобов'язана заборонити дискримінацію при здійсненні всіх громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав (на підставі статті 2(1) МПГПП і Статті 2(2) МПЕСКП) та будь-яку дискримінацію у законодавстві або в будь-якій сфері, що регулюється та захищається державною владою (стаття 26 МПГПП). Крім того, стаття 14 ЄКПЛ гарантує недискримінацію як допоміжне право, забороняючи дискримінацію при здійсненні основних прав, викладених у Конвенції, а Протокол № 12 до ЄКПЛ забезпечує автономне право на недискримінацію, яке забороняє дискримінацію у “користуванні будь-яким правом, встановленим законом” та дискримінацію з боку органів державної влади. Широка сфера застосування Закону значною мірою відповідає цим вимогам, за винятком того, що він не забороняє законодавство, яке саме є дискримінаційним. Згідно з конституційно-правовими засадами України, дискримінаційне законодавство заборонено лише, якщо воно порушує Конституцію (див. розділ 3.2.1 цього звіту).

808 Див., наприклад, принцип 8 Декларації принципів рівності, який передбачає, що: «Право на рівність застосовується в усіх сферах діяльності, регульованих законом» (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 8.)

809 Див. вище, виноска 556, п. 12.

Стаття 6, п. 3 передбачає, що позитивні дії не слід розглядати як форму дискримінації в чотирьох випадках:

- Спеціальний захист з боку держави окремих категорій осіб, які потребують такого захисту;
- Заходи, спрямовані на збереження ідентичності окремих груп людей, якщо такі заходи необхідні;
- Субсидії окремим категоріям осіб у випадках, передбачених законом;
- Особливі вимоги, передбачені законом, щодо здійснення окремих прав осіб.

Підхід, який використовується у п. 3 статті 6 щодо позитивних дій, відступає від Декларації, найкращої міжнародної практики та міжнародних угод, в яких Україна є стороною – вони, як зазначено вище, вимагають, радше ніж дозволяють, застосування позитивних дій.

Частина II: Механізми забезпечення запобігання та протидії дискримінації

Стаття 9 у п. 1 містить перелік органів, які наділені повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації: 1) Верховна Рада; 2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 3) Кабінет Міністрів України; 4) інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування; і 5) громадські організації, фізичні та юридичні особи. Статті з 10 по 14 більш детально викладають конкретні обов'язки та повноваження кожного з цих органів. Широке коло суб'єктів, уповноважених застосовувати заходи щодо запобігання та протидії дискримінації, є особливо позитивним аспектом закону, хоча категорія 5 може бути настільки широкою, що це створюватиме значні проблеми з його реалізацією.

У п. 2 статті 9 передбачається, що ці органи можуть застосовувати позитивні дії для досягнення цілей Закону. Це також є позитивним аспектом цього закону. “Позитивні дії” визначаються у статті 1, п. 5:

спеціальні тимчасові заходи, що мають правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на

усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях для особи та/або групи осіб реалізовувати на рівних підставах права і свободи, надані їм Конституцією і законами України.

Як зазначалося вище, Україна має реалізовувати позитивні дії відповідно до своїх зобов'язань за міжнародними договорами. Згідно з міжнародним правом і найкращою практикою такі зобов'язання, зазвичай, покладаються безпосередньо на державу. Дозвіл великій кількості різних суб'єктів здійснювати “позитивні дії”, як це зроблено в Законі, може призвести до суперечок між приватними сторонами, чи дії, здійснені однією стороною, є “позитивними діями” або, скоріше, забороненою дискримінацією. На цей час, однак, існує дуже небагато свідчень, щоби хтось з органів, зазначених у п. 1 статті 9, здійснював би заходи у межах “позитивних дій”.

Стаття 10 наділяє Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, у рамках здійснення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини, їх захисту в Україні, та в межах своєї юрисдикції, обов'язками щодо попередження будь-яких форм дискримінації та здійснення антидискримінаційних заходів. Вони містять обов'язки з моніторингу; ініціювання судових справ щодо дискримінації; ведіння обліку та внесення пропозицій щодо змін у законодавстві. Вітається широта обсягу повноважень омбудсмена щодо боротьби з дискримінацією, особливо, її здатність отримувати скарги на дискримінацію, представляти висновки у справах про дискримінацію за зверненням суду, та висувати пропозиції щодо вдосконалення законодавства. Конкретна робота Уповноваженого розглядається нижче в розділі 3.4.1.

Стаття 11 встановлює обов'язки Кабінету Міністрів, які значною мірою є повноваженнями щодо координації роботи влади, отже, ступінь їхньої ефективності залежить, насамперед, від політичної волі поточного уряду. Від уряду, наприклад, вимагається лише “брати до уваги” принцип недискримінації при підготовці законодавства, а не забезпечувати його недискримінаційність. Більш того, ця стаття має суто декларативний характер через відсутність відповідальності за невиконання Кабінетом Міністрів своїх обов'язків.

Стаття 12 визначає повноваження, радше ніж обов'язки, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, до яких входить: підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства; застосування позитивних дій; і проведення просвітницької діяльності. Ступінь здійснення повноважень залежить від політичної волі органу управління або місцевого самоврядування, і немає жодних засобів, за допомогою яких їх можна примусити до виконання цих функцій.

Нарешті, у статті 13 встановлені права, радше ніж обов'язки, НУО, фізичних та юридичних осіб. Деякі з цих прав – такі як моніторинг дискримінації та розгляд законопроектів – можуть здійснюватися ними і без наданих у цьому законі повноважень, тому користі від них небагато. Інші, такі як право брати участь у прийнятті рішень державними та місцевими органами влади та представляти осіб, які постраждали від дискримінації, у суді, є набагато кориснішими та відповідають найкращій міжнародній практиці. Принцип 20 Декларації принципів рівності, наприклад, передбачає, що:

Держави повинні гарантувати об'єднанням, організаціям та іншим юридичним особам, які мають законний інтерес у реалізації права на рівність, можливість виступати від імені чи на підтримку осіб, які шукають правового захисту, з їх схвалення або від свого імені, в будь-якому судовому та/або адміністративному порядку, передбаченому для здійснення права на рівність.

Частина III: Відповідальність за порушення законодавства про попередження та протидію дискримінації

Стаття 14, п. 1 передбачає, що особа, яка вважає, що стосовно неї виникла дискримінація, має право звернутися зі скаргою до державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та/або до суду в порядку, визначеному законом. Вітається широта кола суб'єктів, до яких може подаватись скарга щодо дискримінації. Існує, однак, ризик відсутності ясності, до

кого саме жертва дискримінації має скаржитися. Закон не передбачає будь-яких вказівок щодо того, коли постраждалий має подавати свою скаргу до Уповноваженого, а не до суду, або до державної чи місцевої влади, а не до суду або Уповноваженого.

Стаття 14, пункт 2 забороняє віктимізацію, наголошуючи, що використання закону не може бути підставою для упередженого ставлення, а також не може спричиняти жодних негативних наслідків для особи, яка скористалася таким правом, та інших осіб. Ця заборона приводить закон у згідно із принципом 19 Декларації, який вимагає від держав заборонити віктимізацію у законодавстві, а також із директивами ЄС по боротьбі з дискримінацією, які всі забороняють віктимізацію.⁸¹⁰

Стаття 15 п. 1, передбачає, що особа, яка постраждала від дискримінації, має право на компенсацію матеріальної та моральної шкоди. Відповідно до п. 2, процедура отримання такої компенсації визначається Цивільним кодексом України та іншими законами. Стаття 16 передбачає, що особи, винні в порушенні законодавства про запобігання та боротьбу з дискримінацією, несуть цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність. Це є одним із найбільш проблемних положень закону, оскільки воно вимагає гармонізації з іншим законодавством. Ні Цивільний кодекс, ні Кодекс про адміністративні правопорушення не містять положень, що забороняють дискримінацію, що робить вкрай важким визначення для судів, яка саме – цивільна, адміністративна або кримінальна відповідальність настає у кожному конкретному випадку.⁸¹¹ Обговорення наявних засобів захисту в Цивільному кодексі та КУАП викладено нижче в розділі 3.4.1 цього звіту.

810 Див. вище, виноска 787, статті 9, 11, 11 і 24 відповідно.

811 Європейська Комісія висловила стурбованість тим, що: «У той час як були запроваджені положення щодо права звернення до національних судів, компенсаційних вимог та індивідуальної відповідальності правопорушників, а також посилення на цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність, все ще не прояснено, які санкції та який тип компенсації передбачають відповідні кодекси і законодавство за акти дискримінації». *European Commission, Report from the Commission to the European Parliament and the Council, Fourth Report on the implementation by Ukraine of the Action Plan on Visa Liberalisation*, Brussels, COM(2014) 336 final, 27 May 2014.

3.2.2.2 Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»

Окрім загальних прав на рівність і недискримінацію відповідно до статей 2(1) і 26 МПГПП та статті 2(1) МПЕСКП, Україна має певні зобов'язання щодо забезпечення рівності між жінками та чоловіками, в першу чергу, за рахунок КЛДЖ, але також відповідно до статей 3 МПГПП і МПЕСКП, які обидві передбачають, що “держави-учасниці цього Пакту зобов'язуються забезпечити рівне право для чоловіків і жінок користуватися всіма (...) правами, викладеними у цьому Пакті”. Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”⁸¹² був прийнятий Верховною Радою у 2005 році та набув чинності 1 січня 2006 року; він є найбільш значущим законодавчим актом України, спрямованим на забезпечення рівності між жінками та чоловіками, таким чином виконуючи ці міжнародні договірні зобов'язання. Ситуація, що склалася у зв'язку з паралельним існуванням цього закону та пізнішого і всебічного Закону України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”, який забороняє дискримінацію за багатьма ознаками, зокрема, на підставі статі, замість простого узгодження із положеннями нового закону, не є ідеальною. Багато з його положень тепер конкурують із пізнішим законом. Тим не менш, деякі з його положень не мають аналогів у загальному антидискримінаційному законодавстві – такі, як вимога проведення гендерної оцінки законодавства, – зберігаючи, таким чином, його корисність.

Закон передбачає у п. 2 статті 2, що “якщо міжнародним договором України, ратифікованим Верховною Радою, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у цьому законі, то застосовуються правила міжнародного договору”. Таким чином, там де Закон не узгоджується із МПГПП, МПЕСКП, ЄКПЛ і КЛДЖ, суди мусять надавати перевагу вимогам цих угод – це, звичайно, добра новина лише у тому випадку, якщо міжнародні договірні зобов'язання кращі, ніж ті, що містяться у Законі. На практиці, свідчень врахування цієї статті при застосуванні Закону немає.

812 Див. вище, виноска 49.

Частина I: Загальні положення

Закон починається з визначення у статті 3 напрямків державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, декларуючи:

- Гендерну рівність;
- Недискримінацію за ознакою статі;
- Використання позитивних дій;
- Забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень;
- Рівних можливостей для жінок і чоловіків щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків;
- Підтримку сімей з відповідальним материнством і батьківством;
- Виховання і пропаганду серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері;
- Захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі.

Деякі з цих термінів визначені у статті 1. “Гендерна рівність” визначається у широкому значенні як “рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства”. Це визначення, таким чином, декларує як формальну рівність жінок і чоловіків перед законом, так і рівність можливостей жінок і чоловіків в усіх сферах життя суспільства.

“Дискримінація за ознакою статі” визначається як “дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків”. Це визначення певним чином відображає статтю 1 КЛДЖ, хоч і було піддано критиці з боку Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок на тій підставі, що “воно не охоплює явним

чином непрямую дискримінацію згідно із статтею 1 [КЛДЖ]⁸¹³. Дійсно, закон не забороняє і не визначає різні форми дискримінації, отже, значно відстає від найкращої міжнародної практики.

“Позитивні дії” визначаються як “ спеціальні тимчасові заходи, спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України”.

Стаття 6 містить єдине положення, що забезпечує суттєву заборону дискримінації, хоча воно просто декларує, що “дискримінація за ознакою статі заборонена”. Стаття 6 також передбачає низку винятків із загальної заборони:

- Спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів та грудного вигодовування дитини;
- Обов’язкова військова служба для чоловіків;
- Різниця в пенсійному віці для чоловіків і жінок;
- Особливі вимоги щодо захисту праці жінок і чоловіків, пов’язані з охороною їх репродуктивного здоров’я; та
- Позитивні дії

Перший з них, спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів і грудного вигодовування не складає проблеми, тому що виняткові заходи стосуються лише елементів материнства, які є біологічною властивістю жінок. Дійсно, цей виняток навіть більш вузький, ніж це передбачено статтею 4(2) Конвенції, де записано, що “вжиття державами-учасницями спеціальних заходів, спрямованих на охорону материнства, включаючи заходи, що їх містить ця Конвенція, не вважається дискримінаційним”.

Другий, обов’язкова військова служба для чоловіків, є явно дискримінаційним за ознакою статі в тому, що він покладає на чоловіків обов’язок, який не покладається на жінок, і тому не може бути виправданим. Закон України “Про військовий обов’язок і військову службу” передбачає,

813 Див. вище, виноска 55, п. 16.

що на військову службу можуть бути призвані тільки жінки, які мають фах, споріднений із відповідною військово-обліковою спеціальністю, визначеною у переліку, затвердженому Кабінетом Міністрів України, та придатні до проходження військової служби за станом здоров'я, віком і сімейним станом.⁸¹⁴

Третій виняток, відмінності в пенсійному віці для чоловіків і жінок, також є явно дискримінаційним за ознакою статі в тому, що він змушує чоловіків працювати довше, ніж жінок, перш ніж отримати право на пенсію. Дійсно, стаття 11(1)(е) КЛДЖ вимагає від держав-учасниць “забезпечити на основі рівності чоловіків і жінок рівні права, зокрема: (...) (е) право на соціальне забезпечення, зокрема, у разі виходу на пенсію”.

Четвертий виняток, особливі вимоги щодо захисту жінок і чоловіків, які пов'язані з охороною їх репродуктивного здоров'я, є явно виправданим і також передбачений у статті 12(1) Конвенції, яка вимагає, щоби держави-учасниці “вжили усіх належних заходів для ліквідації дискримінації жінок у галузі охорони здоров'я, з тим щоб забезпечити на основі рівності чоловіків і жінок доступ до медичного обслуговування, у тому числі, до такого, яке пов'язане з плануванням сім'ї”.

П'ятий, позитивні дії, як і скрізь в українському законодавстві, вважається винятком з принципу недискримінації, радше ніж вимогою; як обговорюється вище, такий підхід не відповідає найкращій міжнародній практиці.

Стаття 4 запроваджує “гендерно-правову експертизу”, яка визначається у статті 1 як “аналіз чинного законодавства, проектів нормативно-правових актів, результатом якого є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”. Відповідно до статті 4 має бути проведена гендерно-правова експертиза всього чинного законодавства. Несумісний із принципом рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків нормативний акт надсилається до органу, який його розробляв. Нове законодавство має бути складене за принципом рівних прав та можливостей жінок і чоло-

814 Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 27, с. 385) зі змінами, внесеними між 1992 і 2015 роками.

віків. Проекти законів також підлягають “гендерно-правовій експертизі”, яка подається разом із законопроектом при розгляді.

У квітні 2006 року Кабінет Міністрів видав постанову, що вимагає від Міністерства юстиції розробити та затвердити форму, за допомогою якої законодавство має проходити гендерну експертизу.⁸¹⁵ У травні 2006 року Міністерством юстиції була видана Інструкція з проведення гендерно-правової експертизи.⁸¹⁶ Інструкція передбачає перевірку всіх проектів законодавства з 1 червня 2006 року та оцінку чинного законодавства з 1 січня 2007 року.

Вимога оцінити сумісність законодавства (і законопроектів) з принципами гендерної рівності була дуже серйозно сприйнята Міністерством юстиції. Міністерство видало рекомендації про те, як проводити гендерну експертизу як вже існуючого законодавства, так і законопроектів,⁸¹⁷ як того вимагають КЛДЖ та інші відповідні міжнародні договори. Щороку Міністерство юстиції видає перелік законів, які мають бути розглянуті протягом року, з оприлюдненням звітів по закінченню кожної експертизи та рекомендаціями про внесення поправок до законодавства в разі необхідності.

З 2007 року Міністерство юстиції провело гендерну експертизу 38 законодавчих актів. З них десять були визнані такими, що містять положення, які носять дискримінаційний характер за гендерною ознакою та є несумісні із забороною гендерної дискримінації. З цих десяти, до чотирьох були внесені поправки, які усунули положення з гендерною дискримінацією; проте, шість інших не були змінені.⁸¹⁸

Багато з положень, розглянутих у рамках гендерної експертизи, дійсно, дискримінують жінок, але різне поводження було сприйняте експерта-

815 Кабінет Міністрів України, Постанова № 504 від 12 квітня 2006 року «Про проведення гендерно-правової експертизи».

816 Міністерство юстиції України, Наказ № 42/5 від 12 травня 2006 року «Деякі питання проведення гендерно-правової експертизи».

817 Міністерство юстиції України, Методичні рекомендації щодо проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства; Міністерство юстиції України, Методичні рекомендації щодо проведення гендерно-правової експертизи проектів нормативно-правових актів.

818 Див. розділ 2.1 цього звіту і, зокрема, Таблицю 1.

ми, як таке, що підпадає під винятки, перелічені у частині 3 статті 24 Конституції або у статті 6 Закону, отже, таке, що не є дискримінаційним за своїми цілями. На жаль, це стосується також таких положень, як ті у Кодексі законів про працю, що встановлюють обмеження на деякі види робіт для жінок, і які були розкритиковані, зокрема, КЛДЖ, через те, що мають “єдиним наслідком обмеження економічних можливостей жінок, і не є ні правовими, ні ефективними як заходи зі зміцнення репродуктивного здоров'я жінок”;⁸¹⁹ та створюють “перешкоду для участі жінок на ринку праці”.⁸²⁰ Як видно з прикладу, потрібно ще багато доопрацювати цей механізм, щоби він міг ефективно запобігати проходженню дискримінаційних законів без потрібних поправок.

Стаття 5 зобов'язує центральний орган виконавчої влади у галузі статистики (Державний комітет статистики України) забезпечити збирання, опрацювання, аналіз, поширення, збереження, захист та використання статистичних даних щодо показників становища жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства, групуючи їх за статтю. Збір статистичних даних, у тому числі, розбивка відповідних даних, відповідає найкращій міжнародній практиці⁸²¹ та Загальній рекомендації № 9 КЛДЖ.⁸²²

Частина II: Механізм забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків

У статтях із 7 по 14 викладені обов'язки та повноваження різних інституцій щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Стаття 7 перелічує ці органи: 1) Верховна Рада; 2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 3) Кабінет Міністрів; 4) спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань

819 United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Fifteenth Session Report*, UN Doc. A/51/38, 9 May 1996, Para 286.

820 United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Twenty-Sixth and Twenty-Seventh Sessions Report, Concluding Observations: Ukraine* UN Doc. A/57/38, 2 May 2002, Para 293.

821 Див., наприклад, принцип 24 Декларації принципів рівності. (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, p. 14.)

822 United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *General Recommendation No. 9: Statistical data concerning the situation of women*, contained in UN Doc. A/44/38, 1989.

забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; 5) органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування; і 6) об'єднання громадян. Стаття 7 також передбачає, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, підприємства, організації та установи, об'єднання громадян мають сприяти збалансованому представництву статей в управлінні та прийнятті рішень. Для досягнення цього вони мають право на застосування позитивних дій. Як і Закон України "Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні", цей закон у статтях з 8 по 14 викладає конкретні обов'язки та повноваження цих різних органів. Верховна Рада (стаття 8) має тільки повноваження визначати основні засади гендерної політики та застосовувати принцип рівності між жінками та чоловіками у своїй законодавчій діяльності.

Відповідно до статті 9, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право розглядати скарги на дискримінацію за ознакою статі та представляти щорічну доповідь про рівність між чоловіками і жінками. Враховуючи, що цей орган має аналогічні повноваження відповідно до Закону України "Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні" щодо дискримінації і рівності в цілому, ці його повноваження конкретно щодо статі не мають особливого значення.

Стаття 10 встановлює повноваження Кабінету Міністрів, які включають: забезпечення проведення єдиної державної політики в галузі гендерної рівності, прийняття Національного плану дій та забезпечення його реалізації, спрямування роботи інших міністерств щодо гендерної рівності та врахування гендерної рівності при підготовці законодавства. Все це, однак, є повноваженнями, радше ніж обов'язками, тому, хоч вони і заслуговують на схвалення, їх фактичний вплив залежатиме, здебільшого, від політичної волі поточного уряду.

Стаття 11 встановлює довгий список повноважень спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Вони містять розробку державної політики, координацію роботи міністерств і центральних органів виконавчої влади, моніторинг дискримінації, підготовку, розгляд скарг про дискримінацію та проведення досліджень. Різноманітні повноваження надаються також органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у статті 12; вона також дозволяє органам виконавчої влади

призначити координатора з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, чії повноваження перелічені у статті 13.

Нарешті, об'єднання громадян мають різні права, деякі з яких не вимагають узаконення (наприклад, моніторинг дискримінації), тоді як інші є кориснішими, як ось участь у процесі прийняття рішень органами виконавчої влади та місцевого самоврядування і делегування своїх представників до складу консультативно-дорадчих органів, створених державними та місцевими органами влади.

Частина III: Рівні права і можливості для жінок і чоловіків у соціально-політичній сфері

Статті 15 і 16 викладають конкретні положення, що стосуються соціально-політичної сфери. Відповідно до статті 15 жінки й чоловіки забезпечуються рівним правом голосу, а політичні партії та виборчі блоки зобов'язані включати представників жінок і чоловіків у свої виборчі списки на виборах.

Перша з цих вимог допомагає дотриманню статті 7(а) КЛДЖ, яка вимагає від держав-учасниць забезпечення жінкам рівних умов із чоловіками, зокрема, щодо права голосувати на всіх виборах і публічних референдумах. Друга з них, однак, має слабкість у тому, що, вимагаючи від політичних партій та виборчих блоків забезпечення представництва жінок і чоловіків у виборчих списках, вона не висуває жодних конкретних вимог щодо того, як це має виглядати, наприклад, встановленням квот або списків із чергуванням жінок і чоловіків. Як зазначалося у розділі 2.1 цього звіту, частка жінок у Верховній Раді залишається вкрай низькою.⁸²³

Згідно із статтею 16, державна служба та органи місцевого самоврядування мають забезпечити рівне представництво жінок і чоловіків при призначеннях на посади. Стаття 16 також окремо забороняє дискримінацію за ознакою статі для державної служби та в органах місцевого самоврядування, а також дозволяє позитивні дії для забезпечення збалансованого представництва жінок і чоловіків у державній службі та в органах місцевого самоврядування.

823 Станом на травень 2015 року загалом 11,7% депутатів (49 з 420) були жінками.

Частина IV: Рівні права і можливості жінок і чоловіків у соціально-економічній сфері

Стаття 17 регулює питання зайнятості населення, декларуючи надання чоловікам і жінкам рівних прав і можливостей у “працевлаштуванні, просуванні по роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці”. Зокрема, роботодавці зобов'язані:

- Створювати умови праці, які дозволяли б жінкам і чоловікам здійснювати трудову діяльність на рівній основі;
- Забезпечувати жінкам і чоловікам можливість суміщати трудову діяльність із сімейними обов'язками;
- Здійснювати рівну оплату праці жінок і чоловіків при однаковій кваліфікації та однакових умовах праці;
- Вживати заходів щодо створення безпечних для життя і здоров'я умов праці; і
- Вживати заходів щодо унеможливлення випадків сексуальних домагань.

Стаття 17 також забороняє давати оголошення про вакансії тільки для чоловіків або жінок (за винятком, коли певна робота може бути виконана тільки особами певної статі) та висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей. Вона також забороняє вимагати від заявників відомості про їхнє особисте життя та плани щодо народження дітей. Насамкінець, стаття 17 дозволяє роботодавцям здійснювати позитивні дії з метою забезпечення збалансованого співвідношення чоловіків і жінок.

Ці вимоги допомагають виконати зобов'язання України за статтею 11(1) КЛДЖ, яка окремо вимагає рівних прав у сфері зайнятості. Положення, що вимагає рівної оплати праці жінок і чоловіків “за тієї ж кваліфікації та умов праці” певною мірою наближає Україну до виконання зобов'язань відповідно до статті 11(1)(d) КЛДЖ (яка гарантує право на рівну винагороду, включаючи одержання пільг, і на рівні умови щодо праці рівної цінності), а також відповідно до Конвенції Міжнародної організації праці про

рівну винагороду 1951 року (Конвенція № 100). Проте, Комітет експертів МОП відзначив низку недоліків у формулюванні статті 17:

Розділ [так в оригіналі] 17 Закону про забезпечення рівних прав і рівних можливостей жінок і чоловіків 2006 року, вимагаючи від роботодавця забезпечити рівну оплату для чоловіків і жінок за працю з використанням рівних навичок та умов роботи, носить більше обмежувальний характер, ніж втілює принцип рівної оплати для чоловіків і жінок за працю рівної цінності, як вони викладені в Конвенції. Крім того, пов'язуючи право на рівну винагороду для чоловіків і жінок з двома конкретними факторами порівняння (навички, умови праці), на думку Комітету, розділ 17 може мати антистимулюючий ефект або навіть може знищити об'єктивну оцінку роботи на основі ширшого набору критеріїв, яка має вирішальне значення для того, щоб ефективно усунути дискримінаційну недооцінку работ, традиційно виконуваних жінками.⁸²⁴

Стаття 18 передбачає, що в разі колективно-договірного регулювання до колективних угод мають включатися положення про рівні права та можливості для жінок і чоловіків. Стаття 19 гарантує жінкам і чоловікам рівні права та можливості “у підприємницькій діяльності”. Вона також дозволяє позитивні дії, які необхідно вжити на національному та регіональному рівні задля ліквідації дисбалансу між жінками і чоловіками у бізнесі, заохочуючи підприємництво, пільгові кредити, навчання та інші заходи.

Відповідно до статті 20, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації повинні брати до уваги інтереси жінок і чоловіків у реалізації будь-яких заходів щодо соціального захисту. Погіршення становища чоловіків або жінок у соціальному страхуванні, пенсії чи інших формах соціальної допомоги забо-

824 International Labour Organization, Observation (CEACR) adopted 2010, published 100th ILC session (2011) Equal Remuneration Convention, 1951 (No. 100) – Ukraine.

роняється. Ця заборона допомагає задовольнити окремі вимоги статті 11(1)(e) КЛДЖ щодо рівності між жінками та чоловіками у сфері користування, зокрема, щодо права на соціальне забезпечення.

Частина V: Рівні права та можливості для жінок і чоловіків у сфері освіти

Стаття 21 вимагає від держави забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків у сфері освіти. Вона також накладає обов'язки на освітні заклади, які мають забезпечити:

- Рівні умови для жінок і чоловіків під час вступу до навчальних закладів, оцінки знань, надання грантів, позик студентам;
- Підготовку та видання підручників, навчальних посібників, вільних від стереотипних уявлень про роль жінки і чоловіка;
- Виховання культури гендерної рівності, рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків.

Стаття 21 вимагає від центрального органу виконавчої влади з питань освіти і науки забезпечити експертизу навчальних планів, підручників та навчальних посібників для шкіл щодо дотримання принципу забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків.

У кінці статті 21 розташовані вимоги до навчальних програм вищих навчальних закладів, курсів перепідготовки кадрів по включенню дисциплін, які вивчають питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, та факультативне вивчення правових засад гендерної рівності на основі гармонізації національного і міжнародного законодавства. Ці вимоги допомагають виконати зобов'язання України згідно із статтею 10 Конвенції, яка спеціально вимагає рівних прав у галузі освіти.

Частина VI: Відповідальність за порушення законодавства України про рівність прав і можливостей жінок і чоловіків

Стаття 22 передбачає, що людина, яка зіткнулася з дискримінацією за ознакою статі або стала об'єктом сексуальних домагань, має право звернути-

ся зі скаргою до державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та/або до суду. Якщо внутрішні засоби правового захисту були вичерпані або застосування таких засобів не виправдано затягується, можна також скаржитися до Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок. Як й із загальним антидискримінаційним законом, широкий спектр суб'єктів, яким може подаватися скарга на дискримінацію, вітається, але із застереженням, що потрібно точніше визначити, до кого потерпіла особа має подавати свою скаргу.

Стаття 23 встановлює засоби правового захисту у разі порушення, а саме, компенсацію за матеріальну й моральну шкоду. Стаття 24 передбачає адміністративну та кримінальну відповідальність щодо осіб, винних у порушенні цього закону. Обговорення доступних засобів захисту відповідно до Цивільного кодексу та Кодексу про адміністративні правопорушення викладено нижче, в розділі 3.4.1 цього звіту. Як й із загальним антидискримінаційним законом, ці положення Закону є особливо проблемними, бо вони вимагають узгодження з іншим законодавством. Ні Цивільний кодекс, ні Кодекс про адміністративні правопорушення не містять положень, які забороняють дискримінацію, що робить вкрай важким визначення для судів, яка саме цивільна, адміністративна або кримінальна відповідальність настає в кожному конкретному випадку. Справді, КЛДЖ висловив заклопотаність “у зв’язку з відсутністю ясності закону стосовно скарг і механізмів санкцій у разі дискримінації за ознакою статі, що може перешкодити його повному виконанню”.⁸²⁵

3.2.2.3 Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»

Україна, згідно із Конвенцією про права осіб з інвалідністю, зобов’язана “забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод усіма інвалідами без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності” (стаття 4(1)). Окрім того, з міжнародного права та найкращої практики цілком очевидно, що “інвалідність” є захищеною характеристикою й підпадає під дію терміну “інші обставини” у статті 2(2) МПЕСКП, статтях 2(1) і 26 МПГПП та статті 14 ЄКПЛ.

825 Див. вище, виноска 55, п. 16.

Окрім захисту, що надається у загальному антидискримінаційному законодавстві України – Законі України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”, який обговорюється вище в розділі 3.2.2.1, – існує також спеціальне законодавство щодо осіб з інвалідністю – Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”.⁸²⁶ Закон був прийнятий у 1991 році, зазнавши з того часу значних змін. Як і у випадку із Законом України “Про рівні права і можливості жінок і чоловіків”, ухвалення ширшого закону про боротьбу з дискримінацією, який включає інвалідність до захищених ознак, робить багато положень цього закону, що стосуються дискримінації, зайвими, тепер, коли вони були повторені в новому законі.

Однак, цей закон не входить до антидискримінаційного законодавства як такого, хоч і містить деякі положення, пов’язані з дискримінацією. Дійсно, на момент свого прийняття цей закон містив лише одне положення про дискримінацію (стаття 2), декларуючи, що “Дискримінація інвалідів забороняється і переслідується за законом”. У першу чергу цей Закон встановлює різні засоби, за допомогою яких захищаються права та інтереси осіб з інвалідністю, радше ніж забезпечуючи ефективне право на рівність для цих осіб.

Тим не менше, преамбула встановлює сміливу мету цього закону, а саме:

Цей Закон визначає основи соціальної захищеності інвалідів в Україні і гарантує їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість інвалідам ефективно реалізувати права та свободи людини і громадянина та вести повноцінний спосіб життя згідно з індивідуальними можливостями, здібностями і інтересами.

Стаття 1 у першій частині передбачає, що “інваліди в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України, законами України та міжна-

⁸²⁶ Див. вище, виноска 255.

родними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України”.

Стаття 2 встановлює визначення різних термінів, які використовуються у Законі. “Інвалід” визначається у частині 1, як:

особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист.

Ступінь, в якій це визначення відповідає КПОІ, залежить від його тлумачення. Як обговорюється у розділі 3.4.2 нижче, суди, як правило, застосовують КПОІ при тлумаченні національних законів, що стосуються людей із інвалідністю. КПОІ відносить до осіб з інвалідністю осіб “з тривалими фізичними, психічними, інтелектуальними або сенсорними порушеннями, які під час взаємодії з різними бар'єрами можуть заважати їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими”.

Частина 3 передбачає, що терміни “розумне пристосування” та “універсальний дизайн” повинні мати ті ж визначення, що і в КПОІ.

Друга частина статті 2, передбачає, що: “дискримінація за ознакою інвалідності забороняється.” Третя частина передбачає, що “дискримінація за ознакою інвалідності” вживається у значенні, наведеному в Конвенції про права осіб з інвалідністю та Законі України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”. Це заплутує ситуацію, тому що ці два визначення вельми різняться. Проте, цей підхід дає можливість правникам вимагати тлумачення Закону відповідно до КПОІ, найпрогресивнішого міжнародного законодавства про права осіб з інвалідністю.

Хоч і гарантуючи заборону дискримінації, Закон насамперед фокусується на окресленні конкретних дій, спрямованих на забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю. У розділі IV (“Працевлаштування, освіта і професійна підготовка інвалідів”), наприклад, стаття 17 вимагає створення спеціальних робочих місць для осіб з інвалідністю, що фінан-

суються за рахунок Державного фонду соціального захисту інвалідів або самими компаніями, організаціями чи установами, у тому числі, шляхом адаптації обладнання і технічних засобів на робочому місці. Стаття 18 вимагає від усіх роботодавців виділення робочих місць та створення умов для працевлаштування людей з інвалідністю, а якщо такі особи не можуть працювати за межами свого житла, державна служба зайнятості повинна допомогти їм у пошуку роботи на дому. Стаття 19 вимагає від роботодавців забезпечити, щоби принаймні 4% працівників становили особи з інвалідністю. КЕСКП, однак, висловив заклопотаність, що така квота має “обмежений ефект через недотримання її роботодавцями”.⁸²⁷ Квоти в такій ситуації є спірним рішенням: Комітет з прав осіб з інвалідністю не критикує використання квот,⁸²⁸ але організації, що представляють осіб з інвалідністю, стверджують, що квоти створюють враження, нібито люди з інвалідністю отримують роботу саме через свою інвалідність, тоді як інші працівники – через свої здібності, і що приділяється занадто багато уваги питанню працевлаштування, і недостатньо – просуванню по роботі, що призводить до надмірної частки працівників з інвалідністю серед менш кваліфікованих і оплачуваних робітників.⁸²⁹ Проте, в сукупності, положення Закону певною мірою задовольняють зобов’язання України відповідно до статті 27 Конвенції про права осіб з інвалідністю, згідно з якою “держави-учасниці забезпечують і заохочують реалізацію права на працю, зокрема, тими особами, які отримують інвалідність під час трудової діяльності”.

Розділ V розглядає створення умов для забезпечення особам з інвалідністю доступу до соціальної інфраструктури: транспортних засобів, системи громадського транспорту, аеропортів, житла та інших будівель, автостоянок тощо. Він також передбачає оснащення громадського транспорту спеціальними звуковими пристроями для інформування пасажирів про зупинки, дублюючих інформаційних знаків шрифтом Брайля тощо. Ці положення частково виконують зобов’язання України

827 Див. вище, виноска 297, п. 12.

828 Див., наприклад, United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, *Concluding Observations, Austria*, UN Doc. CRPD/C/AUT/CO/1, 13 September 2013, Para 27, де Комітет розглядає можливість використання квот у сфері зайнятості для осіб з інвалідністю, як схвальну або, принаймні, таку, що не викликає заперечень.

829 Див., наприклад, International Disability Alliance, *IDA contribution to the OHCHR thematic study on work and employment of persons with disabilities*, p. 7.

відповідно до статті 9 Конвенції про права осіб з інвалідністю щодо вживання відповідних заходів для забезпечення особам з інвалідністю доступу на рівній основі з іншими до різних форм інфраструктури. Проте, велика кількість труднощів, з якими стикаються особи з інвалідністю у доступі до інфраструктури, висвітлена в частині 2 цього звіту, вказує на недоліки реалізації цього положення.

Це може бути частково пов'язано з тим, що закон не встановлює будь-яких конкретних механізмів, за допомогою яких ці зобов'язання мають бути виконані, а просто констатує, що порушники несуть фінансову, дисциплінарну, адміністративну та/або кримінальну відповідальність (стаття 42). Як і з двома розглянутими вище законами, Цивільний кодекс, Кодекс про адміністративні правопорушення та Кримінальний кодекс не були ефективно узгоджені з обговорюваним законом для встановлення чіткої процедури подання та розгляду скарг. Так само за судами залишається право визначати, що робити зі скаргами, які подаються до них відповідно до закону (Обговорення доступних засобів захисту відповідно до Цивільного кодексу та Кодексу про адміністративні правопорушення викладено нижче, в розділі 3.4.1 цього звіту).

3.2.2.4 Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ»

Хоч він і не входить до антидискримінаційного законодавства як такого, Закон України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ”⁸³⁰ містить положення, які забороняють дискримінацію щодо особи з причини її інфікування ВІЛ або належності до групи підвищеного ризику інфікування ВІЛ. Стаття 14, п. 1 стверджує, що люди, які живуть із ВІЛ чи належать до груп високого ризику зараження ВІЛ-інфекцією, користуються всіма правами і свободами відповідно до Конституції, законів та інших правових актів. Відповідно до п. 2, держава гарантує надання всім людям, які живуть з ВІЛ, та особам, які належать до груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ, рівних з іншими громадянами можливостей, зокрема, щодо адміністративного

830 Див. вище, виноска 332.

та судового захисту своїх прав.⁸³¹ Можливо, найголовнішим є п. 3, який передбачає, що “дискримінація особи на підставі наявності в неї ВІЛ-інфекції, а також належності людини до груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ, забороняється”. У пункті 3 дискримінація визначається як:

дія або бездіяльність, що у прямий чи непрямий спосіб створює обмеження, позбавляє належних прав особу або принижує її людську гідність на підставі однієї чи кількох ознак, пов’язаних з фактичною чи можливою наявністю в неї ВІЛ, або дає підстави віднести особу до груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ.

Зі статті 13 Закону також стає ясно, що ВІЛ-статус людини є конфіденційною інформацією і не може бути розголошений третім особам.⁸³² Однак, це положення стосується тільки працівників медичних установ, прокурорів та інших представників влади при виконанні ними своїх професійних обов’язків, і, таким чином, не забороняє розкриття ВІЛ-статусу з боку інших осіб, які можуть отримати доступ до історії хвороби пацієнта. Закон вимагає, щоби ВІЛ-інфіковані особи інформували своїх попередніх сексуальних партнерів про свій статус (стаття 12).

3.2.3 Антидискримінаційні положення в інших галузях права

Враховуючи широку сферу дії, Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”, за винятком окремих положень у кримінальному законодавстві, є основним правовим актом, що регулює питання дискримінації. Проте, певні положення про недискримінацію (або гарантії “рівних прав”) містяться також у законодавстві, що регулює деякі конкретні сфери життєдіяльності: сімейне право, зайнятість, освіту, охорону здоров’я, соціальне забезпечення, імміграцію та спорт. Такі положення рідко використовуються жертвами дискримінації та є значною мірою символічними. Таким чином, вони мають радше обмежену корисність.

831 Пункт 2 статті 14 згадує про всіх «людей», які живуть з ВІЛ або належать до груп високого ризику, але посилається на їх можливості, рівні з усіма іншими «громадянами», таким чином, роблячи неясним, на яке саме коло осіб поширюється обсяг цього захисту.

832 Там само.

3.2.3.1 Кримінальне законодавство

В цілому, найкраща міжнародна практика вимагає, щоби дискримінація розглядалась як питання цивільного, а не кримінального права. Тим не менш, адекватний захист від дискримінації вимагає, щоби найтяжча дискримінаційна поведінка тягла за собою кримінальну відповідальність.

Принцип 7 Декларації принципів рівності передбачає, що:

Будь-який акт насильства або підбурювання до насильства, мотивований повністю або частково тим, що жертва має ознаку або статус, що асоціюється із забороненими підставами, становлять серйозне заперечення права на рівність. Така мотивація повинна розглядатися як обтяжлива обставина при здійсненні насильницьких правопорушень або при підбурюванні до таких, і Держави повинні вживати всіх відповідних заходів для встановлення покарання, запобігання та утримування від скоєння таких дій.

Таким чином, принцип 7 вимагає від держав розглядати злочини, пов'язані з насильством і підбурюванням до насильства, як особливо тяжкі, якщо злочини повністю або частково мотивовані тим, що потерпілий має характеристику або статус, пов'язаний із захищеною ознакою.

Кримінальний кодекс України,⁸³³ який набув чинності 1 вересня 2001 року, передбачає низку положень стосовно обох цих вимог (а саме, злочини з розпалювання ненависті та посилення відповідальності за злочини за мотивами нетерпимості), а також оголошує злочином певні форми дискримінації.

833 Кримінальний Кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 25–26, с. 131) зі змінами, внесеними між 2002 і 2015 роками.

Розпалювання ненависті та певні форми дискримінації

Стаття 161 оголошує злочином:

*умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками ...*⁸³⁴

Стаття 161 має широку сферу дії та забороняє різні форми поведінки:

- Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті;
- Умисні дії, спрямовані на приниження національної честі та гідності;
- Умисні дії, спрямовані на образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями;
- Пряме чи непряме обмеження прав громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного або соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;
- Встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за ознакою раси, кольору шкіри,

834 Стаття 161 спочатку не включала «інвалідність» як захищену характеристику. «Інвалідність» був включена статтею І(1) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів» (Відомості Верховної Ради, 2014, № 32, с. 1124), який набрав чинності у червні 2014 року.

політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного або соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Покарання за злочини, згадані у статті 161, варіюються залежно від того, хто є порушником і якими були наслідки.

Злочинець/наслідок	Покарання
Стандартний злочин	Штраф у розмірі від 200 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до п'яти років з позбавленням або без позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.
Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою	Штраф у розмірі від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням або без позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.
Дії, що були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки	Позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років.

Перша з п'яти дій, заборонених статтею 161, значною мірою відповідає вимогам статті 20(2) МПГПП. Насправді стаття 161 навіть йде далі, не накладаючи вимоги, що забороняється лише таке розпалювання “національної, расової чи релігійної ненависті”, тобто ненависті до певної групи, що стосується підбурювання до “дискримінації, ворожнечі або насильства”.

Взята окремо стаття 161, цілковито відповідаючи вимогам статті 20(2) МПГПП, не йде так далеко, щоби відповідати вимогам статті 4 МКЛРД, яка вимагає заборони “поширення ідей, заснованих на расовій перевазі або ненависті” та “підбурювання до расової дискримінації”. Стаття 300 дещо заповнює цю прогалину. Окремою слабкістю статті 161, однак, є заборона певних форм дискримінації тільки щодо громадян, а не всіх осіб.

Стаття 161 мало використовується на практиці. У 2006 році КЛРД висловив занепокоєння з приводу “відсутності будь-якого кримінального переслідування за статтею 161 Кримінального кодексу, яка застосову-

ється тільки в тих випадках, коли намір доведено і якщо жертвою такої дискримінації є громадянин”.⁸³⁵ Комітет досить суперечливо закликав Україну розглянути можливість:

*пом'якшення суворості вимог про злочинну поведінку, встановлених статтею 161 Кримінального кодексу, з метою полегшення успішного переслідування за цією статтею, що дозволить ширше застосування статті 161 Кримінального кодексу у випадках, коли жертва дискримінації не є громадянином.*⁸³⁶

Схожим чином у 2013 році Комітет з прав людини висловив заклопотаність тим, що “стаття 161 Кримінального кодексу (...), яка вимагає доведення навмисності дій з боку злочинця, використовується рідко, і що такі злочини, як правило, переслідуються як хуліганство”.⁸³⁷

Хоча останніми роками почали траплятися випадки застосування цієї статті, вони лишаються поодинокими. Між 2006 і 2009 роками судами було розглянуто всього 11 справ, порушених відповідно до статті 161 (3 в 2006, 2 в 2007, 6 у 2008 та 1 в 2009 роках).⁸³⁸ Усі, крім трьох, були пов'язані з підбурюванням до ненависті.⁸³⁹ Три справи від 2008 року, пов'язані з насильством, були першими, де стаття 161 була використана для покарання жорстоких злочинів на ґрунті расизму. Невелика кількість порушених справ спостерігається і після 2009 року. У 2013 році та першій половині 2014 року лише у трьох випадках були відкриті справи за

835 United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CERD/C/UK/CO/18, 8 February 2007, Para 10.

836 Там само.

837 Див. вище, виноска 390, п. 11.

838 United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *Combined Nineteenth to Twenty-First Periodic Reports: Ukraine*, UN Doc. CERD/C/UKR/19-21, 23 September 2010, Para 476.

839 Organisation for Security and Cooperation in Europe, *Observations re hate crimes and racism manifestations in Ukraine – “No Borders” Project, Social Action Centre (Ukraine)*, HDIM. NGO/0284/11, 3 October 2011.

порушення статті 161.⁸⁴⁰ Деякі НУО припускають, що справи були порушені тільки через великий суспільний резонанс або міжнародний тиск на українську владу.⁸⁴¹

У 2010 році до Кримінального кодексу в декількох місцях були внесені поправки для боротьби зі злочинами на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості.⁸⁴² До статті 300 була внесена поправка про заборону на ввезення тих чи інших творів, які спричиняють суспільну шкоду, зокрема, таких, які сприяють нетерпимості та дискримінації за ознакою раси, національності або релігії:

Ввезення в Україну творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, з метою збуту чи розповсюдження або їх виготовлення, зберігання, перевезення чи інше переміщення з тією самою метою або їх збут чи розповсюдження, а також примушування до участі в їх створенні.

Таким чином, стаття 300 поступово наближається до задоволення вимог статті 4 МКЛРД.

Злочини за мотивами ненависті

До внесення поправок в 2010 році стаття 67 Кримінального кодексу була єдиною, що визнавала расову, національну чи релігійну ненависть в якості обтяжливої обставини. Стаття 67 застосовується до всіх злочинів, і просто каже, що расова, національна або релігійна ненависть є загальним обтяжливим фактором (поряд з багатьма іншими)

840 Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Експерти ЄС та судді ВССУ обговорили законодавчі норми України щодо протидії дискримінації, 11 лютого 2015 року.

841 Joint Report submitted for the Universal Periodic Review: Ukraine, 2012, Para 9, http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session14/UA/JS2_UPR_UKR_S14_2012_JointSubmission2_E.pdf.

842 Закон України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості" (Відомості Верховної Ради України, 2010, № 5, с. 43).

на стадії винесення вироку, без будь-яких конкретних вимог щодо посилення покарання.

Однак, у 2010 році до низки статей Кримінального кодексу були внесені поправки, які визнають особливо небезпечними злочини, скоєні на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості: вбивство (стаття 115); нанесення тяжких тілесних ушкоджень (стаття 121); нанесення тілесних ушкоджень середньої тяжкості (стаття 122); побої і мордування (стаття 126); тортури (стаття 127); погрози вбивством (стаття 129).

Стаття	Злочин	Звичайне покарання	Покарання за обтяжливих обставин
115, ч. 2, п. 14	Вбивство	Позбавлення волі від семи до п'ятнадцяти років.	Позбавлення волі від десяти до п'яти років.
121, ч. 2	Заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю	Позбавлення волі від п'яти до восьми років.	Позбавлення волі від семи до десяти років.
122, ч. 2	Заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості	Виправні роботи на строк до двох років або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на строк до трьох років.	Позбавлення волі від трьох до п'яти років.
126, ч. 1	Побиття і тортури	Штраф у розмірі п'ятдесяти мінімальних доходів або громадські роботи на строк до двохсот годин, або виправні роботи на строк до одного року.	Обмеження волі або позбавлення волі на строк до п'яти років.
127, ч. 2	Катування	Тюремне ув'язнення від двох до п'яти років.	Позбавлення волі від п'яти до десяти років.
129, ч. 2	Погрози вбивством	Обмеження волі на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до двох років.	Позбавлення волі від трьох до п'яти років.

Ці злочини певним чином відповідають найкращій міжнародній практиці, але за двох значних недоліків: по-перше, вони передбачають наявність обтяжливих обставин лише для деяких, а не всіх, насильницьких злочинів; по-друге, ці обставини стосуються лише ознак раси, національного походження чи релігії, а не будь-яких інших ознак.

3.2.3.2 Сімейне законодавство

Незважаючи на те, що сімейні відносини, як правило, вважаються приватними і, таким чином, виходять за рамки прав на рівність і недискримінацію відповідно як до міжнародних договірних зобов'язань України, так і найкращої міжнародної практики,⁸⁴³ там, де такі відносини певною мірою регулюється законом (наприклад, подружні права та обов'язки, батьківство або права при розлученні), такі права та обов'язки повинні бути забезпечені на рівній та недискримінаційній основі. Наприклад, стаття 16(1) КЛДЖ зобов'язує держави-учасниці “вживати усіх відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок в усіх питаннях, що стосуються шлюбу і сімейних відносин”. Так само, стаття 23(4) МПГПП вимагає, щоби держави-учасниці “вжили відповідних заходів для забезпечення рівності прав і обов'язків подружжя щодо вступу в шлюб, під час перебування в шлюбі й при його розірванні”.

Сімейне право в Україні регулюється здебільшого Сімейним кодексом.⁸⁴⁴ Залежно від учасників сімейних відносин Кодекс регулює як “особисті немайнові, так і майнові відносини”.⁸⁴⁵ Стаття 7, п. 5 містить загальну заборону дискримінації, декларуючи, що “учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками”. Через відсутність пояснень чи судового тлумачення цього положення його застосування залишається неясним. Воно створює важливий принциповий захист, якщо стосується шляху врегулювання сімейних спорів в органах державної влади. Проте, це було б обмеженням права на повагу до приватного та сімейного життя, отже, йшло би всупереч міжнародному законодавству в галузі прав людини, забороняючи приватним особам дискримінувати одна іншу у сферах життя, не врегульованих законом.

843 Див., наприклад, виноска 556, п. 12, де Комітет з прав людини витлумачив статтю 26 як таку, що «забороняє законодавчу або фактичну дискримінацію у будь-якій сфері, що регулюється і захищається державною владою»; і принцип 8 Декларації принципів рівності, який передбачає, що: «право на рівність застосовується у всіх сферах діяльності, регульованих законом».

844 Див. вище, виноска 201.

845 Там само, стаття 2.

Щодо подружніх відносин п. 6 статті 7 передбачає, що “жінка та чоловік мають рівні права і обов’язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім’ї”. У той час як стаття здається потенційно безпроблемною із точки зору статевої дискримінації, сфера її застосування залишається досить неясною, що може створювати проблеми через нечітку визначеність “обов’язків”. Те саме вірно і щодо статті 141, де передбачається рівність прав та обов’язків матерів і батьків щодо своїх дітей, незалежно від того, чи перебувають вони у шлюбі. Стаття 142 передбачає, що діти мають рівні права та обов’язки щодо своїх батьків. Смысл цієї статті є неясним, але, у будь-якому випадку, надання дітям правових обов’язків по відношенню до своїх батьків без подальшого уточнення є проблематичним.

Окрім цих положень, як зазначається вище в розділі 2.2 цього звіту, Сімейний кодекс сам містить статті, які мають дискримінаційний характер за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності через невизнання відносин між одностатевими парами та заборону всиновлення дітей одностатевими парами і трансгендерними особами.

3.2.3.3 Трудове законодавство

Стаття 6(1) МПЕСКП гарантує право на працю, що включає право кожної людини на отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або приймає. Стаття 7 МПЕСКП гарантує право кожного на справедливі і сприятливі умови праці. Обидва цих права мають бути гарантованими “без будь-якої дискримінації” відповідно до статті 2(2).

Як уже говорилося вище в розділі 3.2.2.1, Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” забороняє дискримінацію у сфері трудових відносин. Враховуючи широку сферу дії, він, ймовірно, є основним законом, на який мають спиратися ті, хто шукає забезпечення свого права на захист від дискримінації на роботі. Однак, питання праці й зайнятості в Україні регулюються Кодексом законів про працю, який також містить два положення, що стосуються дискримінації у сфері зайнятості.⁸⁴⁶ Стаття 2¹ (додана у 1991 році) забезпечує загальний принцип рівності:

846 Див. вище, виноска 63.

Україна забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Найпроблемнішим аспектом цього положення є обмеження гарантії рівності трудових прав тільки громадянами. Це явно суперечить МПЕ-СКП, який забезпечує право на працю і право на справедливі та сприятливі умови праці для “всіх” і без будь-якої дискримінації, зокрема, на підставі громадянства.

Більш конкретна заборона дискримінації міститься у статті 22, з поправками, внесеними в 1995 році:

Забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу.

Відповідно до Конституції України будь-яке пряме або непряме обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання не допускається.

Вимоги щодо віку, рівня освіти, стану здоров'я працівника можуть встановлюватись законодавством України.

На відміну від відкритого переліку ознак, за якими заборонена дискримінація відповідно до Конституції, стаття 22 містить закритий перелік, тим самим заважаючи забороні дискримінації за тими ознаками, які не згадані в явному вигляді. Вона не містить ні визначення дискримінації,

ні переліку її різних форм. Більш того, як визначено в розділі 2.1 цього звіту, в інших місцях Кодексу знаходиться низка дискримінаційних положень за ознакою статі.

Тим не менше, одним із цінних положень Кодексу з точки зору рівності є стаття 172, яка вимагає від роботодавців у випадках, встановлених законом, створювати робочі місця та необхідні умови для роботи осіб з інвалідністю.

3.2.3.4 Законодавство про освіту

Стаття 13(1) МПЕСКП гарантує “кожному” право на освіту, яке має здійснюватися без будь-якої дискримінації. Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” забороняє дискримінацію у галузі освіти, і спеціальне законодавство про освіту не додає нічого суттєвого до його змісту чи обсягу. Система української освіти регулюється низкою законів. Стаття 3 Закону України “Про освіту”,⁸⁴⁷ наприклад, стверджує, що:

Громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин.

Стаття 6 Закону України “Про загальну середню освіту” та стаття 9 Закону України “Про позашкільну освіту” сформульовані аналогічним чином.⁸⁴⁸ Стаття 5 Закону України “Про професійно-технічну освіту” передбачає лише, що “громадяни України мають рівні права на здобуття

847 Див. вище, виноска 69.

848 Закон України «Про загальну середню освіту» (Відомості Верховної Ради України, 1999, № 28, с. 230) зі змінами, внесеними період між 2000 і 2014 роками, і Закон України «Про позашкільну освіту» (Відомості Верховної Ради України, 2000, № 46, с. 393), зі змінами, внесеними між 2002 і 2015 роками, відповідно.

професійно-технічної освіти відповідно до своїх здібностей і нахилів”.⁸⁴⁹ Закон України “Про вищу освіту”, проте, взагалі не містить антидискримінаційних положень.⁸⁵⁰ Хоча ці положення стосуються тільки “громадян”, а не “всіх”, деякі з цих законів також включають положення про те, що іноземні громадяни та особи без громадянства користуються тими ж правами, що й громадяни України.⁸⁵¹

3.2.3.5 Законодавство у сфері охорони здоров’я

Закон України “Основи законодавства України про охорону здоров’я” передбачає “правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов’язаних із станом здоров’я” (п. “и” статті 6).⁸⁵²

Крім того, Закон України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ” забезпечує спеціальний захист людей, які живуть з ВІЛ, від дискримінації.⁸⁵³ Це особливо важливо, оскільки Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” не містить в явному вигляді серед захищених ознак “стан здоров’я”, незважаючи на те, що це входить до міжнародних зобов’язань України в галузі прав людини.⁸⁵⁴

849 Закон України «Про професійно-технічну освіту» (Відомості Верховної Ради України, 1998, № 32, с. 215), зі змінами, внесеними між 1999 і 2013 роками.

850 Закон України «Про вищу освіту» (Відомості Верховної Ради, 2014, № 37–38, с. 2004) зі змінами, внесеними між 2014 і 2015 роками.

851 Стаття 4, п. 4 Закону України «Про загальну середню освіту» (Відомості Верховної Ради України, 1999., № 28, с. 230) зі змінами, внесеними між 2000 і 2014 роками, передбачає, що: «Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, здобувають повну загальну середню освіту у порядку, встановленому для громадян України»; аналогічні положення містяться у статті 6, п. 3 Закону України «Про позашкільну освіту» (Відомості Верховної Ради України, 2000, № 46, с. 393) зі змінами, внесеними між 2002 і 2015 роками; статті 5 Закону України «Про професійно-технічну освіту» (Відомості Верховної Ради України, 1998, № 32, с. 215) зі змінами, внесеними між 1999 і 2013 роками, і статті 4, п. 2 Закону України «Про вищу освіту» (Відомості Верховної Ради, 2014, № 37–38, с. 2004) зі змінами, внесеними між 2014 і 2015 роками.

852 Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров’я» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 4, с. 19) зі змінами, внесеними між 1993 і 2014 роками.

853 Див. вище, виноска 332, стаття 14.

854 Див. вище, виноска 5, п. 33.

Стаття 4, п. 6 і 14 Закону про ВІЛ запроваджує вимогу до держави щодо заохочення недискримінації та толерантності по відношенню до людей, які живуть з ВІЛ. Стаття 13 забороняє медичному персоналу передавати інформацію про ВІЛ-статус пацієнта іншим особам, за винятком рішення суду у випадках, передбачених законом. Стаття 14 гарантує рівні права і можливості та забороняє дискримінацію щодо людей, які живуть з ВІЛ, і осіб, які належать до груп ризику по ВІЛ-інфекції. Дискримінація визначається в п. 3 цієї статті як:

дія або бездіяльність, що у прямий чи непрямий спосіб створює обмеження, позбавляє належних прав особу або принижує її людську гідність на підставі однієї чи кількох ознак, пов'язаних з фактичною чи можливою наявністю в неї ВІЛ, або дає підстави віднести особу до груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ.

Список груп ризику по ВІЛ-інфекції встановлено наказом Міністерства охорони здоров'я: 1) споживачі ін'єкційних наркотиків; 2) особи, які надають сексуальні послуги за плату; 3) чоловіки, які мають секс з чоловіками; 4) сексуальні партнери споживачів ін'єкційних наркотиків; 5) клієнти осіб, які надають сексуальні послуги за плату; і 6) партнери чоловіків, що мають статеві контакти з чоловіками.⁸⁵⁵

Стаття 15 передбачає, що особи, які живуть з ВІЛ, також мають право на компенсацію шкоди, заподіяної їм при розкритті інформації про їх ВІЛ-статус, а також право на безкоштовне отримання необхідних ліків. Стаття 16 забороняє звільнення з роботи, відмову у зайнятості, прийомі до освітніх, соціальних або медичних установ, і будь-яке обмеження прав осіб, які живуть з ВІЛ. Вона також забезпечує можливість передачі справ до суду на підставі неправомірних дій посадових осіб, які порушують права ВІЛ-інфікованих, їх рідних і близьких. Стаття 17 гарантує право на компенсацію шкоди, заподіяної здоров'ю людини, у випадку зараження ВІЛ під час медичних процедур або виконання службових обов'язків. Статистичні дані про кількість позовів і справ, порушених

855 Міністерство охорони здоров'я України, Наказ № 104 від 8 лютого 2013 року «Про затвердження Переліку та Критеріїв визначення груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ».

відповідно до цього закону, недоступні, що робить неясним, якою мірою його положення реалізуються та застосовуються на практиці. Однак, у разі використання, такі положення складають сильну ступінь захисту для постраждалих від дискримінації на підставі ВІЛ-статусу, а також від несанкціонованого розкриття їхнього ВІЛ-статусу.

3.2.3.6 Законодавство у сфері соціального забезпечення

Основа українського законодавства про соціальний захист – Закон України “Про соціальні послуги”, забороняє дискримінацію, що виникає при наданні соціальних послуг, декларуючи у статті 11, що “особи, що надають соціальні послуги повинні (...) поважати гідність громадян [та] не допускати негуманних і дискримінаційних дій щодо громадян, які отримують соціальні послуги”.⁸⁵⁶ Проте надалі Закон ніяк не згадує того, що має статися, якщо така дискримінація відбувається, що робить його захист радше символічним і слабким.

3.2.3.7 Законодавство про імміграцію

Закон України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” не містить положень, які явно забороняють дискримінацію щодо осіб на підставі їх громадянства або його відсутності.⁸⁵⁷ Тим не менш, у статті 3 Закону передбачається, що:

1. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов’язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

2. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від закон-

856 Закон України «Про соціальні послуги» (Відомості Верховної Ради України, 2003, № 45, с. 358) зі змінами, внесеними між 2004 і 2012 роками.

857 Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (Відомості Верховної Ради України, 2012, № 19–20, с. 179) зі змінами, внесеними між 2013 і 2015 роками.

ності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини.

Ці положення по суті повторюють статтю 26 Конституції. Як зазначалося вище, міжнародні угоди в галузі прав людини, в яких Україна є учасницею, не вимагають, щоб усі права й свободи, гарантовані громадянам, також були гарантовані негромадянам, але винятки із загального принципу рівності між громадянами і негромадянами є дуже обмеженими.⁸⁵⁸

3.2.3.8 Спортивне законодавство

Міжнародними договірними зобов'язання України не передбачають конкретного права займатися фізичною культурою або спортом, хоча пропаганда фізичної активності та спорту серед усіх верств суспільства може вважатися засобом заохочення та захисту права кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, гарантований статтею 12(1) МПЕСКП. У будь-якому випадку, коли якась сфера діяльності регулюється законом, найкраща міжнародна практика вимагає застосування прав на рівність і відсутність дискримінації.⁸⁵⁹

У статті 3 Закону України “Про фізичну культуру і спорт” говориться, що “громадяни мають право займатися фізичною культурою і спортом незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак”.⁸⁶⁰

Найбільш значний недолік цього положення про недискримінацію полягає у тому, що воно стосується лише “громадян”, а не “всіх”. Але знов-таки, це обмеження не може мати особливого значення на практиці, оскільки Законом України “Про засади запобігання та протидію дискримінації в Україні” гарантується право на свободу від дискримі-

858 Див. обговорення статті 26 Конституції вище в розділі 3.2.1 цього звіту.

859 Принцип 8 Декларації принципів рівності (The Equal Rights Trust, *Declaration of Principles on Equality*, London, 2008, с. 8.).

860 Закон України «Про фізичну культуру і спорт» (Відомості Верховної Ради України, 1994, № 14, с. 80) зі змінами, внесеними між 1994 і 2015 роками.

нації для всіх, у всіх соціальних відносинах, пов'язаних з юридичними або фізичними особами, що, скоріш за все, містить спорт і відповідні фізичні вправи.

3.3 Державні політики, що впливають на дискримінацію та нерівність

Україна не має поточної всебічної національної політики в галузі рівності або недискримінації, хоча існують державні політики стосовно певних груп, уразливих до дискримінації, зокрема, жінок та осіб з інвалідністю. Політики розробляються відповідними міністерствами, а потім затверджуються Кабінетом Міністрів. Виміряти їхню успішність важко, оскільки є небагато доступних оцінок їхньої реалізації та результатів під час і після періоду дії цих політик. Тим не менш, той факт, що такі політики все ж таки розробляються, вказує на певну готовність із боку уряду для досягнення прогресу в цих галузях.

Державна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року була ухвалена Кабінетом Міністрів у вересні 2013 року, і є наступницею Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006–2010 роки.⁸⁶¹ На жаль, між закінченням першої програми і прийняттям другої минуло три роки. Уряд заявив, що після 2010 року скоротив кількість центральних органів виконавчої влади та державних службовців із метою подолання фінансової кризи 2008–2009 років. Одним зі скорочень була ліквідація Міністерства у справах молоді та спорту, яке відповідало за політику з гендерної рівності. Це негативно вплинуло на національні гендерні механізми, спричинивши втрату координації між різними елементами системи та послаблення ефективності будь-яких заходів із забезпечення гендерної рівності. Зрештою, в 2011 році державні функції із питань гендерної рівності були покладені на Міністерства соціальної політики, але відсутність центрального органу виконавчої влади з координації діяльності у галузі гендерної рівності з 2009 по 2011 рік призвело до значної затримки в ухваленні другої

861 Кабінет Міністрів України, Постанова № 717 від 26 вересня 2013 року «Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року».

програми дій, протягом трьох років залишивши країну без політики із забезпечення гендерної рівності.⁸⁶²

Уряд зазначає, що ця державна програма ґрунтується на Цілях розвитку тисячоліття ООН для України, заключних зауваженнях Комітету КЛДЖ, результатах державного і громадянського моніторингу попередньої державної програми і найкращої практики інших європейських країн.⁸⁶³ Вона також черпає натхнення зі Стратегії ЄС із питань рівності між чоловіками і жінками на 2010–2015 роки.⁸⁶⁴

Державна програма визначає найбільш суттєві проблеми:

- Розрив між кількістю чоловіків і жінок, які беруть участь в ухваленні політичних, економічних та соціальних рішень у країні;
- Гендерний розрив в оплаті праці та сегрегація жінок на посадах нижчого рівня на ринку праці;
- Невелика кількість жінок у підприємницькій діяльності та бізнесі;
- Відсутність умов, які дозволяють жінкам поєднувати роботу і сімейне життя;
- Наявність гендерних стереотипів у суспільстві та в засобах масової інформації.

У відповідь на ці проблеми Державна програма передбачає амбітну низку кроків, які потрібно зробити в 2013–2016 роках:

862 Ukraine National Review, Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995) and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly (2000) in the context of the twentieth anniversary of the Fourth World Conference on Women and the adoption of the Beijing Declaration and Platform for Action (2015), April 2014.

863 Ukraine National Review, Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995) and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly (2000) in the context of the twentieth anniversary of the Fourth World Conference on Women and the adoption of the Beijing Declaration and Platform for Action (2015), April 2014.

864 Кабінет Міністрів України, Розпорядження № 1002-р від 21 листопада 2012 року «Про схвалення Концепції Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року».

- удосконалення законодавства з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, зокрема, шляхом приведення його у відповідність з міжнародними стандартами та законодавством Європейського Союзу;
- здійснення заходів щодо виконання положень Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, зокрема, в частині забезпечення гендерної рівності;
- проведення серед роботодавців інформаційно-роз'яснювальної роботи з питань запровадження європейських стандартів рівності працівників у сфері праці;
- здійснення заходів щодо скорочення гендерного розриву в рівні заробітної плати жінок і чоловіків;
- проведення інформаційних кампаній з метою висвітлення питань необхідності рівного розподілу сімейних обов'язків та відповідальності між жінками і чоловіками щодо виховання дитини;
- здійснення заходів, спрямованих на розвиток у жінок лідерських навичок для участі у прийнятті управлінських рішень та навичок провадження підприємницької діяльності. При цьому особливу увагу слід приділити жінкам із сільської місцевості, представникам національних меншин та жінкам з особливими потребами;
- підвищення рівня компетенції фахівців з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- виконання на постійній основі робіт із впровадження гендерних підходів у систему освіти;
- проведення інформаційних кампаній за участю засобів масової інформації, закладів культури та навчальних закладів з метою подолання стереотипних уявлень про роль жінки і чоловіка;

- розроблення механізму реалізації права на захист від дискримінації за ознакою статі та вжиття необхідних заходів за результатами розгляду випадків такої дискримінації;
- виконання договірних та інших міжнародних зобов'язань у частині забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- залучення до виконання завдань, передбачених Програмою, міжнародних організацій та громадських об'єднань, діяльність яких спрямована на забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Загальний бюджет цієї державної програми складає 5897140 гривень, і в 2014 році був зроблений перший транш на її фінансування.⁸⁶⁵ Майбутнє покаже, чи досягне вона своїх цілей.

У лютому 2010 року Кабінет Міністрів затвердив **План заходів з протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві на 2010–2012 роки**. У цьому плані перераховані 38 заходів, що мають бути здійснені в ході його реалізації, зокрема, огляд і вдосконалення чинного законодавства; освітні заходи по боротьбі з ксенофобією і расизмом в школі та серед молоді; попередження злочинів на ґрунті ненависті; міжрелігійний діалог; навчальні семінари для державних службовців по кращій практиці у попередженні ксенофобії та расизму; громадські кампанії з підвищення обізнаності. Оцінка його ефективності не здійснювалася, що заважає визначити, якою мірою були реалізовані його похвальні цілі.

У серпні 2012 року Кабінет Міністрів затвердив **Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року**.⁸⁶⁶ План дій спрямований на забезпечення можливості здійснення людьми з інвалідністю прав, захищених згідно Конвенції, за допомогою

865 Кабінет Міністрів України, Постанова № 717 від 26 вересня 2013 року «Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року».

866 Кабінет Міністрів України, Постанова № 706 від 1 серпня 2012 року «Про затвердження Державної цільової програми “Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів” на період до 2020 року».

різних заходів, включаючи підвищення обізнаності про потреби осіб з інвалідністю; приведення національного законодавства у відповідність з Конвенцією; поліпшення доступу до інфраструктури; удосконалення умов оплати праці спеціалістів з освітніх та реабілітаційних послуг, що працюють з дітьми з інвалідністю; зміцнення прав осіб з інвалідністю, в тому числі шляхом посилення відповідальності за бездіяльність у ліквідації перепон і бар'єрів.

На особливе схвалення заслуговує роз'яснення у Плані дій чітких і, в основному, вимірюваних намірів по кращому включенню людей з інвалідністю в суспільне життя. План дій ставить метою:

- облаштувати об'єкти громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу з урахуванням потреб інвалідів до 2015 року – до 15 відсотків, до 2018 року – до 35, до 2020 року – до 50 відсотків;
- забезпечити на маршрутах загального користування наявність транспортних засобів, пристосованих для перевезення інвалідів, до 2015 року – до 15 відсотків таких транспортних засобів, до 2018 року – до 35, до 2020 року – до 50 відсотків;
- забезпечити доступність для сприйняття особами з ураженнями органів слуху продукції телерадіоорганізацій до 2015 року – до 15 відсотків, до 2018 року – до 35, до 2020 року – до 50 відсотків;
- забезпечити до 2015 року доступність для сприйняття особами з ураженням органів зору та слуху інформації, що міститься на офіційних веб-сайтах державних органів, – 100 відсотків таких веб-сайтів;
- задовольнити у повній мірі починаючи з 2013 року потребу інвалідів у технічних та інших засобах реабілітації;
- збільшити чисельність дітей-інвалідів, які навчаються у дошкільних, загальноосвітніх,

професійно-технічних і вищих навчальних закладах, до 2015 року – до 107 тис. осіб, до 2018 року – до 122 тис., до 2020 року – до 138 тис. осіб (щороку на 5 тис. осіб);

- забезпечити зростання чисельності інвалідів, які провадять трудову діяльність, до 2015 року – до 706,2 тис. осіб, до 2018 року – до 750,3 тис., до 2020 року – до 794,6 тис. осіб (щороку на 14–15 тис. осіб).

Загальний бюджет Плану дій складає 14 млрд. гривень, цілком за рахунок державного бюджету. Хоча все це виглядає позитивно, НУО Громадська експертна рада піддала критиці реалізацію цієї програми, зазначивши, що, хоча вона була розроблена із залученням громадських організацій людей з інвалідністю, у неї бракує належного контролю, фінансування та відповідальності за реалізацію Плану дій.⁸⁶⁷ Ефективність програми також стримується відсутністю надійних статистичних даних про осіб з інвалідністю та продовженням використання медичної, а не соціальної, моделі щодо інвалідності.

У квітні 2013 року Кабінет Міністрів затвердив **Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року**, а у вересні 2013 року опублікував **План заходів щодо реалізації Стратегії**.

Ця Стратегія ставить метою:

- створити умови для виконання рекомендацій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України;
- забезпечити інтеграцію в українське суспільство ромської національної меншини;
- запобігти дискримінації ромів;
- підвищити освітній рівень ромів;
- поліпшити стан здоров'я ромів;
- поліпшити житлово-побутові умови ромів;

867 Див. вище, виноска 251, п. 12.

- забезпечити сприяння зайнятості ромів;
- розв'язати проблеми, пов'язані з отриманням ромами документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство, свідоцтв про державну реєстрацію актів цивільного стану;
- забезпечити збереження та розвиток культурної самобутності ромів.

Стратегія поєднує реалістичні цілі з декларативними заявами про наміри; проте, той факт, що стратегія взагалі була ухвалена, сам по собі є позитивним кроком.

Відзначалося, що Стратегія містить низку недоліків. Хоча ні Стратегія, ні План заходів не узгоджувалися з ОБСЄ та Радою Європи, обидва документи були обговорені з місцевим громадянським суспільством.⁸⁶⁸ Розробка регіональних планів заходів місцевими адміністраціями була ускладнена через відсутність достовірних даних про кількість ромів, які мешкають у кожному регіоні, та незрозумілістю, на які показники треба спиратися.⁸⁶⁹ Крім того, Стратегія і План заходів були розкритиковані за незабезпечення адекватних ресурсів і відсутність координуючого органу та системи моніторингу.⁸⁷⁰ Згідно з даними Європейського центру з прав ромів, ані Стратегія, ні План заходів не розроблялися із достатнім залученням представників ромів; План заходів не передбачає жодних бюджетних обов'язків або відрахувань; у багатьох сферах він не ставить конкретних цілей і не містить показників для успішного моніторингу його реалізації; не було створено моніторингових механізмів на загальнодержавному рівні.⁸⁷¹

868 Зауважимо, однак, що думки громадянського суспільства та рекомендації не були включені в затверджений текст. European Commission, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council: Third report on the implementation by Ukraine of the Action Plan on Visa Liberalisation*, Brussels, 15 November 2013, COM(2013) 809 final.

869 Див. вище, виноска 391.

870 European Commission, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council: Third report on the implementation by Ukraine of the Action Plan on Visa Liberalisation*, Brussels, 15 November 2013, COM(2013) 809 final, p. 25.

871 European Roma Rights Centre, *Written Comments concerning Ukraine for Consideration by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights at the 52nd Session (28th April to 23rd May 2014)*, March 2014, p. 4.

Україна також має два плани дій зі сприяння інтеграції мігрантів і біженців, відповідно: **План заходів щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство на 2011–2015 роки**⁸⁷² і **План заходів щодо інтеграції біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, в українське суспільство на період до 2020 року**.⁸⁷³ Вони обидва є стислими документами, що встановлюють різні кроки, які потрібно зробити на національному та місцевому рівні з метою інтеграції мігрантів, біженців тощо в українське суспільство.

Станом на травень 2015 року українська влада також продовжувала розробку **Національної стратегії у сфері прав людини**, проект якої був оприлюднений у березні 2015 року.⁸⁷⁴ Остаточний варіант стратегії буде охоплювати період з 2015 по 2020 роки. Це перша стратегія у цій сфері з моменту створення нового уряду і обрання нового президента в 2014 році. Дійсно, преамбула проекту Стратегії визнає нещодавні події:

Події Майдану засвідчили, у свою чергу, незворотне прагнення українського народу до побудови дійсно правової та демократичної держави з повагою до прав і свобод кожної людини. Новими викликами стали окупація частини території України та військовий конфлікт на Сході України.

Проект Національної стратегії поділяється на 27 “стратегічних напрямків”, що охоплюють широке коло питань у галузі прав людини. Одним із керівних принципів проекту Стратегії, є “недискримінація, що полягає у однакових для всіх правах і свободах без обмежень”. Проект містить низку розділів стосовно прав на рівність і недискримінацію.

872 Кабінет Міністрів України, Розпорядження № 653-р від 15 червня 2011 року «Про затвердження плану заходів щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство на 2011–2015 роки».

873 Кабінет Міністрів України, Розпорядження № 605-р від 22 серпня 2012 року «Про затвердження плану заходів щодо інтеграції біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, в українське суспільство на період до 2020 року».

874 Міністерство юстиції України, Проект Національної стратегії у сфері прав людини, <http://old.minjust.gov.ua/file/44709>.

Розділ 9 стосується подолання дискримінації. Проект Стратегії визнає, що практична реалізація антидискримінаційних норм ускладнюється через відсутність ефективного механізму здійснення права на захист від дискримінації та упередження і стереотипи, поширені в суспільстві. Амбітна мета цього розділу: “Подолання дискримінації за усіма захищеними ознаками в усіх сферах суспільного та приватного життя, розробка і впровадження ефективних механізмів із запобігання та протидії дискримінації”. Розділ не описує засоби для досягнення цієї мети, тільки очікувані результати:

- прийнято комплексне законодавство, спрямоване на заборону дискримінації у всіх сферах та заборону розпалювання ворожнечі;
- забезпечено ефективний механізм захисту та протидії усім формам дискримінації;
- реалізуються програми у сфері підвищення обізнаності з теми рівності та недискримінації.

Проект є невтішно слабким на засоби, за допомогою яких ці результати мають бути досягнуті. Визнаючи основні перешкоди на шляху до ефективної правової бази (а саме, потреби в поліпшенні чинного законодавства та забезпеченні ефективних механізмів для боротьби з дискримінацією), він просто констатує це, не пояснюючи докладно, які саме поправки до законодавства потрібні та які механізми будуть запроваджені, що робить цю політику занадто мало деталізованою.

Окремо від загальної стратегічної сфери недискримінації, розділ 10 торкається проблем рівності між чоловіками та жінками. Проект Стратегії зазначає, що існує проблема нерівного доступу чоловіків і жінок до здійсненні своїх прав. Метою, сміливою не менше, ніж у попередньому розділі, є “Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя”. Результати сформульовані так само узагальнено:

- міжнародні стандарти та національне законодавство у сфері захисту прав жінок та гендерної рівності належним чином реалізуються в державних програмах та державній політиці;

- посилено національний механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків;
- створено умови для збалансованої участі жінок та чоловіків у політичних та публічних процесах прийняття рішень;
- застосовано тимчасові спеціальні заходи для ліквідації гендерної дискримінації;
- створено можливості та умови для подолання гендерних стереотипів та сексизму.

У цьому розділі немає нічого, що не було би вже передбачене у чинному законодавстві (зокрема, в Законі України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”) і політиках (зокрема, Державній програмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року). Хоча можна тільки вітати включення проблем гендерної рівності в проект Стратегії, по суті він тут не містить нічого нового.

3.4 Забезпечення виконання і реалізація

У той час як в Україні існують досить-таки широкі правові рамки захисту прав на рівність і недискримінацію, ступінь, до якого конституційні та законодавчі положення можна назвати ефективними, залежить від того, як на практиці забезпечується та реалізується їх виконання. Як показує цей розділ, є багато галузей, в яких забезпечення виконання та імплементація цих положень мають бути посилені.

3.4.1 Забезпечення виконання

Держави не виконують свої зобов’язання щодо захисту людей від дискримінації, просто забороняючи дискримінацію законами. Вони також повинні забезпечити ефективне застосування прав на рівність і недискримінацію на практиці. Це означає, що, окрім поліпшення правового захисту від дискримінації, Україні також потрібно створити механізми, що гарантують жертвам дискримінації ефективний доступ до правосуддя та доречного відшкодування. Відповідно до принципу 18 Декларації принципів рівності:

Особи, які зазнали дискримінації, мають право домогатися правового захисту та ефективних засобів виправлення ситуації. Вони повинні мати ефективний доступ до судових та/або адміністративних процедур і відповідну правову допомогу для цієї цілі. Держави не повинні створювати або дозволяти надмірні перешкоди, зокрема, фінансові, або обмеження на представництво інтересів жертв, у ефективному здійсненні права на рівність.⁸⁷⁵

Доступ до правосуддя

Доступ до правосуддя буде ефективним тільки тоді, коли жертви дискримінації можуть домогатися відшкодування без невинуватених процесуальних тягарів або витрат. Засоби виправлення ситуації мають бути “доступними та ефективними”,⁸⁷⁶ а в разі потреби повинна надаватися юридична допомога. Правила представництва інтересів, які дозволяють організаціям діяти від імені або на підтримку жертв дискримінації, грають особливо важливу роль у подоланні несприятливого становища, в яке потрапляють такі люди в системі правосуддя. Важливо також, щоби групам жертв подібного дискримінаційного поводження було дозволено подавати позови від імені цілої групи, коли потрібно ефективно виправити дискримінацію системного характеру.

Засоби, за допомогою яких фізичні особи в Україні здатні забезпечити виконання положень щодо рівності і недискримінації, залежать від того, де міститься відповідне положення – в Конституції чи в законодавстві нижчого рівня.

Доступ до правосуддя відповідно до Конституції

Хоча Конституція України гарантує низку прав і свобод, і встановлює Конституційний суд “єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні” (стаття 147), стаття 153 Конституції зауважує, що “порядок організації і діяльності Конституційного Суду України, процедура роз-

875 Див. вище, виноска 1, Principle 18, с. 12.

876 Див. вище, виноска 759, п. 15.

гляду ним справ визначаються законом”. Закон України “Про Конституційний Суд України”⁸⁷⁷ встановлює правила звернення до Конституційного суду, в тому числі, щодо порушення конституційних положень, які захищають права на рівність і недискримінацію (насамперед, статті 24).

Стаття 42 цього закону передбачає, що до Конституційного Суду можуть бути подані клопотання про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів із метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи. Суб’єктами такого звернення можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи. Стаття 94 Закону, однак, обмежує обставини, за яких можливо подавати таке клопотання:

Підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб’єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод.

Відповідно до статті 46, рішення про відкриття провадження ухвалюється Колегією суддів Конституційного Суду або Конституційним Судом на його засіданні.

Із закону випливає, що право на подання звернення обмежується фізичними та юридичними особами. Проте неясно, чи юридичні особи можуть звертатися лише від свого імені (тобто, юридична особа сама страждає від порушення конституційного права) чи також від імені фізичних осіб, які постраждали від такого порушення. Принцип 20 Декларації принципів рівності говорить, що:

Держави повинні забезпечити, щоб об’єднання, організації та інші юридичні особи, які мають закон-

877 Закон України “Про Конституційний Суд України” (Відомості Верховної Ради України, 1996, № 49, с. 272) зі змінами, внесеними між 2006 і 2014 роками.

ний інтерес у реалізації права на рівність, могли брати участь або від імені, або на підтримку осіб, які шукають правового захисту, з їхнього схвалення або від власного імені, в будь-якому судовому та/або адміністративному розгляді, передбаченому для забезпечення виконання права на рівність.⁸⁷⁸

Якщо юридичні особи можуть звернутися до Конституційного Суду лише у випадку порушення своїх власних прав, це обмежує їхню процесуальну правоздатність більше, ніж припустимо у найкращій міжнародній практиці.

Незважаючи на право Конституційного Суду вирішувати питання про відкриття провадження після отримання конституційного звернення, стаття 45 закону “Про Конституційний Суд України” передбачає три конкретних підстави для відмови у відкритті конституційного провадження: відсутність у заявника права на конституційне звернення; невідповідність конституційного звернення вимогам, передбаченим Конституцією України або цим законом; наявність рішення Конституційного Суду України стосовно аналогічного конституційного звернення; невідомість Конституційному Суду України питань, порушених у конституційному зверненні.

Окрім розгляду звернення у Конституційному Суді, стаття 55 Конституції передбачає, що фізичні особи можуть оскаржити в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Крім того, кожен має право звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Нарешті, після вичерпання всіх національних засобів правового захисту, кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до “відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна”.

Доступ до правосуддя відповідно до законодавства

Щодо справ, порушених згідно із звичайним цивільним законодавством, радше, ніж Конституції, люди можуть подавати позови до міс-

878 Див. вище, виноска 1, Principle 20, с. 12–13.

цевих судів. Третя сторона має право вступати у справу або на стороні позивача, або відповідача, “якщо рішення у справі може вплинути на їх права або обов’язки щодо однієї із сторін”.⁸⁷⁹ Якщо особа виступає проти залучення третьої сторони до справи, це питання вирішується судом.⁸⁸⁰ Схоже, що, хоча організації не можуть подавати позови від свого імені в цивільному судочинстві, вони можуть бути залучені у справі зі схвалення суду. Тим не менш, це положення не вповні гарантує здатність об’єднань, організацій та інших юридичних осіб брати участь у судовому розгляді, оскільки їх участь залежить від схвалення іншою стороною або рішення суду.

Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації” додав новий підпункт б¹ до пункту 1 статті 5 Закону України “Про судовий збір”, який передбачає, що заявники звільняються від сплати судового збору у справах, пов’язаних із дискримінацією.⁸⁸¹ Таким чином, справи, порушені відповідно до Закону України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” не вимагають оплати будь-якого судового збору.

Окрім відповідних процедур, ефективний доступ до правосуддя потребує незалежної та неупередженої судової системи. Судова система в Україні отримала на свою адресу чимало критичних зауважень. У 2006 році КПЛ висловив стурбованість тим, що “корупція залишається не вирішеною проблемою, а процес призначення суддів не є прозорим”.⁸⁸² Держава робила певні спроби вирішити ці проблеми. У 2010 році Верховна Рада ухвалила Закон України “Про судоустрій і статус суддів”⁸⁸³ з метою забезпечення незалежності судової системи і запобігання або зменшення корупції у судах. Закон передбачає прозоріший, на конкурсних засадах, процес відбору суддів та запроваджує нові дисциплінар-

879 Цивільний процесуальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2004, № 40–41, 42, с. 492) зі змінами, внесеними між 2005 і 2015 роками, стаття 35, п. 1.

880 Там само, стаття 36, п. 5.

881 Див. вище, виноска 772.

882 United Nations Human Rights Committee, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CCPR/C/UKR/CO/6, 28 November 2006, Para 17.

883 Закон України “Про судоустрій і статус суддів” (Відомості Верховної Ради України, 2010, № 41–42, № 43, № 44–45, с. 529) зі змінами, внесеними між 2011 і 2015 роками.

ні процедури. У 2011 році був ухвалений Закон України “Про засади запобігання та протидії корупції” для вирішення більш загальних проблем корупції в країні.⁸⁸⁴ Між 2008 і початком 2012 року було порушено кримінальні справи за корупційні злочини проти 63 суддів, з яких 45 були засуджені.⁸⁸⁵

Незважаючи на ці реформи, у 2013 році КПЛ повторно висловив стурбованість тим, що “судді все ще залишаються вразливими для зовнішнього тиску через недостатність заходів для гарантування безпеки свого статусу”, і що Україна “досі не повною мірою забезпечує незалежність суддів від виконавчої та законодавчої гілок влади, і що їхній статус гарантується законом неадекватно”.⁸⁸⁶

Все ще продовжують з’являтися свідчення про втручання держави в судову систему. У березні 2014 року Верховна Рада рекомендувала Генеральному прокурору порушити кримінальну справу щодо низки суддів, які у вересні 2010 року ухвалили рішення про неконституційність Закону України “Про внесення змін до Конституції України”. Це втручання з боку держави було розкритиковане Міжнародною комісією юристів, як “несумісне з повагою до незалежності судової системи та верховенства закону”.⁸⁸⁷

Система юридичної допомоги

Зобов’язання України відповідно до міжнародних договорів, учасницею яких вона є, передбачають лише обмежене явне право на юридичну допомогу. Стаття 14(3)(d) МПГПП, наприклад, вимагає від держав-учасниць надання юридичної допомоги тільки у кримінальному процесі, і лише “в будь-якому випадку, коли інтереси правосуддя того вимагають” і “коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника”. Так само стаття 6(3)(c) ЄКПЛ вимагає від держав-учасниць надання

884 Закон України “Про засади запобігання і протидії корупції” (Відомості Верховної Ради України, 2011, № 40, с. 404) зі змінами, внесеними між 2013 і 2015 роками.

885 United Nations Human Rights Council, *National Report: Ukraine*, UN Doc. A/HRC/WG.6/14/UKR/1, 13 August 2012, Para 58.

886 Див. вище, виноска 390, п. 17.

887 International Commission of Jurists, *Dismissal and criminal prosecution of judges undermine independence of the judiciary*, 20 March 2014.

особі безкоштовної юридичної допомоги у кримінальному процесі “за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника” і “коли цього вимагають інтереси правосуддя”. Щодо Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, однак, Комітет КЛДЖ заявив, що:

*Держави повинні надалі забезпечувати, щоби жінки могли звернутися до недорогих, доступних і сучасних засобів правового захисту, зокрема, юридичної підтримки та допомоги в разі потреби (...)*⁸⁸⁸

Крім того, стаття 2(3)(а) МПГПП вимагає від держав-учасниць забезпечення “усякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту”. Схожим чином, стаття 13 ЄКПЛ вимагає ефективних засобів правового захисту в разі порушення прав, гарантованих Конвенцією. Без ефективного доступу до правосуддя, в тому числі, юридичної допомоги, якщо інакше людина не може дозволити собі подати позов, можна стверджувати, що держава не здатна забезпечити “ефективні засоби правового захисту” у випадку порушень прав на рівність і недискримінацію, гарантованих відповідно до статей 2(1) і 26 МПГПП. Найкраща міжнародна практика вимагає надання “відповідної правової допомоги” в тих випадках, коли людина відстоює своє право на рівність або недискримінацію.⁸⁸⁹

Система юридичної допомоги в Україні була створена лише порівняно нещодавно. Незважаючи на те, що стаття 59 Конституції гарантує, що “кожен має право на правову допомогу” і що “у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно”, законодавство, яке реалізує цю гарантію, було ухвалене лише в 2011 році (Закон України “Про безоплатну правову допомогу”)⁸⁹⁰ і в повному обсязі почне діяти тільки у 2017 році.

888 United Nations Committee on the Elimination of Discrimination Against Women, General Recommendation No. 28: On the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, UN Doc. CEDAW/C/2010/47/GC.2, 2010, Para 34.

889 Див. вище, виноска 1, Principle 18, с. 12.

890 Закон України “Про безоплатну правову допомогу” (Відомості Верховної Ради України, 2011, № 51, с. 577) зі змінами, внесеними між 2012 і 2014 роками.

Закон розрізняє первинну і вторинну правову допомогу. Первинна правова допомога охоплює надання правової інформації та консультацій, роз'яснень із правових питань та допомоги у складанні заяв, скарг та інших документів правового характеру як у цивільних, так і у кримінальних справах. Всі люди мають право на безкоштовну первинну правову допомогу. Вторинна правова допомога містить юридичне представництво в суді та складання процесуальних документів. Тільки певні вразливі та незаможні категорії осіб мають право на безкоштовну середню юридичну допомогу, а саме:

- i. особи з низькими доходами, зокрема ті, чий середній щомісячний сукупний сімейний дохід нижчий, або, особи з інвалідністю, якщо їхня пенсія (або допомога) менша за два прожиткових мінімуми;⁸⁹¹*
- ii. діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, діти, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;*
- iii. особи, до яких застосовано адміністративне затримання;⁸⁹²*
- iv. особи, до яких застосовано адміністративний арешт;⁸⁹³*
- v. особи, які відповідно до положень кримінального процесуального законодавства вважаються затриманими;*
- vi. особи, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою;*
- vii. особи, стосовно яких захисник залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом;*

891 Закон України "Про прожитковий мінімум" (Відомості Верховної Ради України, 1999, № 38, с. 348) зі змінами, внесеними між 2005 і 2012 роками. Див. вище, виноска 110.

892 Адміністративне затримання є формою запобіжного заходу, який полягає у тимчасовому обмеженні свободи пересування і місцезнаходження затримуваної особи за рішенням різних державних установ, таких як міліція або Державна прикордонна служба, на строк не більше трьох годин, а у певних виняткових випадках – до трьох діб.

893 Адміністративний арешт є формою покарання за скоєння адміністративного правопорушення і полягає у триманні правопорушника в ізоляції від суспільства на строк до 15 днів.

- viii. особи, на яких поширюється дія Закону України “Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту”, до моменту прийняття рішення про надання статусу біженця та у разі, якщо особа оскаржує рішення щодо статусу біженця;
- ix. ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, жертви нацистських переслідувань;
- x. особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;
- xi. особи, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку;
- xii. особи, реабілітовані відповідно до законодавства України.

Положення про безоплатну первинну правову допомогу набуло чинності в 2011 році. Положення про безоплатну вторинну правову допомогу набуває чинності поступово: стосовно категорій 3–7 – з 1 січня 2013 року, а щодо решти категорій – з 1 липня 2015 року, хоча у жовтні 2014 року уряд висунув законопроект, який відтерміновує це до 1 січня 2017 року. Схема надання правової допомоги узгоджується національним Координаційним центром з надання правової допомоги та забезпечується 27 регіональними центрами по всій території України.⁸⁹⁴

Докази і доведення

Міжнародне право визнає, що для особи може бути важко довести факт наявності дискримінації, і, відповідно до цього, вимагає, щоби правові норми щодо доказів і доведення були пристосовані для забезпечення

894 Namoradze, Z. and Romanov, R., *Access to Justice Advances in Ukraine*, Open Society Justice Initiative, 13 February 2013, <http://www.opensocietyfoundations.org/voices/access-justice-advances-ukraine>.

постраждалим можливості отримати відшкодування. Принцип 21 Декларації принципів рівності говорить, що:

Правові норми, що стосуються доказів і доведення, мають бути пристосовані для забезпечення того, щоби жертви дискримінації не стикалися з надмірними перешкодами в отриманні відшкодування. Зокрема, правила доведення в порядку цивільного судочинства повинні бути пристосовані для забезпечення того, щоби, коли особи, які заявляють про дискримінацію проти них, викладають перед судом чи іншим компетентним органом факти, з яких можна припустити, що дискримінація мала місце (факти prima facie), то тоді вже відповідач має доводити, що право на рівність не було порушене.⁸⁹⁵

Як вказує цей принцип, міжнародне право вимагає, щоби “тягар доведення” у випадках дискримінації перекладався на відповідача, як тільки були надані факти prima facie, що дискримінація мала місце. КЕСКП заявив у своєму Загальному зауваженні № 20, що:

Там, де факти та події у справі повністю або частково знаходяться у винятковому віданні влади або іншого відповідача, тягар доведення повинен вважатися покладеним на владу, або іншого відповідача, відповідно.⁸⁹⁶

Як зазначалося вище в розділі 3.2.2.1, Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації”, серед іншого, внес зміни до статті 60 Цивільного процесуального кодексу, запровадивши перекладання тягаря доведення у справах про дискримінацію. Тепер стаття 60 передбачає, що:

У справах про дискримінацію позивач зобов’язаний навести фактичні дані, які підтверджують, що

⁸⁹⁵ Див. вище, виноска 1, Principle 21, с. 13.

⁸⁹⁶ Див. вище, виноска 5, п. 15.

дискримінація мала місце. У разі наведення таких даних, доказування їх відсутності покладається на відповідача.

Перенесення тягаря доведення у справах про дискримінацію формулюється у принципі 21 Декларації принципів рівності, а також найкращій міжнародній практиці: як КЕСКП, так і КЛРД рекомендують державам забезпечити перекладання тягаря доведення у справах по дискримінації,⁸⁹⁷ і такі положення можна знайти в усіх директивах ЄС щодо боротьби з дискримінацією.⁸⁹⁸ Стаття 60, як виглядає, відповідає цим умовам, хоча відсутність ясності щодо рівня доказів, які мають бути надані до перекладення тягаря доведення відповідно до статті 60, означає, що українське законодавство може застосовувати вищий поріг, ніж це передбачено найкращою міжнародною практикою, яка вимагає надання позивачем лише доказів *prima facie*.

Засоби правового захисту та санкції

Принцип 22 Декларації принципів рівності окреслює важливість доречних засобів захисту та санкцій у випадках порушення прав на рівність і недискримінацію:

Санкції за порушення права на рівність повинні бути ефективними, пропорційними та мати стримуючий вплив. Санкції повинні передбачати відповідне відшкодування для тих, чиє право на рівність було порушено, зокрема, відшкодування матеріальної та

897 Див. вище, виноска 5, п. 40; United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *General Recommendation No. 30: Discrimination against non-citizens*, UN Doc. CERD/C/64/Misc.11/rev.3, 2004), 2004, Para 24.

898 Директива Ради ЄС 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року, яка реалізує принцип рівного поводження з особами незалежно від расового або етнічного походження, стаття 8; Директива 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року, яка встановлює загальні рамки рівного поводження в трудовій сфері, стаття 10; Директива 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 року, яка реалізує принцип рівного поводження з чоловіками і жінками у доступі та при наданні товарів і послуг, стаття 9; Директива 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 року про реалізацію принципу рівних можливостей та рівного поводження з чоловіками і жінками в питаннях зайнятості та професійної діяльності (нова редакція), стаття 19.

нематеріальної шкоди; санкції можуть також вимагати ліквідації дискримінаційних практик і проведеною структурних, інституційних, організаційних або політичних змін, які потрібні для реалізації права на рівність.

На міжнародному рівні КПЛ заявив, що засоби правового захисту повинні бути “доступними та ефективними”,⁸⁹⁹ в той час як КЕСКП зазначив, що “ефективні” засоби включають компенсацію, відшкодування, реабілітацію, гарантії неповторення та публічні вибачення.⁹⁰⁰

Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” та Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків” передбачають лише компенсацію за матеріальний або моральний збиток у випадках порушень цих законів. Тим не менш, обидва закони також передбачають, що порушники закону несуть цивільну, кримінальну та адміністративну відповідальність.

Що стосується цивільної відповідальності, то наявні засоби правового захисту викладені у статті 16, п. 2, Цивільного кодексу, що перелічує десять конкретних засобів правового захисту, які може надати суд:

- i. визнання права;*
- ii. визнання правочину недійсним;*
- iii. припинення дії, яка порушує право;*
- iv. відновлення становища, яке існувало до порушення;*
- v. примусове виконання обов'язку в натурі;*
- vi. зміна правовідношення;*
- vii. припинення правовідношення;*
- viii. відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;*
- ix. відшкодування моральної (немайнової) шкоди;*
- x. визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Авто-*

899 Див. вище, виноска 759, п. 15.

900 Див. вище, виноска 5, п. 40.

*номної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.*⁹⁰¹

Суд може захистити цивільне право або інтерес людини в будь-якому іншому порядку, встановленому угодою сторін або законодавством.

У випадку адміністративної відповідальності суд має різноманітні повноваження, перелічені у статті 162, п. 2 Кодексу адміністративного судочинства:

- i. визнання протиправними рішення суб'єкта владних повноважень чи окремих його положень, дій чи бездіяльності і про скасування або визнання нечинним рішення чи окремих його положень, про поворот виконання цього рішення чи окремих його положень із зазначенням способу його здійснення;*
- ii. зобов'язання відповідача вчинити певні дії;*
- iii. зобов'язання відповідача утриматися від вчинення певних дій;*
- iv. стягнення з відповідача коштів;*
- v. тимчасову заборону (зупинення) окремих видів або всієї діяльності об'єднання громадян;*
- vi. примусовий розпуск (ліквідацію) об'єднання громадян;*
- vii. примусове видворення іноземця чи особи без громадянства за межі України;*
- viii. визнання наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень.*

Стаття 162 також передбачає, що суд “може прийняти іншу постанову, яка б гарантувала дотримання і захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень”.⁹⁰²

901 Цивільний Кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2003, №№ 40–44, с. 356) зі змінами, внесеними між 2004 і 2015 роками.

902 Кодекс адміністративного судочинства України (Відомості Верховної Ради України, 2005, № 35–36, № 37, с. 446) зі змінами, внесеними між 2005 і 2015 роками.

Список доступних засобів правового захисту значною мірою є запозиченим з найкращої міжнародної практики, зокрема, тієї, на яку посилаються договірні органи ООН. КПЛ заявив у своїх Загальних зауваженнях, що:

де доречне відшкодування може являти реституцію, реабілітацію і такі заходи сатисфакції, як публічні вибачення, публічні церемонії, гарантії неповторення та внесення змін до відповідних законів і практик, а також притягнення до відповідальності осіб, винних у порушеннях прав людини (...) Загалом, цілей Пакту не буде досягнуто без обов'язку, який становить невід'ємну частину статті 2, вжити заходів щодо запобігання повторення порушень Пакту. Відповідно, частою практикою Комітету у справах, які розглядалися згідно із Факультативним протоколом, є включення до своїх міркувань потреби у заходах, окрім відшкодування конкретному потерпілому, яких має бути вжито для уникнення повторення обговорюваного типу порушення. Такі заходи можуть вимагати внесення змін до законів і практик держави-учасниці.⁹⁰³

КЕСКП заявив у своїх Загальних зауваженнях, що:

установи повинні (...) бути уповноважені надавати ефективні засоби правового захисту, такі як компенсація, відшкодування збитків, реституція, реабілітація, гарантії неповторення і публічні вибачення, а держави-учасниці повинні забезпечити, щоб ці заходи ефективно впроваджувалися.⁹⁰⁴

КЛРД заявив у Загальній рекомендації, що:

903 Див. вище, виноска 759, пп. 16 і 17.

904 Див. вище, виноска 5, п. 40.

[право домагатися справедливого та адекватного відшкодування або сатисфакції за будь-який збиток, понесений внаслідок такої дискримінації, яке втілено у статті 6 Конвенції, не завжди можна забезпечити лише шляхом покарання особи, винної у такій дискримінації; водночас, суди та інші компетентні органи мають розглядати питання про присудження фінансової компенсації за шкоду, матеріальну або моральну, заподіяну жертві, коли це є доречним.⁹⁰⁵

Комітет КЛДЖ у зв'язку зі статтею 2(b) КЛДЖ, заявив у своїх Загальних рекомендаціях, що:

Це зобов'язання вимагає від держав-учасниць забезпечення відшкодування для жінок, права яких відповідно до Конвенції були порушені. Без відшкодування обов'язок надання відповідного засобу правового захисту не виконується. Такі засоби повинні містити різні форми відшкодування, такі як грошова компенсація, реституція, реабілітація та відновлення; заходи сатисфакції, такі як публічні вибачення, публічні церемонії та гарантій неповторення; внесення змін до відповідних законів і практик; і притягнення до відповідальності осіб, винних у порушеннях прав жінок.⁹⁰⁶

Хоча окремі засоби правового захисту відповідно до Цивільного кодексу та Кодексу адміністративного судочинства дійсно відповідають багатьом із тих, які мають бути доступні згідно із міжнародними зобов'язаннями України в галузі прав людини, у деяких випадках це не так, зокрема, щодо засобів, які виходять за рамки інтересів конкретної жер-

905 United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *General Recommendation No. 26: Article 6 of the Convention*, UN Doc. A/55/18, annex v. at 153, 2000, Para 2.

906 United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *General Recommendation No. 28: On the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, UN Doc. CEDAW/C/GC/28, 2010, Para 32.

тви та спрямовані на забезпечення структурних або політичних змін, потрібних для забезпечення неповторення дискримінації. Тим не менш, обидва кодекси забезпечують судам загальні повноваження надавати будь-який інший потрібний засіб для забезпечення відшкодування позивачеві. Ці загальні повноваження щодо засобів правового захисту, принаймні, теоретично, дозволяють судам забезпечити види засобів, яких вимагають міжнародні зобов'язання України в галузі прав людини.

Однак, якщо скарги подаються до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, він, на відміну від судів, не має право застосовувати будь-які санкції або засоби правового захисту, а скоріше може звертатися до інших державних органів для усунення порушення.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Принцип 23 Декларації принципів рівності підкреслює важливу роль спеціалізованих органів у захисті права на рівність:

Держави повинні створити і підтримувати орган або систему скоординованих органів для захисту і просування права на рівність. Держави повинні забезпечити незалежний статус і повноваження таких органів відповідно до Паризьких принципів ООН, а також адекватне фінансування та прозорі процедури для призначення і звільнення їх членів.⁹⁰⁷

Важливість спеціалізованих органів також була підкреслена, зокрема, КЕСКП, який заявив, що:

Національне законодавство, стратегії, політики і плани повинні передбачати механізми та інститути, які ефективно вирішують проблеми особистої та структурної природи шкоди, яку спричиняє дискримінація у сфері економічних, соціальних і культурних прав. Установи, що займа-

907 Див. вище, виноска 1, Principle 23, с. 13.

ються скаргами на дискримінацію, зазвичай включають суди і трибунали, адміністративні органи, національні інституції з прав людини та/або омбудсмени, які мають бути доступні для всіх без дискримінації.⁹⁰⁸ (Виділення наше)

Хоча Україна не створила спеціалізований орган, сфокусований на захисті та просуненні права на рівність, вона насправді має національну правозахисну інституцію (НПІ), Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, яка була заснована у грудні 1997 року Законом України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”.⁹⁰⁹ Ніна Карпачова, екс-депутатка Верховної Ради, була призначена першим омбудсменом у 1998 році. У 2012 році після трьох термінів на цій посаді, її замінила Валерія Лутковська. Спочатку Міжнародний координаційний комітет національних інституцій із просунення і захисту прав людини у 2008 році присвоїв їй рівень “В” в якості НПІ, згодом, у 2009 році, підвищивши цей рівень до “А”, котрий був підтверджений у 2014 році.

Загальною сферою діяльності Уповноваженого є “Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції”.⁹¹⁰ Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

- i. захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;*
- ii. додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, зазначеними у статті 2 цього Закону;*
- iii. запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;*

908 Див. вище, виноска 5, п. 40.

909 Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” (Відомості Верховної Ради України, 1998, № 20, с. 99) зі змінами, внесеними між 2008 і 2015 роками.

910 Там само, стаття 1.

- iv. сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- v. поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;
- vi. запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- vii. сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.⁹¹¹

Закон встановлює, що Уповноважений повинен виконувати свої обов'язки незалежно від будь-яких державних органів і посадових осіб, а сам Уповноважений має бути вільним від будь-якої несумісності зі своєю посадою (наприклад, посади в інших державних органах, або членства у політичній партії).⁹¹² Уповноважений призначається або звільняється з посади Верховною Радою таємним голосуванням строком на п'ять років, а його звільнення допускається тільки у певних обставинах.⁹¹³ Критерії для призначення Уповноваженого викликають занепокоєння в аспекті вікової дискримінації. Уповноважений має бути громадянином України віком 40 років або старше, добре володіти державною мовою, мати високі моральні якості, досвід роботи в галузі захисту прав людини, а також проживати в Україні протягом попередніх п'яти років.⁹¹⁴ Уповноважений має Секретаріат і може створювати консультативну раду, що складається з осіб, які мають "досвід роботи в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина".⁹¹⁵

Діяльність Уповноваженого фінансується із державного бюджету, причому він самостійно розробляє свій бюджет і подає його до Верховної Ради на затвердження.⁹¹⁶ У 2013 році КПЛ висловив певну стурбованість

911 Див. вище, виноска 909, стаття 3.

912 Там само, статті 4 і 8.

913 Там само, статті 5 і 9.

914 Там само, стаття 5.

915 Там само, стаття 10.

916 Там само, стаття 12.

із приводу можливої невідповідності фінансових і людських ресурсів, які виділяються на діяльність Уповноваженого, що може підрвати його ефективність.⁹¹⁷

Уповноважений має низку специфічних прав:

1. невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших органів, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, їх посадовими та службовими особами;
2. бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;
3. звертатися до Конституційного Суду України з поданням: про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина; про офіційне тлумачення Конституції України та законів України;
4. вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;
5. безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;
6. на ознайомлення з документами, у тому числі, тими, що містять інформацію з обмеженим доступом, та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться у судах. Доступ до інформа-

917 Див. вище, виноска 390, п. 7.

- ції з обмеженим доступом здійснюється у порядку, встановленому законом;
7. вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;
 8. запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;
 9. відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування: місця утримання для затриманих або засуджених осіб, пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, приймальники-розподільники для дітей, спеціальні виховні установи, військові частини, відділення органів внутрішніх справ, психіатричні заклади; пункти тимчасового розміщення біженців; психоневрологічні інтернати; соціально-реабілітаційні центри тощо.
 10. опитувати осіб, які перебувають у зазначених вище місцях та отримувати інформацію стосовно поводження з цими особами і умов їх тримання;
 11. бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій;
 12. звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ;
 13. направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;
 14. перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, здійснюють виконання судових рішень, вносити в установленому порядку пропозиції щодо поліпшення діяльності таких органів у цій сфері;

15. здійснювати контроль за забезпеченням рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.⁹¹⁸

Окрім того, Уповноважений може приймати заяви від громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, що діють в їх інтересах, якщо скарга не перебуває на розгляді суду.⁹¹⁹

Уповноважений має абсолютну свободу дій у тому, як він використовує свої законні повноваження. Окрім тих, які містяться у Законі України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”, Уповноважений також має різні повноваження щодо дискримінації, викладені в Законі України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” та, знедавна, в інших питаннях прав людини, включаючи персональні дані і свободу інформації. Уповноважений також виступає як національний превентивний механізм у питаннях про тортури, згідно із Конвенцією проти катувань. Висловлювалися побоювання – серед інших, з боку КЕСКП, – що у своїй новій розширеній ролі омбудсмен потребуватиме додаткових фінансових і людських ресурсів задля того, щоб він міг ефективно виконувати всі свої функції.⁹²⁰

У межах цих широких сфер діяльності та різноманітних повноважень, Уповноважений виокремив чотири ключові напрямки, одним з яких є недопущення дискримінації. У рамках цього Уповноважений надав пріоритетного значення освіті та забезпеченню професійної підготовки суддів, працівників органів внутрішніх справ і правників у питаннях недискримінації.⁹²¹

Уповноважений публікує щорічний звіт (а також спеціальні доповіді), в яких зазначається кількість випадків і отриманих скарг, а також загальна оцінка ситуації з правами людини в Україні. З 2012 року ці звіти містять розділи з дискримінації за різними ознаками, і оцінюється прогрес (або

918 Див. вище, виноска 909, стаття 12.

919 Див. вище, виноска 909, стаття 17.

920 Див. вище, виноска 390, п. 7.

921 Інтерв'ю із Сергієм Пономарьовим, заступником начальника Управління з питань дотримання прав дитини, недискримінації та гендерної рівності Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, 25 лютого 2015 року.

його відсутність) у цій сфері. Звіт за 2014 рік також містить дані про кількість скарг до Уповноваженого, що стосуються дискримінації. Як видно, переважна більшість скарг стосуються релігійних або інших переконань.

Підстава для скарги	Кількість скарг
Раса	3
Колір шкіри	1
Етнічне походження	18
Національне походження	24
Асоціація з національною меншиною	17
Політичні переконання	1
Релігійні або інші переконання	1788
Мова	11
Соціальне походження	3
Місто проживання	9
Вік	4
Стать	37
Інші ознаки	21
"Рівність перед законом"	20
Свобода і розвиток української мови	5
Свобода використовувати мову меншини	75
Свобода віросповідання	34
Загалом	2051

У рамках своєї роботи з протидії дискримінації в 2014 році, Уповноважений розробив розробила стратегію щодо запобігання та боротьби з дискримінацією в Україні на період 2014–2017 років, підкріплену Планом заходів. Станом на кінець 2014 року Уповноважений здійснив здійснила низку кроків у рамках Плану заходів, включаючи огляд законодавства та підзаконних актів з точки зору недискримінації, розгляд законопроектів та надання висновків до відповідних комітетів Верховної Ради, а

також контроль за роботою органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в сфері недискримінації.⁹²²

У цілому, Уповноважений відіграє важливу роль у просуванні прав на рівність і недискримінацію в Україні. Як НПІ рівня "А" з надзвичайно широким спектром повноважень у галузі рівності та недискримінації (а також у сфері прав людини в ширшому сенсі), Уповноважений може розглядатися як така, яка відповідає міжнародним зобов'язанням України у галузі прав людини. Хоча є певні побоювання, що її сфера діяльності є надто широкою для єдиної інституції, той факт, що Уповноважений надає пріоритет боротьбі з дискримінацією, можна тільки вітати.

Уповноважений з прав людей з інвалідністю

У грудні 2014 року указом Президента України була створена посада Уповноваженого Президента України з прав людей з інвалідністю.⁹²³ Указ визначає сім основних завдань для Уповноваженого:

1. моніторинг додержання в Україні прав та інтересів людей з інвалідністю, виконання міжнародних зобов'язань України, внесення Президентіві України пропозицій щодо припинення, усунення обмежень та порушенню їхніх прав і законних інтересів;
2. здійснення заходів із налагодження взаємодії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з питань прав і законних інтересів людей з інвалідністю;
3. внесення Президентіві України пропозицій щодо підготовки проектів законів, актів Президента України по захисту громадянських, соціальних, економічних, культурних прав і законних інтересів людей з інвалідністю;
4. участь у підготовці проектів нормативно-правових актів із захисту прав та інтересів людей з інвалідністю, забезпечення реалізації їх громадянських, соціальних, економічних та культурних прав, недопущення дискримінації та забезпечення рівних

922 Ukrainian Parliament Commissioner on Human Rights, *Report on Realization in 2014 of the Action Plan toward implementation of the Strategy for Preventing and Combating Discrimination in Ukraine in 2014–2017*.

923 Указ Президента України № 902/2014 від 1 грудня 2014 року «Про Уповноваженого Президента України з прав людей з інвалідністю».

- можливостей для людей з інвалідністю в усіх сферах суспільного життя;
5. участь в експертизі законів, які надійшли на підпис главі держави, законопроектів, які пропонуються для внесення Президентом України на розгляд Верховної Ради України, інших законопроектів, які стосуються прав та інтересів людей з інвалідністю;
 6. підготовка та організація заходів за участю Президента України, у тому числі міжнародних, з питань забезпечення прав і законних інтересів людей з інвалідністю;
 7. інформування громадськості про здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення прав і законних інтересів людей з інвалідністю.

Першим Уповноваженим був призначений Валерій Сушкевич, президент Національного параолімпійського комітету України і глава Національної асамблеї інвалідів України.⁹²⁴ Враховуючи короткий період часу між створенням посади та публікацією цього звіту, ще зарано робити певні висновки щодо ефективності Уповноваженого у підвищенні захисту осіб з інвалідністю від дискримінації. Конкретні завдання Уповноваженого, хоча й гідні вітання, зосереджені, здебільшого, на аналізі законодавства та внесенні пропозицій для законодавчих і політичних реформ, радше, ніж на контролі за їх виконанням. Якщо Уповноважений зможе висунути пропозиції, які би подолали дискримінацію і несприятливе становище осіб з інвалідністю та візьме активну участь у втіленні їх в життя, є можливість, що ця посадова особа зіграє свою позитивну роль.

3.4.2 Судова практика у галузі рівності і недискримінації

Будь-який аналіз судової практики з питань рівності та недискримінації повинен із самого початку враховувати особливості правової системи України. Україна має систему права, аналогічну до більшості європейських країн, і, таким чином, формально не визнає прецеденти, як це робиться у країнах прецедентного права. Таким чином, головну роль відіграє текст відповідних конституційних чи законодавчих положень, а тлумаченню цих положень надається невелике

⁹²⁴ Президент України, «Президент призначив Уповноваженим з прав людей з інвалідністю Валерія Сушкевича», *president.gov.ua*, 3 грудня 2014 року.

значення. Справді, тільки Конституційний Суд уповноважений надавати офіційні, авторитетні тлумачення Конституції та законодавства, які є обов'язковими для інших судів.⁹²⁵ Тому будь-який огляд судової практики в Україні мусить враховувати як обмежену роль судової практики в правовій системі, так і той факт, що тільки рішення Конституційного суду є юридично зобов'язуючою судовою практикою. Таким чином, у цьому розділі розглядаються та аналізуються відповідні рішення Конституційного Суду. Також ми розглядаємо невелику кількість рішень нижчих судів загальної юрисдикції; хоча вони не мають формальної прецедентної сили, однак, є прикладами того, як суди загальної юрисдикції розглядали проблеми рівності і недискримінації, коли з ними стикалися.

Ті декілька справ, що розглядалися у Конституційному Суді, вимальовують неоднозначну картину. Тоді як існують певні, хоч і нечисленні, рішення, в яких Конституційний Суд використовував принципи рівності та недискримінації, він жодного разу не вдався до будь-якого детального аналізу, чого вимагають права на рівність і недискримінацію. Те ж саме можна сказати і про суди загальної юрисдикції. Крім того, в той час як суди при винесенні рішень, у цілому, з готовністю посилаються на міжнародні угоди, в яких Україна є стороною, існує дуже небагато, якщо взагалі є, випадків обговорення конкретних вимог цих угод, їх тлумачень із боку відповідних договірних органів та їх конкретного застосування у питанні, з яким зіткнувся суд у певній справі.

Конституційний Суд України

Конституційний Суд України ухвалив тільки одне рішення стосовно офіційного тлумачення найбільш важливого положення Конституції з точки зору прав на рівність і недискримінацію (стаття 24) – у справі 2012 року. Він також, однак, прийняв низку рішень, в які включені тлумачення статті 24, таким чином надавши вказівки щодо того, якою мірою стаття 24 захищає права на рівність і недискримінацію.

925 Стаття 13 Закону України "Про Конституційний Суд України" (Відомості Верховної Ради України, 1996, № 49, с. 272) зі змінами, внесеними між 2006 і 2014 роками.

Офіційне тлумачення: Рівність можливостей брати участь у цивільному судочинстві

**Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2012
від 12 квітня 2012 року**

Факти: Троян Антон Павлович, український громадянин, який відбував покарання у вигляді позбавлення волі у виконавчій установі закритого типу, хотів особисто брати участь у судових засіданнях під час розгляду справ, в яких він був стороною. Проте, як засудженому, йому не дозволили це зробити. Пан Троян стверджував, що позбавлення його можливості бути присутнім на суді через його статус ув'язненого становить дискримінацію та порушення його конституційного права на рівний доступ до правосуддя.

Рішення: Конституційний суд постановив, що недопущення пана Трояна до особистої участі у судових засіданнях під час розгляду справ, в яких він був стороною, є порушенням кількох статей Конституції, зокрема, статті 24, п. 1.

Обґрунтування суду, що стосується рівності/недискримінації: Конституційний суд почав свій аналіз із посилання на статтю 24, яка говорить, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (частина 1) і що заборонено встановлення привілеїв чи обмежень за захищеними ознаками (частина 2). Він також заявив, що, відповідно до статті 26, іноземці та особи без громадянства користуються тими самими правами і свободами, що і громадяни України, за винятком випадків, коли Конституцією, законом, або міжнародними договорами, ратифікованими Україною, передбачено інше.

Суд зазначив, що рівність і неприпустимість дискримінації є не тільки конституційними принципами правової системи України, але й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема МПГПП, ЄКПЛ і Протоколи № 12 до неї, та у Загальній декларації прав людини.

Гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових мож-

ливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Суд також послався на статтю 63, яка передбачає, що засуджений користується усіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Суд зазначив, що, хоча законодавство гарантує право осіб на участь у судовому розгляді, законом не врегульовано порядок забезпечення особистої участі засудженого, який відбуває покарання у виді арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, у розгляді судової справи як сторони.

Беручи до уваги статтю 24 Конституції, а також статті 55 (яка передбачає, що кожна людина має право на оскарження рішень, дій та бездіяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб та державних службовців) і статтю 129, ч. 2, (яка передбачає, що одним з основних принципів судочинства є рівність перед законом і судом усіх учасників судового процесу), Конституційний Суд дійшов висновку, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку у судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій, у тому числі, й особа, яка засуджена і відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань.

У своєму рішенні Конституційний суд вирішив вийти за рамки простого розгляду прав на справедливий судовий розгляд та брати участь у суді, натомість взявши до уваги аргументи щодо рівності та дискримінації, зокрема, дискримінації, з якою стикаються засуджені, у вигляді нездатності особисто взяти участь у судовому засіданні. Хоча це питання не стосувалося фактів справи, суд також, вочевидь, погодився з тим, що іноземці та особи без громадянства, відповідно до статті 26 Конституції, також мають право на рівність в Україні. Проте, рішення суду у цьому питанні досить неясне. Тоді як саме рішення застосовує радше загальні принципи прав людини, ніж докладний аналіз висунутих аргументів, тим не менш, воно є позитивним прикладом використання принципів

рівності та дискримінації у справі, яку можна було би вирішити, спираючись на вужчі міркування щодо справедливого судового розгляду.

Дискримінація за віком

Конституційний Суд декілька разів стикався із проблемами в законодавстві стосовно встановлення дискримінації на підставі віку. У деяких випадках оскаржувалися мінімальні та максимальні вікові вимоги, встановлені в законодавстві для конкретних посад, тоді як в інших досліджувалися кваліфікаційні правила щодо віку працівників в інших сферах діяльності. Рішення вказують на значну непослідовність і відсутність ясності в юридичному аналізі та підході Суду. Тут ми приділяємо окрему увагу цій лінії юриспруденції, оскільки це демонструє деякі серйозні проблеми зі способом, у який Конституційний Суд тлумачить статтю 24.

Перше рішення, від 2000 року, пов'язане з посадою Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2000 від 18 квітня 2000 року

Факти: Сорок сім депутатів Верховної Ради попросили Конституційний суд перевірити конституційність статті 5 Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”, який встановлює, що Уповноважений повинен досягти 40 років на день його обрання.

Аргументи: Депутати стверджували, що віковий ценз суперечить кільком положенням Конституції, зокрема:

- Статті 8, ч. 1 (визнається і діє принцип верховенства права);
- Статті 19 (органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України);
- Статті 21 (всі люди вільні та рівні у своїй гідності та правах);
- Статті 22, ч. 3 (при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод);

- Статті 24, ч. 1 (громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом);
- Статті 24, пункт 2 (не може бути привілеїв чи обмежень за захищеними ознаками);
- Статті 43, ч. 1 (право на працю);
- Статті 43, ч. 2 (держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю); і
- Статті 64, ч. 1 (Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України).

Депутати стверджували, що віковий ценз суперечить цим положенням Конституції, оскільки стаття 101 не встановлює вікові обмеження для громадян стосовно обрання на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Однак, голова Верховної Ради та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини послалися на статтю 85, п. 17 Конституції, яка визначає повноваження Верховної Ради щодо “призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”. Вони стверджували, що це положення не може визначити усі сторони такого складного механізму, як інститут Уповноваженого з прав людини, і тому є потреба у спеціальному законі. Встановлення вікового цензу цілком узгоджується із законодавчою практикою в Україні.

Рішення: Конституційний Суд постановив, що вимога про те, що Уповноважений повинен досягти 40 років на день його обрання, не є неконституційною.

Обґрунтування: Хоча Конституція не містить терміну “ценз”, проте встановлює відповідні кваліфікаційні вимоги до претендентів на певні державні посади, у тому числі, депутатів, суддів і Президента. Аналогічним чином, закони часто встановлюють вікові вимоги до претендентів на інші державні посади. Кваліфікаційні вимоги зумовлені родом і характером діяльності посадових осіб, а тому не можуть розглядатися як обмеження громадян у користуванні рівним правом доступу до державної служби.

Встановлення Конституцією України та законами України певних кваліфікаційних вимог не порушує конституційного принципу рівності

(стаття 24), адже всі громадяни, які відповідають конкретним кваліфікаційним вимогам, мають право займати відповідні посади.

Визначені законом кваліфікаційні вимоги повинні, тим не менш, відповідати положенням статті 24. З огляду на особливу важливість його діяльності, змістом якої є здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, Верховна Рада України повноважна встановлювати кваліфікаційні вимоги до особи, яка претендує на цю посаду. Стаття 101 Конституції не забороняє цього. Ці кваліфікаційні вимоги включають в себе досвід та соціальну зрілість, які набуваються лише з досягненням певного віку. Суд постановив, що “Критерієм у законодавчому встановленні кваліфікаційних вимог до віку є доцільність”.

У своєму рішенні Конституційний Суд послався лише на внутрішнє законодавство, але не ті міжнародні угоди щодо прав людини, в яких Україна є учасницею (хоча станом на 2000 рік вік ще не визнавався як ознака, за якою дискримінація заборонена на міжнародному або європейському рівні).⁹²⁶ Суд правильно стверджував, що кваліфікаційні вимоги для деяких посад на державній службі по суті не є порушенням права на рівність, але що будь-які кваліфікаційні вимоги повинні, тим не менш, не бути дискримінаційними і не порушувати статтю 24. Однак, аргументація Суду стала явно хибною, коли він визначив, що “тільки людина певного віку” може мати досвід і соціальну зрілість, потрібні для посади Уповноваженого. Хоча досвід і соціальна зрілість є виправданими вимогами, вік понад 40 років сам по собі не гарантує, що людина матиме достатній досвід і соціальну зрілість; аналогічно, вік нижче 40 років сам по собі не заважає особі мати достатній досвід і бути соціально зрілою. Суд не став вдаватися у міркування про те, чому тільки людина віком старше 40 років може мати достатній досвід та соціальної зрілості, таким чином, не обґрунтувавши достатньо тісний зв'язок між віковим цензом і встановленою вимогою. Дійсно, єдиним тестом, який

926 Єдиним виключенням із цього загального положення є дискримінація у сфері зайнятості, де Рекомендація Міжнародної організації праці № 162 від 1980 (Рекомендація щодо літніх працівників) закликала держави заборонити дискримінацію за ознакою віку в сфері зайнятості. Ця рекомендація, однак, судячи з її назви, спрямована на захист працівників старшого віку, а не забороняє мінімальні вікові вимоги для посади.

використав Суд для вирішення питання, коли вікова кваліфікація є виправданою, був критерій “доцільності”.

Один суддя, Микола Козюбра, висловив окрему думку. Визнаючи, що вимоги до претендента на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини можуть бути встановлені з метою забезпечення певного рівня зрілості та відповідного життєвого досвіду і навичок, суддя Козюбра вважав, що віковий ценз у такому вигляді є неприпустимим, оскільки, на відміну від вимог мінімально припустимого віку для депутатів Верховної Ради (стаття 76), президента (стаття 103), суддів (стаття 127, ч. 3) та суддів Конституційного суду (стаття 148, ч. 3), така експліцитна вимога не передбачена Конституцією. Суддя Козюбра дійшов висновку, що стаття 5 Закону є неконституційною і піддав критиці рішення більшості, яке відкрило шлях до впровадження цензу, не дозволеного Конституцією у такому вигляді.

Як рішення більшості, так і окрема думка у цьому випадку не відповідають найкращій міжнародній практиці щодо вимог до мінімального і максимального віку для претендентів на конкретні посади, легітимність яких майже повсюди було відкинуто. Це також свідчить про незрозуміння сутності компаратора у випадках дискримінації: ймовірна дискримінація стосувалася ознаки віку, і при визначенні, чи присутня була дискримінація, треба було порівнювати осіб віком нижче і вище 40 років. Однак, у своїх міркуваннях Суд фактично порівнював осіб віком понад 40 років з іншими особами віком також понад 40 років, і був задоволений тим, що особи цієї групи були рівними між собою, “адже всі громадяни, які відповідають конкретним кваліфікаційним вимогам, мають право займати відповідні посади”.

Через рік Суд розглядав віковий ценз у законі, що регулює повернення заощаджень особам, які втратили гроші між 1992 і 1995 роками після розпаду СРСР і утворення незалежної України.

**Рішення Конституційного Суду України № 13-рп/2001
від 10 жовтня 2001 року**

Факти: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини звернувся до Конституційного Суду для перевірки конституційності Закону України “Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України”, що поділяв вкладників на категорії за ознакою їхнього віку при визначенні, в якому порядку їм буде повернуто гроші, які вони втратили після проголошення незалежності України (наприклад, тому, що вони тримали їх в Ощадбанку СРСР, який збанкрутував і був ліквідований у 1991 році).

Аргументи: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини стверджував, що процедура, за допомогою якої гроші повертаються у різний час залежно від віку вкладника, порушує статтю 24 Конституції. Перший віце-прем’єр-міністр наголосив на тому, що немає можливості повернути всі гроші одночасно, тому повернення треба проводити поетапно.

Рішення: Суд постановив, що цей закон порушив вимогу статті 24 Конституції про те, що права і свободи – зокрема, право на власність – гарантовані громадянам на рівній основі.

Обґрунтування: Суд проаналізував положення Конституції, що стосуються права власності (стаття 41), перш ніж перейти до статті 24. Суд просто зазначив, що стаття 24 гарантує громадянам рівні права і свободи. Отже, право власності у статті 41 має бути гарантовано на рівній основі для всіх громадян. Таким чином, різниця у тому, яким чином гроші будуть повернуті на підставі віку вкладника, порушує статтю 24.

Суд не стверджував явним чином, що вік є характеристикою, що підпадає під формулювання “іншими ознаками” у статті 24, ч. 2, а натомість виніс своє рішення на підставі статті 24, ч. 1, яка гарантує рівність прав і свобод всіх громадян. Таким чином, оминувши питання про те, чи заборонена вікова дискримінації згідно із частиною 2 статті 24, рішення суду, однак, підтвердило, що розрізнення за ознакою віку буде, принаймні, у певних обставинах, суперечити частині 1 статті 24.

З цим не погодилися двоє суддів, один з яких, суддя Володимир Шаповал, цілком зосередив свою окрему думку на висновках більшості суддів стосовно статті 24. У той час як більшість не заявляла прямо, що вік є характеристикою, захищеною згідно із статтею 24, ч. 2, суддя Шаповал взагалі відкинув будь-яку можливість такого висновку, заявивши, що є “логічним і обґрунтованим” те, що вік не був включений до списку захищених ознак. Він зазначив, що люди переходять із однієї вікової категорії в іншу протягом усього їхнього життя; з плином часу вони можуть втратити певні права, привілеї та обмеження своїх прав, але отримати інші у старших вікових категоріях. Суддя Шаповал розкритикував більшість за фактичний перегляд статті 24 шляхом включення віку як захищеної ознаки до частини 2, і за ухвалення рішення, яке суперечило Рішенню № 5-рп/2000.

У 2004 році Конституційний Суд зіткнувся з оскарженням закону, подібного до того, що розглядався у Рішенні № 5-рп/2000, цього разу щодо мінімального віку для кандидатів на посаду керівника вищого навчального закладу.

Рішення Конституційного Суду України № 14-рп/2004 від 7 липня 2004 року

Факти: П'ятдесят шість депутатів Верховної Ради попросили Конституційний Суд перевірити конституційність статті 39, ч. 1, абзац 2 Закону України “Про вищу освіту”, який встановлював, що граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації не може перевищувати шістдесят п'ять років.

Аргументи: Депутати стверджували, що це положення суперечить статті 24, ч. 1 Конституції, згідно з якою громадяни мають рівні конституційні права і свободи та статті 24, ч. 2, яка забороняє встановлення привілеїв та обмежень за переліком заборонених ознак і містить формулювання “або іншими ознаками”. Депутати стверджували, що “інші ознаки” мають включати “вік”. Ця позиція була підтримана Президентом України.

Голова Верховної Ради стверджував, однак, що стаття 24 не забороняє законодавців від встановлення вимог для певних посад, і що це

вікове обмеження обумовлене специфікою та особливостями виконуваної роботи.

Фахівці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка зазначили, що оскаржуване положення Закону не відповідає Конституції України.

Центр європейського та порівняльного права при Міністерстві юстиції вважав, що це положення суперечить Конституції України, міжнародним документам і практиці Європейського суду з прав людини.

Рішення: Конституційний суд постановив, що вимога щодо граничного віку кандидата на посаду складає невиправдану дискримінацію за ознакою віку, всупереч правам на рівність і недискримінацію (стаття 24) і праву на працю (стаття 43).

Обґрунтування: Конституційний суд почав свій аналіз з розгляду права на працю відповідно до статті 43 Конституції, що гарантує право на працю (ч. 1) та вимагає від держави гарантування рівних можливостей громадян у виборі професії та роду трудової діяльності (ч. 2). Суд зазначив, що право на працю обов'язково містить заборону на дискримінацію при встановленні трудових відносин.

Суд також зазначив, що конституційний принцип рівності не утримує законодавців від регулювання трудових відносин шляхом встановлення умов для окремих посад, які обумовлені характером професійної діяльності. Законодавством уже запроваджені вікові вимоги щодо військовослужбовців, працівників правоохоронних органів та органів місцевого самоврядування. Суд послався на своє Рішення № 5-рп/2000, в якому він підкреслив деякі положення у самій Конституції, що запроваджують вимоги мінімального віку для певних посад. Однак, Суд заявив, що мета встановлення відмінностей (вимог) у правовому статусі працівників мусить бути істотною, а будь-які відмінності (вимоги), встановлені для досягнення цієї мети, повинні відповідати конституційним положенням, бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими та справедливими. В іншому випадку обмеження становлять дискримінацію.

Відзначаючи це, Суд заявив, що таке тлумачення статті 43 Конституції відповідає міжнародним угодам України. Суд послався на МПГПП, стаття 4 якого передбачає, що держави можуть піддавати встановлені у ньому права тільки таким обмеженням, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним із природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

Потім Суд звернувся до власне оскаржуваного закону. Ні положення цього закону, ні позиції органів державної влади не дають змоги визначити причини для обмеження. Однак, враховуючи можливі цілі, які випливають із закону, такі обмеження не можуть бути названі виправданими, розумними і справедливими. Існують менш обтяжливі способи досягнення цих цілей, ніж автоматичне позбавлення громадян віком понад 65 років права претендувати на ці посади. Положення закону лишають осіб віком понад 65 років можливості висувати свої кандидатури на ці посади, незалежно від їх здібностей, досвіду або кваліфікації. Такий висновок, як заявив Суд, узгоджується із Рекомендацією 1980 року № 162 Міжнародної організації праці щодо літніх працівників, згідно з якою літні працівники без дискримінації за віком повинні користуватися рівністю можливостей та ставлення нарівні з іншими працівниками, зокрема, стосовно доступу, з урахуванням їхніх особистих здібностей, досвіду та кваліфікації, до роботи за їхнім вибором як у державному, так і в приватному секторах; однак у виняткових випадках можуть встановлюватися вікові обмеження з огляду на особливі вимоги, умови або правила для деяких видів роботи.

Суд також зазначив, що вікові обмеження не були встановлені для науково-педагогічних працівників освітніх установ. Справді, жоден елемент роботи науково-педагогічних працівників або керівників вищих навчальних закладів не може надати об'єктивно виправданих причин для введення обмежень за віком.

Положення Закону, таким чином, створюють нерівне правове становище на підставі віку, обмежуючи гарантію рівних можливостей у реалізації конституційного права на працю. Отже, віковий ценз становить дискримінацію у реалізації права на працю і, таким чином, суперечить частинам 1 і 2 статті 43 та частинам 1 і 2 статті 24 Конституції України.

У цьому рішенні, ухваленому більшістю суддів,⁹²⁷ Конституційний Суд надав більшої ясності тому, яким чином він оцінює, чи може неоднакове поводження бути виправданим. По-перше, мета різного поводження або обмеження мусить бути істотною; по-друге, різне поводження або обмеження, встановлене для досягнення цієї мети, повинно бути “об’єктивно виправданим, розумним і справедливим”. Хоча й не вирішуючи явним чином питання про те, чи є “вік” характеристикою, за якою дискримінація взагалі заборонена, Суд встановив, що у цьому випадку відбулося порушення як права на працю, так прав на рівність і недискримінацію. Схоже, Суд погодився, що віковий ценз, у принципі, є дискримінаційним обмеженням, які вимагає виправдання.

Однак, прогресивне рішення Суду у цій справі різче відрізняється від пізнішого рішення 2007 року, коли він розглядав граничний вік для перебування на певних посадах на державній службі, у місцевому самоврядуванні та на дипломатичній службі.

Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2007 від 16 жовтня 2007 року

Факти: Сорок сім депутатів Верховної Ради попросили Конституційний суд перевірити конституційність низки законодавчих положень (статті 23 Закону України “Про державну службу”, статті 18 Закону України “Про службу в органах місцевого самоврядування” та статті 42 Закону України “Про дипломатичну службу”), якими встановлювався граничний вік 60 років для чоловіків і 55 років для жінок для перебування на певних посадах на державній службі, в органах місцевого самоврядування та на дипломатичній службі.

Аргументи: Депутати стверджували, що термін “інші ознаки” у статті 24 Конституції слід тлумачити як такий, що містить “вік”. Оскаржувані положення дискримінували за ознакою віку без об’єктивного виправ-

927 Один суддя, Володимир Шаповал, не погодився з цим рішенням. Суддя Шаповал вважав, що стаття 43 не гарантує право на зайняття конкретної посади або навіть взагалі не стосується конкретних посад; «вік» не є характеристикою, яка входить до «інших обставин» у статті 24, і висновок суду не був «логічним і обґрунтованим» на основі тимчасової природи вікової характеристики; міжнародне право не відповідає висновку більшості і, у будь-якому випадку, Конституція не встановлює примат міжнародного права над національним.

дання, і, таким чином, складали дискримінацію щодо права на працю, що суперечить статтям 24, 38 і 43 Конституції.

Рішення: Конституційний суд постановив, що “вік” не є захищеною ознакою, яка розуміється під “іншими ознаками” у статті 24 Конституції.

Міркування: Суд почав із посиланням на своє раніше ухвалене Рішення № 14-рп/2004 та наведений у ньому аналіз природи права на працю відповідно до статті 43 Конституції.

Надалі Суд звернувся до статті 38, яка гарантує громадянам рівні права на доступ до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування. Рівне право доступу до державної служби є правовою можливістю і не вимагає негайної та безумовної реалізації. Встановлення у законодавстві граничного віку для перебування на державній службі визначається завданнями і функціями різних органів і спеціфікою їх діяльності. Деякі з оскаржуваних законів дозволяли перевищувати граничний вік перебування на службі, беручи до уваги професійні якості людини та її творчий потенціал на момент досягнення граничного віку. Як такі вікові обмеження щодо певних посад у державній службі не були порушенням принципів рівності.

Далі Суд розглянув права на рівність і відсутність дискримінації у статті 24. Частина 1 статті 24 гарантує рівність громадян перед законом і, таким чином, встановлює однаково обов’язковий характер того чи іншого закону для всіх громадян. Тим не менш, не всі відмінності у привілеях і обмеженнях пов’язані з характеристиками, зазначеними у частині 2. Загальний принцип, за яким забороняються привілеї та обмеження за певними соціальними чи особистими ознаками, таким чином, не є абсолютним. Органам державної влади у сфері проведення відповідної політики економічного або соціального характеру надається можливість на власний розсуд встановлювати обмеження з огляду на особливі вимоги, умови або правила для деяких видів роботи. Дійшовши цього висновку, Суд послався на своє раніше прийняте Рішення № 14-рп/2004 та його висновок, що конституційний принцип рівності не забороняє законодавцям регулювати трудові відносини шляхом встановлення умов для окремих посад, які викликані характером відповідної професійної діяльності. Таким чином, стаття 24 не забороняє встановлення відмінностей у правовому регулюванні зайнятості для осіб, які належать до різних видів діяльності та категорій.

Потім Суд звернувся до питання про те, чи є “вік” ознакою, захищеною у терміні “інший статус” у ч. 2 статті 24. Суд зазначив, що вік “є змінною категорією” і що особи, “послідовно переходять з однієї вікової категорії в іншу, втрачаючи встановлені для осіб даного віку певні права та привілеї, позбавляючись відповідних обмежень у правах і набуваючи інших прав, встановлених для відповідної вікової категорії”. На цій основі “всі люди рівні і відрізняються лише за віком” і, таким чином, “встановлення вікових обмежень не може вважатися порушенням принципу правової рівності громадян”.

Захищаючи цей висновок, Суд заявив, що він узгоджується із положеннями міжнародного права та законодавства Європейського Союзу:

- Згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 року держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це сумісно з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві (стаття 4).
- У пункті 2 статті 1 Конвенції Міжнародної організації праці про дискримінацію в галузі праці та занять 1958 року № 111 встановлено, що “будь-яке розрізнення, недопущення або перевага відносно певної роботи, що ґрунтується на її специфічних вимогах, дискримінацією не вважається”.
- Відповідно до пункту 5 розділу II Рекомендації Міжнародної організації праці щодо літніх працівників 1980 року № 162 у виключних випадках можуть встановлюватися вікові обмеження з огляду на особливі вимоги, умови або правила для деяких видів роботи.
- Стаття 6 Директиви Ради ЄС 2000/78/ЕС від 27 листопада 2000 року передбачає, що різниця у ставленні за ознакою віку не становить дискримінацію, якщо в контексті національного права вона є об’єктивно та раціонально обґрунтованою правомірною метою, включаючи легітимну політику у сфері працевлаштування, ринку праці і завдань професійного навчання, та якщо засоби досягнення такої мети є належними і необхідними.

Таким чином, заключив Суд, міжнародно-правові акти допускають можливість встановлювати в національному законодавстві певні вікові обмеження на зайняття окремими видами трудової діяльності.

Рішення Суду видає відсутність розуміння принципів роботи права на недискримінацію, а також суттєві помилки у тлумаченні низки міжнародних та європейських правових актів. Також здається неможливим узгодити це рішення із ранішим і прогресивнішим рішенням того ж Суду від 2004 року. Хоча рішення 2004 прямо не заявляє, що “вік” підпадає під дію терміну “інші ознаки” у статті 24, аналіз Суду припускає, що обмеження на підставі віку є, у принципі, дискримінаційними та потребують обґрунтування.

На жаль, рішення від 2007 року представляє найостаннішу постанову Суду з цього питання, і таким чином, можливо, його поточну правову позицію. Воно не відповідає найкращій міжнародній практиці. Хоча Суд визнав, що відповідні міжнародні договори і законодавство Європейського Союзу забороняє дискримінацію за ознакою віку і дозволяє відмінне поводження на підставі віку тільки в дуже обмежених випадках, наполягання Суду на тому, що його рішення узгоджується з цими положеннями, показує, що він плутає винятки із загальної заборони дискримінації за ознакою віку із власним висновком про те, що дискримінація за віковою ознакою сама по собі не становить проблеми. Суд не звернув уваги на те, що така дискримінація може бути виправдана згідно з положеннями міжнародного та європейського права, яких вона стосується, тільки у випадку строго обмежених обставин, а саме там, де вона є об'єктивно і розумно виправданою законною метою, і якщо засоби досягнення цієї мети є доречними і необхідними (у випадку законодавства Європейського Союзу), а також якщо “вона обумовлена специфічними вимогами” конкретної роботи (у випадку Конвенції МОП про дискримінацію (у галузі праці та занять)). У будь-якому випадку, якщо висновок Суду, що дискримінація за ознакою віку не заборонена статтею 24 Конституції, не зрозуміло, чому він обрав необхідність проведення будь-якого аналізу, коли виправдовував диференційований підхід за ознакою віку.

Основним висновком Суду було те, що дискримінація за віком навіть у принципі не становить проблеми, на тій підставі, що будь-які привілеї чи обмеження, залежні від віку, будуть відчуватися всіма людьми у певний момент їхнього життя, і що, таким чином, у цьому випадку не було жодного порушення права на рівність. Такий висновок не тільки суперечить поточному міжнародному та європейському праву, що в принципі вимагає заборони дискримінації за ознакою віку, але й не визнає

конкретної шкоди, яку відчують люди в певні моменти їхнього життя просто через свій вік, і яка не виправдовується просто на тій підставі, що інші будуть відчувати те саме, коли вони досягнуть цього віку (або пережили це, коли були відповідного віку).

Дискримінація за ознакою інвалідності

У рішенні, яке стосується коригування вимоги про голосування в кабінці для голосування, Суд дійшов правильного висновку, але на підставі неадекватної аргументації.

Рішення Конституційного Суду України № 22-рп/2004 від 24 грудня 2004

Факти: 46 депутатів Верховної Ради попросили Конституційний Суд перевірити конституційність низки положень Закону України “Про особливості застосування Закону України” Про вибори Президента України” у повторному голосуванні 26 грудня 2004 року”, стверджуючи, що вони накладають неконституційні обмеження. Одним з оскаржуваних положень була стаття 6, ч. 1, яка дозволяла голосування за межами кабінки тільки для осіб з інвалідністю I групи, які не в змозі рухатися без сторонньої допомоги.

Аргументи: Депутати стверджували, що стаття 6, ч. 1 обмежувала права багатьох громадян на голосування.

Рішення: За окремої думки одного судді, Суд ухвалив, що стаття 6, дозволяючи голосувати за межами кабінки для голосування лише особам з інвалідністю I групи, але не іншим особам, які не можуть проголосувати в кабінці, порушує статтю 24, ч. 1 Конституції України.

Обґрунтування: Суд зазначив, що не тільки особи з інвалідністю I групи нездатні голосувати в кабінці для голосування. На це можуть бути нездатні також інші особи, зокрема, особи з інвалідністю інших груп або на підставі їхнього віку чи стану здоров'я. Дозвіл голосувати за межами кабінки для голосування лише особам з інвалідністю I групи, але не іншим особи, які не можуть проголосувати в кабінці, порушує принцип рівності громадян, гарантований статтею 24, ч. 1 Конституції України.

Дискримінація на підставі місця проживання

Суд ухвалив декілька рішень, які торкалися оскарження законодавчих актів на підставі того, що вони дискримінують за ознакою місця проживання. Першим було **Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/1998 від 3 березня 1998 року**, яке стосувалося закону Автономної Республіки Крим “Про об’єднання громадян”, який дозволяв створення політичних партій, які будуть діяти на території АК Крим, а не по всій Україні. Суд ухвалив, що закон “Про об’єднання громадян” є неконституційним з цілої низки причин, зокрема, через суперечність статті 24, частини 1 і 2.

У цій справі Суд застосував особливо суворий підхід до питання політичних партій, що створюються лише в одній частині країни. Такі політичні партії є звичайним явищем у всьому світі, допомагаючи висвітлити проблеми мешканців конкретного регіону в державі. Ніщо в міжнародному законодавстві в галузі прав людини, яке забороняє дискримінацію на підставі місця проживання, не забороняє створення та діяльність політичних партій лише у певній частині тієї чи іншої держави. Незважаючи на це, і приймаючи своє рішення виключно на основі Конституції, Суд скасував це положення. Можливо, враховуючи особливий статус Автономної Республіки Крим в Україні, що політичні міркування теж зіграли свою роль у цьому випадку.

Другим випадком було **Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/2000 від 28 вересня 2000 року**, яке стосувалося закону, що забороняв приватизацію деяких будівель, у тому числі, деяких видів житла, таких як житло в аварійному стані, житло на території військових баз і в зоні відселення навколо Чорнобильської АЕС. Депутати стверджували, що це порушує, серед іншого, статтю 24, ч. 2 Конституції, створюючи дискримінацію за місцем проживання. Суд відхилив це подання, постановивши, що для цілей статті 24 Конституції “місце проживання” означає місце проживання громадянина за територіальною ознакою (тобто, село, селище, місто чи інша адміністративна одиниця), а не конкретне житло (наприклад, будинок або квартири).

У третьому випадку, див. Рішення Конституційного Суду України № 17-рп/2003 від 23 жовтня 2003 року, Суд, на прохання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, розглянув питання про консти-

туційність статті 30 Закону України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”. Частина 3 статті 30 вимагала від кандидатів у депутати місцевих рад та сільських, селищних і міських голів, щоби вони проживали або працювали на території відповідного виборчого округу. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини заявила, що ця вимога порушує, серед іншого, статтю 24 Конституції, створюючи дискримінацію на основі місця проживання або роботи. Суд постановив, що обмеження в ч. 3 статті 30 порушують статті 24, 38 і 71 Конституції, хоча зробив це без надання докладного аналізу відповідних конституційних положень. Суд не вдався, наприклад, до будь-якого аналізу, чи може бути виправдане обмеження на підставі місця проживання, натомість дійшовши висновку, що таке обмеження *ipso facto* заборонене статтею 24.

Інші проблеми, пов'язані з правом на рівність

В одному випадку суд, вочевидь, використав статтю 24, ч. 1 – право на рівність – для того, щоби відкинути відмінності у поводженні, засновані не на особистих характеристиках, але на інших факторах, які було знайдено невинуватими.

Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року

Факти: Верховний Суд звернувся до Конституційного Суду щодо перевірки конституційності статті 69 Кримінального кодексу, яка дозволяла судам виносити вироки нижчі, ніж ті, що передбачені Кримінальним кодексом за особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості за наявності кількох пом'якшувальних обставин. На відміну від цього, стаття 69 не передбачала такої можливості для тих, хто скоїв злочини невеликої тяжкості.

Аргументи: Один із висунутих аргументів полягав у тому, що стаття 24 Конституції гарантує всім особам, які вчинили злочини, рівні права та рівні обмеження цих прав.

Рішення: Суд постановив, що відмінність, зроблена у статті 69, не відповідає статті 24 і, таким чином, є неконституційною.

Обґрунтування: Суд визнав, що рівність перед законом вимагає однакових принципів встановлення відповідальності за кримінальні злочини. Однак, стаття 69 дозволяє суду розглянути можливість призначення нижчого покарання, ніж це передбачено в Кримінальному кодексі тільки певним особам (а саме тим, хто скоїв особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості), але не іншим, таким чином, дозволяючи винесення більш індивідуалізованого вироку лише для певних осіб, але не інших. Неможливість призначення однаково індивідуалізованих покарань для всіх осіб, які вчинили злочин, таким чином, становить порушення принципу рівності перед законом.

Це обґрунтування є вельми проблематичним. З точки зору міжнародного права і найкращої практики державі дозволено виправдати диференційований підхід до покарань за невеликі та більш серйозні злочини. Це питання відмінності не між групами людей як таких, а між типами злочинів. Можуть існувати причини оскаржити відсутність гнучкості у винесенні вироку на підставі інших прав людини, але в розглянутому випадку немає жодних очевидних причин посилатися на статтю 24.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ

Як зазначалося вище в частині 2 цієї доповіді, у травні 2014 року, в контексті зобов'язань України заборонити дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації в рамках Плану дій із лібералізації візового режиму, міністерства юстиції та закордонних справ попросили Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ прояснити питання про те, чи заборонена така дискримінація Конституцією та чинним законодавством України. У травні 2014 року голова ВССУ відповів на це прохання, надіславши листа головам апеляційних судів.⁹²⁸

⁹²⁸ Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, лист № 10-644/0/4-14 від 7 травня 2014 року «Про належне забезпечення рівності трудових прав громадян при розгляді спорів, що виникають у сфері трудових відносин».

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ

Лист № 10-644/0/4-14 від 7 травня 2014 року «Про належне забезпечення рівності трудових прав громадян при розгляді спорів, що виникають у сфері трудових відносин»

Рішення: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ встановив, що при розгляді спорів, які виникають у сфері трудових відносин, судам необхідно враховувати, що перелік ознак, за якими не може бути привілеїв або обмежень у реалізації трудових прав громадян, не є вичерпним. Зокрема, недопустимим є порушення рівності трудових прав громадян не лише на підставі ознак, зазначених у ч. 2 ст. 24 Конституції України, ст. 2¹ КЗпП, п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону, а й за ознаками віку, кольору шкіри, іншими фізичними ознаками (вага, зріст, вади мовлення, вади обличчя), сімейного стану, сексуальної орієнтації тощо.

Обґрунтування: Голова Суду не став детально обґрунтовувати своє рішення. У ньому просто перелічені низка відповідних документів та їхніх вимог (зокрема, Конституція України, Хартія основних прав Європейського Союзу, Кодекс законів про працю, Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”, ЄСПЛ і Протокол № 12 до неї) до винесення висновку про те, що дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації (та інших характеристик) у сфері трудових відносин є забороненою. Суд зазначив такі положення:

- Частини 1 і 2 статті 24 Конституції, в якій передбачається, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; і що не повинно бути жодних привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного або соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;
- Пункт 1 статті 21 Хартії основних прав Європейського Союзу, який забороняє дискримінацію будь-якого роду, в тому числі, за ознакою статі, раси, кольору шкіри, етнічного або соціального походження, генетичних особливостей, мови, релігії, політичних або інших переконань, приналежності до національної меншини, майнового стану, народження, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації;

- Стаття 2¹ Кодексу законів про працю, яка передбачає, що Україна гарантує рівні права на працю для всіх громадян, незалежно від їх походження, соціального і майнового стану, расової та етнічної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин;
- Статті 1 і 6 Закону України “Про засади запобігання та боротьби з дискримінацією в Україні”, які (тоді) забороняли рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження або привілеї стосовно особи та/або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;
- Стаття 14 ЄКПЛ, яка забороняє дискримінацію у здійсненні прав, гарантованих Конвенцією, на підставі статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження чи іншого статусу; і
- Протокол № 12 до ЄКПЛ, який забезпечує автономне право на захист від дискримінації, використовуючи ті ж підстави, що й сама Конвенція.

Проте, цей лист не має законодавчої ваги і не є офіційним тлумаченням законодавства, оскільки право тлумачити законодавство відноситься до виключних повноважень Конституційного Суду. Його висновок, що дискримінація за ознакою віку заборонена статтею 24 Конституції також прямо суперечить рішенню Конституційного Суду від 2007 року про те, що вік не є ознакою, захищеною у терміні “інші ознаки”. Це протиріччя викликає питання щодо неузгодженості підходів судових органів України і, внаслідок цього, відсутності ясності щодо тлумачення відповідних антидискримінаційних положень.

Суди загальної юрисдикції

Суди загальної юрисдикції досить рідко розглядали справи, які торкалися питання дискримінації, і ще рідше вдавалися до тлумачення відповідного законодавства. Як зазначалося вище, лише Конституційний Суд уповноважений надавати зобов'язуючі тлумачення як Конституції, так і законів, внаслідок чого суди загальної юрисдикції уникають власних

тлумачень правових положень, що стосуються їхніх рішень. Існують, однак, деякі винятки, здебільшого, щодо використання розумного пристосування для осіб з інвалідністю.

Дискримінація за ознакою віку

У **Рішенні № 2018/2-4146/11** від 18 січня 2012 року Київський районний суд м. Харкова встановив, що компанія порушила національне законодавство, вимагаючи від кандидатів на посаду бути молодшими 30 років. Суд зазначив, що статті 24 і 43 Конституції гарантують громадянам рівне конституційне право на працю незалежно від статі, походження чи інших характеристик. Окрім того, у статті 4 Закону України “Про зайнятість населення” (який з того часу втратив чинність) і статті 51 Кодексу законів про працю забороняється необґрунтована відмова у працевлаштуванні. На цій підставі Суд дійшов висновку, що вікове обмеження, застосоване компанією у цій справі, було невинуватим і незаконним.

При ухваленні рішення суд визнав, що дискримінація за ознакою віку входить до значення терміну “інші ознаки”, який використовується у Конституції та законодавстві. Це не може бути узгоджено з постановою Конституційного Суду, який у своєму Рішенні № 8-рп/2007 ухвалив, що “вік” не є ознакою, яка підпадає під дію терміну “інші ознаки” в Конституції.

Дискримінація за ознакою інвалідності

Існує декілька корисних судових справ по інвалідності, і це, можливо, є тією галуззю антидискримінаційного законодавства, в якій суди продемонстрували найбільш прогресивний підхід. Ці справи не тільки вказують на послідовний підхід до реалізації національних законодавчих гарантій для людей з інвалідністю, але вони також показують, що суди посилаються на і застосовують положення Конвенції про права осіб з інвалідністю.

У 2010 році Окружний адміністративний суд міста Києва отримав позов із вимогою визнати бездіяльність Кабінету міністрів по забезпеченню адекватного титрування і сурдоперекладу телевізійних програм, фільмів та інших кіно- і відеоматеріалів протиправною і такою, що порушує

його обов'язки відповідно до Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів”. Стаття 23, ч. 3, цього Закону вимагала, що:

Телерадіоорганізації (незалежно від форми власності та відомчого підпорядкування) забезпечують субтитрування або переклад на жестову мову офіційних повідомлень, кіно, відеофільмів, передач і програм у порядку та на умовах, визначених Кабінетом Міністрів України.

Кабінет Міністрів стверджував, що він вжив достатніх заходів для виконання статті 23, ч. 3. Суд зазначив, що Кабінет Міністрів намагався виконати свій обов'язок, видавши Розпорядження № 1480-р “Про невідкладні заходи щодо реалізації положень статті 23 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні””. Тим не менше, суд постановив, що цей наказ не виконав зобов'язання Кабміну відповідно до національного законодавства і КПОІ, та ухвалив, що уряд мусить здійснити вимоги ч. 3 статті 23. Це рішення особливо цінне тим, що суд докладно розглянув кроки, зроблені урядом, і оцінив, якою мірою вони відповідають не тільки статті 23, але також КПОІ. Що стосується Конвенції про права осіб з інвалідністю, суд розглянув такі статті, що мають стосунок до справи:

- *Стаття 9(1), яка вимагає від держав-учасниць, зокрема, “належних заходів для забезпечення інвалідам доступу нарівні з іншими до (...) інформації та зв'язку, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій і систем;*
- *Стаття 9(2), яка вимагає від держав-учасниць, зокрема, “заохочувати проектування, розробку, виробництво й поширення первісно доступних інформаційно-комунікаційних технологій і систем, так щоб доступність цих технологій і систем досягалася за мінімальних витрат”;*
- *Стаття 21, яка гарантує право на свободу вираження поглядів і переконань, включаючи свободу шукати, одержувати та поширювати інформацію і вимагає від держав-учасниць,*

зокрема, “забезпечення інвалідів інформацією, призначеною для широкої публіки, у доступних форматах і з використанням технологій, що враховують різні форми інвалідності, своєчасно й без додаткової плати”.

У кінцевому рахунку відповідальність за виконання статті 23, ч. 3 покладається на Кабінет Міністрів – саме держава має основний обов’язок захищати права людини згідно із статтею 3 Конституції. Було недостатньо просто зобов’язати наказом Державний комітет телебачення і радіомовлення та Національну раду з питань телебачення і радіомовлення розробити і представити уряду протягом трьох місяців процедури і стандарти для титрування та сурдоперекладу в засобах масової інформації. Оскільки процедури і стандарти не були розроблені та представлені, Кабінет Міністрів несе відповідальність за невиконання статті 23, ч. 3.

Кабінет Міністрів оскаржив це рішення у Київському апеляційному адміністративному суді, який залишив постанову суду нижчої інстанції без змін,⁹²⁹ а потім у Вищому адміністративному суді України, який теж підтримав попереднє рішення.⁹³⁰ У кінцевому підсумку це сильне і прогресивне рішення, що посилається як на внутрішнє законодавство, так і на КПОІ, залишилося чинним. Аналогічно сильний і обґрунтований підхід був застосований Апеляційним судом Львівської області у 2013 році в **Рішенні № 22-ц/783/6003/13** від 2 жовтня 2013 року. Заявник, Андрій Стегницький, адвокат із порушеннями зору, подав позов проти Укрзалізниці, стверджуючи, що її сайт не був достатньо адаптований для людей із порушеннями зору. У той час як пан Стегницький мав на своєму комп’ютері програмне забезпечення, яке може озвучити текст, сайт позначав доступні та зайняті місця при бронюванні квитків кольором, а не через текст, таким чином, не даючи змоги програмному забезпеченню це озвучити. Крім того, веб-сайт не забезпечував можливість придбання пільгових квитків для інвалідів через інтернет. Пан Стегницький просив Укрзалізницю модифіку-

929 Київський апеляційний адміністративний суд, справа № 2а-4637/10/2670 від 21 жовтня 2010 року.

930 Вищий адміністративний суд України, ухвала № К-36824/10 від 8 грудня 2010 року.

вати її сайт, але цього не було зроблено. Укрзалізниця стверджувала, що для придбання пільгових квитків потрібно пред'явити оригінал документа, що засвідчує інвалідність особи, і таким чином сайт було просто неможливо адаптувати під таку вимогу.

Суд задовільнив позов і ухвалив, що недоступність сайту для осіб із порушеннями зору порушує статті 1, 2, 3, 4, 9 та 21 Конвенції про права осіб з інвалідністю та статті 1, 2 і 26 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”. Окрім встановлення порушень, суд зобов'язав Укрзалізницю оновити свій веб-сайт таким чином, щоби це надало можливість придбання пільгових квитків особам з порушеннями зору і дозволяло програмному забезпеченню для незрячих визначати доступні та зайняті місця.

Резюме

Суд може прийняти рішення тільки по справі, яку він розглядає, і, таким чином, обмеженість практики Конституційного Суду щодо статті 24 не дає приводу у всіх випадках критикувати саме його. Однак, рішення, ухвалені Судом, що торкаються статті 24, демонструють плутаний і суперечливий підхід до питань рівності і недискримінації, а у деяких випадках – абсолютно невірне застосування принципів. Визначити, в чому саме полягають проблеми з тлумаченням, важко, оскільки Суд досі не наважився надати хоч би якесь докладне тлумачення статті 24, натомість, здебільшого, заявляючи, що те чи інше законодавче положення відповідає чи не відповідає цій статті, не більше, ніж в одному-двох реченнях. Непослідовність підходу Суду до статті 24 найбільш чітко була продемонстрована його повністю протилежними рішеннями щодо того, чи є вік ознакою, захищеною відповідно до статті 24, ч. 2. Його неправильне застосування принципів особливо очевидне у рішеннях стосовно створення політичної партії в Криму та стосовно підходів до різних видів злочинів у кримінальному праві.

Деякі з більш сильних і чітко обґрунтованих рішень надійшли з судів нижчих інстанцій. Однак, вони не є зобов'язуючими для інших судів, а у деяких випадках просто суперечать обов'язковій практиці Конституційного Суду. Крім того, суди нижчих інстанцій розглядали відносно небагато справ, пов'язаних із дискримінацією. Враховуючи

правову систему України, тлумачення законодавчих положень рідко вважається необхідним, хоча останні два рішення, наведені в цьому розділі, демонструють готовність при ухваленні рішення принагідно вийти за межі конкретного законодавчого акту та послатися на міжнародні зобов'язання України в галузі прав людини. Отже, хоч і рідко, в українській судовій практиці можна знайти прогресивний підхід у цих питаннях.

4. ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

4.1 Висновки

Цей звіт оцінює масштаби користування правами на рівність і відсутність дискримінації в Україні. Він робить це шляхом вивчення життєвого досвіду груп, які зазвичай піддаються дискримінації, та на підставі аналізу системи законодавства, політик та інституцій, створених для подолання дискримінації та заохочення рівності. Тим самим він уперше надає всебічну оцінку здійснення цих прав у країні.

Загальним висновком нашої оцінки рівності та недискримінації в країні є те, що **Україна опинилася на межі між двома світами**. Тоді як історично Україна сприймалася із російської точки зору як західна окраїна російської цивілізації, сьогодні країна знаходиться між двома сферами впливу – Росії та Західної Європи. З моменту здобуття незалежності контроль над політичною владою опинявся по черзі в руках лідерів, які сповідували або рішуче проєвропейські, або проросійські погляди на майбутнє країни, хоч і обіцяли працювати на досягнення балансу. Збройний конфлікт, що почався навесні 2014 року у східних регіонах Донбасу, можна розглядати як сучасне вираження багатовікової напруженості між протилежними геополітичними напрямками.

Прогрес України на шляху досягнення загальної рівності та недискримінації знаходився під глибоким впливом цих конкуруючих бачень майбутнього країни. Отже, в той час як бажання відповідати стандартам Європейського Союзу змусило країну прийняти всебічне антидискримінаційне законодавство, велика частина політичної еліти відмовилася включитися у цей процес, сприймаючи нові закони радше як вимогу з боку Європи, ніж як відображення політичного або суспільного консенсусу. Дійсно, паралельно розробці поправок з метою зміцнення антидискримінаційного законодавства багато парламентарів домагалися підтримки натхненного російським досвідом закону про заборону “гомосексуальної пропаганди”. Одним із наслідків такої ситуації є те, що навіть після внесення поправок антидискримінаційний закон містить численні недоліки, які перешкоджають його ефективному застосуванню. У різних місцях законодавчої бази все ще можна зустріти радянський підхід до традиційно дискримінованих груп. Таким чином, доки

Конституція та законодавство містять положення про потужне соціальне забезпечення жінок та осіб з інвалідністю, триватимуть очевидні патерналістські підходи у вигляді дискримінаційних правових положень і практик.

Розміщення України між двома різними політичними світами знаходить відображення також і в патернах дискримінації та нерівності, описаних у цьому звіті. Це є найпомітнішим у питаннях мови, а віднедавна також і етнічної належності, що стали новим ключовим полем битви між тими, хто просуває різні бачення майбутнього України. У світлі жевріючого, а останнім часом усе більш розпалюваного, дискурсу про статус російської мови в Україні, ми прагнули знайти свідчення дискримінації на підставі мови, націленої зокрема на російськомовних, але майже нічого не відшукали. Це може бути пов'язано з небажанням опитуваних пов'язувати певні дії з усе ще лячним терміном “дискримінація”, який історично розуміється у цьому регіоні як щось серйозне, кримінальне та умисне, всупереч сучасному фаховому розумінню дискримінації. Іншим поясненням може бути порівняно нещодавня політизація мовного питання у контексті збройного конфлікту на сході країни, де переважає російська. Таким чином, може бути, що в той час як на політичній арені питання мови відіграє важливу роль, це все ще не відчувається у повсякденному житті, а більшість людей продовжують використовувати російську та українську по черзі, хоча вже починаючи сприймати вибір конкретної мови як політичний маркер.

Так само, коли ми брали інтерв'ю у відомих етнічних росіян, щоби визначити можливі зв'язки між етнічною дискримінацією та проросійськими сепаратистськими рухами на сході країни, то неодноразово чули, що історичні відносини між етнічними росіянами та більшістю завжди були приязними; що українцям подобаються росіяни, але не подобається путінський режим. Тим не менш, наше дослідження також виявило свідчення того, що сучасний конфлікт може викликати зростання етнічної напруженості, бо ті, хто ідентифікує себе з російською мовою чи культурою, відчувають, що змушені вибирати між сторонами.

Права лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерних осіб (ЛГБТ) є ще одним ключовим полем битви в розбудові української нації. Дійсно, соціально консервативні проросійські політики зробили величезні зусил-

ля, щоби пофарбувати проєвропейські сили в кольори ЛГБТ у спробі їх дискредитувати. Гомофобна риторика з боку все більш впливових релігійних лідерів призводить до того, що навіть проєвропейські політики вагаються виступити на захист цих груп.

Звіт також наводить переконливі свідчення того, що анексія Криму та конфлікт у Донбасі негативно впливають на меншини в цих регіонах. Кримські татари – жертви дискримінації за радянської доби та у часи незалежності – зазнають нової хвилі насильства та дискримінації з моменту анексії Криму Росією у 2014 році. Роми потерпають від расистських нападів і виселення у районах, контрольованих проросійськими сепаратистами у Донецькій та Луганській областях. Гомофобне російське законодавство почало діяти в Криму, в той час як у Донбасі зростає кількість злочинів на ґрунті гомофобії. Існують свідчення того, що релігійні меншини стикаються з усе більшими труднощами – включно з насильством – у зонах конфліктів. Більш того, прямим наслідком анексії та конфлікту стало утворення нової групи, яка піддається дискримінації, – внутрішньо переміщених осіб.

Таким чином, Україна у багатьох відношеннях стоїть на роздоріжжі з точки зору захисту прав на рівність і недискримінацію. З 2012 року країна домоглася значного прогресу у вдосконаленні нормативно-правової бази, в основному, внаслідок прагнення до тіснішої європейську інтеграцію. Проте, ці засоби захисту – навіть “традиційні” щодо жінок та осіб з інвалідністю – залишаються, здебільшого, незабезпеченими та невиконаними. Крім того, оскільки боротьба за майбутнє країни триває, для держави буде надто важливо попередити скочування до політики ідентичностей та зростання нетерпимості до меншин.

Патерни дискримінації та нерівності

Масштабні дослідження, проведені Equal Rights Trust та його партнерами, виявили свідчення дискримінації та несприятливого становища за ознаками **статі; сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності; інвалідності; ВІЛ-статусу; етнічної приналежності, національного походження і кольору шкіри; громадянства; мови; релігії; статусу внутрішньо переміщених осіб і віку.**

Жінки стикаються із **гендерною** дискримінацією у багатьох сферах життя, що обмежує їх можливість брати участь у житті суспільства нарівні з чоловіками. Незважаючи на існування міцної захисної правової бази та процедури виявлення і внесення змін до дискримінаційних законів, все ще залишаються патріархальні правові положення, зокрема, у законодавстві з питань зайнятості та соціального забезпечення. Ці положення відображають та підсилюють укорінені стереотипи щодо гендерних ролей та обов'язків, обмежуючи можливості жінок у сфері зайнятості та в інших сферах життя. Наше дослідження виявило докази дискримінації в усіх аспектах зайнятості, від прийому на роботу до кар'єрного просування. Гендерний розрив в оплаті праці залишається незмінно високим, що частково відображає наявну вертикальну та горизонтальну сегрегацію на ринку праці. Серйозною проблемою залишається насильство щодо жінок: показники домашнього насильства невтішні, і є вагомими підстави вважати, що офіційні дані занижуються. Жінки вкрай недопредставлені у громадському житті: тільки один з восьми депутатів Верховної Ради є жінкою. Нарешті, цей звіт демонструє, що зображення жінок у рекламній продукції та у засобах масової інформації рясніють сексистськими та мізогінними образами, представляючи жінку як сексуальний об'єкт.

Серйозне занепокоєння викликає становище **ЛГБТ осіб**. Українське законодавство не передбачає явного захисту від дискримінації на підставі сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності. Заклики прийняти такі положення викликали шалений спротив, що зробило свій внесок у збільшення кількості гомофобних заяв політичних і релігійних лідерів. Дослідження, проведені Правозахисним ЛГБТ Центром "Наш світ" показують, що рівень упереджень і нетерпимості до ЛГБТ є високим і продовжує зростати. Законодавство містить низку положень, які є дискримінаційними за ознакою сексуальної орієнтації, зокрема, в галузі сімейного права, де немає жодного юридичного визнання одностатевих пар. Трансгендерні особи також стикаються із низкою дискримінаційних законів: вони зобов'язані піддатися хірургічному втручанню, перш ніж бути у змозі офіційно змінити свою стать, та виконати різноманітні умови, перш ніж зможуть отримати дозвіл на зміну статі. Наші дослідження виявили свідчення дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації у багатьох сферах життя. Дискримінація із боку правоохоронних органів коливається від зловживань владою, переслідувань, шантажу і здириництва до нездатності

захистити від дискримінаційного насильства. У сфері зайнятості відкриті геї, лесбійки або бісексуали можуть стикнутися з утисками та погрозами звільнення. ЛГБТ люди також стикаються з дискримінацією у сфері охорони здоров'я та освіти. З початку збройного конфлікту в Донбасі та російської анексії Криму безпосередню занепокоєння викликає підвищений рівень гомофобії в Криму та районах, контрольованих проросійськими сепаратистами у Донбасі.

Особи з інвалідністю не можуть брати участь у будь-якій сфері життя на рівній основі з іншими внаслідок як прямої дискримінації, так і відмови від розумного пристосування. Україна є учасницею Конвенції про права осіб з інвалідністю і реформувала своє законодавство для виконання своїх зобов'язань згідно з Конвенцією, але реалізація цих зобов'язань залишається незадовільною. Отже, незважаючи на недавні реформи, держава демонструє тенденцію розгляду осіб з інвалідністю як об'єктів соціального забезпечення та опіки, а не як самостійних правласників. Зобов'язання з використання розумного пристосування не забезпечені та не втілені у життя, внаслідок чого багато будинків, у тому числі, громадських будівель, таких як суди й лікарні та транспортних засобів залишаються недоступними для осіб з інвалідністю. Рівень безробіття серед них є надзвичайно високим, а заходи, запроваджені з метою сприяння зайнятості – зокрема, квоти та вимоги до роботодавців щодо забезпечення розумного пристосування – за всіма ознаками майже не мали впливу. У сфері освіти потребам дітей з інвалідністю приділяється надто мало уваги, що визнається самим українським урядом. Наш звіт також надає свідчення перешкод, які заважають рівному доступу до послуг охорони здоров'я та інших послуг для осіб з інвалідністю.

Україна має один з найвищих показників поширеності ВІЛ-інфекції в Європі, але майже половина **людей, які живуть з ВІЛ**, не знають про свій статус. Стигма та упередження щодо людей, які живуть з ВІЛ, є високими та проявляються у багатьох сферах життя. Інтерв'ю, проведені Equal Rights Trust, показують, що люди, які живуть з ВІЛ, стикаються із прямою дискримінацією та утисками у сферах освіти, зайнятості та – що викликає серйозне занепокоєння – в охороні здоров'я, де дискримінація може заважати людям, які живуть з ВІЛ, отримати доступ до послуг, у яких вони мають особливу потребу.

У процесі збирання матеріалів для цього звіту Equal Rights Trust були виявлені важливі свідчення дискримінації та несприятливого становища щодо ромів та кримських татар через їхню **етнічну належність**. Equal Rights Trust також знайшли свідчення дискримінації проти українських євреїв. У звіті також наведені свідчення серйозної дискримінації та насильства щодо видимих меншин – переважно з Африки та Азії – за ознакою кольору шкіри.

Ромá, як і в багатьох інших частинах Європи, особливо страждають від високого рівня дискримінації практично в усіх сферах життя, регульованих законом, і по праву вважаються найбільш дискримінованою етнічною групою в країні. Вони є об'єктом широко поширених у суспільстві упереджень, а рівень нетерпимості до них є найвищим, порівняно з рештою етнічних груп. Високі рівні насильства та злочинів на ґрунті ненависті щодо ромів посилюються небажанням належним чином розслідувати такі інциденти та карати винних. Дійсно, роми часто зазнають утисків від самої міліції. Внаслідок різноманітних історичних факторів, чимало ромів не мають документів, що посвідчують особу, а багато з них і сьогодні продовжують стикатися з проблемами в отриманні таких документів. Відсутність документів, що засвідчують особу, обмежує доступ до певних державних послуг, таких як охорона здоров'я та соціальне забезпечення. Рівень безробіття серед ромської громади є особливо високим, а ромські діти часто отримують неякісну освіту. Висока частка дітей ромів не ходять до школи або не завершують навіть початкової освіти.

Кримські татари вже давно стикаються з серйозною дискримінацією внаслідок свого становища як локалізованої етнічної меншини, яка є об'єктом упереджень з боку своїх сусідів у регіоні. Вони відчувають значні проблеми, пов'язані із захопленням їхніх земель у радянський період після їх депортації в 1943 році. Тоді як багато кримців в останні десятиліття поверталися на свою історичну батьківщину, відновлення їх власності на землю було дуже повільним. Рівень їхнього життя, загалом, є низьким; кримські татари страждають від високих рівнів бідності та безробіття. Вони дуже занепокоєні тим, що робиться недостатньо зусиль для збереження їхньої мови. Існують свідчення антитатарського політичного дискурсу та нетерпимості, що час від часу проявляється у насильстві та злочинах на ґрунті ненависті. З моменту анексії Криму та його фактичного переходу під управління Росією, становище кримців

суттєво погіршилося; кримськотатарських активістів неодноразово викрадали або вони просто зникали.

Етнічні росіяни складають на сьогоднішній день найбільшу етнічну меншину в Україні, хоча в цілому члени цієї групи, у зв'язку з історично високим ступенем інтеграції та низьким ступенем відокремленості від етнічних українців, не відчують своєї приналежності до меншості. У процесі дослідження для цього звіту ми шукали свідчення дискримінації щодо цієї групи заради з'ясування, чи була така можлива дискримінація фактором у створенні або розгортанні конфлікту. Хоча етнічні росіяни Сходу і Півдня до конфлікту 2013–2014 років інколи висловлювали невдоволення, воно не виглядало як пов'язане з власне етнічною належністю. Насправді, багато респондентів – етнічних росіян підкреслювали історично хороші стосунки між етнічними росіянами та етнічними українцями. Радше ніж етнічна приналежність, фактором поділу, здається, були **політичні погляди**: розбіжні геополітичні орієнтації на Росію чи на Захід і відповідні мовні вподобання серед, в інших аспектах, двомовного населення складають і причину, і наслідок збройного конфлікту. Не дивно, що наше дослідження показало певне відмежування етнічних росіян унаслідок цього конфлікту, хоча політичний вибір, який сприймається як вибір між двома різними цивілізаціями, принаймні на квітень 2015 року залишався набагато сильнішим маркером ідентичності. Деякі опитані етнічні росіяни говорили про “кризу ідентичності” серед етнічних росіян України в цей час, коли аспекти ідентичності, що були історично сумісні з перебуванням у складі багатонаціональної української держави, почали асоціюватися із політичними симпатіями до сучасної російської держави. Ще занадто рано оцінювати, який вплив це матиме на досвід дискримінації, хоча наявна тенденція вже є причиною для занепокоєння.

Тоді як в минулому українські **євреї** зазнавали тяжких порушень прав людини, наше дослідження показало, що сьогодні лідери єврейської громади вважають свою спільноту досить добре інтегрованою. Справді, ці лідери, опитані Equal Rights Trust, стверджували, що більшість євреїв вважають себе, в першу чергу, громадянами України. У той час як респонденти дійсно повідомляли про певні антисемітські інциденти, вони підкреслювали, що то були порівняно рідкісні акти, скоєні приватними особами, на відміну від санкціонованого державою антисемітизму

радянської епохи. Проте, враховуючи, що у більшості міст України під час цих інтерв'ю тривав критичний період, те, що єврейські лідери намагалися згладити расистські антисемітські інциденти проти своєї громади, має розглядатися з великою обережністю. Таке ставлення може бути результатом захисного прояву лояльності до держави, з якою вони пов'язують своє майбутнє. Політична поляризація серед євреїв, вочевидь, проявляється у тому факті, що єврейська еміграція з України значно збільшилася із 2013 року.

Звіт надає свідчення злочинів на ґрунті ненависті та насильства, спрямованих проти осіб на підставі їх **національності чи кольору шкіри** і виявляє, що такі злочини не розслідуються й не переслідуються. Справді, є чимало повідомлень про домагання до іноземних громадян із боку міліції. Мігранти та студенти з країн поза межами колишнього СРСР, а надто з темною шкірою, стають жертвами насильницьких нападів, упреджень і нетерпимості.

Цей звіт виявив, що **негромадяни** стикаються з дискримінацією у сфері зайнятості, через законодавче обмеження багатьох професій наявністю громадянства України, зокрема, на державній та військовій службі, в органах місцевого самоврядування. У той час, як у деяких обмежених випадках наявність громадянства може бути виправданою професійною вимогою для конкретної роботи, очевидно, що така кількість обмежень в українському законодавстві – зокрема ті, що стосуються аудиторів або праці в сільському господарстві – є явно необґрунтованим.

Небагато питань викликають більше уваги та суперечок серед українських політиків, ніж питання **мови** і, зокрема, статус і використання двох основних мов у країні: української та російської. Незважаючи на політичні інсинуації, що оточують цю проблему, звіт не знайшов доказів існування суттєвої чи широко поширеної дискримінації за ознакою мови, хоча й були виявлені поодинокі приклади – зокрема, у пресі, в Інтернеті та відеопродукції. У контексті збройного конфлікту, з листопада 2013 року мовне питання ще більше політизувалося: є ознаки того, що в суспільній свідомості вибір мови спілкування у різних обставинах стає все помітніше пов'язаним із політичними поглядами, незважаючи на енергійні спроби тих опитуваних для цього звіту, хто мислить категоріями прав людини, роз'єднати мову та політику.

Релігійна дискримінація в Україні проявляється серією різних патернів. Дискримінації можуть піддаватися не тільки малі, але й великі релігійні групи; в останньому випадку, якщо вони складають меншість у конкретному регіоні. Наш звіт викладає свідчення про релігійно мотивовані злочини на ґрунті ненависті та промови ненависті стосовно свідків Єгови, а також щодо випадків мобілізації чоловіків із цієї громади до армії без належного урахування їх релігійних вірувань. Equal Right Trust також знайшов докази дискримінації та корупції при розподілі землі для церковного вжитку та дискримінації з боку державних органів при реєстрації релігійних організацій. Крім того, як і у випадку інших форм дискримінації, наше дослідження показало, що анексія Криму та конфлікт в Донбасі вкрай негативно впливають на здійснення права на свободу від дискримінації за релігійною ознакою. У Криму з моменту анексії значно збільшилися релігійні утиски кримців-мусульман, а в Донецьку та Луганську церкви меншин стикаються з усе більшими труднощами з самого початку конфлікту.

Одним з істотних наслідків анексії Криму та конфлікту в Донбасі стала поява великої кількості **внутрішньо переміщених осіб** (ВПО). Це нове явище в Україні, тому ще важко робити впевнені висновки про характер, масштаби та поширеність дискримінації щодо цієї групи. Тим не менш, нещодавні звіти показують, що ВПО відчують дискримінацію, зокрема, в галузі зайнятості та житла, що значною мірою викликано попередженнями проти них.

Наші дослідження виявили, що Україна не змогла забезпечити рівні права дітей, зокрема з найбільш уразливих груп. У значних масштабах продовжується практика поміщення дітей до державних закладів, незважаючи на чіткі зобов'язання щодо реформ у цій сфері. Така інституціоналізація сама по собі є серйозною проблемою у галузі прав людини. Крім того, погані умови та погана якість освіти в дитячих установах вкрай несприятливо впливають на рівність здійснення дітьми широкого спектру прав людини. Україна не змогла запровадити ефективні заходи щодо створення системи ювенальної юстиції, яка була би доречною для потреб дітей, які перебувають у конфлікті із законом. Нарешті, існують переконливі докази того, що діти з інвалідністю та діти з ВІЛ потерпають від множинної дискримінації та несприятливого становища як молодші члени відповідних груп, які в цілому підда-

ються значній дискримінації, насильству та жорстокому поводженню. Україна, порушуючи права людини та сучасні медичні стандарти, продовжує розглядати дітей із певними важкими формами інвалідності як “нездібних до навчання”.

Політико-правові засади рівності

Хоча, безумовно, міцніші, ніж у більшості країн світу, в порівнянні з іншими європейськими державами **політико-правові засади рівності в Україні** є нижчими європейських стандартів. Найголовніше, що хороші на папері законодавчі положення не підкріплюються заходами для забезпечення їх ефективного виконання. Результатом є явний розрив між передбачуваним у законі захистом і фактичним користуванням правами на рівність і недискримінацію на практиці.

Стосовно ратифікації **міжнародних угод з прав людини** Україна має хороші показники. Країна ратифікувала сім із дев'яти основних угод ООН із прав людини, оминувши тільки Міжнародну конвенцію про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей. Суттєво, що Україна також має позитивну репутацію, дозволяючи у межах своєї юрисдикції подавати окремі скарги до відповідних договірних органів ООН. Вона дозволяє подавати індивідуальні скарги відповідно до п'яти з семи ратифікованих угод, за винятком Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Конвенції про права дитини, хоча в останньому випадку держава вже підписала, але поки не ратифікувала, відповідний протокол. Україна також має хорошу репутацію щодо інших міжнародних договорів, які стосуються прав на рівність і недискримінацію. Вона ратифікувала Конвенцію 1951 року про статус біженців і ключові конвенції із питань безгромадянства. Україна також ратифікувала всі вісім основних конвенцій Міжнародної організації праці, що стосуються недискримінації та рівності у сфері зайнятості, та Конвенцію 1960 року ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти.

Україна також взяла на себе важливі правові зобов'язання у рамках **регіональних угод із прав людини**. Держава ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини (ЄКПЛ) і Протокол № 12 до неї, який забезпечує окреме право на недискримінацію. Вона також ратифікувала Європейську соціальну хартію (переглянуту), Європейську хартію регі-

ональних мов або мов меншин, Конвенцію про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, Рамкову конвенцію про захист національних меншин та Європейську конвенцію про громадянство.

Разом узяті Конституція і законодавство України передбачають, **що міжнародні договори є частиною національного законодавства України** і мають пріоритет у разі конфлікту з внутрішнім законодавством. ЄСПЛ перебуває навіть у вигіднішому становищі через закон, який вимагає від судів застосування ЄКПЛ та прецедентного права Європейського суду з прав людини при розгляді справ. Незважаючи на такі вимоги, посилання на міжнародні договори та відповідні рішення Європейського суду з прав людини зустрічаються нечасто, та, як виглядає, мало впливають на юридичні міркування.

Національна правова база з питань рівності містить як конституційні, так і законодавчі гарантії. Стаття 24 **Конституції** є найголовнішою та містить як окреме право на рівність, так і заборону дискримінації за певними ознаками. Проте, в обох випадках є помітні недоліки. Право на рівність, зокрема, визначене як гарантія того, що громадяни мають “рівні конституційні права і свободи” та “рівні перед законом”. Таким чином, захист обмежується тільки громадянами, а право на рівність, як впливає з його визначення, є більш обмеженим, ніж дозволяється найкращою міжнародною практикою. Заборона дискримінації обмежується заборонаю “привілеїв чи обмежень”. Неясно, чи забороняє це визначення всі форми дискримінації (зокрема, непряму дискримінацію). Більш того, хоча перелік ознак є відкритим, у ньому бракує багатьох характеристик, визнаних на міжнародному рівні, таких як сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, інвалідність і стан здоров’я. Існує небагато судової практики з визнання захищеними додаткових ознак; рішення із приводу того, чи належить до таких ознак “вік”, зокрема, є суперечливими та неузгодженими. Стаття 24 також містить перелік заходів, які держава зобов’язана вживати для забезпечення “рівності прав жінок і чоловіків”; однак, вони є радше проблематичними, бо посилюють стереотипні уявлення про те, що роль жінок у суспільстві потребує захисту.

На рівні **національного законодавства** найважливішим є Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”,

ухвалений у 2012 році й значно змінений у 2014 році. Цей закон, хоч і недосконалий, можна вважати **всебічним антидискримінаційним законодавством**. Його текст із поправками здебільшого відповідає найкращій міжнародній практиці: є відповідні визначення різних форм дискримінації; дискримінація заборонена за широким та відкритим переліком захищених ознак, хоча сексуальна орієнтація і гендерна ідентичність демонстративно виключені з перелічених ознак; закон має широку сферу застосування. Тим не менш, він містить також низку недоліків. Вони містять лише можливість, а не вимогу застосування позитивних дій, коли це необхідно з метою прискорення прогресу на шляху до рівності, обмежений діапазон засобів правового захисту та неузгодженість закону з іншими частинами законодавства, що не дає гарантії розуміння та застосування цього закону юристами та суддями. З моменту набуття чинності у вересні 2012 року, закон не часто використовувався жертвами дискримінації – можливо, через своє неясне місце в рамках українського законодавства.

Окрім всебічного антидискримінаційного закону, Україна має **два спеціальних закони щодо боротьби з дискримінацією**, націлених, відповідно на жінок та осіб з інвалідністю. Закон України “Про рівні права та можливості жінок і чоловіків” має певні сильні положення – зокрема, вимогу щодо проведення урядом “гендерно-правової експертизи” законодавчих актів із метою виявлення та виправлення гендерно-дискримінаційних положень. Крім цього, на жаль, закон має також низку слабких місць, і заборона гендерної дискримінації у цьому законі якщо взагалі й має якийсь ефект, то дуже незначний, що проілюстровано свідченнями в розділі 2.1 цього звіту. Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” був істотно змінений із моменту його прийняття, таким чином, на цей час забезпечуючи певний захист від дискримінації за ознакою інвалідності. Тоді як при ухваленні цього закону його підхід традиційно ґрунтувався на “медичній моделі” інвалідності, коли більшість положень передбачали різні форми соціальної допомоги для осіб з інвалідністю, поправки продемонстрували поступовий перехід до “соціальної моделі”, коли закон вимагає застосування розумного пристосування та універсального дизайну у державному та приватному секторах. Деякі судові рішення, посилаючись на Конвенцію про права осіб з інвалідністю, показали потенціальний вплив цього закону, хоча таких рішень і відносно небагато.

За межами загального та спеціальних антидискримінаційних законів існують **окремі недискримінаційні положення у законодавстві**, яке регулює певні сфери життя, такі, як зайнятість, освіта та сімейне право. Ці положення майже не застосовуються на практиці та виглядають швидше символічними, ніж практичними. У рамках кримінального законодавства заборонені такі злочини як дискримінація – за відкритим переліком ознак; розпалювання ворожнечі та ненависті, а також виготовлення, ввезення і поширення суспільно шкідливих матеріалів, які сприяють нетерпимості та дискримінації – лише за ознаками раси, національності або релігії. Хоча це певним чином просуває Україну до виконання міжнародних зобов'язань у цій сфері, ці положення можуть бути посилені шляхом заборони розпалювання ненависті за додатковими ознаками, включаючи сексуальну орієнтацію, та за рахунок їх ефективного застосування міліцією та органами прокуратури. Кримінальний кодекс також визнає обтяжливими обставинами при скоєнні злочинів за мотивами расової, національної чи релігійної нетерпимості та наділяє суди повноваженнями щодо збільшення покарання у ситуації таких обставин. Знову ж таки, ці положення можуть бути посилені шляхом включення додаткових захищених ознак і більш жорсткого їх дотримання.

Загальна державна політика у питаннях рівності відсутня, хоча, станом на травень 2015 року, уряд готував комплексну стратегію у галузі прав людини, яка містила розділи, присвячені недискримінації та гендерній рівності. Однак, існує низка **спеціальних планів дій** із вирішення проблем гендеру, раси та етнічності, інвалідності, а також ромів. Хоча всі вони, напевно, приймаються із кращих міркувань, дуже важко знайти свідчення впливу та результатів різноманітних політик, стратегій та планів заходів, що ставить під питання їхню ефективність.

Інституції та процедури для **забезпечення здійснення та дотримання** прав на рівність і недискримінацію є відносно сильними. В Україні є добре структурована судова система та немає істотних перешкод до порушення справ про дискримінацію, а позивачі у справах по дискримінації звільняються від сплати судового збору (хоча й не обов'язково отримують право на безоплатну юридичну допомогу). Положення, що надає можливість перенесення тягаря доведення у випадках дискримінації, було прийняте лише у 2014 році, тому ще за-

рано оцінювати його тлумачення або вплив. Хоча Україна не створила спеціалізований орган із захисту та заохочення права на рівність, вона має національну правозахисну установу (НПУ) – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до компетенції якого входять питання дискримінації. Будучи НПУ найвищого рівня “А”, із надзвичайно широким спектром повноважень у галузі рівності та недискримінації (а також прав людини в цілому), Уповноважений може розглядатися як виконання Україною своїх міжнародних зобов’язань у галузі прав людини. Хоча можна припустити, що коло його обов’язків є занадто широким для єдиної установи, той факт, що Уповноважений зробив боротьбу з дискримінацією одним з пріоритетів своєї діяльності, дуже вітається.

Судова практика щодо питань рівності та недискримінації обмежена невеликою кількістю справ, що розглядались Конституційним Судом і судами нижчих інстанцій, які надавали тлумачення конституційним і законодавчим положенням. Хоча це, частково, є результатом функціонування в Україні системи континентального права, яка надає меншої ваги висновкам та міркуванням судів, ухвалені рішення вказують – за деякими винятками – на небажання використовувати міжнародні стандарти та найкращу практику при тлумаченні прав на рівність і недискримінацію.

Загальний висновок цього звіту полягає у тому, що система законів, політик і практик із запобігання дискримінації в Україні залишається на стадії розробки. В той час як Україна останніми роками здійснила низку важливих реформ і привела свою політико-правову базу значною мірою відповідно до міжнародних стандартів, у цій сфері все ж таки залишається чимало прогалин і неузгодженостей. Ще важливішим є те, що забезпечення виконання цих положень залишається незадовільним. Сильний правовий захист на папері все ще не призвів до помітного зниження дискримінації на практиці. Таким чином, у той час як Україна, безумовно, рухається у правильному напрямку, **українському уряду залишається ще зробити набагато більше задля виконання державою своїх зобов’язань поважати, захищати та здійснювати права на рівність і недискримінацію.**

4.2 Рекомендації

Беручи до уваги вищевикладені висновки, Equal Rights Trust пропонує уряду України низку рекомендацій, які допоможуть Україні виконати свої міжнародні зобов'язання поважати, захищати та здійснювати права на рівність і недискримінацію.

Усі рекомендації ґрунтуються на нормах міжнародного права, пов'язаних із рівністю, та Декларації принципів рівності, яка підсумовує найбільш суттєві елементи міжнародної найкращої практики, пов'язані з рівністю.

Нижче ми представляємо наші конкретні рекомендації:

Рекомендація 1:

Зміцнення міжнародних зобов'язань, пов'язаних із рівністю

Україна має ратифікувати такі документи з прав людини Організації Об'єднаних Націй, які стосуються прав на рівність і недискримінацію:

- Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей;
- Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права;
- Третій Факультативний протокол до Конвенції про права дитини (процедура повідомлень).

Україна також має внести необхідні поправки до Конституції, щоб отримати можливість ратифікувати Римський Статут Міжнародного кримінального суду.

Рекомендація 2:

Реформа Конституції та законодавства

Україна має провести перегляд певних положень Конституції, а також усього законодавства та політик, з тим, щоби 1) оцінити їх сумісність з правами на рівність і недискримінацію, визначеними відповідно до міжнародних договорів, учасницею яких вона є, і 2) змінити (а там, де

потрібно, скасувати) наявні закони, правила та політики, які суперечать праву на рівність. Цей звіт виділяє такі положення як дискримінаційні самі по собі або такі, що можуть застосовуватися дискримінаційним способом, тому вони мають бути змінені в першу чергу:

Конституційні положення

- Стаття 24, частина 1, в якій гарантується право на рівність тільки для громадян;
- Стаття 24, частина 3, яка вимагає від держави застосування “особливих заходів” для забезпечення “рівності прав жінок і чоловіків”, що в кінцевому підсумку призводить до законодавчого зміцнення патерналістських гендерних стереотипів і обмежує можливості як жінок, так і чоловіків;
- Стаття 36, яка гарантує право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації тільки громадянам;
- Стаття 38, яка гарантує право на участь в управлінні державними справами, у національних та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування та рівного доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування лише громадянам;
- Стаття 39, яка гарантує право збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи і демонстрації тільки громадянам;
- Стаття 46, яка гарантує право на соціальний захист лише громадянам;
- Стаття 51, яка обмежує шлюб тільки різностатевими парами;
- Стаття 54, яка передбачає право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторського права та моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв’язку з різними видами інтелектуальної діяльності, лише громадянам.

Законодавчі положення

Кодекс законів про працю України

- Стаття 33, частина 3, яка створює виняток для жінок-матерів, але не чоловіків-батьків, щодо права роботодавців тимчасово

призначати співробітників на іншу посаду без їхньої згоди на строк до одного місяця;

- Стаття 51, пункт 4, який дозволяє роботодавцям скоротити кількість робочих годин для співробітників – жінок із дітьми віком до чотирнадцяти років або дітьми-інвалідами, але не для батька в аналогічній ситуації;
- Статті 55 і 175, які забороняють роботодавцям вимагати від жінок працювати в нічний час за винятком тих секторів економіки, де в цьому є особлива потреба і тільки як тимчасовий захід;
- Статті 55 і 176, які забороняють роботодавцям вимагати від вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, працювати в нічний час;
- Стаття 56, яка дозволяє вагітним жінкам або жінкам з дитиною віком до чотирнадцяти років або дитиною-інвалідом просити неповний робочий день, але не батькові в аналогічній ситуації; та яка дозволяє тільки жінкам, але не чоловікам, які доглядають за хворим членом сім'ї, просити неповний робочий день;
- Статті 63 і 176, які забороняють вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до трьох років, працювати в нічний час, у вихідні дні, понаднормово або відправляти їх у відрядження;
- Статті 63 і 177, які вимагають від роботодавців отримувати згоду у жінок з дітьми віком від трьох до чотирнадцяти років або дітьми-інвалідами, перш ніж направити їх працювати понаднормово або у відрядження;
- Стаття 174, яка забороняє жінкам виконання важкої роботи, роботи у шкідливих або небезпечних умовах і на підземних роботах, за винятком випадків, коли робота під землею не є фізичною, або становить санітарно-гігієнічне чи побутове обслуговування, та яка забороняє проведення робіт, пов'язаних з підйомом і переміщенням об'єктів, де вага перевищує певні обмеження;
- Стаття 178, яка дозволяє тільки вагітним жінкам і жінкам з дітьми віком до трьох років бути переведеними на легшу роботу;
- Стаття 179, яка надає відпустку по догляду за дитиною тільки жінкам;
- Стаття 182, яка забезпечує 56 днів відпустки тільки для жінок, які усиновили новонароджених дітей безпосередньо з пологового будинку (70 днів, якщо жінка приймає двоє або більше дітей);
- Стаття 182¹, яка забезпечує жінці з двома або більш дітьми віком до п'ятнадцяти років або з дитиною-інвалідом, або з усиновле-

- ною дитиною, або одинокій матері, або батьку, який виховує дитину без матері, отримати додаткові сім днів щорічної відпустки;
- Стаття 184, яка забороняє звільнення вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років та одиноких матерів з дітьми до чотирнадцяти років або дітьми, що мають інвалідність;
 - Стаття 185, яка дозволяє вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до чотирнадцяти років вимагати путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, а також матеріальної допомоги;
 - Стаття 186, яка вимагає, щоби заклади зі значною часткою жінок організовували дитячі ясла та садки.

Сімейний кодекс України

- Стаття 21, яка визначає шлюб як союз між одним чоловіком і однією жінкою, таким чином, виключаючи одностатеві пари;
- Стаття 74, яка передбачає, що якщо чоловік і жінка живуть разом як незаміжня пара, майно, яке вони набувають під час спільного життя, належить їм як спільна власність подружжя, якщо письмова угода між ними не передбачає інше, таким чином, виключаючи одностатеві пари;
- Стаття 211, пункт 3, яка забороняє одностатевим парам всиновлювати дітей;
- Стаття 212, пункт 12, що забороняє особам без громадянства усиновлення дітей; і
- Стаття 213, яка надає переваги при всиновленні дитини громадянам України.

Закон України «Про державну службу»

- Стаття 4, яка обмежує роботу на державній службі тими, хто має громадянство України.

Закон України «Про громадянство України»

- Стаття 9, яка передбачає, що обов'язковий п'ятирічний термін проживання в Україні для отримання громадянства не поширюється на осіб, які перебувають у шлюбі з громадянами України, таким чином, дискримінуючи одностатеві пари, в яких один з партнерів є українським громадянином.

Закон України «Про фермерське господарство»

- Стаття 1, яка передбачає, що створити фермерське господарство можуть тільки громадяни України.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»

- Стаття 24, яка накладає певні обмеження на релігійну діяльність іноземних громадян (але не осіб без громадянства).

Закон України «Про імміграцію»

- Стаття 4, яка передбачає квоту для імміграції подружніх пар, але надає особам, які перебувають у шлюбі з громадянами України, можливість отримати дозвіл на імміграцію незалежно від цієї квоти, таким чином, дискримінують одностатеві пари, в яких один з партнерів є українським громадянином.

Закон України «Про відпустки»

- Стаття 10, частина 7, яка надає право вимагати щорічної відпустки до настання шестимісячного терміну безперервної роботи в перший рік роботи жінкам у зв'язку з вагітністю, пологами та після пологів, а також жінкам з двома або більш дітьми віком до 15 років або з дитиною з інвалідністю, але не надає такого права чоловікам-батькам в аналогічній ситуації;
- Стаття 10, частина 12, яка надає право вимагати відпустку в будь-який зручний час жінкам з двома й більш дітьми віком до 15 років або з дитиною з інвалідністю, але не надає такого права чоловікам-батькам в аналогічній ситуації;
- Стаття 19, частина 1, яка надає додаткові сім днів щорічної оплачуваної відпустки жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, або які усиновили дитину, матерям-одиначкам, але не батькам-чоловікам в аналогічній ситуації; і
- Стаття 25, частина 1, яка надає додаткові 14 днів неоплачуваної щорічної відпустки певним особам на їх прохання, а саме, матерям з двома чи більше дітьми віком до 15 років або з дитиною з інвалідністю; а також батькам-чоловікам, які виховують таких

дітей, але тільки у випадку відсутності матері (зокрема, якщо мати перебуває в лікарні протягом тривалого періоду).

Закон України «Про місцеве самоврядування»

- Стаття 3, яка обмежує роботу в органах місцевого самоврядування наявністю українського громадянства.

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»

- Стаття 1, яка обмежує службу в збройних силах громадянами України.

Закон України «Про міліцію»

- Стаття 10, пункт 21, який наказує міліції виявляти і повідомляти закладам охорони здоров'я про осіб, які становлять групу ризику захворювання на СНІД, і здійснювати за поданням закладу охорони здоров'я з санкції прокурора привід цих осіб, а також інфікованих ВІЛ, для обов'язкового обстеження і лікування.

Закон України «Про нотаріат»

- Стаття 3, яка обмежує роботу у професії нотаріуса українськими громадянами.

Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб»

- Стаття 24, частина 4, яка забороняє особам із туберкульозом в активній формі та ВІЛ отримати візу на в'їзд в Україну.

Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»

- Стаття 17, яка вимагає від посадових осіб, які працюють в органах місцевого самоврядування, проходити атестацію раз на чотири роки, якщо вони не потрапляють в одну з категорій, перелічених у пункті 2. Пункт 2 включає, зокрема, вагітних жінок і жінок, які працюють менше одного року після повернення з

відпустки по вагітності та пологах чи догляду за дитиною або пологів, але не включає чоловіків в аналогічній ситуації.

Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»

- Стаття 5, частина 2 та статті 18-1 та 18-3, які забезпечують соціальну допомогу для одиноких матерів, але не беруть до уваги батьків-одинаків.

Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 479 від 20 серпня 2008 року

- Наказ включає транссексуалізм до списку захворювань, наявність яких не дозволяє особі всиновити дитину, таким чином, створюючи дискримінацію за ознакою гендерної ідентичності.

Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 60 від 3 лютого 2011 року

- Наказ передбачає проведення хірургічної операції, перш ніж буде видано медичне свідоцтво, що засвідчує зміну статі, та забороняє певним групам осіб проводити таку коригуючу хірургію, зокрема, громадянам, які мають дітей віком до 18 років, гомосексуалам, трансвеститам, особам із “сексуально-перверзними тенденціями” та особам з “морфологічними особливостями, які ускладнюють (або унеможливають) адаптацію до бажаної статі”, такими як гермафродитизм або порушення розвитку статевих органів тощо.

Рекомендація 3:

Реалізація і забезпечення дотримання Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»

Кабінет Міністрів та інші відповідальні органи повинні забезпечити повне та ефективне здійснення Закону України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” зі змінами, внесеними у 2014 році, зокрема, шляхом:

- внесення поправок до Закону, які додають “сексуальну орієнтацію” та “гендерну ідентичність” до списку захищених ознак;
- узгодження з цим Законом інших законодавчих актів, у тому числі, Цивільного кодексу та Кодексу про адміністративні правопорушення для правильного виконання закону та доступу до відповідних засобів правового захисту;
- видання роз’яснень до Закону у вигляді науково-практичних коментарів або в інший спосіб, доступних для суддів, юристів, підприємств, неурядових організацій і потерпілих (або потенційних жертв) від дискримінації; і
- проведення спеціалізованих тренінгів для суддів та юристів по цьому Закону.

Рекомендація 4: Реформування, реалізація та застосування інших законів, спрямованих на заборону дискримінації

Кабінет Міністрів має провести реформи щодо поліпшення інших законодавчих актів, які спрямовані на заборону дискримінації. Для цього:

- Кабінет Міністрів має провести всебічний перегляд усього законодавства, яке забороняє дискримінацію, зокрема, 1) Закону України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”, 2) Закону України “Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків”, 3) Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” та 4) окремих положень про недискримінацію в інших законодавчих актах. Такий огляд має прагнути до гармонізації положень таким чином, щоби взаємовідносини між різними заходами захисту були ясними та компліментарними, а також має розглянути питання про скасування або зміну положень, які фактично замінив собою Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”;
- Кабінет Міністрів і Верховна Рада повинні внести поправки до Кримінального кодексу, за якими положення, що забороняють розпалювання ненависті за певними ознаками, а також ті, що формулюють обтяжливі обставини при скоєнні злочинів, можуть бути застосовані щодо злочинів, мотивованих ненавистю

за іншими ознаками, для яких є свідчення розпалювання ненависті в українському суспільстві – наприклад, за ознакою сексуальної орієнтації.

- Кабінет Міністрів повинен забезпечити, щоб остаточний варіант Стратегії з прав людини містив потужні, вимірювані дії та завдання стосовно недискримінації, а також регулярно піддавався моніторингу та перегляду задля гарантії їх ефективної реалізації.

Рекомендація 5:

Дії з подолання дискримінації проти конкретних груп

Держава має вжити конкретних заходів із метою усунення дискримінації та несприятливого становища різних груп в Україні, включно з тими, про яких йдеться в частині 2 цього звіту. Такі кроки мають бути зроблені, окрім поліпшення захисту від дискримінації у законодавстві згідно із рекомендаціями 2, 3 і 4. Ці кроки мають включати таке (але не обмежуватися цим):

Гендер

- Кабінет міністрів і Верховна Рада мають змінити всі законодавчі положення, викладені вище в рекомендації 2, які дискримінують за ознакою гендеру;
- Відповідно до статті 5 Закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” Кабінет Міністрів має забезпечити, щоб усі законопроекти, подані Кабінетом Міністрів або окремими депутатами, оцінювались на відповідність принципу гендерної рівності, або за допомогою Міністерства юстиції, або Головним науково-експертним управлінням Апарату Верховної Ради України, або іншим способом;
- Кабінет Міністрів і Верховна Рада мають розглянути питання про прийняття законодавства, яке передбачає конкретні позитивні заходи в таких сферах зайнятості, де жінки представлені недостатньо;
- Кабінет Міністрів має ефективно забезпечити виконання статті 17 Закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” та статті 11 Закону України “Про зайнятість населення”, які забороняють у рекламних оголошеннях

про вакансії шукати кандидатів тільки однієї статі, а також забороняють роботодавцям висувати різні вимоги до співробітників на підставі їхньої статі чи вимагати від них інформацію про своє особисте життя або плани щодо народження дітей;

- Кабінет Міністрів повинен вжити термінових заходів для усунення гендерного розриву в оплаті праці;
- Кабінет Міністрів повинен забезпечити достатню кількість дитячих центрів та інших відповідних закладів виховання з метою надання батькам із маленькими дітьми – незалежно від їх статі – можливості працювати;
- Незважаючи на спільність із нижченаведеною рекомендацією 7, Міністерство освіти має забезпечити виховання, спрямоване на усунення гендерних стереотипів і гендерних ролей та на заохочення гендерної рівності в школах для усіх вікових груп;
- Кабінет Міністрів має також розгорнути інформаційно-пропагандистські кампанії з метою ліквідації серед всього населення гендерних стереотипів щодо ролі чоловіків і жінок у суспільстві;
- Кабінет Міністрів має зобов'язати держслужбовців і всіх інших державних посадових осіб, у тому числі, міліцію та суддів, отримати спеціальну підготовку з питань гендерної рівності за допомогою курсів підвищення кваліфікації;
- Кабінет Міністрів має вжити термінових заходів щодо вирішення проблеми високого рівня сімейного насильства проти жінок, а також щодо його замовчування, зокрема, шляхом відповідної підготовки працівників міліції та прокуратури;
- Кабінет Міністрів і Верховна Рада мають розглянути питання про прийняття законодавства, яке передбачає конкретні позитивні заходи, включаючи квоти, де це доречно, з метою усунення низького представництва жінок у багатьох сферах політичного та суспільного життя, у тому числі, у Верховній Раді та в органах місцевого самоврядування.

Сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність

Верховна Рада має відкинути всі спроби впровадження законодавства, що дискримінує за ознаками сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності, в тому числі, будь-яких запропонованих законопроектів, що забороняють “пропаганду гомосексуалізму” серед неповнолітніх;

- Міністерство охорони здоров'я України має розглянути всі підручники та інші матеріали, рекомендовані міністерством, для забезпечення того, щоби посилання на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність відповідали міжнародним стандартам, і вилучити з них будь-які посилання на гомосексуальність або трансгендерність як на захворювання, розлади або збочення;
- Міністерство внутрішніх справ України має запровадити навчання для працівників правоохоронних органів щодо роботи з лесбійками, геями, бісексуалами та трансгендерними особами для запобігання усім формам дискримінації. Будь-який працівник правоохоронних органів, визнаний у дискримінації осіб на підставі їх сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності, має понести дисциплінарну відповідальність;
- Міністерствам освіти та охорони здоров'я України слід також запровадити підготовку для всіх службовців, які працюють в галузях освіти та охорони здоров'я, щодо роботи з лесбійками, геями, бісексуалами та трансгендерними особами;
- Всі представники держави мають утримуватися від будь-яких гомофобних або трансфобних публічних заяв.

Інвалідність

- Кабінет Міністрів має розглянути все відповідне національне законодавство з метою завершення переходу від медичної моделі до соціальної моделі інвалідності, фокусуючись на усуненні бар'єрів, з якими стикаються особи з інвалідністю;
- Кабінет Міністрів має суворіше дотримуватися правових положень, які вимагають впровадження розумного пристосування в інтересах осіб з інвалідністю, зокрема, в доступі до інфраструктури та інформації;
- Кабінет Міністрів має вживати активніших зусиль щодо забезпечення дотримання правових положень і політик зі сприяння особам з інвалідністю у працевлаштуванні, зокрема, вимоги до роботодавців щодо забезпечення розумного пристосування для працівників з інвалідністю;
- Кабінет Міністрів має терміново реформувати всі навчальні заклади, в тому числі, вищі навчальні заклади та школи-інтернати, щоби гарантувати учням і студентам з інвалідністю можливість брати участь у навчанні на рівній основі з іншими.

ВІЛ-статус

- Міністерство охорони здоров'я України має забезпечити навчання усього медичного персоналу із заборони надання інформації про ВІЛ-статус особи третім сторонам відповідно до статті 13 Закону України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ”;
- У випадку розкриття медичним персоналом ВІЛ-статусу особи, прокуратура має забезпечувати суворе виконання статті 132 Кримінального кодексу, яка карає такий злочин;
- Міністерство охорони здоров'я має вжити заходів у медичних установах як державного, так і приватного секторів для боротьби з дискримінацією щодо осіб, які живуть із ВІЛ;
- Кабінет Міністрів має впроваджувати і заохочувати інформаційно-просвітницькі програми і кампанії серед населення із питань ВІЛ та СНІДу з метою протидії упередженням і стигмі щодо людей, які живуть з ВІЛ/СНІД, зокрема, за допомогою шкільної освіти.

Національність, громадянство та колір шкіри

- Міністерство внутрішніх справ України має запровадити навчання усіх працівників правоохоронних органів із метою забезпечення належного розслідування усіх злочинів на ґрунті ненависті щодо етнічних меншин та іноземних громадян;
- Міністерство внутрішніх справ України має запровадити навчання усіх працівників правоохоронних органів щодо запобігання жорстокого поводження з етнічними меншинами та іноземними громадянами;
- Міністерство внутрішніх справ України має забезпечити, щоби будь-який працівник правоохоронних органів, винний у жорстокому поводженні з особою за ознакою її етнічної приналежності, громадянства чи кольору шкіри, або в неспроможності захистити таких осіб від злочинів на ґрунті ненависті, був притягнутий до дисциплінарної відповідальності;
- Кабінет Міністрів має вжити заходів для того, щоби роми могли отримати ідентифікаційні документи та доступ до державних послуг;

- Кабінет Міністрів має вжити заходів, щоби знизити високий рівень безробіття серед ромів;
- Кабінет Міністрів та Міністерство освіти і науки має вжити заходів, щоби забезпечити отримання шкільної освіти кожною ромською дитиною, повноцінну інтеграцію усіх ромських дітей у систему освіти та отримання ними освіти не гіршого рівня, ніж у решти їхніх однолітків;
- Якщо та коли Крим повернеться під фактичний контроль української влади, Кабінет Міністрів і кримська влада мають вжити негайних заходів для забезпечення того, щоб кримським татарам виділялися землі на справедливій та рівній основі;
- Кабінет Міністрів і кримська влада мають вжити заходів для підвищення рівня життя та зниження рівня бідності серед кримських татар;
- Кабінет Міністрів і кримська влада мають тісно співпрацювати з кримськими татарами, щоби забезпечити взаємоприйнятний механізм використання кримськотатарської мови в освіті та спілкуванні;
- Кабінет Міністрів має сприяти історичному мирному співіснуванню та гармонії між етнічними українцями та етнічними росіянами;
- Міністерство внутрішніх справ України має запровадити навчання працівників правоохоронних органів щодо визнання антисемітських актів злочинами на ґрунті ненависті, а не дрібними правопорушеннями.

Мова

- Кабінет Міністрів має розробити, у результаті консультації із депутатами Верховної Ради та представниками всіх регіонів країни, пропозиції щодо забезпечення та захисту використання мов меншин особами, які проживають в Україні, згідно з її міжнародними правовими зобов'язаннями.

Релігія

- Міністерство внутрішніх справ України має запровадити навчання для працівників правоохоронних органів щодо належно-

го розслідування усіх злочинів на ґрунті ненависті проти свідків Єгови та інших релігійних меншин;

- Кабінет Міністрів має переглянути свою постанову, прийняту відповідно до Закону України “Про альтернативну (невійськову) службу”, забезпечивши всім, хто відмовляється від військової служби через свої переконання, можливість нести альтернативну службу;
- Верховна Рада має розглянути та внести зміни до Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”, надавши можливість тим, хто через свої переконання не може нести військову службу, відмовитися від військової служби при мобілізації;
- Кабінет Міністрів має переглянути дії місцевих органів влади при реєстрації релігійних організацій та юридичних осіб і виділенні землі для релігійних організацій, та вжити заходів для того, щоби місцеві релігійні меншини не піддавалися дискримінації.

Місце походження і статус внутрішньо переміщених осіб

- Кабінет Міністрів має вжити заходів для забезпечення повного дотримання Закону України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”, який передбачає, що внутрішньо переміщені особи повинні бути захищені від дискримінації за ознакою їхнього статусу.

Діти

- Кабінет Міністрів має вжити негайних заходів щодо припинення практики утримання дітей, зокрема, дітей-сиріт, “соціальних сиріт” та інших у спеціальних державних закладах (інституціоналізації);
- Кабінет Міністрів має забезпечити повне впровадження окремої системи ювенальної юстиції, започаткованої у 2008 році;
- Кабінет Міністрів має вжити негайних заходів, щоби покласти край інституціоналізації дітей з інвалідністю та забезпечити дітям з інвалідністю можливість отримання освіти на рівній основі з іншими.

Рекомендація 6: Збір даних

У ході досліджень для цього звіту було встановлено, що існує брак інформації, включаючи статистичні дані, стосовно ключових показників рівності в Україні. Державні органи та Державний комітет статистики України мають збирати і публікувати інформацію, включаючи відповідні статистичні дані, для виявлення нерівності, дискримінаційних практик і патернів несприятливого становища, а також аналізувати ефективність заходів щодо заохочення рівності. Де би не збиралася статистика щодо ключових показників рівності, вона має бути деталізована для того, щоби демонструвати різний досвід уразливих груп в українському суспільстві. Має збиратися та публікуватися статистика злочинів на ґрунті ненависті, включаючи статистичні дані про насильство за ознакою гендеру. Україна має забезпечити неможливість використання цієї інформації таким чином, щоби це порушувало права людини.

Рекомендація 7: Просвіта з питань рівності

Україна має вжити заходів щодо підвищення обізнаності громадськості про рівність та впровадити відповідну просвіту щодо принципу рівності як засадничого права в усіх навчальних закладах, у тому числі, приватних, релігійних і військових. Такі дії особливо необхідні для зміни соціальної та культурної моделей поведінки та викорінення упереджень, заснованих на ідеях переваги або неповноцінності однієї групи суспільства, порівняно з іншою.

Рекомендація 8: Заборона регресивної інтерпретації

При ухваленні та здійсненні законів і політик із забезпечення рівності, Україна не повинна допускати жодного відступу від вже досягнутого рівня захисту від дискримінації.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

**МІЖНАРОДНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ УГОДИ, ОФІЦІЙНІ ТЛУМАЧЕННЯ І КЕРІВНІ
ВКАЗІВКИ**

Угоди ООН з прав людини

Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, G.A. Res. 39/46, 1984.

Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, G.A. Res. 34/180, 1979.

Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, G.A. Res. 45/158, 1990.

Convention on the Reduction of Statelessness, 989 U.N.T.S. 175, 1961.

Convention on the Rights of Persons with Disabilities, G.A. Res. A/RES/61/106, 2006.

Convention on the Rights of the Child, G.A. Res. 44/25, 1989.

Convention relating to the Status of Refugees, 189 U.N.T.S. 150, 1954.

Convention relating to the Status of Stateless Persons, 360 U.N.T.S. 117, 1954.

International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearances, G.A. Res. 61/177, 2006.

International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, GA Res. 2106 (XX), 1965.

International Covenant on Civil and Political Rights, G.A. Res. 2200A (XXI), 1966.

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, G.A. Res. 2200A (XXI), 1966.

Optional Protocol I to the International Covenant on Civil and Political Rights, G.A. Res. 2200A (XXI), 1996.

Optional Protocol I to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, G.A. Res. 63/117, 2008.

Optional Protocol to the Convention against Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, G.A. Res. 57/199, 2002.

Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, G.A. Res. 54/4, 1999.

Optional Protocol to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, G.A. Res. 61/106, 2006.

Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography, G.A. Res. 54/263, 2000.

Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict, G.A. Res. 54/263, 2000.

Інші міжнародні угоди

International Labour Organisation, Workers with Family Responsibilities Convention, C156, 1981.

Регіональні угоди

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, C.E.T.S. No. 005, 1950.

Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, C.E.T.S. No. 177, 2000.

Резолюції

United Nations General Assembly, *Territorial integrity of Ukraine*, G.A. Res. 68/262, 2014.

Загальні зауваження та коментарі

United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment No. 5: Persons with disabilities*, UN Doc. E/1995/22 at 99, 1995.

United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, UN Doc. E/C.12/GC/20, 2009.

United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *General Recommendation No. 9: Statistical data concerning the situation of women*, UN Doc. A/44/38 at 73, 1989.

United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *General Recommendation No. 19: Violence against women*, UN Doc. A/47/38 at 1, 1993.

United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *General Recommendation No. 25: on article 4, paragraph 1, of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, on temporary special measures*, UN Doc. HRI/GEN/1/Rev.7 at 282, 2004.

United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *General Recommendation No. 28: on the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, UN Doc. CEDAW/C/2010/47/GC.2, 2010.

United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women and the United Nations Committee on the Rights of the Child, *Joint General Recommendation/General Comment No. 31 of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women and No. 18 of the Committee on the Rights of the Child on harmful practices*, UN Doc. CEDAW/C/GC/31-CRC/C/GC/18, 2014.

United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *General Recommendation No. 26: Article 6 of the Convention*, UN Doc. A/55/18, annex v. at 153, 2000.

United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *General Recommendation No. 30: Discrimination against Non-citizens*, UN Doc. CERD/C/64/Misc.11/rev.3, 2004.

United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *General Recommendation No. 32: The meaning and scope of special measures in the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, UN Doc. CERD/C/GC/32, 2009.

United Nations Human Rights Committee, *General Comment No. 15: The position of aliens under the Covenant*, UN Doc. HRI/GEN/Rev.1 at 18, 1994.

United Nations Human Rights Committee, *General Comment No. 18: Non-discrimination*, UN Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 26, 1989.

United Nations Human Rights Committee, *General Comment No. 25: Article 25 (Participation in Public Affairs and the Right to Vote), The Right to Participate in Public Affairs, Voting Rights and the Right of Equal Access to Public Service*, UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Ad.7, 1996.

United Nations Human Rights Committee, *General Comment No. 31: The nature of the general legal obligation imposed on states parties to the Covenant*, UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add. 13, 2004.

Переліки питань і заключні зауваження

United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *Concluding Observations: Poland*, UN Doc. E/C.12/1/Add.26, 16 June 1998.

United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. E/C.12/UKR/CO/6, 13 June 2014.

United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CEDAW/C/UKR/CO/7, 5 February 2010.

United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. A/51/38, 9 May 1996.

United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. A/57/38, 2 May 2002.

United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CERD/C/UK/CO/18, 8 February 2007.

United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CERD/C/UKR/CO/19-21, 14 September 2011.

United Nations Committee on the Rights of the Child, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CRC/C/UKR/CO/3-4, 21 April 2011.

United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, *Concluding Observations: Austria*, UN Doc. CRPD/C/AUT/CO/1, 13 September 2013.

United Nations Human Rights Committee, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CCPR/CO/73/UKR, 12 November 2001.

United Nations Human Rights Committee, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CCPR/C/UKR/CO/6, 28 November 2006.

United Nations Human Rights Committee, *Concluding Observations: Ukraine*, UN Doc. CCPR/C/UKR/CO/7, 22 August 2013.

United Nations Human Rights Committee, *List of issues to be taken up with the consideration of the seventh periodic report: Ukraine: Addendum*, UN Doc. CCPR/C/UKR/Q/7/Add.1, 27 May 2013.

Спеціальні процедури та інші звіти міжнародних урядових організацій

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Report on the human rights situation in Ukraine: 15 November 2014*, 2014.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Report on the human rights situation in Ukraine, 1 December 2014 to 15 February 2015*, 2015.

United Nations Commission on Human Rights, *Report on the Fifty-First Session (30 January - 10 March 1995)*, UN Doc. E/CN.4/1995/176, 1995.

United Nations High Commissioner for Refugees, *Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs)*, 17 October 2014.

United Nations Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur on minority issues, Rita Izsák: Addendum: Mission to Ukraine*, UN Doc. A/HRC/28/64/Add.1, 27 January 2015.

United Nations Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur on the human rights of internally displaced persons, Chaloka Beyani: Addendum: Mission to Ukraine*, UN Doc. A/HRC/29/34/Add.3, 2 April 2015.

United Nations Human Rights Council, *Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the situation of human rights in Ukraine*, UN Doc. A/HRC/27/52, 19 September 2014.

United Nations Human Rights Council, Universal Periodic Review, *Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Ukraine*, UN Doc. A/HRC/22/7, 20 December 2012.

United Nations Human Rights Council, Universal Periodic Review, *Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Ukraine: Addendum*, UN Doc. A/HRC/22/7/Add.1, 21 February 2013.

Документи найкращої практики

Declaration of Principles on Equality, The Equal Rights Trust, London, 2008.

РЕГІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Директиви Європейського Союзу

Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin.

Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation.

Council Directive 2004/113/EC of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services.

Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast).

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Конституція

Конституція України.

Законодавство

Закон України “Основи законодавства України про охорону здоров'я” (Відомості Верховної Ради України, 1993, № 4, с. 19) зі змінами, внесеними між 1993 і 2015 роками.

Закон України “Про альтернативну (невійськову) службу” (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 15, с. 188) зі змінами, внесеними між 1999 і 2012 роками.

Закон України “Про архітектурну діяльність” (Відомості Верховної Ради України, 1999, № 31, с. 246) зі змінами, внесеними між 2004 і 2013 роками.

Закон України “Про аудиторську діяльність” (Відомості Верховної Ради України, 1993, № 23, с. 243) зі змінами, внесеними між 1995 і 2015 роками.

Закон України “Про безоплатну правову допомогу” (Відомості Верховної Ради України, 2011, № 51, с. 577) зі змінами, внесеними між 2012 і 2014 роками.

Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” (Відомості Верховної Ради України, 2006, № 30, с. 260) зі змінами, внесеними між 2011 і 2014 роками.

Закон України “Про вищу освіту” (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 37–38, с. 2004) зі змінами, внесеними між 2014 і 2015 роками.

Закон України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 26, с. 896).

Закон України “Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності” (Відомості Верховної Ради України, 1994, № 46, с. 411) зі змінами, внесеними між 1997 і 2012 роками.

Закон України “Про відпустки” (Відомості Верховної Ради України, 1997, № 2, с. 4) зі змінами, внесеними між 2000 і 2014 роками.

Закон України “Про військовий обов'язок і військову службу” (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 27, с. 385) зі змінами, внесеними між 1992 і 2015 роками.

Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо призначення та індексації пенсії” (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 11, с. 135).

Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів” (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 22, с. 794).

Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації” (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 27, с. 915).

Закон України “Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості” (Відомості Верховної Ради України, 2010, № 5, с. 43).

Закон України “Про громадянство України” (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 13, с. 65) зі змінами, внесеними між 2005 і 2012 роками.

Закон України “Про Державний бюджет України на 2014 рік” (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 35, с. 1180).

Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” (Відомості Верховної Ради України, 1993, № 5, с. 21) зі змінами, внесеними між 1994 і 2015 роками.

Закон України “Про державну службу” (Відомості Верховної Ради України, 1993, № 52, с. 490) зі змінами, внесеними між 1995 і 2015 роками.

Закон України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” (Відомості Верховної Ради України, 2005, № 6, с. 147) зі змінами, внесеними між 2006 і 2014 роками.

Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” (Відомості Верховної Ради України, 2015, № 1, с. 1) зі змінами від 2015 року.

Закон України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України” (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 26, с. 892) зі змінами від 2015 року.

Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” (Відомості Верховної Ради України, 2005, № 52, с. 561) зі змінами, внесеними між 2012 і 2014 роками.

Закон України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” (Відомості Верховної Ради України, 2003, № 49–51, с. 376) зі змінами, внесеними між 2004 і 2015 роками.

Закон України “Про загальну середню освіту” (Відомості Верховної Ради України, 1999, № 28, с. 230) зі змінами, внесеними між 2000 і 2014 роками.

Закон України “Про зайнятість населення” (Відомості Верховної Ради України, 2013, № 24, с. 243) зі змінами, внесеними між 2013 і 2015 роками.

Закон України “Про засади державної мовної політики” (Відомості Верховної Ради України, 2013, № 23, с. 218) зі змінами, внесеними між 2012 і 2015 роками.

Закон України “Про засади запобігання і протидії корупції” (Відомості Верховної Ради України, 2011, № 40, с. 404) зі змінами, внесеними між 2013 і 2015 роками.

Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” (Відомості Верховної Ради України, 2013, № 32, с. 412) зі змінами від 2014 року.

Закон України “Про захист населення від інфекційних хвороб (Відомості Верховної Ради України, 2000, № 29, с. 228) зі змінами, внесеними між 2003 і 2012 роками.

Закон України “Про імміграцію” (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 41, с. 197) зі змінами, внесеними між 2005 і 2012 роками.

Закон України “Про Конституційний Суд України” (Відомості Верховної Ради України, 1996, № 49, с. 272) зі змінами, внесеними між 2006 і 2014 роками.

Закон України “Про міжнародні договори України” (Відомості Верховної Ради України, 2004, № 50, с. 540) зі змінами від 2014 року.

Закон України “Про міліцію” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 4, с. 20) зі змінами, внесеними між 1992 і 2015 роками.

Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” (Відомості Верховної Ради України, 1997, № 24, с. 170) зі змінами, внесеними між 1998 і 2015 роками.

Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” (Відомості Верховної Ради України, 1993, № 44, с. 416) зі змінами, внесеними між 1999 і 2015 роками.

Закон України “Про нотаріат” (Відомості Верховної Ради України, 1993, № 39, с. 383) зі змінами, внесеними між 1998 і 2015 роками.

Закон України “Про освіту” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 34, с. 451) зі змінами, внесеними між 1993 і 2014 роками.

Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 21, с. 252) зі змінами, внесеними між 1994 і 2014 роками.

Закон України “Про охорону дитинства” (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 30, с. 142) зі змінами, внесеними між 2002 і 2014 роками.

Закон України “Про позашкільну освіту” (Відомості Верховної Ради України, 2000, № 46, с. 393) зі змінами, внесеними між 2002 і 2015 роками.

Закон України “Про попередження насильства в сім’ї” (Відомості Верховної Ради України, 2002, № 10, с. 70) зі змінами, внесеними між 2007 і 2012 роками.

Закон України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” (Відомості Верховної Ради України, 2012, № 19-20, с. 179) зі змінами, внесеними між 2012 і 2015 роками.

Закон України “Про прожитковий мінімум” (Відомості Верховної Ради України, 1999, № 38, с. 348) зі змінами, внесеними між 2005 і 2012 роками.

Закон України “Про прокуратуру” (Відомості Верховної Ради України, 1991, № 53, с. 793) зі змінами, внесеними між 1993 і 2015 роками.

Закон України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ” (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 11, с. 152) зі змінами, внесеними між 1998 і 2012 роками.

Закон України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ (Відомості Верховної Ради України”, 1992, № 11, с. 152) зі змінами, внесеними між 1998 і 2012 роками.

Закон України “Про протидію торгівлі людьми” (Відомості Верховної Ради України, 2012, № 19–20, с. 173) зі змінами, внесеними між 2013 і 2015 роками.

Закон України “Про професійно-технічну освіту” (Відомості Верховної Ради України, 1998, № 32, с. 215) зі змінами, внесеними між 1999 і 2013 роками.

Закон України “Про рекламу” (Відомості Верховної Ради України, 1996, № 39, с. 181) зі змінами, внесеними між 1998 і 2014 роками.

Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 25, с. 283) зі змінами, внесеними між 1992 і 2014 роками.

Закон України “Про Службу безпеки України” (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 27, с. 382) зі змінами, внесеними між 2000 і 2014 роками.

Закон України “Про службу в органах місцевого самоврядування” (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 33, с. 175) зі змінами, внесеними між 2003 і 2015 роками.

Закон України “Про соціальні послуги” (Відомості Верховної Ради України, 2003, № 45, с. 358) зі змінами, внесеними між 2004 і 2012 роками.

Закон України “Про створення вільної економічної зони “Крим” та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України” (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 43, с. 2030).

Закон України “Про судовий збір” (Відомості Верховної Ради України, 2012, № 14, с. 87) зі змінами, внесеними між 2012 і 2015 роками.

Закон України “Про судоустрій і статус суддів” (Відомості Верховної Ради України, 2010, № 41–42, № 43, № 44–45, с. 529) зі змінами, внесеними між 2011 і 2015 роками.

Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” (Відомості Верховної Ради України, 1998, № 20, с. 99) зі змінами, внесеними між 2008 і 2015 роками.

Закон України “Про фермерське господарство” (Відомості Верховної Ради України, 2003, № 45, с. 363) зі змінами, внесеними між 2005 і 2014 роками.

Закон України “Про фізичну культуру і спорт” (Відомості Верховної Ради України, 1994, № 14, с. 80) зі змінами, внесеними між 199 і 2015 роками.

Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів” (Відомості Верховної Ради України, 2014, № 32, с. 1124).

Закон України “Про політичні партії в Україні” (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 23, с. 118).

Закон Української “Радянської Соціалістичної Республіки Про мови в Українській РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР, 1989, Додаток до № 45, с. 631).

Кодекс Адміністративного Судочинства України (Відомості Верховної Ради України, 2005, № 35–36, № 37, с. 446) зі змінами, внесеними між 2005 і 2015 роками.

Кодекс законів про працю України (Затверджується Законом № 322-VIII від 10.12.71 ВВР, 1971, додаток до № 50, с. 375) зі змінами, внесеними між 1973 і 2015 роками.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (Відомості Верховної Ради Української РСР, 1984, додаток до № 51, с. 1122) зі змінами, внесеними між 1985 і 2015 роками.

Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 25–26, с. 131) зі змінами, внесеними між 2002 і 2015 роками.

Кримінально-виконавчий кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2004, № 3–4, с. 21) зі змінами, внесеними між 2005 і 2015 роками.

Сімейний кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2002, № 21–22, с. 135) зі змінами, внесеними між 2003 і 2015 роками.

Цивільний кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2003, № 40–44, с. 356) зі змінами, внесеними між 2004 і 2015 роками.

Цивільний процесуальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2004, № 40–41, 42, с. 492) зі змінами, внесеними між 2005 і 2015 роками.

Нормативно-правові документи

Кабінет Міністрів України, Постанова від 10 листопада 1999 р. № 2066 “Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України Про альтернативну (невійськову) службу”.

Кабінет Міністрів України, Постанова від 12 квітня 2006 р. № 504 “Про проведення гендерно-правової експертизи”.

Кабінет Міністрів України, Постанова від 29 липня 2009 р. № 784 “Про затвердження плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2009-2015 роки «Безбар'єрна Україна»”.

Кабінет Міністрів України, Постанова від 28 січня 2009 р. № 41 “Про затвердження Державної цільової соціальної програми “Молодь України” на 2009–2015 роки”.

Кабінет Міністрів України, Постанова від 3 грудня 2009 р. № 1317 “Питання медико-соціальної експертизи”.

Кабінет Міністрів України, Постанова від 1 серпня 2012 р. № 706 “Про затвердження Державної цільової програми “Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів” на період до 2020 року”.

Кабінет Міністрів України, Постанова від 26 вересня 2013 р. № 717 “Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року”.

Кабінет Міністрів України, Розпорядження від 15 червня 2011 р. № 653-р “Про затвердження плану заходів щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство на 2011–2015 роки”.

Кабінет Міністрів України, Розпорядження від 22 серпня 2012 р. № 605-р “Про затвердження плану заходів щодо інтеграції біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, в українське суспільство на період до 2020 року.”

Кабінет Міністрів України, Розпорядження від 21 листопада 2012 р. № 1002-р “Про схвалення Концепції Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року”.

Міністерство охорони здоров'я України, Наказ від 19 листопада 1996 р. № 347 “Про затвердження Правил визначення придатності за станом здоров'я осіб для роботи на судах”.

Міністерство охорони здоров'я України, Наказ від 8 жовтня 1998 р. № 297 “Про перехід органів і закладів охорони здоров'я України на Міжнародну статистичну класифікацію хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду”.

Міністерство охорони здоров'я України, Наказ від 20 серпня 2009 р. № 479 “Про затвердження Переліку захворювань, за наявності яких особа не може бути усиновлювачем”.

Міністерство охорони здоров'я України, Наказ від 14 березня 2011 р. № 142 “Про вдосконалення акредитації закладів охорони здоров'я”.

Міністерство охорони здоров'я України, Наказ від 3 лютого 2011 р. № 60 “Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевій належності”.

Міністерство охорони здоров'я України, Наказ від 5 вересня 2011 р. № 561 “Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності”.

Міністерство охорони здоров'я України, Наказ від 8 лютого 2013 р. № 104 “Про затвердження Переліку та Критеріїв визначення груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ”.

Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Наказ від 16 травня 2011 р. № 45 “Про затвердження Порядку розроблення проектної документації на будівництво об'єктів”.

Міністерство юстиції України, Наказ від 12 травня 2006 р. № 42/5 “Деякі питання проведення гендерно-правової експертизи”.

Президент України, Указ від 26 липня 2005 р. № 1135/2005 “Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”.

Президент України, Указ від 2 березня 2009 р. № 113/2009 “Про першочергові заходи щодо поліпшення становища осіб з вадами зору”.

Президент України, Указ від 22 жовтня 2012 р. № 609/2012 “Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року”.

Президент України, Указ від 1 грудня 2014 р. № 902/2014 «Про Уповноваженого Президента України з прав людей з інвалідністю».

Законопроекти

Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір), № 0945 від 12 грудня 2012 р.

Проект Закону про заборону спрямованої на дітей пропаганди одностатевих сексуальних стосунків, № 1155 від 24 грудня 2012 р.

Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо протидії поширенню хвороб, зумовлених ВІЛ, № 3737 від 6 грудня 2013 р.

Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо протидії поширенню хвороб, зумовлених ВІЛ, № 3737-1 від 19 грудня 2013 р.

Іноземне законодавство

Equality Act 2010 (United Kingdom)

ДЕРЖАВНІ ПОЛІТИКИ ТА ЗВІТИ

Державні політики

Кабінет Міністрів України, Державна Програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року, 2013.

Кабінет Міністрів України, Державна Цільова Програма “Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів” на період до 2020 року, 2012.

Кабінет Міністрів України, План заходів щодо інтеграції біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, в українське суспільство на період до 2020 року, 2012.

Кабінет Міністрів України, План заходів щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство на 2011–2015 роки, 2011.

Президент України, Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року, 2013.

Звіти держави

United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *Sixth Periodic Report of States Parties: Ukraine*, UN Doc. E/C.12/UKR/6, 27 December 2012.

United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *Third Periodic Report of States Parties: Ukrainian SSR*, UN Doc. CEDAW/C/UKR/3, 14 June 1991.

United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, *Nineteenth to Twenty-First Periodic Reports: Ukraine*, UN Doc. CERD/C/UKR/19-21, 23 September 2010.

United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, *Initial Reports of States parties: Ukraine*, UN Doc. CRPD/C/UKR/1, 12 November 2014.

United Nations Committee on the Rights of the Child, *Third and Fourth Periodic Reports of States Parties: Ukraine*, UN Doc. CRC/C/UKR/3-4, 3 March 2010.

United Nations Human Rights Committee, *Initial Report of State Party: Ukrainian SSR*, UN Doc. CCPR/C/1/Add.34, 6 September 1978.

United Nations Human Rights Committee, *Seventh Periodic Report: Ukraine*, UN Doc. CCPR/C/UKR/7, 16 September 2011.

United Nations Human Rights Council, *National Report: Ukraine*, UN Doc. A/HRC/WG.6/14/UKR/1, 13 August 2012.

МІЖНАРОДНА СУДОВА ПРАКТИКА

Young v Australia, Communication No. 941/2000, UN Doc. CCPR/C/78/D/941/2000 (Human Rights Committee), 18 September 2003.

O'Gueye et al. v France, Communication No. 196/1985, UN Doc. CCPR/C/35/D/196/1985 (Human Rights Committee), 6 April 1989.

Prosecutor v Anto Furundzija, ICTY- IT-95-17/1-T (International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991), 10 December 1998).

РЕГІОНАЛЬНА СУДОВА ПРАКТИКА

Advisory Opinion OC-18/03 – Juridical Condition and Rights of Undocumented Migrants, Inter- Am. Ct. H.R. (Ser. A) No. 18 (2003) (Inter-American Court of Human Rights), 17 September 2003.

Coleman v Attridge Law and Steve Law, Case C-303/06 [2008] I-5603 (Court of Justice of the European Communities), 17 July 2008.

Dekker v Stichting Vormingscentrum voor Jong Volwassenen (VJV-Centrum) Plus, Case C-177/88, [1990] ECR I-3941, (Court of Justice of the European Communities), 8 November 1990.

D.H. v Czech Republic (Application No. 57325/00) (European Court of Human Rights), 13 November 2007.

Fedorchenko v Ukraine (Application No. 387/03) (European Court of Human Rights), 20 September 2012.

Glor v Switzerland (Application No. 13444/04) (European Court of Human Rights), 30 April 2009.

I.B. v Greece (Application No. 552/10) (European Court of Human Rights), 3 October 2013.

Karner v Austria (Application No. 40016/98) (European Court of Human Rights), 24 July 2003.

Kiyutin v Russia (Application No. 2700/10) (European Court of Human Rights), 10 March 2011.

Petrovic v Austria (Application No. 156/1996/775/976) (European Court of Human Rights), 27 March 1998.

P.V. v Spain (Application No. 35159/09) (European Court of Human Rights), 30 November 2010.

Smith and Grady v the United Kingdom (Application Nos. 33985/96 and 33986/96) (European Court of Human Rights), 27 September 1999.

United Communist Party of Turkey v Turkey (Application No. 133/1996/752/951) (European Court of Human Rights), 30 January 1998.

НАЦІОНАЛЬНА СУДОВА ПРАКТИКА

Конституційний Суд

Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут), Справа № 1-35/2001, 11 липня 2001 р., № 3-в/2001.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України), Справа № 18/183-97, 3 жовтня 1997 р., № 4-зп.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу), Справа № 1-10/2012, 12 квітня 2012 р., № 9-рп/2012.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону Республіки Крим «Про об'єднання громадян» (справа про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим), Справа № 01/1592-97, 3 березня 1998 р., № 2-рп/98.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини другої статті 5 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (справа про віковий ценз), Справа № 1-12/2000, 18 квітня 2000 р., № 5-рп/2000.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 статті 2 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (справа про приватизацію державного житлового фонду), Справа № 1-37/2000, 28 вересня 2000 р., № 10-рп/2000.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 7, 8 Закону України “Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України”, за конституційним зверненням Воробйова В.Ю., Лосєва С.В. та інших громадян щодо офіційного тлумачення положень статей 22, 41, 64 Конституції України (справа про заощадження громадян), Справа № 1-23/2001, 10 жовтня 2001 р., № 13-рп/2001.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини третьої статті 30 Закону України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (справа про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів), Справа № 1-13/2003, 23 жовтня 2003 р., № 17-рп/2003.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу), Справа № 1-14/2004, 7 липня 2004 р., № 14-рп/2004.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання), Справа № 1-33/2004, 2 листопада 2004 р., № 15-рп/2004.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України” при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року” (справа про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України”), Справа № 1-45/2004, 2 листопада 2004 р., № 22-рп/2004.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 23 Закону України “Про державну службу”, статті 18 Закону України “Про службу в органах місцевого самоврядування”, статті 42 Закону України “Про дипломатичну службу” (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в

органах місцевого самоврядування), Справа № 1-16/2007, 16 жовтня 2007 р., № 8-рп/2007.

Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за Конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України у взаємозв'язку з положеннями статті 21, частини першої статті 1821 Кодексу законів про працю України, частини першої статті 19 Закону України “Про відпустки”, статті 3 Закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, Справа № 2-41/2014, 11 березня 2014 р., № 30-у/2014.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ

Лист, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Про належне забезпечення рівності трудових прав громадян при розгляді спорів, що виникають у сфері трудових відносин, 7 травня 2014 р., № 10-644/0/4-14.

Суди загальної юрисдикції

Постанова, Дніпропетровський апеляційний адміністративний суд, Справа № 2а-12740/11/0470, 11 грудня 2012 р.

Постанова, Окружний адміністративний суд міста Києва, Справа № 2а-4637/10/2670, 12 серпня 2010 р.

Рішення, Апеляційний суд Львівської області, Справа № 461/431/13, 2 жовтня 2013 р.

Рішення, Калінінський районний суд міста Донецька, Справа № 256/1473/13-ц, 29 травня 2013 р.

Рішення, Київський районний суд міста Харкова, Справа № 2018/2-4146/11, 18 січня 2012 р.

Ухвала, Вищий адміністративний суд України, № К-36824/10, 8 грудня 2010 р.

Ухвала, Київський апеляційний адміністративний суд, Справа № 2а-4637/10/2670, 21 жовтня 2010 р.

Ухвала, Окружний адміністративний суд міста Києва, Справа № 2а-11740/11/2670, 9 квітня 2014 р.

КНИГИ, СТАТТІ, ЗВІТИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

All-Ukrainian Network of PLWH, *The People Living with HIV Stigma Index*, 2012.

Amnesty International, *Ukraine: Government Must Act to stop Racial Discrimination*, 2008.

Arel, D., “Fixing Ethnicity in Identity Documents: The Rise and Fall of Passport Nationality in Russia”, *National Council for Eurasian and East European Research*, 2001.

Bianchi, A., “Human Rights and the Magic of *Jus Cogens*”, *The European Journal of International Law*, Vol. 19, No. 3, 491–508, 2008.

Bowring, B., “Law in a Linguistic Battlefield: The Language of the New State Versus the ‘Language of the Oppressors’ in Ukraine”, *Language & Law*, Vol. 1, 2012.

Cassel, D., “Equal Labor Rights for Undocumented Migrant Workers”, in Bayefsky, A. (ed.), *Human Rights and Refugees, Internally Displaced Persons and Migrant Workers: Essays in Memory of Joan Fitzpatrick and Arthur Helton*, Martius Nijhoff Publishers, pp. 477–516, 2006.

Center for Civil Liberties and International Partnership for Human Rights, *When God Becomes the Weapon: Persecution based on religious beliefs in the armed conflict in Eastern Ukraine*, April 2015.

Consortium for Applied Research on International Migration, *Human Trafficking Trends in Ukraine: CARIM-East Explanatory Note 13/67*, 2013.

Council of Europe Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, *Third Opinion on Ukraine Adopted on 22 March 2012*, ACFC/OP/III(2012)002, 28 March 2013.

Council of Europe, *Application of the Charter in Ukraine, 2nd monitoring cycle, Report of the Committee of Experts on the Charter*, ECRML (2014) 3, 15 January 2014.

Council of Europe, Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings, *Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Ukraine*, GRETA(2014)20, 19 September 2014.

Council of Europe, Parliamentary Assembly, *The Humanitarian Situation of Ukrainian Refugees and Displaced Persons, Addendum to the Report*, Doc. 13651 Add., 26 January 2015.

Council of Europe, *Report by Nils Muižnieks, Commissioner for Human Rights of the Council of Europe Following his Mission in Kyiv, Moscow and Crimea from 7 to 12 September 2014*, 27 October 2014.

De Schutter, O., *International Human Rights Law: Cases, Materials, Commentary*, Cambridge University Press, 2010.

Disability Rights International, *No Way Home: The Exploitation and Abuse of Children in Ukraine's Orphanages*, 2015.

European Association of Jehovah's Christian Witnesses, *Contribution to the Report of the U.N. High Commissioner for Human Rights on the implementation of the new review mechanism of the Human Rights Council, established by GA Resolution 60/251 and by the Human Rights Council in Resolution 5/1 of 18 June 2007 for the 14th session 2012 of the UPR: Ukraine*, April 2012.

European Association of Jehovah's Christian Witnesses, *Religious Freedom Concerns in Ukraine*, October 2012.

European Commission against Racism and Intolerance, *Report on Ukraine (fourth monitoring cycle)*, CRI(2012)6, 21 February 2012.

European Commission against Racism and Intolerance, *Third Report on Ukraine*, 12 February 2008, CRI(2008)4, 12 February 2008.

European Commission, *An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020*, 2011.

European Commission, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council: Third Report on the Implementation by Ukraine of the Action Plan on Visa Liberalisation*, COM(2013) 809 final, 15 November 2013.

European Commission, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council, Fourth Report on the implementation by Ukraine of the Action Plan on Visa Liberalisation*, COM(2014) 336 final, 27 May 2014.

European Roma Rights Centre and Chiricli, *Written Comments concerning Ukraine for Consideration by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR) at its 52nd Session from 28th April to 23rd May 2014*. 2014.

European Roma Rights Centre, *The Misery of Law: The Rights of Roma in the Transcarpathian Region of Ukraine*, 1997.

European Roma Rights Centre, *Ukraine: A Report by the European Roma Rights Centre: Country Profile 2011–12*, 2013.

Expert Council of Public Organizations, *The “Lost” Rights: An alternative report by public organizations on compliance with the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, 2012.

Fomina, J., “Language, Identity, Politics – the Myth of Two Ukraines”, *Institute of Public Affairs*, 2014.

Freedom House, *Freedom in the World 2015: Ukraine*, 2015.

Goodman, B., “The Ecology of Language in Ukraine”, *Working Papers in Educational Linguistics*, 24/2, 2009.

Human Rights Watch, *Rights in Retreat: Abuses in Crimea*, November 2014.

Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Science of Ukraine, United Nations Children’s Fund and Ukrainian Centre for Social Reforms, *Child Poverty and Disparities in Ukraine*, 2010.

International Charitable Organisation Roma Women Fund “Chiricli”, *Monitoring the human rights situation of Roma in Ukraine*, September 2014.

International Disability Alliance, *IDA contribution to the OHCHR thematic study on work and employment of persons with disabilities*, 2012.

International Election Observation Mission, *Ukraine – Early Parliamentary Elections, 26 October 2014, Statement of Preliminary Findings and Conclusions*, 27 October 2014.

International Renaissance Foundation and Kharkiv Institute of Social Researches, *Study of Legal Problems of Roma People in Transcarpathia and Cherkasy Regions of Ukraine*, 2012.

Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS), *Ukraine Harmonized AIDS Response Progress Report: Reporting period: January, 2012 – December 2013*, 2014.

Khazanov, A., *After the USSR: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States*, University of Wisconsin Press, 1995.

Korzha, A., *Educational Inequalities and Ukrainian Orphans’ Future Pathways: Social Reproduction or Transformation through the Hidden Curriculum*, 2013.

Kulyk, V., "Language identity, linguistic diversity and political cleavages: evidence from Ukraine", *Nations and Nationalism*, 17 (3), 2011, pp. 627–648.

Kulyk, V., "Language Policies and Language Attitudes in Post-Orange Ukraine" in Bester-Dilger, J., (ed.), *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*, Peter Lang, 2009, pp. 15–56.

Kulyk, V., "Normalisation of ambiguity: Policies and discourses on language issues in post-Soviet Ukraine", in Törnquist-Plewa, B. (ed.), *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in Focus*, Sekel Bokförlag, 2006, pp. 117–140.

Kuyper, L., Iedema, J. and Keuzenkamp S., "Towards Tolerance", *The Netherlands Institute for Social Research*, 2013.

Kyiv International Institute of Sociology, *Human Rights in Ukraine, Xenophobia Level, Attitude towards Various Social Groups and Regional Tolerance*, 2011.

La Strada-Ukraine, *Implementation by Ukraine of paragraph 31 of CEDAW Committee Concluding Observations, based on consideration of the combined sixth and seventh periodic report of Ukraine in 2010*, 2012.

LGBT Human Rights Nash Mir Center, *Discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity in employment, social security, health care and education in Ukraine: Alternative Report to the UN Economic and Social Council*, 2014.

Martin, F.F. et al., *International Human Rights and Humanitarian Law: Cases, Treaties and Analysis*, Cambridge University Press, 2006.

Migration Policy Centre, *Migration Profile: Ukraine*, 2013.

Mirimanova, N., "Political participation and representation of Crimean Tatars and other formerly deported people: needs assessment", Social Science Research Network, 2013.

Namoradze, Z. and Romanov, R., *Access to Justice Advances in Ukraine*, Open Society Justice Initiative, 13 February 2013.

Nash Mir Center, *From Despair to Hope: LGBT situation in Ukraine in 2014*, 2015.

Nash Mir Center, *LGBT Vector of Ukraine: The Situation of LGBT in Ukraine (November 2011–2012)*, 2013.

Nash Mir Center, *On the Threshold: The situation of LGBT people in Ukraine in 2013*, 2013.

Nash Mir Center, *One Step Forward, Two Steps Back: Situation of LGBT in Ukraine in 2010–11*, 2011.

Nash Mir Center, *Ukrainian Homosexuals & Society: A Reciprocation. Review of the situation: society, authorities and politicians, mass media, legal issues, gay-community*, 2007.

Office for National Statistics, *Integrated Household Survey, January to December 2013: Experimental Statistics*, 2014.

Organisation for Security and Cooperation in Europe, *Observations re hate crimes and racism manifestations in Ukraine – “No Borders” Project*, Social Action Centre (Ukraine), HDIM.NGO/0284/11, 3 October 2011.

Organization for Economic Cooperation and Development, *Development Assistance Committee, List of ODA Recipients Effective for reporting on 2014, 2015 and 2016 flows*, 2014.

Organization for Security and Co-operation in Europe, *Latest from OSCE Special Monitoring Mission (SMM) to Ukraine based on information received as of 18:00 (Kyiv time), 19 September 2014, 20 September 2014*.

Organization for Security and Co-operation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights, *Situation Assessment Report on Roma in Ukraine and the Impact of the Current Crisis*, August 2014.

Organization for Security and Co-operation in Europe, *The integration of formerly deported people in Crimea, Ukraine, Needs assessment*, August 2013.

OSCE/OIDHR, *Situation Assessment Report on Roma in Ukraine and the Impact of the Current Crisis*, August 2014.

Parker, K. and Neylon, L. B., “Jus Cogens: Compelling the Law of Human Rights”, *Hastings International and Comparative Law Review*, Vol. 12, 1988–1989.

Pellett, A., “Comments in Response to Christine Chinkin and in Defense of *Jus Cogens* as the Best Bastion against the Excesses of Fragmentation”, *Finnish Yearbook of International Law*, Vol. 17, 2006, pp. 83–90.

Petrova, D., “The Declaration of Principles on Equality: A Contribution to International Human Rights”, in *Declaration of Principles on Equality*, The Equal Rights Trust, London, 2008.

Petrova, D., “The Roma: Between a Myth and the Future”, *Social Research*, Vol. 70, No. 1, 2003.

Phillips, S. ““There are no Invalids in the USSR!': A Missing Soviet Chapter in the New Disability History”, *Disability Studies Quarterly*, Vol. 29, No. 3, 2009.

Phillips, S. “Civil Society and Disability Rights in Post-Soviet Ukraine: NGOs and Prospects for Change”, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, Volume 16, Issue 1, 2009, pp. 275–291.

Razumkov Centre and Konrad Adenauer Stiftung, *Ukraine 2014: Socio-Political Conflict and the Church, Positions of Religious Figures, Experts and Citizens*, 2014.

Romanov, M., Tokarev, G., Pushkar, V., and Kartopol'tceva, N., *Torture and ill-treatment of children in Ukraine*, Kharkiv Human Rights Protection Group, 2013.

Shaw, M., *International Law*, Fifth edition, Cambridge University Press, 2003.

Shaw, M., *International Law*, Sixth edition, Cambridge University Press, 2008.

Ukraine, National Review, *Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995) and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly (2000) in the context of the twentieth anniversary of the Fourth World Conference on Women and the adoption of the Beijing Declaration and Platform for Action (2015)*, April 2014.

Ukrainian Helsinki Human Rights Union, *Human Rights in Ukraine 2011, 2012*.

Ukrainian Helsinki Human Rights Union, *Human Rights in Ukraine 2013, 2014*.

Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, *Information of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights concerning implementation of provisions of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, 2014.

Ukrainian Parliament Commissioner on Human Rights, *Report on Realization in 2014 of the Action Plan toward implementation of the Strategy for Preventing and Combating Discrimination in Ukraine in 2014–2017*, 2015.

United Nations Development Programme, *Human Development Report 2014: Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*, 2014.

United Nations High Commissioner for Refugees, *Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs)*, 17 October 2014.

United States Department of State, *2012 Report on International Religious Freedom: Ukraine*, 2013.

United States Department of State, *Human Rights Report 2011: Ukraine*, 2012.

United States Department of State, *Human Rights Report 2013: Ukraine*, 2014.

United States Department of State, *Trafficking in Persons Report 2014*, 2014.

Unrepresented Nations and Peoples Organization, *Alternative Report submitted to the UN Committee on the Economic, Social and Cultural Rights for the consideration of the sixth report of Ukraine during the 52nd session*, March 2014.

Unrepresented Nations and Peoples Organization, *Alternative Report submitted to the United Nations Human Rights Committee at its 108th Session during the consideration of the Seventh Periodic Report of Ukraine*, June 2013.

Various, *Joint Report submitted for the Universal Periodic Review: Ukraine*, 2012.

Various, *The "Lost" Rights: An alternative report by public organizations on compliance with the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, 2012.

Women's Consortium of Ukraine, *Alternative Report on the Implementation of the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women in Ukraine*, 2008.

World Economic Forum, *The Global Gender Gap Report 2014*, 2015.

World Health Organization, *World Report on Disability: Summary*, 2011.

World Professional Association for Transgender Health, *WPATH ICD-11 Consensus Meeting*, 2013.

Zaslavsky, V., *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society*, Routledge, 1994.

Адміністрація Президента України, Уповноважений Президента України з прав дитини, Звіт про здійснення Уповноваженим Президента України з прав дитини моніторингового дослідження стану функціонування закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які не мають необхідних умов для виховання та навчання в сім'ї, дітей з особливими потребами, ефективність використання такими закладами бюджетних коштів, спрямованих на забезпечення їх діяльності (на виконання Доручення Президента України № 1-1/1852 від 22 липня 2013 року), 2013.

Державна служба зайнятості України, Соціальний захист населення України: Статистичний збірник, 2014.

Державна служба зайнятості України, Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості: основні тенденції на ринку праці (за останніми опублікованими даними), 17 квітня 2015 р.

Державна служба України з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань, ВІЛ-позитивні українці відзначають зниження рівня стигми, 29 листопада 2013 р.

Ищук, И., “Людмила Кучмий: «Мы стоим на страже здоровья моряков»”, Фаворит, № 7 (82), вересень 2013 р.

Інсайт, Ситуация трансгендеров в Украине. Отчет по исследованию, 2010.

Інститут релігійної свободи, Права людини в Україні 2013, 25 квітня 2014 р.

Колоколова М., Щербань С., Вивчення правових потреб ромського населення в Закарпатській та Черкаській областях, 2012.

Марценюк, Т., “«Я б хотіла, аби мої діти не знали, що таке циганська життя»: становище ромських громад в українському суспільстві”, Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право, № 1(21), 2014, с. 66–72.

Марценюк, Т., “Ранні шлюби в Україні: хто і чому одружується в ранньому віці”, Наукові записки НаУКМА, т. 161, Соціологічні науки, 2014, с. 83–90.

Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, України, Національна асамблея інвалідів України, Безперешкодний доступ осіб з інвалідністю до об’єктів соціальної, транспортної інфраструктури та зв’язку: Національна доповідь, 2013.

Національна асамблея інвалідів України, Дотримання прав дітей з інвалідністю в будинках-інтернатах, 2010.

Національний інститут стратегічних досліджень, Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності: Аналітична записка, 2010.

Центр «Наш світ», Крок Вперед, Два Назад, Становище ЛГБТ в Україні в 2010–2011 рр., 2012.

Центр «Наш світ», ЛГБТ-Вектор України: Становище ЛГБТ в Україні (листопад 2011–2012 р.), 2013.

Тимошук, О., “Боротьба з дискримінацією інвалідів: судові перемоги”, Дзеркало тижня, № 6, 21 лютого 2014 р.

Українська Гельсінська спілка з прав людини, Права людини в Україні 2013, 2014.

Український незалежний центр політичних досліджень, Аналітичний звіт “Дискримінація в Україні – проблеми й перспективи їх подолання”, вересня 2012 р.

Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами, Національна оцінка ситуації з ВІЛ/СНІДу в Україні станом на початок 2013 року, 2014.

Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами, Оперативна інформація про офіційно зареєстровані випадки ВІЛ-інфекції, СНІДу та кількість смертей, зумовлених СНІДом за квітень 2015 року, 2015.

Українська православна церква – Київський патріархат, Журнали засідання Священного Синоду 20 жовтня 2012 р., Журнал № 36.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Щорічна Доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: 2013, 2013.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Щорічна Доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: 2014, 2014.

Урядовий портал, Микола Азаров доручив змінити умови ліцензування аптек і медичних закладів під потреби інвалідів, 12 січня 2013 р.

Харківська правозахисна група, Права людини в Україні 2011. 2012.

Харківська правозахисна група, Права людини в Україні 2012, 2013.

Харківський інститут соціальних досліджень, Дискримінація та правова ізоляція ромських громад обмежують розвиток держави в цілому, 2012.

Харківський інститут соціальних досліджень, Дотримання прав ромського населення в діяльності ОВС України, 2013.

Центр Разумкова, Яка мова є для Вас рідною? (регіональний розподіл, динаміка 2006-2008), 2008.

Черемісіна С.Г., “Проблеми формування і розвитку ринку землі в АР Крим”, АгроІнКом, № 1–2, 2008.

ГАЗЕТНІ, ЖУРНАЛЬНІ ТА ЕЛЕКТРОННІ ПУБЛІКАЦІЇ

Amnesty International Ukraine, “‘Переможець отримає велику відповідальність’ – Результати аналізу правозахисниками програм кандидатів у Президенти”, *amnesty.org.ua*, 19 травня 2014 р.

Avdet, “Доклад Мустафы Джемилева”, *avdet.org*, 23 липня 2012 р.

Avdet, “М. Джемилев: Альтернативы Курултаю быть не может ...”, *avdet.org*, 6 лютого 2012 р.

Bateson, I., “Ukraine’s LGBT community: Trapped between warring sides”, *Al Jazeera*, 12 March 2015.

BBC, “Ukraine crisis: Tatars plan to boycott referendum”, *BBC News*, 10 March 2014.

BBC, “Ukraine demands ‘genocide’ marked”, *BBC News*, 25 November 2005.

Bigg, C., “‘Men Return Completely Changed’: Ukraine Conflict Fuelling Surge in Domestic Violence”, *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 26 April 2015.

Bigmir.net, “Ситуація з мовами в Україні: російська переважає на ТБ, у ЗМІ та рекламі, українська домінує в освіті та кіно”, *bigmir.net*, 7 листопада 2013 р.

Chalupa, I., “Honoring Women, Ukrainian Government-Style”, *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 8 March 2012.

Coynash, H., “Luhansk pro-Russian militant ‘republic’ criminalizes homosexuality”, *Kharkiv Human Rights Protection Group*, 7 October 2014.

Coynash, H., “Wave of Repression against Independent Crimean Journalist”, *Kharkiv Human Rights Protection Group*, 13 March 2015.

Drachuk, S., “Violence against women in Ukraine and war in Donbas”, *EuroMaidanPress*, 25 November 2014.

European Commission, “Equal Pay Day: Gender Pay Gap stagnates at 16.4% across Europe”, *europa.eu*, 28 February 2014.

European Roma Rights Centre, “Joint Statement on Violence Against Roma in Ukraine”, *errc.org*, 30 April 2014.

Forbes Magazine, *The 100 Most Powerful Women 2005*, *forbes.com*, 29 July 2005.

Gates, G. J. and Newport, F., “Special Report: 3.4% of U.S. Adults Identify as LGBT”, *Gallup*, 18 October 2012.

Gay Alliance Ukraine, “Statement in relation to yet another attempt to discredit EuroMaidan using LGBT issue”, *upogau.org*, 8 January 2014.

Gay Alliance Ukraine, “The Theatre of the Absurd: EuroMaidan and the mummies disguised as gays”, *upogau.org*, 25 November 2013.

Gazeta.ua, “Регионал”, который хочет стать мэром Ялты, назвал местных бомжей и цыган “зверушками”, *Gazeta.ua*, 24 травня 2013 р.

GFK Ukraine, “Українці не підтримують узаконення одностатевих шлюбів”, *gfk.ua*, 17 травня 2013 р.

Globa, B., “The EU-Ukraine tango on gay rights”, *EU Observer*, 25 October 2013.

Gorshenin Institute, “Moral orientations of Ukrainians”, *gorshenin.eu*, 7 November 2011.

Govan, F., “Six per cent of population are gay or lesbian, according to Whitehall figures”, *The Telegraph*, 12 December 2005.

Hadashot, S., “Draft Labor Code of Ukraine enacted prohibiting employees from discrimination based on sexual orientation”, *Gay Alliance Ukraine*, 9 January 2015.

Harding, L., “Ukrainian women berate ‘Neanderthal’ PM for sexist remarks”, *The Guardian*, 24 March 2010.

Hinz, O., “Ukraine’s united, divided churches”, *Deutsche Welles*, 15 June 2014.

Human Rights Watch, “Crimea: Enforced Disappearances”, *hrw.org*, 7 October 2014.

Human Rights Without Frontiers International, “Law on religion prepared for Crimea: Annexed Crimea plans to adopt law against ‘totalitarian sects’ and ‘destructive cults’”, *hrwf.eu*, 5 June 2015.

Informator.lg.ua, “Религия в ЛНР: боевики закрыли римско-католический приход в Луганске”, *informator.lg.ua*, 24 липня 2014 р.

Institute for Religious Freedom, “Chronic of terror: Religious persecution by pro-Russian militants in east Ukraine”, *irf.in.ua*, 19 August 2014.

Institute for Religious Freedom, “Donbas and Crimea: new challenges for religious freedom in 2014”, *irf.in.ua*, 3 February 2015.

Institute for Religious Freedom, "Terrorists kidnapped, tortured, and threatened believers in eastern Ukraine", *irf.in.ua*, 5 June 2014.

Institute for Religious Freedom, "Ukrainian Churches are facing imminent ban in Crimea", *irf.in.ua*, 25 March 2015.

International Commission of Jurists, "Ukraine: Dismissal and criminal prosecution of judges undermine independence of the judiciary", *icj.org*, 20 March 2014.

International Criminal Court, "ICC President meets Minister for Foreign Affairs of Ukraine", *icc.cpi-int*, 4 April 2012.

Iryna, "How to stop sexism in advertising", *World Pulse*, 10 July 2013.

Jehovah's Witnesses, "Inaction of Law Enforcement Officials Results in Impunity and Further Injury in Ukraine", *jw.org*, 28 July 2014.

Jehovah's Witnesses, "Religious Buildings Seized in Eastern Regions of Ukraine", *jw.org*, 13 February 2015.

Jewish Agency for Israel, "Aliyah Hits Ten-Year High: Approximately 26,500 New Immigrants Arrived in Israel in 2014", *jewishagency.org*, 2 January 2015.

Kondrachuk, M. and Ennis, S., "Jews reject Russia claims of Ukraine anti-Semitism", *BBC News*, 12 November 2014.

Kramar, O., "Russification via Bilingualism", *The Ukrainian Week*, 18 April 2012.

Kritskiy, V., "Divided and displaced in Ukraine: two groups facing two different futures?", *Internal Displacement Monitoring Centre*, 15 August 2014.

Kyiv Post, "Synagogue attack ringleader jailed for 4 years", *kyivpost.com*, 13 March 2003.

Kyiv Post, "Ukraine News One: Donetsk gay club attacked by separatists", *kyivpost.com*, 1 June 2014.

Mirror Weekly, "Survey: Ukraine's South East destroys myth of Russian language oppression", *mw.ua*, 31 December 2014.

Nash Mir Center, "Paving the way to changes: slow yet significant developments in anti-discrimination legislation in Ukraine", *gay.org.ua*, 19 May 2014.

Petro, N., "Ukraine's Ongoing Struggle With Its Russian Identity", *World Politics Review*, 6 May 2014.

President of Ukraine, "President appointed Valeriy Sushkevych to the post of Commissioner for the Rights of People with Disabilities", *president.gov.ua*, 3 December 2014.

Qirimtatar.org, "765 первоклашек пошли в классы с крымскотатарским языком обучения", *qirimtatar.org*, 4 вересня 2012 р.

Qirimtatar.org, "В Крыму очередной раз осквернено мусульманское кладбище", *qirimtatar.org*, 13 лютого 2013 р.

Radio Free Europe/Radio Liberty, "Crimea Chief Says Gays Not Needed", *rferl.org*, 2 September 2014.

Rayfield, D., "How the Crimean Tatars have survived", *The Guardian*, 21 June 2014.

Reynolds, D., "Russia's 'Gay Propaganda' Law Takes Effect in Crimea", *Advocate*, 1 May 2014.

RIA Novosti, "Ukraine's 2012 Language Law to Stay Until New Bill Ready – Turchynov", *en.ria.ru*, 3 March 2014.

RIA Novosti, "Yanukovych rejects debate, says Tymoshenko can show off in kitchen", *en.ria.ru*, 20 January 2010.

Riabokon, L., "People of the White Cane", *Day Kiev*, 16 November 2004.

Rupert, J., "Four More Crimean Tatars Vanish, One Dead Amid Russian Crackdown", *Atlantic Council*, 16 October 2014.

Shuster, S., "Crimea's Gay Community Moves Out as Russian Homophobia Sets In", *Time*, 15 October 2014.

Simone, A., "The conflict in Ukraine has led to a Golden Age for Jews – though some are still leaving", *Public Radio International*, 18 March 2015.

Sneider, N., "Mindful of Past, Many Tatars Fear a Russian Future", *The New York Times*, 13 March 2014.

Stern, D., "Ukrainians polarised over language law", *BBC News*, 5 July 2012.

Syzov, V., Tereshchuk, H. and Bigg, C., "In Western Ukraine, Attitudes Cooling Toward IDPs", *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 18 May 2015.

TCH, "МОЗ України погодилося на російськомовні інструкції до ліків", *tsn.ua*, 22 грудня 2009 р.

Teraze, “Еще одна церковь Киевского Патриархата закрылась в Крыму”, *teraze.org.ua*, 21 липня 2014 р.

Tochka.net, “Блаженнейший Святослав о мире с МП”, *news.tochka.net*, 8 листопада 2011 р.

Ukrinform, “Klitschko against gay parade in Kyiv”, *ukrinform.ua*, 4 July 2014.

Ukrinform, “Young mothers to be eligible to subsidized employment – Korolevska”, *ukrinform.ua*, 12 August 2013.

Ангорская, Л. “Почти половина иностранцев в Харькове подвергались преследованиям (данные опроса)”, Городской дозор Харькова, 30 січня 2012 р.

Безп'ятчук, Ж., “Євреї об'єднують зусилля для захисту України від агресора”, Радіо Свобода, 12 листопада 2014 р.

Вголос, “В Україні вперше медика покарали за розголошення інформації про ВІЛ-статус дитини”, *vgolos.com.ua*, 26 січня 2013 р.

Виртосу, І. “До школи в шльопках, або Як перекопати ромських дітей учитися”, Українська правда, 24 квітня 2013 р.

ВсеНовости, “Опрос: 66,5% киевлян назвали гомосексуализм извращением и психическим заболеванием”, *vsnovosti.info*, 28 вересня 2010 р.

Гуленко, С., “Лидер партии «Русское единство»: «Мы снесли крымскотатарский самозахват, потому что это законно!»”, Комсомольская правда, 3 грудня 2012 р.

Джерельна, Л., і Печончик, Т., “На дискотеку на інвалідному візку”, Українська правда, 26 листопада 2013 р.

Дзеркало тижня, “У Криму на бюджетні гроші випустили книгу із звинуваченнями кримських татар у співпраці з фашистами”, *dt.ua*, 26 липня 2013 р.

За Збручем, “Архієпископ УПЦ КП: Вчителів силою зганяють у Зарваницю”, *zz.te.ua*, 15 лютого 2013 р.

INVAK.INFO, “У Чернігові обговорили проблеми щодо виконання індивідуальних програм реабілітації інвалідів”, *invak.info*, 27 березня 2014 р.

ІА Мост-Днепр, “Гей-парады нужно разгонять, выжигать каленым железом, – Сергей Кий”, *most-dnepr.info*, 3 квітня 2012 р.

Інститут релігійної свободи, “Глави церков закликають ВР відхилити законопроект № 2342 щодо дискримінації”, *irs.in.ua*, 13 травня 2013 р.

Інститут релігійної свободи, “Голова ВР Турчинов та Прем’єр Яценюк зустрілися з Всеукраїнською Радою Церков”, *irs.in.ua*, 3 жовтня 2014 р.

Керменчикли, А., і Ковалева, И., “Скандал в Криму: молодой семье инвалидов не отдадут здорового ребенка”, *Segdonya*, 3 серпня 2013 р.

Коаліція з протидії дискримінації в Україні, “Навчальна програма КПД: успіх всеукраїнського значення”, 2013, and ФАКТИ, “Громадянин проти аптеки. Вперше вітчизняний суд став на бік інваліда”, *fakty.ictv.ua*, 17 січня 2013 р.

Коаліція з протидії дискримінації в Україні, “Справи КПД”, *antidi.org.ua*, 16 травня 2014 р.

Коваленко, Н., і Шерстюк, Н., “Від сексуальних домагань на роботі страждають чверть українських жінок (правозахисники)”, Радіо Свобода, 31 травня 2010 р.

Корреспондент, “Среди приоритетов украинцев статус русского языка находится на 31-м месте”, *korrespondent.net*, 14 червня 2012 р.

КримSOS, “За час конфлікту ставлення до внутрішньо переміщених осіб погіршилось, – моніторинг КримSOS”, *krymsos.com*, 13 березня 2015 р.

Куш, Л., “Донецькі геї нарікають на політиків і міліцію”, *BBC Ukraine*, 16 жовтня 2012 р.

Ліга соціальних працівників України, “Виступ С.В. Толстоухової на парламентських слуханнях”, *ligasocial.org.ua*.

Львівський портал, “Рейдерство по-християнськи, або навіщо міліції храм у Мостиськах?”, *portal.lviv.ua*, 22 липня 2011 р.

Малык, И., “Налог на ‘декретные’: Дискриминация женщин и тенезация зарплат”, *UBR*, 23 липня 2013 р.

Мир Вам, “Паночко выразил соболезнования семьям погибших братьев церкви ХВЕ в Славянске”, *mirvam.org*, 15 липня 2014 р.

Міністерство соціальної політики України, “Міністерство соціальної політики України ініціює внесення змін до україномовного перекладу Конвенції ООН про права інвалідів” *mlsp.gov.ua*, 18 березня 2015 р.

Наталія Субота і партнери, “Сексуальні домагання на роботі: як захиститися в суді”, *nsubota.com.ua*, 20 листопада 2009 р.

Незалежне бюро новин, “На утримання інтернатів йде 7,7 млрд на рік, до дітей доходить 15%”, *nbnews.com.ua*, 22 жовтня 2013 р.

Николаев, И., “Чужой среди чужих: как складываются отношения иностранных студентов с украинцами”, Харьковского профсоюзу студентів, 23 червня 2011 р.

Новини Києва, “Суд заборонив гей-парад у День Києва”, *topnes.kiev.ua*, 23 травня 2013 р.

Новини Закарпаття, “До української армії відмовляються брати закарпатських жінок”, *transkarpatia.net*, 21 лютого 2013 р.

Панчишин, О., “60% українських дітей до 14 років страждають від насильства в сім’ї”, *zaxid.net*, 25 квітня 2013 р.

Перший український Омбудсман, “Інвалід-спинальник Євген Бочкарьов: “Тільки благодаря втручальству Уполномоченого по правам человека возле моего дома построили пандус!””, *first-ombudsman.org.ua*, 30 січня 2012 р.

Подробности, “В Украине прекратили финансировать реабилитацию инвалидов”, *podrobnosti.ua*, 13 квітня 2013 р.

Подробности, “Крымским татарам таки выделили землю под Соборную мечеть”, *podrobnosti.ua*, 15 лютого 2011 р.

Подробности, “Украине нужны фильмы с православной моралью, – Азаров”, *podrobnosti.ua*, 11 жовтня 2012 р.

Послезавтра, “«Налог на беременность» усилит тенизацию экономики на 10 процентов – эксперт”, *poslezavtra.com.ua*, 17 липня 2013 р.

Притула, В., “До 90-ліття легендарного льотчика Амет-хана Султана”, Радіо Свобода, 25 жовтня 2010 р.

Радіо Свобода, “Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство”, *radiosvoboda.ua*, 9 лютого 2015 р.

Рацибарська, Ю., “В Україні вперше слухають судову справу про ухилення від мобілізації з релігійних мотивів”, Радіо Свобода, 27 лютого 2015 р.

Релігійно-інформаційна служба України, “Конфлікт у Хмельнику: «Відносини з УГКЦ ми хотіли б вибудувати симетрично» – архієпископ Луганський і Алчевський Митрофан”, *risu.org.ua*, 8 вересня 2012 р.

Росбалт, “Власти Крыма и Севастополя отказали ЛГБТ в проведении четырех акций”, *rosbalt.ru*, 16 квітня 2014 р.

Столяренко, А., “Все про статус русского языка”, Українська правда, 13 березня 2014 р.

ТСН, “Украинских геев травят милиция и «почетные» гомофобы», *ru.tsn.ua*, 28 лютого 2013 р.

Українська правда, “Литвин перед 8 березня вказав жінкам, де їхнє місце”, *pravda.com.ua*, 2 березня 2012 р.

Українська правда, “Турчинов пообіцяв поки не скасовувати закон про мови нацменшин”, *pravda.com.ua*, 3 березня 2014 р.

Українські новини, “Націоналісти зірвали акцію геїв у центрі Києва”, *ukranews.com*, 6 липня 2012 р.

Українська греко-католицька церква, “Звернення католицького єпископату України: Синоду Української Греко-Католицької Церкви та Конференції Римсько-Католицької Церкви в Україні”, *ugcc.org.ua*, 9 лютого 2012 р.

Українська правда, “Азаров розказав мітингарям від ПР про одностатеві шлюби”, *pravda.com.ua*, 14 грудня 2013 р.

Українська правда, “Мер Донецька не дозволить гей-парад: ‘У нас місто трудове, інші нахили’”, *pravda.com.ua*, 15 травня 2012 р.

Українська православна церква – Київський Патріархат, Декларація Помісного Собору про негативне ставлення до гріха содомії (гомосексуалізму), *cerkva.info*, 27 червня 2013 р.

Українська православна церква, “Звернення Священного Синоду УПЦ з приводу проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації в Україні»”, *orthodox.org.ua*, 18 грудня 2013 р.

УНІАН, “Азаров: проводити реформи – не жіноча справа”, *unian.ua*, 19 березня 2010 р.

УНІАН, “Як українці ставляться до представників сексменшин (опитування)”, *unian.ua*, 24 грудня 2010 р.

УНІАН, “Янукович советует Тимошенко пойти на кухню и показывать там свои прихоти”, *unian.net*, 20 січня 2010 р.

УНІАН, “Анексований Крим покинули більше 9 тисяч кримських татар”, *unian.ua*, 22 грудня 2014 р.

УНІАН, “Міліція збирає інформацію про хворих на ВІЛ/СНІД в Україні”, *unian.ua*, 21 січня 2011 р.

УНІАН, “Українським дітям не місце в інтернатах”, *unian.ua*, 20 листопада 2013 р.

Фонд народонаселення ООН в Україні, Молодь – найбільш вразлива до ВІЛ група населення, 28 листопада 2012 р.

ІНШІ ДЖЕРЕЛА

Ahlund, C. and Sorgdrager, W., *Comments on the Draft Law on the Principles of Prevention and Combating Discrimination in Ukraine*, 2012.

International Labour Organization, Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations, *Individual Observation concerning Equal Remuneration Convention, 1951 (No. 100) Ukraine (ratification: 1956)*, 2009.

The Equal Rights Trust, *Law of Ukraine “On Principles of Prevention and Combating Discrimination in Ukraine”*: Legal Analysis, October 2013.

Equal Rights Trust є незалежною міжнародною організацією, метою якої є протидія дискримінації та просування рівності як основного права людини та засадничого принципу соціальної справедливості.

Центр “Наш світ” є українською громадською організацією, яка працює задля просування рівних прав та захисту інтересів ЛГБТ людей в Україні.

Сьогодні Україна знаходиться на перетині могутніх сил, які змагаються за її ідентичність. Чи стане вона союзницею Європейського Союзу, чи молодшим партнером Росії, яка все сильніше протиставляє себе решті світу?

Цей звіт виявляє, що – всупереч риториці про різні сторони триваючого конфлікту – головна лінія поділу між людьми в Україні наразі визначається не етнічними, релігійними, мовними чи регіональними факторами, а політичними поглядами. В той час, як ми бачимо, що мовно-етнічна дискримінація не була ключовою причиною поточного конфлікту, він таки розділив суспільство та поставив у невигідне становище певні групи населення. Спекуляції навколо мовних, а з часом і етнічних, питань стали головним полем битви для прихильників різних бачень майбутнього країни. Дискримінація проти етнічних, релігійних і сексуальних меншин посилюється у Криму та на територіях, що знаходяться під контролем сепаратистів; водночас, конфлікти у цих регіонах призвели до появи великої кількості вимушених переселенців, які теж піддаються дискримінації. Звіт також доходить висновку, що і в розпалі конфлікту незмінними залишаються усталені патерни дискримінації: зокрема, роми, жінки, люди з інвалідністю зазнають її через укорінене в культурі традиційне ставлення до них.

Однак, є причини для надії на краще. Лише за останні три роки радикально покращилася законодавча база з питань рівності та недискримінації. Тепер держава мусить перейти до важкого завдання втілити рівні права для всіх на практиці, водночас опираючись зусиллям тих, хто заохочує розколи в суспільстві.

Цей звіт був підготовлений за фінансової підтримки Європейського Союзу. За зміст цього документу виняткову відповідальність несе Equal Rights Trust, і він у жодному разі не може розглядатися як вираження офіційної позиції Європейського Союзу.